

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

DEVLET-İ 'ALİYYE'NİN
SONBAHARI
OSMANLI VE MODERNLEŞME

DR. HASAN GÜMÜŞOĞLU



e
ensar

DEVLET-İ 'ALİYYE'NİN SONBAHARI

OSMANLI VE MODERNLEŞME



ENSAR NEŞRİYAT TİC. A.Ş.

© Eserin her türlü basım hakkı anlaşmalı olarak Ensar Neşriyat'a aittir.

ISBN : 978-605-5309-92-3

Sertifika No: 17576

Kitabın Adı

Devlet-i 'Aliyye'nin Sonbaharı
Osmanlı ve Modernleşme

Yazarı

Dr. Hasan Gümüşoğlu

Yayına Hazırlayan

Hüseyin Kader

Dizgi Mizanpaj

Ensar Tasarım Bölümü

Kapak Tasarım

Halil Yılmaz

Kapak Fotoğrafı

Yeni Cami önünde Eminönü Pazarı, (1895) İstanbul

Baskı-Cilt

Pasifik Ofset

Cihangir Mh. Güvercin Cd. No: 3/1 Baha İş Merkezi A Blok
Haramidere - Avcılar / İstanbul

Tel: 0 212 412 17 00

Sertifika No: 12027

1. Basım

Şubat 2014 / 2.000 adet basılmıştır.

İletişim

Ensar Neşriyat Tic. A.Ş.

Oruçreis Mahallesi 12. Sokak No: 40/42 Esenler/ İstanbul

Tel: (0212) 491 19 03 - 04 Faks: (0212) 438 42 04

www.ensarnesriyat.com.tr ensar@ensarnesriyat.com.tr

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

DEVLET-İ ‘ALİYYE’NİN SONBAHARI

OSMANLI VE MODERNLEŞME

DR. HASAN GÜMÜŞOĞLU

İstanbul 2014

DR. HASAN GÜMÜŞOĞLU

1965 yılında Antalya-Gazipaşa'da dünyaya geldi. İlk ve orta öğretimini Gazipaşa'da, yüksek öğrenimi ise 1987 yılında Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde tamamladı. 1993 yılında S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde "İnsanlığın Nübüvve Olan İhtiyacı" konulu tezi ile yüksek lisansını, 1998 yılında ise "İslam Akide Sisteminde İmâmet" konulu teziyle doktorasını yaptı.

İngiltere'de İngiliz Devlet Arşivlerinde (PRO) araştırmalarda bulundu. 2012 Nisan'ından itibaren Yalova Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır.

Yayınlanmış olan diğer eserleri:

1-İslâm'da İmâmet ve Hilâfet

3-İslâm Mezhepleri Tarihi

2-İntikalinden İlhasına Osmanlı'da Hilâfet

4-Modernizmin İnanç Hayatına Etkileri ve Jön Türklük

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	9

GİRİŞ

OSMANLI TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ

I) OSMANLI COĞRAFYASINDA TÜRK HAKİMİYETİ	17
II) OSMANLI DEVLETİ.....	19
A-Tarih Sahnesine Çıkışı.....	19
B-Osmanlı'nın Cihan Devleti Haline Gelmesi	24
C-Osmanlı Sultanlarının Hilâfeti	28
III) OSMANLI DEVLETİ'NİN İSTİKRARINI BOZAN OLAYLAR	33
A-Vehhâbi İsyanı.....	33
B-Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın İsyanı	35
C-İç Karışıklıklar	39
D-Yabancılar Tanınan Ticari İmtiyazlar.....	43
E-Büyük Devletlerin Emperyalist Politikaları.....	46

I. BÖLÜM

BATI DÜŞÜNCESİNİN ETKİLERİ VE MODERNLEŞME

I) OSMANLI'YI MODERNLEŞMEYE ZORLAYAN SEBEPLER.....	51
A-Avrupa'da Kaydedilen Siyasi ve Kültürel Gelişme	57
B-Fransa'nın Mısır'ı İşgali	64
C-Batı ile Siyasi ve Kültürel İlişkiler	67
II) Sultan II. Mahmud Devri	71
A-Sened-i İttifak	72
B-Yeniçeri Ocağının Kapatılması	73
C-Maarif (Eğitim) Alanında İslahât	74
D-Osmanlı Siyasetinde Bâbîâli'nin Etkin Hale Gelmesi.....	77
III) TANZİMAT	78
A-Tanzimat Fermanı'nın Muhtevası	81
B-Tanzimat Fermanı'nın Etkileri.....	83
IV) ISLAHAT FERMANI	88
V) AVRUPA-RUSYA REKABETİ.....	93

VI) SULTAN ABDÜLAZİZ HAN DEVRİ.....	98
A-Hükümet Darbesi	100
B-Osmanlı Devleti'ni Taksim Planları	105
C-Köklü Eğitim Kurumları	107
VII) TANZİMATIN DİNÎ VE SOSYAL HAYATA TESİRLERİ	108
A-Yabancı Elçiliklerin Müdahaleleri.....	113
B-Mora'da Yunanlıların İsyanı	116
C-Bâbîâli İstibdâdı	117
VIII-OSMANLI'NIN TEMEL KURUMLARINDA BOZULMA.....	119
A-Bürokrasi (Devlet Adamları).....	119
B-Ordu.....	121
C-Sosyal Hayat.....	124
D-Vakıflar	126
E-Maârif (Eğitim Kurumları).....	131
a- Medrese	131
b-Medreseyi Islah Gayretleri	134
c- Mektepler.....	136
d-Mektep-Medrese İlişkisi	138
e- Azınlık Okulları.....	141
F-Tekke ve Tarikatlar.....	145
G-Yeni Osmanlılar	159
a) Yeni Osmanlıların Fikirleri.....	168
b-Yeni Osmanlıların İleri Gelenleri.....	173
1) İbrahim Şinâsi	
2) Ali Süâvî.....	180
3) Ziya Paşa	186
4) Namık Kemal.....	189

II. BÖLÜM

II. ABDÜLHAMİD DEVRİ

I) II. ABDÜLHAMİD TAHTA GEÇTİĞİNDE OSMANLI DEVLETİ .	193
A-Siyasî Durum	193
B-Hilâfet Merkezli Siyaset.....	198
C-Arap Hilâfeti Düşüncesi.....	200
D-Doksan Üç (Osmanlı-Rus) Harbi	204
II- SİYASÎ REFORMLAR.....	214
A-Meşrutiyet.....	214

B-İslâm'da Meşveret ve Şura.....	217
C-Meclis-i Meb'ûsân	220
D-Kânûn-ı Esâsî	227
E-Cumhuriyet Düşüncesi.....	234
F-Midhat Paşa ve Cumhuriyet Düşüncesi.....	239
III) SİYASÎ VE KÜLTÜREL HAYAT.....	243
A-Jön Türkler	243
a- Jön Türkler'in Ortaya Çıkışı	250
b- Jön Türklerin İleri Gelenleri.....	254
1-Ahmed Rıza Bey.....	254
2-Mizancı Murat.....	257
3-Doktor Abdullah Cevdet.....	263
B-İttihat ve Terakki.....	272
a) Görüşleri	277
b) İttihatçıların İcraatları.....	279
c) Tunuslu Hayreddin Paşa'nın İslahât Projeleri	283
d) Said Halim Paşa ve Modernleşme	288
C-II. Abdülhamid Devri'nde Basın	291
D-II. Abdülhamid Devrinde Maârif ve Kültür Faaliyetleri.....	296
E-II. Meşrutiyet Devri	301
a) Kânûn-ı Esâsî'nin Yeniden Yürürlüğe Konması.....	303
b) Meclis-i Meb'ûsân'ın Toplanması.....	305
c) II. Meşrutiyet Sonrası Azınlıklar ve Balkan Harbi	307
d) II. Meşrutiyet Sonrası Otorite Boşluğu	311
F-II. Abdülhamid Han ve Ordu	313
G-31 Mart Hadisesi.....	316
a- İsyanın Sebepleri.....	317
b- İsyanda Dış Faktörler	322
c- İsyanın Başlaması.....	326
d- Hareket Ordusu.....	327
H-II. Abdülhamid Han'ın Hal'i	330
IV) II. ABDÜLHAMİD SONRASI OSMANLI DEVLETİ.....	339
A-Siyasetin İçine Çekilen Ordu	343
B-Hilâfetin Osmanlı Devletiyle Son Bulacağı Beklentisi	348
C-I. Dünya Savaşı Yıllarında II. Abdülhamid	349
KAYNAKLAR	355
İNDEKS	365

KISALTMALAR

- a.e. aynı eser
a.g.e. adı geçen eser
a.g.m. adı geçen makale.
a.mlf. aynı müellif
a.s. aleyhisselâm
A. MTZ. (05) (Başbakanlık Osmanlı Arşivi) Sadaret Mısır
a.y. aynı yer
bkz. bakınız
b. bin
BOA. Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BEO. Bâbâli Evrak Odası
c. cilt
DH. MKT. Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi
DİA. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
FO. Foreign Office
HR. SYS. Hariciye Nezareti Siyasi
HR. TO. Hariciye Nezareti Tercüme Odası
Hz. Hazreti
İA. İslam Ansiklopedisi
Ktb. Kütüphane
nşr. neşreden
PRO. Public Record Office, London
R. Revan Kitaplığı
r.a. radyallahu anhu, radyallahu anhüm
r.h. rahmetullahı aleyh
s. sayfa
s.a.v. sallallahu aleyhi ve sellem
sy. sayı
ts. tarihsiz
trc. tercüme eden
v. varak
Y.A. HUS. Yıldız Sadaret Hususi Maruzât
Y.E.E. Yıldız Esas Evrakı
Y.MTV. Yıldız Mütenevvi Mevzuat

Ö N S Ö Z

Osmanlı Devleti, (Devlet-i Aliyye) gerek geniş bir coğrafyada uzun süre yaşaması, gerekse toplumlar üzerinde bıraktığı derin izler sebebiyle devamlı ilgi odağı olmuştur. Özellikle *Devlet-i Aliyye'nin Sonbaharı* olarak değerlendirdiğimiz Sultan II. Abdülhamid devrinde, bir taraftan asrın ihtiyaçları istikametinde eğitim, siyaset ve kültürel alanında köklü reformlar yapılırken, diğer taraftan Avrupa merkezli modern düşünce ve ayrılıkçı hareketler gizli gizli başta ordu ve aydın kesim olmak üzere insanlar arasında yayılmıştır. Batı'nın içinde bulunduğu ve kendine mahsus şartlardan dolayı modern düşünce, ilâhî esasları temel alan dünya görüşünün ve hayat anlayışının değiştirilerek; merkezine akıl ve bilimin yerleştirildiği, dinî inanışların dışlandığı veya sadece özel hayatta ve vicdanlarda yer verildiği bir sistem olarak gelişmişti. Bu itibarla modern düşünce, Osmanlı'nın sadece asırlık kurumlarını değiştirmek zorunda bırakmamış, aynı zamanda İslâmî esaslara ve geleneğe sıkı bir şekilde bağlı olan toplumun da dinden uzaklaşmasında etkili olmuştur.

Osmanlı'da Avrupa'nın ilim ve fenni almak, sanayi ve teknoloji alanındaki gelişmeleri takip ederek medeniyet yolunda ilerlemek konusunda gerek âlimler, gerekse idareciler arasında aslında ciddi bir görüş ayrılığı söz konusu değildi. Ancak bir kısım insanlar, medeniyeti, giyim-kuşam ve eğlencede, bir batılı gibi yaşamaktan ibaret gördüğünden toplumda, modernleşme konusunda bir tepki ortaya çıktığı da gerçektir.

Askerî başarısızlıklarında sonra modernleşmeyi ciddi manada bir ihtiyaç olarak gören Osmanlı, Batı'nın askeri başarısının ordusundan kaynaklandığını düşünerek, askerî ve teknik alanlarda Avrupa'dan istifade edebile-

ceğini düşmüştür. Osmanlı'nın Batı karşısında üstünlüğünü sağlamak için bir takım ıslah ve tanzim raporları hazırlanmış ve devlet kurumlarında bozulan yönlerin ıslahı için bir takım tedbirlerin alınmasına gayret edilmiştir.

Aslında Rönesans kültürünün oluşmasında etkisi olan İyonya adalarındaki okullarda birçok Yunanlı ailenin çocuklarının okumasını dikkate aldığımızda Devlet-i Aliyye'de yaşayan Rumların bir kısmının daha başından beri Batılı bilimleri öğrendiğini ve Avrupalılarla sıkı ilişki içerisinde olduğunu söylenebilirdi. Bu itibarla Osmanlı'nın güç kaybetmesinin sadece Batı'nın başarısından veya Batı'da meydana gelen olaylardan ve bilimsel gelişmelerden haberdar olmamaktan kaynaklandığını ileri sürmek yeterli değildir.

Avrupa'da kilisenin baskısı sonucu özellikle bilim çevrelerinde dine karşı oluşan tepki Osmanlı'nın modernleşmesi döneminde İslâm'a karşı oluşturulmaya çalışılmıştır. Hıristiyan dünyanın kendi şartlarında oluşmuş bilim-din çatışması, İslâm'da da varmış gibi gösterilmek istenmişti. Aynı şekilde Avrupa'nın despot krallarına karşı halkta oluşan tepkinin neticesinde gelişen ve kralların otoritesini kısıtlamak maksadıyla ortaya atılan anayasa, meşrutiyet ve cumhuriyet gibi kurumlar, Osmanlı'da da tartışılmaya başlanmış, padişah ve halifenin tasarruflarının sınırlandırılması fikrini ortaya atılmıştır.

Tanzimat'tan sonra ortaya çıkan siyasi havanın neticesinde, asırlardır Osmanlı hâkimiyetinde yaşayan gayr-i müslimler, mal ve can emniyeti konusunda Müslümanlarla müsavi şartlara sahip olmalarını istismar etmişler ve dışarıdaki yandaşları ile irtibata geçerek Osmanlı'yı sıkıştırıp daha fazla hak elde etme yarışına girmişlerdir. Bu düşünceler o kadar yaygınlaştı ki Ortodokslar kendilerini Rus, Katolikler Fransız, Protestanlar ise İngiliz sayıyorlardı.

II. Abdülhamid, Devlet-i Aliyye'nin çeşitli karışıklıklarla uçuruma doğru sürüklendiği böyle bir dönemde saltanat ve hilâfet makamına gelmişti. O, devletin asırlarca bir arada yaşatmaya muvaffak olduğu birçok millet ve cemaatin ayrılıkçı hareketleriyle uğraşmak, çağın hızlı gelişen teknolojilerini topluma kazandırmak için eğitim kurumlarını ıslah etmek ve iflasın eşiğine gelmiş bir hazineyi borç batağından kurtarmak zorunday-

dı. Üstelik devlet artık, bir zamanlar Avrupâda kimin taç giyeceğine karar veren gücünü kaybetmekle kalmamış, Avrupalıların menfaatine uymayan birçok şeyi yapamaz duruma gelmişti. Ayrıca II. Abdülhamid ülke içinde ve dışında gizli bir şekilde örgütlenen ve Osmanlı milleti ve devleti üzerinde farklı emelleri olan devlet veya cemiyetlerle ilişki içerisinde bulunan ve daha çok Jön Türkler olarak ifade edilen kişilerle de uğraşmak zorunda kalmıştı.

Jön Türk olarak tanınan kişiler ilk başlarda Bâbîâlî hükümetlerinin politikalarına karşı siyasî bir muhalefet düşüncesiyle harekete geçmişlere de sonraları bir kısmı, modernist düşüncenin savunucuları haline gelmiş ve modern düşüncenin Osmanlı'ya intikalinde etkili olmuşlardı. *Osmanlı Arşivleri*'nde (BOA) yer alan belgeler şahitlik ettiği şekilde Osmanlı, Avrupa'ya *ulûm* ve *fünûn*un tahsili için gönderdiği talebelere yüklü miktarda para ayırmasına rağmen, bir kısmı, oranın hayat tarzı ve eğlencesiyle daha çok ilgilenmişti. Bu çerçevede Batı'nın kültür ve düşüncesinden oldukça etkilenen ve Jön Türk hareketine yön veren Ahmed Rıza'nın pozitivist, Abdullah Cevdet'in materyalist yönü ön plana çıkmıştı.

Sultan II. Abdülhamid, halife olduğunda özellikle Balkanlardaki karışıklık had safhaya gelmiş, Bosna-Hersek ayaklanmış, Karadağ ordumuza saldırmış ve Sırbistan harp ilan etmişti. Rusya'nın Balkanlara ilgisi artarak devam etmekte, Slav milletini ve bölge Hristiyanlarını Osmanlı'ya karşı isyan ettirme gayretleri hız kazanmıştı. İslâm coğrafyasını sömürge haline getirmeyi planlayanlar karşılarında Osmanlı hilâfetini çok büyük bir engel görünce onu ortadan kaldırmanın yollarını aramışlar ve "Arap Hilâfeti Projesini" geliştirmişlerdi.

İslâm dünyasında hareket ve düşünceleriyle önemli roller üstlenen İngiliz yetkili W. Scawen Blunt, Araplar arasında bulunduğu zamanlarda onlara hayran olduğunu ifade edip, Osmanlı'dan ayrılmaları konusunda onları cesaretlendirirken Türkleri de devamlı kötülemişti. Blunt'a, göre, "İslâm dünyası geri kalmıştı ve bunun yegâne sorumlusu Türklerdi." 1882 yılında Londra'da yayınladığı *The Future of Islam* adlı eserindeki görüşler, sonraları pek çok Müslüman tarafından da dillendirildiği için dikkat çekiciydi:

"Türk ulemâsı, XI. yüzyıldan itibaren Arap okullarında ilk görünmele-

rinden bu yana kutsal dili bilmediklerinden dolayı kendilerini dezavantajlı konumda bulunca ve yapı olarak ilmi çabaya ters düşünce, Sünniliğin doğru karakterinin zihni istirahat olduğu anlayışını savundular. Fetvalarında devamlı olarak otoriteye bağlı kalıp, orijinal düşünceyi reddettiler. Medreselerde temel ilkeler üzerinde tartışma resmen yasaklanmıştı... Osmanlı sultanlarının ictihat kapısını kapatmaları ve hilâfet makamını Kahire'nin Arap atmosferinden Boğazların Tatar (!) (Türk olmalı) atmosferine nakletmeleri, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda açıkça ortaya çıkan İslâmî durgunluğun doğrudan ve etkin sebebidir."

Osmanlı'nın içindeki meşrutiyet taleplerinin yanında Hristiyan devletler de gayr-i müslimlere daha fazla hak ve hürriyet verilmesi hususunda Osmanlı hükümetine baskı yapıyordu. Onlar, meşrutiyet idaresi altında toplanacak mecliste gayr-i müslimlerin ve etnik kökenine göre bütün farklı kesimlerin temsil edilmesini talep edip, hazırlanacak Kânûn-ı Esâsi ile bunların kayıt altına alınmasını bekliyorlardı. Bâbîâli hükümetinde yer alan birçok devlet adamı ise Hristiyanlara istedikleri hakları vererek, onların Osmanlı tebaası olarak kalacaklarını düşündüklerinden gayr-i müslimlerin Müslümanlarla aynı haklara sahip olmasını destekliyorlardı.

"Ferd-i vahid veya efrâd-ı kalilenin (tek kişi veya birkaç kişinin) tahakküm-i müstebidânesinden neşet eden suiistimallerin" ortadan kaldırılmasının önemli gören II. Abdülhamid, Kânûn-ı Esâsi'yi uygulamaya koyarak Meşrutiyet idaresini başlatmış ise bu uzun sürmemişti. Meclis büyük ümitlerle açılmasına rağmen çalışmalarda özellikle meclisin kozmopolit yapısından kaynaklanan sebeplerden dolayı mebuslar arasında büyük ihtilaflar çıkmış ve kendisinden beklenen vazifeyi yerine getirmemişti.

Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi Yeni Osmanlıların eserlerini okuyarak onların hürriyet ve meşrutiyet düşüncesinden etkilen Jön Türklerin bir kısmı İttihat ve Terakki Cemiyetini gizlice kurmuşlar ve faaliyetlerinde daha çok Balkan komitecilerini örnek almanın yanında, masonlardan da büyük yardım görmüşlerdi. İttihat ve Terakki Cemiyeti, büyük devletlerin ve Balkan hükümetçilerinin düşünce ve faaliyetlerinin yoğun olduğu Makedonya'da Osmanlı otoritesinin zayıflığından istifade ederek, Rumeli'deki Üçüncü Ordu'da özellikle genç subaylar arasında taraftar bulmuştu. İttihat ve Terakki, Rum, Bulgar, Sırp, Karadağ, Arnavut cetelerinin hem Osman-

lıyla hem de birbirleriyle kanlı ve sert çatışmaların yaşandığı bir zaman ve bölgede büyüme imkanı bulurken özellikle basın yoluyla toplumu etkileye ve farklı kesimleri yanına çekmeye çalışmıştır.

II. Abdülhamid Devri, sanıldığıнын aksine sansürün acımasızca tatbik edildiği bir dönem değildi. Onun saltanatı devrinde 24 farklı siyasi gazete yayın hayatına girmişti. Yine onun devrinde 49 haftalık, 48 on beş günlük, 11 aylık, 23 adet muhtelif olmak üzere toplam 131 edebi dergi ve gazete çıkıyordu. Ayrıca, ilmi, meslekî dergiler, sadece asker, kadın ve çocuğa hitap eden onlarca gazeteye bakıldığından II. Abdülhamid Devri'nde basının bir ilerleme kaydettiği görülür.

Sultan II. Abdülhamid, ülkede genelinde asrın gereklerine göre kurumların ıslah /reform edilmesini ve ihtiyaca göre yenilerinin ilave edilmesini oldukça önemli görmüştü. Sultan, kendisinin açtığı Haydar Paşa Tıbbiyesi ve Mekteb-i Hukuk'a ilaveten, Mekteb-i Mülkiye, Mekteb-i Tıbbiye gibi önceden beri eğitime devam eden yüksek öğretim kurumlarını geliştirmiş, Dârülfünûn'a yeni bölümler ilave ederek 1900 yılında tekrar açmıştır. Mekteb-i Mülkiye ve Mekteb-i Sultânî'ye hususi alaka gösteren II. Abdülhamid Han, bu okulların başarılı öğrencilerini her yıl hediyeyle ödüllendirmiştir. Askerî okullarda kendi idaresinin aleyhine bazı fikirlerin oluşmaya başladığı yıllarda bile II. Abdülhamid Han, askerin eğitime büyük önem vermiştir. O, yetişmiş subayları çoğaltmak için 1904 yılından itibaren Edirne, Manastır, Erzincan, Şam ve Bağdat'ta birer Harb Okulu daha açtırmıştır.

Sultan II. Abdülhamid Han'ın ülkedeki gerçekleştirdiği eğitim reformuyla alakalı olarak İsmail Hami Danişmend: "II. Abdülhamid'in bir takım idari taksiratına mukabil memlekete çok büyük iyilikleri vardır. Eserleri ve tesisatı hakkında ciltlerle eserler yazılabilir. En büyük iyiliği maârif sahasındadır. Memleketin kültür seviyesini yükselten Sultan Abdülhamid'dir" diyerek takdirlerini ifade etmiştir.

Geleneksel olarak Osmanlı Hanedanlığı'na büyük bağlılık gösteren ordu, hilâfet ve saltanatı zatında cem eden halifenin "cihad ilan" etmesi durumunda büyük bir coşkuyla savaşa, hatta ölüme giderek, padişahın emrine itaati mukaddes bir vazife bilmıştır. Ancak ordunun modernizasyonu çerçevesinde Avrupa ile ilişkiye girilmesinden sonra oradan getirilen bir kısım askerî uzmanların Osmanlı ordusunun düşünce yapısını bozacak

fikirleri yayma gayretleri ve Abdülaziz Han'ın hal'inde olduğu gibi devlet erkânının siyasi emellerine askeri âlet etmesi, ordunun nizam ve intizamına zarar vermiştir.

II. Abdülhamid Han'ın saltanatının son yıllarına doğru subaylar arasında pozitivist düşünce ve muhalif siyasi fikirler bir hayli taraftar bulmuştu. Özellikle de İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin başını çektiği kişiler tarafından iktidara muhalefet ve meşrutiyeti iade düşüncesi, subaylar arasında gizli gizli yayılarak ordu politikanın içine çekilmiştir. II. Abdülhamid Han'ın "İstibdadı"ndan şikâyetçi olanlar onun idaresine Meşrutiyet'le kısıtlama getirmişler ama kendileri de ülkeyi idare edecek bilgi ve tecrübe mahrum oldukları için toplumda düzeni sağlayamamışlardı. Bu kargaşa ortamında patlak veren Otuz Bir Mart Olayı'ndan sonra ise Devlet-i Aliyye'nin sonuna gelinmiştir.

Bahaddin Şâkir, Mithat Şükrü, Ömer Naci gibi İttihatçıları tarafından Taşkışla'daki askerlerin tahrik edilmesiyle başlayan Otuz Bir Mart Olayı sonrasında ortaya çıkan kargaşa, Selanik'te hazırlanan Hareket Ordusu'nun İstanbul'a gelmesine sebep yapılarak, II. Abdülhamid'in tahtan indirilmesinin önü açılmıştır.

Osmanlı'ya karşı isyan eden Şerif Hüseyin'in oğlu ve Ürdün kralı Abdullah'ın, itiraf ettiği şekilde: *"Sultan Abdülhamid İslâm dünyasının son büyük sultanıydı. Onun tahtan indirilmesinden sonra meydana gelen olaylar, Kûfe ve Mısırlıların Hz. Osman'a yaptıklarına benzer. Hz. Osman nasıl fitne ile Müslümanlar arasında sınır idiyse, Abdülhamid de bu çağda insanlarla fitne arasında perdedi. Bu perde yırtılınca fitneler ortaya çıkmıştı."*

Çoğu padişahın himayesinde yetişmiş ve yıllardır ordunun hiyerarşik yapısında tecrübe kazan binlerce subay, İttihatçılar tarafından tasfiye edilmiş ve yerlerine yeterli tecrübeye sahip olmayan subaylar getirilmişti. Kendisi de bir İttihatçı olan Fethi Paşa (Okyar), "1908'den sonra altı yıl içinde olup bitenler yüzyıllara sığacak azametteydi. Hızlı, şaşırtıcı, coşkun bir yayılma, büyüme ve ilerlemeye rağmen, yüzyılı aşkın zafer silsilesinin sonunda vatan toprakları olmuş bereketli beldelerin hepsini altı yıl içinde kaybetmiştik" diyerek Osmanlı'nın asırlardır muhafaza ettiği vatan topraklarının altı yılda kaybedilmesini hayretle ifade etmişti.

Yaklaşık olarak İslam Tarihi'nin üçte birini tekabül eden Devlet-i Aliyye'nin Sonbaharı'nı konu edinen bu eser Osmanlılar hakkında yapılan ilk çalışma olmadığı gibi son çalışma da olmayacaktır. Bu kitabı diğerlerinde farklı kılan ise Osmanlı'ya sadece tarih perspektifinden bakılmayıp, onun asırlarca dünyanın değişik coğrafyalarına İslâm'ı ulaştıran ve köklü bir medeniyet tesisi eden konumunun nasıl değiştiğine ve bu çerçevede İslâmî değerlerinden uzaklaşmasının geleneksel kurumlarında meydana getirdiği tahribata da dikkat çekmesidir.

İslam Tarihi içerisinde Müslümanların modernleşme serüveninin önemli bir devresini oluşturan Osmanlı'nın modernleşme sürecinde yaşadığı olayların günümüze de ışık tutması temennisiyle...

Hasan Gümüsoğlu

Ocak 2014, Çamlıca/ İstanbul

GİRİŞ

OSMANLI TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ

1) İSLÂM COĞRAFYASINDA TÜRK HÂKİMİYETİ

Türkler, İslâm'ı kabul etmelerinden bir süre sonra İslâm âleminde hâkim bir konuma gelmişler, özellikle Selçuklu hükümdarları, Abbasi halifelerini Şiîlerin saldırılarından kurtardığı gibi, haçlılara karşı büyük bir mücadele vererek, İslâm âlemini, Hristiyan dünyaya karşı korumuştur.

Abbasi halifesi, el-Kâim Biemrillah; Şiî Büveyhîlerin tehdidine karşı Tuğrul Bey'den yardım istemiş, o da halifenin imdadına yetişerek, Şiî güçleri bertaraf etmişti. 19 Aralık 1055'te Tuğrul Bey, halifenin ihtişamlı bir karşılamasıyla Bağdat'a girmişti. Selçuklu sultanının bu gücü Şiî Fatimî Devleti'ni de korkutmuş; Tuğrul Bey, Fatimî ve Büveyhîlerden oluşan Şiîleri ağır bir yenilgiye uğratmıştı. Tuğrul Bey'in başarılarından Abbasi halifesi son derece memnun olmuş, onun adını hutbede okutmakla kalmamış, ona "*Melikü'l-Meşrik ve'l-Mağrib*" (doğu ve batının hükümdarı) unvanını vermiş, hilat giydirmiş, kılıç kuşatmıştır.¹

Şiîlerin Bağdat'ı tekrar işgal etmesi üzerine Tuğrul Bey, ikinci kez Bağdat'a gelip halifeyi makamına iade etmişti. Selçukluların bu başarılarından sonra, hutbelerde Abbasi halifesi ile Selçuklu sultanı Alparslan'ın ve daha sonraki sultanların ismi beraber zikredilmiştir. Hilâfetin maddî gücünün zaafa uğradığı asırlarda Türkler, o makamı güç vermişlerdi. Zira halifenin, İslâm ülkesini ve müslümanları koruması, dinin kendisinden

1 İbn Esir, İzzeddin Ebi'l-Hasen Ali b. Ebi'l-Kasım eş-Şeybânî, *el-Kâmil fi't-târih*, Beyrut 1989, VI, 179, 195; İbn Kesir, Ebû'l-Feda, İsmâil b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Beyrut 1966, XII, 72.

beklediği vazifeleri yerine getirebilmesi için sağlam bir otoriteye, yeterli güç ve kuvvete sahip olması gerekiyordu.

Selçuklu sultanları bu dönemde halifeye bağlı kalarak ona hürmet gösterdikleri gibi, halifenin görevlerinin büyük çoğunluğunu da üstlenmişlerdi. Mesela Sultan Mesud, 24 Haziran 1135'te halifenin ordusunu dağıtmasına rağmen, ona hürmet göstermiş, ancak kendisinden bir daha asker toplamamasını ve sadece dinî işleri yapmasını istemiştir.²

Sultan Mesud, halife er-Reşid Billah'ın üzerine düşen görevleri yapmadığını ve yeni bir halifenin belirlenmesi gerektiğini Sultan Sencer'e bildirmiş, bunun üzerine er-Reşid Billah hilâfetten azledilerek, amcasının oğlu Ebû Abdullah halife ilan edilmiştir.³ Türk sultan ve beylerinin halifeye destekleri daha sonraları da devam etmiş, halifelerin görevleri arasında bulunup da maddi güç gerektiren pek çok vazife hükümdarlar tarafından yerine getirilmiştir.⁴

Selçuklular devrinden itibaren İslâm dünyasında büyük nüfûz elde eden hatta halifeyi azledebilen Türk hükümdarlar, hilâfet makamına talip olmamışlardır. Bu dönemde Türk hükümdarlar, hilâfet kurumunun itibarının zedelenmesini önledikleri gibi, boş heveslere kapılarak İslâm dünyasında iç karışıklara sebebiyet verecek olaylara da imkan vermemişlerdir.

İslâm ülkesini koruma gücünden mahrum olan Abbasi halifeleri, Türk sultanlarının gölgesinde hayatlarını devam ettirmeye çalışırken, söz konusu sultanlar da kendi aralarında taht kavgasına düşüp zayıflayınca müslümanlar güçler, Moğol işgali karşısında dayanamamışlar ve yurtlarının işgaline mâni olamamışlardır. Moğollar, İslâm ülkesini yıkıp yıktıkları gibi 1258 tarihinde Bağdat'taki güçsüz Abbasi hilâfetine de son verdiler. İslâm âlemi, tarihinde ilk defa halifesiz kalmıştı. Cevdet Paşa'nın ifadesiyle söz konusu hâdise bir *musibet-i uzmâ* ve İslâm'ın başından beri meydana gelmeyen bir *fâcia* idi.⁵

2 İbn Esir, *a.g.e.*, VI, 651; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, 208.

3 İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, 210; Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, Heyet, İstanbul 1989, VII, 312.

4 Turan, Osman, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, İstanbul 1999, s. 252-54, 311; Köymen, Mehmet Altay, Selçuklu Devri Türk Tarihi, Ankara 1993, s. 196-8.

5 Cevdet Paşa, Kıyas-ı Cedid ve Devâ-ı Hukûf, İstanbul 1979, I, 451.

Hindistanlı meşhur âlim Şah Veliyyullâh Dihlevî (1704-1766), Selçuklu Devleti'nin güçlenmesiyle birlikte sadece şekil itibariyle ayakta duran Abbasi Devleti'nin Moğolların istilasından sonra yıkıldığını ve onunla birlikte Arap hâkimiyetinin son bulup, Acem idaresinin başladığını ifade eder. Dihlevî, Hz. Muhammed'den (s.a.v.) sonraki ilk beş asırlık (Medine, Şam ve Bağdat) dönemde halifelerin hep Kureyş'ten olduğunu ve bazı hadis-i şeriflerde işaret edildiği şekilde beş yüz senenin bitiminden sonra Arap idaresini sona erip diğer milletlerin hâkimiyeti dönemine girildiğini açıklar.⁶

II) OSMANLI DEVLETİ

A- Tarih Sahnesine Çıkışı

Osman Gâzi, ilk zamanlarda Söğüt civarında Bizans tekfurlarına karşı kazandığı zaferleri Selçuklu Sultanı'na bildirmiş, ganimet mallarından ona hisse göndererek bağlılığını devam ettirmişti. Selçuklu Sultanı da Osman Gâzi'nin başarılarından memnun olmuş, ona sancak ve kılıç göndermişti.

Osmanlı'nın ilk zamanlarında hutbelerde Selçuklu sultanıyla Osman Gâzi'nin ismi beraber okunurdu. Osman Gâzi, ilk başlarda müstakil hareket ettiği halde Selçuklu Sultanlarına hürmeten onların adına hutbe okutmaya ve para bastırmaya devam etmişti. ⁷ Ancak Moğol istilasından sonra şartlar değişmiş, Selçuklu sultanları büyük oranda ülkedeki hâkimiyetlerini kaybetmişlerdi. Selçuklu Devleti'nin otoritesini kaybetmesinden sonra, Selçuklu emirleri ve aşiret reisleri Osman Gâzi'yi sultan olarak kabul etmiş ve hutbelerde sadece Osman Gâzi'nin ismi okunmaya başlanmıştır.⁸

Kendilerine Selçukludan bir fayda gelmeyeceğini gören Söğüt civarındaki Oğuz beyleri, Osman Gâzi'ye müracaat edip; *"saltanat ya ittifakla ya da istihakla olur. Biz size gereği gibi mutî olup bağlanalım ki bu*

6 Şâh Veliyyullâh ed-Dihlevî, İzâletü'l-hafâ' an hilâfeti'l-hulefâ (Esrârü hilâfeti'l-hulefâ), trc. Mustafa Hudawi, Beyrut 2009, I, s. 324.

7 Neşri, Mevlana Mehmed, Cihannüma, nşr. Necdet Öztürk, İstanbul 2008, s. 53,

8 Âşık Paşazade, Tevârih-i Âl-i Osman, İstanbul 1332, s. 18; Cevdet Paşa, Kısas-ı Enbiyâ, II, 510-11.

taraflarda gönül hoşluğu ile kaza edelim” deyip Osman Gazi’nin sultanlığını kabul ettiler.⁹

Osman Gazi, Karacahisar’ın fethinden (689/1291) sonra orada Cuma namazının kılınabilmesi için Sultandan izin alınması gerektiği ifade edilince; *“Bu şehri ben kılıcımla aldım. Sultanın bunda ne tesiri var ki ondan izin alayım. Ona sultanlık veren Hz. Allah bana da hanlık verdi...”* deyip kadılık ve hatiplik vazifesini Dursun Fakîh’e vererek Karacahisar’da Cuma hutbesini kendi adına okutmuştur.¹⁰ İslâmî gelenekte bir idareci veya kumandanın adına hutme okutması bağımsızlığını ilan etmesi manasına geldiğinden¹¹ bu hadise, Osman Gazi ve onun soyu için yeni bir devrin başlangıcı olmuş ve asırlarca sürecek olan bir devletin temeli bu şekilde atılmıştır.¹²

İslâmiyet’ten evvelki Türk devletlerinde maddi iktidarın yanında onu kısıtlayacak manevi bir otorite mevcut değildi. O devirde topluma şekil veren hemen hemen ok ve kılıç yani maddi otoriteydi.¹³ Osmanlı’da ise maddi otoritelerinin zirvede olduğu dönemlerde bile padişahlar, âlimlerin fikirlerine itibar eder, toplum üzerinde derin tesirleri olan “veli” veya “evliya”nın gönlünü kazanmaya büyük değer verir, onların irşadına ihtiyaç duyar ve Allah dostlarının tavsiyelerini hem şahsî hayatlarında hem

9 Lütfi Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osman*, İstanbul ts. s. 22.

10 Aşık Paşazade, *Tevârih-i Âl-i Osman*, s. 18; Oruç b. Adil, *Tevârih-i Âl-i Osman* (Oruç Bey Tarihi), nşr, Necdet Öztürk, İstanbul 2008, s. 13.

11 Ulemânın ekseriyetine göre, cuma ve bayram namazını kıldırmak halifenin önemli görevleri arasında olup, Cuma namazının sıhhati açısından halifenin veya onun tayin ettiği bir imamın cuma namazını kıldırması şart olduğundan, hutbelerde halifenin adı zikredilirdi. (Geniş bilgi için bkz: Gümüsoğlu, Hasan, *İslâm’da İmâmet ve Hilâfet*, İstanbul 1999, s. 302 vd.)

12 Osmanlı sultanları adına hutbe okuma geleneği Osman Gazi ile başlamış ve 4 Mart 1924 tarihinde hilâfetin kaldırılmasına kadar altı asırdan fazla devam etmişti. Hilâfetin ilgasından sonra İstanbul müftüsü Mehmet Fehmi Efendi yayınladığı bir tamimde hutbelerde “millet ve cumhuriyetin selâmet ve refahı için dua edilmesini ve hiç kimsenin isminin zikredilmemesini” bildirmişti. Hatta polis büyük camilerin imam-hatiplerine bu hususa riayet etmeleri konusunda tenbihte bulunup, imzalarını almış ve buna riayet etmeyenler hakkında kanunî takipatın yapılacağını tebliğ etmişti. Bu sebeple 7 Mart Cuma günü okunan “hutbelerde ilk defa isim zikredilmeksizin yalnız Türk milletinin ve cumhuriyetinin selâmet ve saâdeti, dîn-i mübin-i İslâm’ın şeref ve teâlisi için dua edilmişti”. (Tevhid-i Efkâr, 8 Mart 1924.) Geniş bilgi için bkz: Gümüsoğlu, Hasan, *İntikalinden İlhasına Osmanlı’da Hilâfet*, İstanbul 2011, s. 342 vd.

13 Kaplan, Mehmet, “Mustafa Reşid Paşa ve Yeni Aydın Tipi”, Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri, Ankara 1987, s. 42. PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

de devlet idaresinde tatbik etmeye gayret ederlerdi. Bu itibarla Osmanlı Devleti sadece kılıca yani maddi güce değil, şeriatın yazılı esaslarının yanında halkının hissiyatına da değer veren bir devlettir. Bu itibarla medrese ve ulemâ sınıfının yanında tekke, evliya ve dervişlerin devletin teşekkülünde ve gelişmesinde büyük emeği olmuştur.

Osmanlı'da padişah maddi otoritenin sahibi olmakla birlikte bu gücü şeriatın esasları çerçevesinde kullanmak zorunda olduğu gibi, manevî otoritenin sahibi bulunan ulemâ da padişaha görüş bildirir ve gerekli gördüklerinde onu gücünü sınırlandırır. Padişah da onların fikirlerini dikkate alır.

Osmanlılarda eskiden beri saltanat makamına nasıl gelineceğinin esasları belliydi ve bu esaslar da meşruiyetini İslâmî hükümlerden almaktaydı. Dolayısıyla Saltanat-ı Osmaniye'nin önceden beri bir kanûn-ı kadîmesi mevcuttu. Osmanlı'da şer'i hukuka muhalif olmamak şartıyla padişahın fermanla kanun koyma salahiyeti vardı ve devlette bu usûl (örfî hukuk) tatbik edilmekteydi. Nitekim Osmanlı Kanunnameleri bunun sayısız misalleri ile doludur.

Kânûnî Sultan Süleyman devrindeki bir Kânûnnâme'de padişahın saltanata geçmesinin ve azledilmesinin şartları şu şekilde belirtilmişti: "İdâre-i devlet, ulemâ ve vükelâya emanettir. Padişah, tarîk-ı müstakîm-den inhıraf ederse (doğru yoldan ayrılırsa) ulemâ ve vükelâ lazım ihtarları yapmaya salâhiyetlidir. Padişah bu ihtarları nazar-ı dikkate almazsa ulemâ ve vükelâ ordu rüesâsını (başkanlarını) haberdar edecektir. Şayet padişah ahkam-ı kânûniye'yi ihlalde ve kendi heveslerine tâbi olmada ısrar ve devam eylerse hal' edilecek ve yerine hanedan erkanından bir diğeri padişah intihab (seçilecek) olunacaktır."¹⁴

İslâm amme hukuku açısından ülkede otorite sahibi tek bir halifenin bulunması gerekir. Osmanlı'nın kısa zamanda büyümesinde ve hâkimiyetinin asırlarca sarsıntıya uğramadan devam etmesinde "hâkimiyetin taksim edilmemesi" esası büyük bir âmil olmuştur.¹⁵ Osmanlı'dan önceki Türk devletlerinde bir hükümdarın ölümünden sonra ülke çocukları

14 Hayreddin Paşa, *En Emin Yol*, trc. Alev Alatlı-Şehabettin Yalçın, İstanbul, 2004, s. 136;

Edouard Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimat*, trc. Ali Reşad, İstanbul 1328, s. 175

15 Köprülü, M. Fuad, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, İstanbul 1981, s. 178.

arasında bölüşüldüğünden kurulan devletler uzun ömürlü olmamışlardı. Bu itibarla Osmanlı sultanları taht kavgaları yüzünden hâkimiyetin sarsılıp devletin ve insanların zarara uğramaması için “kardeşlerini öldürme” esasını kabullenmek durumunda kalmışlardı. Nitekim Âşık Paşazâde:

“Kadimden töredir kardeşe kıymak

Atayı anayı gussalı (kederli) komak

Kâbil kim Hâbil'e kıydı ezelden

Âdet oldu ki hanlar buna uymak¹⁶”

mısralarıyla bunun eskiden beri bir töre olduğunu belirtir.

Padişah ve âlimler gibi halk da *nizam-ı âlem* için ve *din ü devletin bekâsı* kaygısıyla zarûret halinde kardeş katlini tasvip ediyorlardı. Kânûnî devrinde Osmanlıya gelen Avusturya Kralı Ferdinand'ın elçisi Busbecq: “Müslümanlar Osmanlı Hanedânı sayesinde ayakta duruyorlar. Hanedân yıkılırsa din de mahvolur. Bu sebeple hanedânın, din ve devletin selâmeti ve bekâsı evlattan daha mühimdir” diyerek bu kanaatin umumi efkârda yaygın bulunduğunu ve Şehzade Mustafa'nın da bu kudsî gaye uğrunda feda edildiğini belirtmektedir.¹⁷

Osmanlı padişahları devletin bekâsı ve bütünlüğü esasını her türlü endişenin üstünde tutarak bu uğurda evlatlarını ve öz kardeşlerini dahi feda etme cesaret ve basiretini gösterebilmişlerdir. Biz bu gün devlet için bir şey feda etmek şöyle dursun devleti bir menfaat kapısı gördüğümüzden Osmanlı Hanedânı'nın bu fedakârlıklarını anlayamıyor ve işi bir saltanat hırsı ile izah etmeye çalışıyoruz. Halbuki onlar daha önceki asırlarda oldu gibi ülkeyi şehzadeler arasında paylaştırarak hem saltanatlarına devam edebilirler hem de kardeş katlinden dolayı dücâr oldukları manevî azaptan kurtulabilirlerdi. Bu konuda oğlu Mustafa'nın cenaze namazında gözyaşlarını tutamayan, bu yüzden namaz kılmakta bile güçlük çeken Kânûnî'nin duyduğu acıyı düşünmek ibret vericidir.¹⁸

XVI. asrın sonunda Osmanlı'ya gelen bir Alman seyyah, Ayasofya'da Sultan II. Selim'in türbesinde öldürülen şehzadelerin mezarlarına

16 Âşık Paşazade, *Tevârih-i Âl-i Osman*, s. 85.

17 Turan, Osman, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, 1994, II, 15.

18 Güngör, Erol, *Türk Kültürü ve Medeniyeti*, İstanbul, 1997, s. 59.

bakarak “dünyada nasıl bir güneş varsa, Türklerin de bir hükümdarı ve efendisi vardır” demişti.¹⁹ Avrupa’yı titreten ve cihan hakimiyetini hedefleyen Muhteşem Süleyman “âlemin sahibi tek Allah olduğu gibi, dünyada da tek cihangirin kendisi olduğunu” söylemişti.²⁰

Osmanlı kendisini Devlet-i Aliyye (Yüce Devlet) olarak İslâm’ın ve bütün dünya müslümanlarının hâmisî olarak görüyor ve devletin ebed-müddet esasına göre devam edeceğini düşünüyordu. Anadolu’da küçük bir beylik olarak tarih sahnesine çıkan ve İstanbul’u fethederek Bizans İmparatorluğu’nu ortadan kaldırıp, Viyana kapılarına kadar dayanan Osmanlı’nın gücü karşısında birçok Avrupalıda “Türklerin yenilmez” olduğuna dair bir inanç oluşmuştu.

İtalyan şairi Torquato Tasso’nun (1544-1595) şiirlerinde Türklerden her defasında “amansız ve yenilmezlik” halesiyle kuşatılmış olarak “Yenilmez Türk” ifadesi yirmi dört kez zikredilmişti.²¹ Aynı şekilde XVII. asrın başlarında Fransız elçisi De Breves: “Ancak bütün Avrupa birleşir ve Osmanlı içindeki bütün hristiyanlar onlara katılırsa bu büyük gücü alt edebiliriz, aksi takdirde savaşı aklımıza bile getirmemeliyiz”²² diyerek Osmanlı’nın büyük gücünü itiraf ediyordu.

Osmanlı, söz konusu asırlarda kendinden son derece emindi ve devletin bekâsı için herhangi bir tehlike de görmüyordu. Osmanlı, hâkimiyeti altında yaşayan insanların hürriyet ve nimetler içerisinde hayatlarını sürdürmesini, devletin aslî vazifesi olarak kabul ediyordu.²³

Osmanlı Devleti, özellikle Hristiyan devletlerin İslâm ülkesine zarar vermesine mâni olmuş, gün geçtikçe İslâm âleminin büyük bir gücü haline gelmiştir. Osmanlı, nizam-ı âlem için büyük gayret sarf etmiş, İslâm birliğinin sağlanması için herkesin ümidi haline gelmiştir. Dolayısıyla İslâm’ı dünyaya hâkim kılmak, müslümanları idare etmek, kısaca halifenin görevlerini yerine getirmek için Osmanlı Devleti buna en fazla lâyık ve ehil olan bir devlet haline gelmişti. Zaten asırlardır Türklerin ve

19 Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul 2006, s. 35.

20 Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, II, 94.

21 Giovanni Ricci, *Ossessione Turca*, trc, Kemal Atakay, *Türk Saplantısı: Yeniçağ Avrupa’sında Korku, Nefret ve Sevgi*, İstanbul 2005, s. 78.

22 Koloğlu, Orhan, *Gazi’nin Çağında İslam Dünyası*, İstanbul 1994, s. 30.

23 Ahmed Midhat Efendi, *Osmanlı Devleti*, İstanbul 2004, s. 72. antey.org

özelikle de Osmanlı'nın hâkimiyeti İslâm âleminin büyük çoğunluğu tarafından kabullenilmiştir.²⁴ Sultan Selim, Mısır seferinden sonra fiilî duruma resmîyet kazandırmış, asırlardır devam eden şekli hilâfet, Osmanlı sayesinde güç ve kuvvet bularak, hilâfetin maksadını ifa için yeterli otoriteye sahip olmuştur.

Cevdet Paşa; Osmanlı hilâfetinden önce İslâm âleminde büyük karışıklıkların hüküm sürdüğünü, bu sebeple de hilâfet ve saltanatın ayrılarak hilâfetin dinî riyaset, saltanatın ise maddî riyaset halini aldığını belirtir. Cevdet Paşa, bundan dolayı İslâmiyet'in gücünün yok denecek kadar azaldığını, Osmanlı Devleti sayesinde bu ikili durumun ortadan kaldırılıp, düzenin sağlandığını ifade ederek, İslâm milletinin yeniden ilerleyerek eski halini aldığını kaydeder.²⁵ Mısır ve Hicaz'ı Osmanlı hâkimiyetine katmasından sonra dünya müslümanlarının ümidi haline gelen Sultan I. Selim Han, Hindistan müslümanları ile de alakadar olmuş ve Portekizlilerin Hindistan'dan uzaklaştırılması için onlara yardım etmiştir.²⁶

Cevdet Paşa: "Yavuz, Mısır'ı fethetmekle, hilâfetin belgesi olan Peygamberimize (s.a.v.) ait mübarek eşyayı, İslâm'ın saltanat merkezi olan İstanbul'a getirdi. Saltanat ve hilâfeti toplamakla Devlet-i âliyye geleceği en yüksek seviyeye ulaştı"²⁷ diyerek Sultan Selim'in, Osmanlı hilâfetine kazandırdığı nüfuza dikkat çeker.

B-Osmanlı'nın Cihan Devleti Haline Gelmesi

Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı Osmanlı hâkimiyetine katmasından sonra Osmanlı İslâm dünyasının tartışılmaz lideri olmuştu. Sultan I. Selim, 1514 yılında Semerkant hükümdarı Abidhan'a gönderdiği mektupta Kızılbaşlara karşı verdiği mücadelede onların desteğini ve yardımını istemişti. Abidhan da gönderdiği cevabi mektupta Yavuz Sultan Selim için "hakanlar hakanı ve sultanlar sultanı" ve "hilâfetin en yüce hizmetlisi"

24 Güngör, Erol, *İslâm'ın Bugünkü Meseleleri*, İstanbul 1981, s. 173.

25 Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, İstanbul 1994, I, 39, 51.

26 Özcan, Azmi, *Pan-İslamizim, Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914)*, İstanbul 1992, s. 7.

27 Cevdet Paşa a.g.e., *Ücretsiz PDF Kitap Arsivi* - <https://rantey.org>

ifadesini kullanarak Kızılbaşlara karşı savaşın bir din borcu olduğunu bildirip, Yavuz'a destek vermiştir.²⁸

Yavuz Sultan Selim'in Şii İran'a karşı Orta Asya müslümanları ile gerçekleştirdiği işbirliği sonraki zamanlarda da devam etmiştir. Yavuz devrini takip eden asırlarda da Osmanlı coğrafyasından uzak Hindistan ve Türkistan bölgelerinde yaşayan müslümanlar, Osmanlı hilâfetinin himayesinde olmak için İstanbul ile irtibat içerisinde bulunmuşlardır.

Kânûnî Sultan Süleyman devrinde 1534 ve 1540 yıllarında Özbek Hanları Osmanlı'dan İran'a karşı yardım istemiş ve Kânûnî de onlara yardımda bulunmuştur. 1556 yılında Rusların Astarhan'ı işgal etmesinden dolayı Orta Asya müslümanlarının hac yapmaları ve İstanbul'u ziyaret etmeleri imkansız hale gelince Osmanlı'dan acil yardım istenmiş, Osmanlı Devleti de bölge müslümanların yardımını etmiştir. Kırım, Kafkasya ve Orta Asya'da Rus ilerleyişini durdurmak, bölge müslümanları ile irtibatını kuvvetlendirmek için Don ve Volga nehirlerini birleştirmeyi planlayan Osmanlı, batı cephesinde Avrupalı devletlerle uğraşmak zorunda kalınca bunu gerçekleştirememiştir.²⁹

Osmanlı'nın gücünün artması ile birlikte hilâfetin de itibarı yükselmiş, Orta Asya müslümanlarının yanında Hindistan müslümanlarının da Osmanlı hilâfetine olan ilgileri artmıştır. Ankara Savaşı'ndan (1402) dolayı Osmanlı-Babürler ilişkileri uzun müddet soğuk kalsa da sonradan ilişkiler gelişmiş ve Hindistan müslümanları Osmanlı'nın üstünlüğünü kabul etmiştir. Ekber Şah (1556-1605) saltanatının ilk yıllarında Kanunî'ye yazdığı bir mektupta Osmanlı sultanını zamanın halifesi olarak tanıdığını ifade etmiş³⁰ ise de sonraları Osmanlıya karşı soğuk bir politika takip etmiştir.³¹

Kânûnî Sultan Süleyman bir halife olarak Osmanlı hâkimiyetinin dışında kalan Hindistan ve Orta Asya müslümanlarının, güvenli bir şekilde ticaret ve hac yapmaları için gerekli tedbirleri almış, bölge müslümanlarını

28 Haydar Çelebi, *Ruznâme*, Topkapı Ktb., R. 1955, v. 12a.

29 Saray, Mehmet, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, Ankara 1994, s. 5-6.

30 Özcan, a.g.e. s. 11-2.

31 Aziz Ahmed, *Hindistan'da İslâm Kültürü Çalışmaları*, trc. Latif Boyacı, İstanbul 1995, s. 50.

Avrupalıların ve Rusların saldırılarından korumuştur.³² Barbaros Hayreddin Paşa, Akdeniz'de hristiyanlara karşı mücadele ederken Osmanlı, Hindistan müslümanlarının yanında Portekizlilere karşı savaşmakta ve Hint sultanı, Osmanlı Padişahını kendisi için bir hâmi görmekteydi.³³ Moğol Hükümdarı Hümayûn Şah, Kânûnî'ye yazdığı mektupta padişahın "şer'i-mübînin" muhafızı olmasının yanında hilâfet gibi önemli özelliklerini zikretmişti.³⁴

Osmanlı Devleti'nin yardımı Endonezya ve Malezya'ya kadar uzanmış, bölge müslümanları XVI. asırdan itibaren Osmanlı himayesine gitmişti. Açık müslümanlarının Sultan II. Selim (1566-1578) devrinden itibaren Osmanlı himayesinde olduğu bilinmektedir. 1565 yılında Açık müslümanları bölgeye musallat olan Portekizlilerden korumak için Osmanlı; savaş gemisi, silah ve asker göndermiştir.³⁵

Rusya, "sıcak denizlere inme" politikası istikametinde Orta Asya müslümanlarını nüfuzu altına alma mücadelesinde olduğundan, sıkışan Türkistan hanları Osmanlıya müracaat etmişlerdir. Osmanlı da onları himaye etmeye çalışmış ve maddi bir yardımda bulunamadığı zamanlarda bile onlara takip etmeleri gereken siyaset konusunda yol göstermiştir.

Türkistan Hanlıkları o havalide yaptıkları cihatları Osmanlı'ya haber vererek bağılıklarını tekrarlamışlar, padişahlarının duasını ve desteğini istemişlerdir. Buhara (Özbek) hükümdarı Übeydullah Han, 1707'de Sultan III. Ahmed'e gönderdiği mektupta "... Sizlere ubudiyetimizi arz etmek istedik. İslâm'ın nurunu yükseltmek ve kâfirleri yok etmek, memleketi imar etmek de bizim buralardaki vazifemiz" diyerek din düşmanlarına karşı yaptıkları mücadeleleri anlatmış ve dinin emri doğrultusunda birlik içerisinde olmanın önemini belirtmiştir. Übeydullah Han, Osmanlı padişahına gönderdiği bir başka mektupta ise "... Sizce malumdur ki, İslâm memleketlerinin idaresinde bulunan Turan ülkesinin bir

32 Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1995, III-I, 32; Asrar, Ahmed, *Kânûnî Devrinde Osmanlıların Dini Siyaseti ve İslam Âlemi*, İstanbul 1972, s. 338

33 Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, nşr. Bekir Sıtkı Baykal, Ankara 1981 I, 162; Uzunçarşılı, a.g.e., III-I, 31.

34 Asrar, a.g.e., s. 338.

35 Özcan, a.g.e., s. 41. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

takım meselelerinin halli halifemiz olan sizlerin himmetine düşmektedir”³⁶ diyerek Osmanlı halifesinden yardım istemiştir.

Asya'nın yanı sıra Afrika'da da geniş bir coğrafyaya hükmeden Osmanlı, Mısır'ı idaresine kattıktan sonra Fas sultanı, Yavuz Sultan Selim'e elçi gönderip bağlılığını bildirince³⁷ Kuzey Afrika'nın tamamında Osmanlı sultanı bir halife olarak kabul edilmiş ve hutbeler onun adına okunmaya başlanmıştır. Kuzey Afrika'da batılıların gittikçe artan sömürge hareketleri, bölge müslümanlarının hilâfetin himayesine olan ihtiyacını arttırmış; Osmanlı sultanları da bu isteklere imkânları nispetinde müspet cevap vermeye çalışmışlardır.

Fransa ve İtalya'nın Afrika'ya olan ilgisi her geçen gün artınca bölge müslümanları, Batı ve Hıristiyan işgaline karşı kendilerini himaye edecek tek otorite olarak Osmanlı sultanını görüyor ve onun halife olmasını da dikkate alarak ondan yardım ümit ediyordu. Batılılar da sömürgesi altındaki müslümanlar üzerinde Osmanlı padişahına bir halife olarak büyük nüfuzunun olduğunun farkındaydılar.

Akdeniz'deki İspanyol gemileri Cezayirli korsanlardan rahatsız olunca İspanya, Osmanlı'dan yardım talep ederek, müslüman korsanların kendilerini rahatsız etmemeleri için halifeden bir talimat vermesini istemişlerdi. 1782 yılında İspanyollar ile anlaşma imzalanırken, İspanya'nın Kuzey Afrika müslümanları ile savaşa tutuşması durumunda, Osmanlı Devleti'nin müslümanlara yardım etmesinin farz olduğu dikkate alınmıştı. Cezayir Osmanlı tebaasında olduğu için, Fas da “hilâfet toplumu” içinde yer aldığından Osmanlı Devleti'nin onlara yardım etmesinin farz olduğu ifade edilmişti. Yapılan antlaşmanın birinci maddesinde; Fas ve Yemen gibi Osmanlı Devleti ile din birliği olan topraklar dışındaki devletlerden birisi ile İspanya arasında bir savaş olursa Osmanlı'nın tarafsız kalacağı belirtilerek, Osmanlı idaresi dışında kalan müslümanlara hilâfet sebebiyle yardım yapılma hakkı saklı tutulmuştu.³⁸

1783 (1197) yılında Fas hâkimi Mevlânâ Muhammed b. Abdullah İstanbul'a elçi göndererek Osmanlı'yı Moskoflar ile yaptığı savaşta

36 Saray, a.g.e. s. 14.

37 Haydar Çelebi, *Ruznâme*, 158b.

38 Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, 1467-1468, DFD Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

desteklemişti. İstanbul'a gelen elçi Fas hükümdarından şu mesajı getir-mişti: "İngiltere Kralı Moskoflara yardım ederek Ümmet-i Muhammed'e bu kadar kötülöklere sebep oldu. Biz İslâm melikleri de niçin birbirimizle birleşip karşı koymayalım? Padişah hazretleri, Mağrip Meliki'ni kendile-rinden bilsin, askerim, malım, mülküm onlarındır..."³⁹

Fransızlar 1830 yılında Cezayir'i işgal edince onlara karşı mücadele veren müslümanların lideri Abdülkadir (ö.1883), halifeyi dünya müslü-manlarının lideri olarak övüp, Osmanlı'dan yardım istemişti. Fransızlar, bu olayla Afrika politikalarında hilâfetin potansiyel bir muhalefet kaynağı ve müslümanların güvendikleri bir otorite olduğunu net bir şekilde anla-mıştı. İstanbul'a yerleşen Abdülkadir'in oğlu Muhiddin'in daha sonra Cezayir'e gidip Fransızlara karşı mücadele eden güçlere katıldı. Bâbîâ-li'nin müslümanları desteklediğine dair haberlerden dolayı Fransa, Os-manlı Devleti'nin Cezayirli müslümanlar ile olan ilişkisini kendi menfa-atleri için tehlikeli görüyor ve bir takım tedbirler alıyordu.⁴⁰

İtalya'nın sömürgesi olması ihtimaline karşı Tunus Beyi, 22 Temmuz 1871'de Osmanlı idaresine bağlı olduğunu ilan etmiş ve Osmanlı sultanı adına sikke bastırıp, hutbe okutmuştu. Tunus Beyi aynı zamanda hal-kına Osmanlı padişah-halifesine yardımda bulunması için çağrıda bu-lunmuş ve toplanan yardımları İstanbul'a göndermişti. Osmanlı Dev-leti'nin mağlubiyeti durumunda Trablusgarp ve Tunus'un Fransız veya İtalyan sömürgesi olacağına farkında olan bölge müslümanları, halife-nin cihat fetvasının okunmasından sonra Osmanlı'nın yardımına koş-muşlardır.⁴¹ Söz konusu müslümanların Osmanlı halifesi ile gerçekleştirdikleri bu sıcak ilişkiler Kuzey Afrika'da gözü olan İngiltere, Fransa ve İtalya gibi ölkeleri tedirgin etmekteydi.

C-Osmanlı Sultanlarının Hilâfeti

Osman Gâzi'den itibaren hutbelerde sadece kendi isimlerini okuta-rak bir nevi hilâfeti sahiplenen Osmanlı sultanları ilk dönemlerde daha çok Bizans ve hristiyanlarla savaştıklarından onların maddi gücünü

39 Cevdet Paşa. *a.g.e.*, I, 511.

40 Karpat, Kemal, *İslam'ın Siyasallaşması*, İstanbul 2001, s. 249-54.

41 Eraslan, Cezmi, *II. Abdülhamid ve Kırım Savaşı*, <https://doi.org/10.1501/1003>.

ifade eden *sultan*, *padişah* ve *hükümdar* unvanlarıyla meşhur olmuşlardı. Halife ve hilâfet konusu daha çok müslümanları alakadar ettiğinden yabancı devletler, uzun müddet Osmanlı sultanlarının aynı zamanda bir halife olduğuna ilgisiz kalmışlardı. Halbuki Osmanlı sultanları için halife sıfatı çok önceden beri kullanılmaktaydı.

Sultan I. Murad'ın Edirne'yi fethetmesini müteakip Karamanoğlu'ndan aldığı tebrik mektubunda padişahın unvanları arasında *halifenin* de açıkça zikredildiğini ve verilen cevabi yazıda da “şeref-i hilâfet” tabirinin kullanıldığını görmekteyiz.⁴² Ayrıca I. Murat'a gelen başka mektuplarda da Edirne'nin başkent yapılması, *makarr-ı hilâfet* olması şeklinde anlaşılmış ve bütün müslümanlara hayırlı ve mübarek olması istenmiş ve *Hazret-i hilâfet* tabiri tekrar edilmiştir.⁴³ Bu itibarla I. Murat'tan itibaren Osmanlı sultanlarının kendilerini halife gördükleri araştırmacılar tarafından kabul edilmektedir.⁴⁴

İbn Kemal, fetihten önce İstanbul'un *dâru'l-hilâfet olmağa müna-sip mahal görüldüğünü* belirterek, Yavuz'dan önceki hükümdarlar için de “*pâdişah-ı hilâfet penah*” tabirlerini sıkça kullanmaktadır.⁴⁵ Meselâ Bayezid için “... *Sultan Bayezid Han'ın hilâfet zamanında...*” ifadelerine yer vermektedir.⁴⁶

Baştan beri İslâm âlimlerini yanlarından ayırmayan ve işlerinde ulemâdan fetva alan sultanların, hilâfeti sıradan bir unvan olarak kullanmaları mümkün değildir. Ayrıca Osmanlı'nın Sünnî itikadını çok sıkı bağlı olduğunu dikkate aldığımızda, İslâmî eserlerde eskiden beri geniş yer alan ve ulemânın büyük önem verdiği hilâfetin esaslarını ve halifenin görevlerini görmezlikten gelebileceğini düşünmek de doğru olmaz.

Fatih Sultan Mehmed devrinin meşhur âlimlerinden Alâaddin Ali Tûsî, *Tehâfütü'l-Felâsife* adlı eserinin mukaddimesinde Padişah'a “... Allah'ın halifesi, zamanın hâkimi, sultanoğlu sultan, hakan oğlu Hakan

42 Feridun Bey, *Münşeât*, İstanbul, 1858, I, 95-6.

43 A.e, I, 97.

44 T.W, Arnold, İA. “*Halife*”, V-I, 155; Tansel, Selahattin, *Yavuz Sultan Selim*, Ankara 1969, s. 212-13; Özcan, Azmi, DİA, “*Hilâfet*”, XVII, 546.

45 İbn Kemal, Ahmed Şemseddin, Kemalpaşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osman*, VII. Defter, nşr. Şerafettin Turan, Ankara 1957, s. 99, 194, 197, 233.

46 a.e, 235.

Murat Han oğlu, fetih sahibi Sultan'ın idaresi şimdi olduğu gibi onun arzusu ve rızası üzerine dünyanın sonuna kadar devam etsin. Allah onun hilâfet sancağını saadetle ebedileştirsin..." diyerek dua etmiştir. Tûsî, Sultan Fatih'in emrine uymak için söz konusu eseri yazdığını, zira âyetle⁴⁷ belirtildiği şekilde ulu'l-emre itaatın Allah ve Rasûlüne itaat olduğuna dikkat çekmiştir.⁴⁸ Tûsî, bu ifadeleriyle bir halife olarak Fatih'e itaati âyetin hükmüne dayandırarak, konunun önemine işaret etmiştir.

Fatih Sultan Mehmed'in "bu kânunnâme, atam ve dedem kânunudur ve benim dahi kânunumdur. Evlâd-ı kirâmın neslen ba'de neslin bununla âmil olalar" dediği Teşkilat Kânunnâmesi'nin başında "*mâlik-i serir-i hilâfeti bi'l-istihkak*, kahraman-ı zaman, sâhibü'l-emni ve'l-emân, es-Sultânü'l A'zam, *Halîfetüllâhi fi'l-âlem*, es-Sultan İbnü's-Sultan Muhammed Hân..." ibaresi⁴⁹ Fatih'in hakiki bir halife olarak kabul edildiğini göstermektedir.

İbn Kemal de Sultan Fatih için *Hazret-i Pâdişah-ı hilâfet penah* tâbiri kullanmaktadır.⁵⁰ Ayrıca daha birçok vesikada Fatih'in hilâfetinden bahsedilmektedir.⁵¹ II. Bâyezid için de "Emirü'l-müminîn ve halife unvanları açıkça kullanılmıştır.⁵²

Şah Veliyyullâh Dihlevî, birçok hadis-i şerifte Türklerin hâkimiyetinden bahsedildiğini belirttikten sonra "Selçukluların gücü karşısında mağlup olan Abbâsî hilâfetinin sadece isminin kaldığına dikkat çekerek Dihlevî, Osmanlı Devleti'nin Arap, Timuruların da Fars coğrafyasına hâkim olmasından sonra, Kureyş'in bir otoritesinin kalmadığını" söyleyerek Arapların dışındaki müslümanların hilâfetinin meşruiyetinde tereddüt etmez.⁵³

Yavuz Sultan Selim, Mercidâbık galibiyetinden sonra Halep'te kendisine esir düşenler arasında bulunan Abbâsî halifesine bir halife gibi davranmamıştır. Hoca Sâdüddin Efendi o devrin hâdiselerini ve Mısır seferini

47 en-Nisâ, 4/59.

48 Alâeddin Ali Tûsî, *Tehâfütü'l-Felâsife (Kitâbu'z-Zuhr)*, trc. Recep Duran, Ankara, 1990, s. 5.

49 Akgündüz, Ahmed, *Osmanlı Kânunnâmeleri*, İstanbul, 1990, I, 317.

50 İbn Kemal, a.g.e., s. 296.

51 Akgündüz, a.g.e., I, 518.

52 Tansel, a.g.e., s. 215.

53 Şah Veliyyullah ed-Dihlevî, *Ed-Dihlevî'nin Hilâfet-i Halîfeyi İrâ* 282-3.

geniş olarak anlatmasına rağmen, Yavuz'un bu seferinde Abbasi halifesiyle veya hilâfet meselesiyle alakalı hiçbir söz ve davranışından bahsetmez.

İbn İyas'ın belirttiğine göre Haleb'in fethi esnasında Abbasi halifesi el-Mütevekkilalallâh da esir alınmış ve padişahın huzuruna çıkarılmıştı. Yavuz Sultan Selim ona iyi muamele etmiş ve çeşitli ikramlarda bulunmuş, kendisini asıl memleketi olan Bağdat'a iade edebileceğini söylemiştir.⁵⁴

Yavuz Selim, Mercidâbık zaferinden sonra hemen Mısır üzerine hareket etmemiştir. Selimnâme'lerde belirtildiği şekilde Sultan Selim, Tomanbay'a mektup göndererek Osmanlı adına hutbe okutup, para bastırması şartıyla kendisini Mısır'a vali tayin etmeyi teklif etmiştir.⁵⁵

Sultan Selim, Tomanbay'a gönderdiği mektupta onun hükümdar olmaya layık olmadığını ifade ettikten sonra "Ben kılıcım hakkı ve Sultan Gavri'nin ölümü ile bu ülkeye sahip oldum. Bu itibarla daha önce Bağdat halifelerine gönderilen Mısır'ın vergisini her sene bana gönder. *Ben yeryüzünde Allah'ın halifesiyim*. Haremeyn-i şerifeyn'e hizmet etmeye senden daha layığım"⁵⁶ diyerek, sembolik mânada da olsa devam eden Abbasi hilâfetinin bittiğini ve yeryüzünde kendisinin halife olduğunu açıkça ifade etmiştir.

Yavuz'un Mısır'ı almasından sonra, Hicaz Şerifi Ebu'l-Berakât, oğlu Ebû Nümei'yi Osmanlı padişahını tebrik ve ona olan bağlılığını bildirmek için Kahire'ye göndermiştir.⁵⁷ Yavuz Sultan Selim, Şehzade Süleyman'a gönderdiği fetihnamede: "Âlemlerin Rabbi olan Allah'a hamdolsun ki, bütün Mısır memleketi, Malatya, Halep, Şam-ı şerif, Kahire, Diyar-ı Said, Habeş, Yemen'den Mağrib'e kadar uzunlamasına, Hicaz, Mekke, Medine, Yesrib ve Kudüs-i şerif enlemesine Allah'ın şeref ve azameti ziyade olsun ki tamamen Osmanlı mülküne dahil olmuştur" demektedir. Yavuz daha sonra Hicaz Emiri'nin oğlunun gelmekte olduğunu şu ifadelerle müjdel:

54 İbn İyas, Ebû'l-Berakât Zeynüddin Muhammed b. Ahmed, *Bedâiü'z-zuhûr fi vekâii'd-dühûr*, nşr. Muhammed Mustafa, Kahire, 1984, V, 74.

55 Harb, Muhammed, *Selim'in Suriye ve Mısır seferi hakkında İbn İyas'da mevcut haberlerin selimnâmelerle mukayesesi* (XVI. asır Osmanlı-Memluklu kaynakları hakkında bir tetkik), 1980, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Yeniçağ Tarihi s. 122.

56 İbn İyas, *Bedâiü'z-zuhûr fi vekâii'd-dühûr*, V, 125.

57 Hoca Sâdüddin Efendi, *Tâcü't-Tevârih*, İstanbul, 1279, I, 371-2; Haydar Çelebi, *Ruznâme*, v. II la, Uzünçarşılı, *Osmanlı Padişahları* - <https://rantey.org>

“Şerif Ebü'l-Berkât İbn Şerif Muhammed'in oğlu Seyid Ebû Nümei el-Hüsni benim yüksek katıma gelmek üzere ...”⁵⁸

Mısır'ın fethiyle Yavuz, bir hükümdar olmanın yanında aynı zamanda bir halife olarak da İslâm âleminde büyük itibar kazanmıştır. Kureyş soyundan gelen Mekke Emiri'nin Yavuz Sultan Selim'e bağlılığını bildirmesi Osmanlı padişahlarının hilâfetinin sahih olduğunu gösteren önemli bir husustur. Osmanlı, Mekke ve Medine gibi İslâm açısından çok önemli olan iki mukaddes beldeyi himayesine almakla, halifenin görevleri arasında bulunan “müslümanların hac ibadetlerini güvenli bir şekilde yapmalarını sağlamak” konusunda her türlü tedbiri almıştır. Osmanlı halifeleri her zaman Hicaz'a hizmet etmeyi büyük bir şeref olarak görmüş ve hac yolunun emniyetini sağlamak için büyük gayret göstermiştir.

Halife el-Mütevekkilalallâh'ın Osmanlı vezirleriyle beraber Kahire'ye geldiğini belirten İbn İyas, Kahire ve Mısır'daki camilerde Yavuz Sultan Selim adına hutbe okunduğunu belirtir. İbn İyas, hutbelerden Yavuz Selim'e duâ edilerek onun hakkında “*Hâdimü'l-harmeyni's-şerifeyn el-Melikü'l-muzaffer Selim Şah*” denildiğini ifade eder.⁵⁹

Yavuz'un Suriye'den sonra Mısır'ı Osmanlı hâkimiyetine katmasıyla birlikte İslâm âleminde asırlardır devam eden sultan-halife mücadelesi son bulmuş, özellikle Moğol işgalinden sonra İslâm dünyasındaki bozulan birlik yeniden sağlanmış, maddî gücünü dolayısıyla hakikî vasfını kaybeden hilâfet gerçek şeklini alarak fonksiyonlarını yapabilme imkanına yeniden kavuşmuştur. Hulefa-yi Raşidin'den itibaren başlayan ve asırlarca devam ettikten sonra Abbasi hanedanlığının gücünü kaybetmesi ile halife ve sultan olmak üzere ikiye ayrılan İslami otorite, Yavuz Sultan Selim'in Mısır zaferinden sonra tekrar birleşerek hilâfet gerçek manada eski gücüne ve itibarına tekrar kavuşmuş ve aslı fonksiyonlarını icra eder hale gelmiştir.

Sultan Selim, Mısır'ı fethetmesinden sonra, İran Şahı Şirvan'a mektup göndererek kazandığı zaferleri bildirmiş ve kendisinin *Yüce Halife* olarak kabul edilip, hutbelerde adının okunmasını istemiştir. Ayrıca Yavuz'un üstün vasıflarını kabul eden Hindistan müslümanları Sultan Selim'i

58 Haydar Çelebi, *Ruznâme*, v. 88b.

59 İbn İyas a.g.e., V, 147-148. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

tebrik edip onu “Yeryüzünde Allah’ın gölgesi, Allah yolunda Gâzi, saltanat, hilâfet ve dinde en mükemmel kişi” olarak görmüşlerdir.⁶⁰

III) OSMANLI DEVLETİ’NİN İSTİKRARINI BOZAN OLAYLAR

A-Vehhâbî İsyanı

Osmanlı Devleti’ni sıkıntıya sokan ve saltanat ve hilâfetinin itibarı sarsan önemli olaylardan birisi Vehhâbî isyanıdır. Arabistan’ın Necid bölgesinde on sekizinci asrın ikinci yarısından itibaren Muhammed b. Abdülvehhâb’ın (1206/1792) liderliğinde gelişen Vehhâbî hareketi, Osmanlı’nın sıkıntılı günler yaşamasına sebep olmuştur.

Arabistan’da uzun müddet huzur ve güvenliğin bozulmasına sebep olan Muhammed b. Abdülvehhâb, Hanbelî mezhebinin esaslarını daha katı yorumlamanın yanında Takıyyüddin İbn Teymiye (728/1328) ve İbn Kayyim el-Cevziyye’nin (751/1350) görüşlerinden ilham almıştır. Vehhâbilik, düşüncelerini müslümanlara şiddet yolu ile kabul ettirmeye çalıştığından isyan başından itibaren Osmanlı’nın güven ve huzuruna büyük zarar vermiştir.

Türbe ziyaretlerini şirk olarak değerlendiren Vehhâbîler, Şii’lerce mukaddes kabul edilen Aşûre (10 Muharrem) gününde (1217/ 1802) Kerbelâ’ya saldırmışlar ve binlerce Şii’yi kadın çocuk ayırımı yapmadan öldürüp, Hz. Hüseyin’in türbesini yağmalamışlar ve içindeki altın ve gümüş kandilleri ve değerli eşyaları alıp geri dönmüşlerdi.⁶¹

Vehhâbîlerin Kerbelâ baskınından sonra İran Şahı, Osmanlı Devleti’ni önceden gerekli tedbiri almamakla suçlayıp, asiler cezalandırılmadığı takdirde Bağdat’a saldırmakla tehdit etmiştir. Aslında Osmanlı bir takım tedbirler almak istemiş mesela; Hz. Hüseyin’in türbesinin etrafını surla çevirip, kapılardan ziyaretlerin yapılmasını planlamış, ancak İranlılar buna karşı çıkmışlardı.

Vehhâbîler 1221/1806 yılında Mekke’yi istilâ edince Mekke’de asırlardır müslümanlar tarafından devam ettirilen âdetlere son verildi. Vehhâbî

60 Özcan, Azmi, *Pan-İslamizm, Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere* (1877-1914), s. 7.

61 Cevdet Paşa, *Tarih*, IV, 1836; Ecer, Ahmet Vehbi, *Tarihte Vehhabi Hareketi ve Etkileri*, Ankara 2001, s. 129. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

prensipleri zorla uygulamaya konuldu. Vehhâbiler, Mekke ve Medine kadılarını değiştirip, kendi adamlarını bu makamlara getirdiler. Osmanlı Devleti tarafından tayin edilmiş kişilerin görevine son verdiler. Vehhâbiler, hutbelerin Osmanlı Sultanı adına okunmasını yasakladılar ve vergileri kaldırıp, Vehhâbî mezhebine göre kendilerine gelir toplamaya başladılar.

Vehhâbiler, Osmanlı Padişahı III. Selim'e bir mektup yazarak türbe üzerine kubbe yapılmasının ve Vehhâbî mezhebince şirk kabul edilen hususların yasaklanmasını istediler. Suûd'un, Sultan Selim'e mektup yazarak, Ehl-i sünnet tarafından güzel kabul edilen âdetleri şirk kabul etmesi, müslümanlara kâfir gözüyle bakarak onları bu asılsız inançlara dine davet eder gibi davet etmesi Osmanlı Devleti'ne çok ağır geldi. Osmanlı Devleti, valileri değiştirmek suretiyle bölgede sükûneti sağlamaya çalıştı ise de Arabistan'ın susuz ve ıssız çöllerinde vali değiştirerek meselenin çözülmesi mümkün değildi. Bunda kuvvetli bir devlet iradesi ve gücü gerekiyordu.⁶² Osmanlı ise bu dönemde içeride III. Selim'in tahtan indirilmesi ile neticelenen *Kabakçı İsyanı* ile dışarıda ise Rusya ve Fransa'nın Osmanlı topraklarına hâkim olma politikalarına karşı koyma mücadelesi verdiğinden meseleye yeterince vakit ayırma imkanı bulamamıştı.

Osmanlı Devleti'nin resmi belgelerinde çapulcu veya eşkıya diye söz ettiği bir topluluk, mukaddes beldeleri istila ederek devletin itibarını sarsmış, İslâm'ın beş önemli esasından birisi olan hac ibadeti yerine getirilemez olmuştu. Vehhâbiler, kendilerine inanmayanları müşrik kabul ettiğinden 1222 (1807) yılında müslümanların hacca gelmelerini yasaklamıştı. Eyüb Paşa'nın ifadesiyle “*Bu son derece büyük musibet ve belanın meydana gelmesi, muazzam İslâm cemaatini derin üzüntüye boğdu. İbrahim (a.s.) devrinden beri açık olan hac ve ziyaret kapısı Suûd tarafından kapatılmış oldu.*”⁶³ Vehhâbî isyanıyla müslümanların hac ibadetini güven içinde ifa etmelerini sağlamakla vazifeli olan Osmanlı halifesinin itibarı sarsıldı.

Vehhâbilerin Arabistan'ın önemli kısmında kontrolü sağlamaları dış güçlerin de işine geliyordu. Osmanlı Devleti'nin zayıflatılması durumunda emperyalist devletler, Osmanlı'nın hakim olduğu bölgeleri daha

62 Cevdet Paşa, a.g.e., IV, 2052.

63 Eyüb Sabri Paşa, *Tarih-i Devlet-i Osmaniye*, İstanbul 1296 s./1880, s. 180.

kolay işgal edip sömürebileceklerdi. Özellikle Mısır ve Basra Körfezi'nde koloniler kurmak isteyen İngiltere ve Fransa, Vehhâbîlerle işbirliği yapmakta rekabete girmişlerdi. Fransızlar, Vehhâbîlere yaklaştıkça İngilizler, onlara daha çok yaranmak düşüncesi ile Vehhâbîlerin devlet olarak tanınması için Osmanlı Devleti yanında girişimlerde bulunacağını belirtiyorlardı.⁶⁴

Osmanlı Devleti, 9 Temmuz 1805'de Vehhâbî isyanın bastırılmasını Mısır'da Kavalalı Mehmed Ali Paşa'ya havale etti. Mehmed Ali Paşa, Vehhâbîlere karşı kazanacağı zaferin hem Arabistan'ın kendisine bağlanmasında etkili olacağını düşünüyor hem de, Osmanlı Devleti'nin ve diğer devletlerin yanında itibarının yükseleceğini hesaplayarak iyi hazırlanıyordu.

Uzun mücadeleden sonra 1818 yılında Vehhâbîlerin son kalesi ve merkezi olan Der'iyye, Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa tarafından teslim alındı.⁶⁵ Yakalanan Suûd ailesi ve Vehhâbîler önce Mısır'a sonra da oradan İstanbul'a gönderildi ve 17 Aralık 1819 tarihinde idam edildiler.⁶⁶

B-Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın İsyanı

Mısır'ın Yavuz Sultan Selim'den itibaren Osmanlı hâkimiyetine girmesine rağmen kendilerini Mısır'ın geçek sahibi gören Kölemen beyleri bölgede iç huzurun tesisine mani olmakta ve fırsat buldukları zaman kargaşa çıkarmaktaydılar. Osmanlı, Mısır'ın düzeninin sağlanması ve Mısır'da kuvvetli bir idarenin kurulması için büyük çaba harcamış ise de Napolyon Bonapart, Mısır'ı işgal etmek için buradaki iç karışıklığı mazeret göstermişti.

Mehmed Ali Paşa, Osmanlı'nın Mısır'ı Napolyon'un işgalinden kurtarmak için Kavala'dan gönderdiği askerlerin başında Kahire'ye gelmişti. Napolyon'un Mısır'da meydana getirdiği otorite zayıflığından istifade ederek kendi gücüne sağlamlaştıran Mehmed Ali Paşa'nın hareketleri halifenin ve Osmanlı hükümetinin dikkatini çekince Mısır'dan uzaklaştırılmak için Selanik ve Kavala valiliğine gönderilmek istendi ise de başarılı olunamadı. Zira Osmanlı bu esnada yukarıda belirttiğimiz şekilde

64 Kurşun, Zekeriya, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hakimiyeti*, Ankara 1968, 47.

65 Altundağ, Şinasi, "Mehmed Ali Paşa", İA., VII, 569; Kurşun, a.g.e. s. 53.

66 Eyüb Sabri Paşa, a.g.e. s. 233. PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Vehhabi isyanından dolayı zor durumda idi ve Mehmed Ali Paşa'ya ihtiyacı vardı. Mısır'ın ileri gelenleri de devreye girince Mehmet Ali Paşa Mısır valiliğinde kaldı.

Mehmed Ali Paşa, Mısır'ın tarım ve endüstri gelirlerini toplayarak ekonomisini güçlendirdi. Elde ettiği bu gelirle Fransız subay ve teknisyenleri Mısır'a davet ederek bir taraftan Avrupa modelinde bir ordu ve donanma kurdu, diğer taraftan da Avrupa'ya öğrenciler gönderdi. Kendisine Girit, Suriye ve Trablus-Şam paşalığının verilmesi karşılığında Mora isyanında 63 savaş gemisi ve 24 bin kişilik bir orduyla Osmanlıya destek verdi.⁶⁷

Osmanlı sultanı ise Mehmed Ali Paşa'nın güçlenmesinden ve özellikle de Rusya harbinde Osmanlıya yardım etmemesinden dolayı cezalandırılmasını isterken o daha önce davrandı ve Suriye'yi işgal etti. Halifeye karşı bir isyan olan bu hareket karşısında Şeyhülislam ve bütün ulemânın imzaladığı bir fetva ile Mehmed Ali Paşa âsi sayılarak savaş ilan edildi. Osmanlı'nın içine düştüğü sıkıntılardan istifade ederek Mısır'da muhtariyet sevdasında olan Mehmet Ali Paşa, oğlu İbrahim'in komutasında ordusunu Anadolu'ya gönderdi. 21 Aralık 1832'de Konya'da Osmanlı ordusunu mağlup eden Mısır ordusu Kütahya'ya kadar geldi. Osmanlı saltanatını ve hilâfetini tehdit eden bu durum karşısında Osmanlı, İngiltere'den yeterli yardımı alamayınca Rus desteğine müracaat etmek zorunda kaldı.

Müslüman bir valinin makam ve mevki sevdasını kapılıp halifesine isyan ederek gayr-ı müslim bir devletle işbirliğine gitmesi büyük tehlikelere sebep oldu. Bir halifeye isyan olması itibari ile meselenin dini ve bali bir tarafa söz konusu isyan, İslâm toplumunda telafisi mümkün olmayan felaketlere kapı aralamıştı. Bir taraftan İslâm dünyasında ayrılık çıkarılarak hilâfet makamı zor durumda bırakılmış, diğer taraftan da Mehmed Ali Paşa kendi makamını sağlamlaştırmak için İslâm coğrafyasının nimetlerini gayr-i müslim devletlerin istifadesine sunarak kendisinden sonraki Hidivlere bu konuda önderlik etmiştir.

Mehmet Ali Paşa'nın Kütahya'ya kadar gelerek hilâfet merkezi İstanbul'a yaklaşması Osmanlı Hanedanlığında dolayısı ile hilâfette bir değişiklik yapılmasının ihtimal dâhilinde olabildiğini göstermişti. Ayrıca Mehmet Ali Paşa'nın isyanının bastırılmasına destek veren Rusya'nın Hünkâr İskelesi Antlaşması (8 Temmuz 1833) ile Osmanlı'dan bir takım tavizler koparmasından, başta İngiltere olmak üzere bazı Avrupalı devletler rahatsız olmuşlardı.⁶⁸

1825 yılında Mora isyanının bastırılmasında Osmanlı'ya destek veren Mehmed Ali Paşa Girit ve Mora valiliklerinin kendisine verilmesini talep etmesinin yanında Lübnan ve Suriye'nin de yönetimine göz koymuştu. Akdeniz'deki siyasi dengeyi değiştirecek bu durum ise Avrupa'nın işine gelmiyordu. 20 Ekim 1827 tarihinde İngiltere, Fransa ve Rusya donanması tarafından gemileri Navarin'de yakılan Osmanlı, Rusya'ya savaş ilan etmiş ise de mağlup olmuş, Edirne ve Erzurum işgal edilmişti.

1829'un Eylül'ünde Edirne'de imzalanan antlaşma ile Mora, Eğriboz ve Kiklad adalarında bir Yunanistan Devleti kuruluvermişti.⁶⁹ Önceden akla bile gelmezken Mehmed Ali Paşa'nın ihtirasları yüzünden birdenbire bir Yunan Devleti ortaya çıkmıştı. Edirne Sulh Antlaşması'nın bu şekilde imzalandığını öğrenen İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Aberdin, üzülmüş ve ondan sonra Osmanlı Devleti'nin yaşayacağından şüpheye düşmüştü.⁷⁰ Mehmed Ali Paşa'nın ihtirasları ile mücadele etmek zorunda kalan Osmanlı, diğer milletler karşısında zayıf duruma düşmüştü. Rusya'ya karşısında yenilen Osmanlı, 1830'da Cezayir'i işgal eden Fransızlara karşı da bir güç gösterememişti.

1839'da tahta çıkmasından birkaç gün sonra Osmanlı ordusunun Mehmed Ali Paşa'ya Nizip'te yenildiğini öğrenen Abdülmecid, aldığı ikinci bir kötü haberle büyük sıkıntıya girmişti. Hüsrev Paşa'nın sadrazam olmasını istemeyen Kaptan-ı Derya (Hain) Ahmed Paşa Osmanlı donanmasını alarak İskenderiye'ye götürüp Mehmed Ali Paşa'ya teslim

68 M. Celaleddin Paşa, *Mirât-ı Hakikat, Dersaadet* 1326, I, 14; Kürkcüoğlu, Ömer, *Mondros'tan Musul'a Türk-İngiliz İlişkileri*, Ankara, 2006, s. 8.

69 Örenç, Ali Fuat, *Mora Türkleri*, İstanbul 2011, s.183.

70 Cevdet Paşa, *Tarih*, VI, 300; Mustafa Nuri Paşa, *Netayicü'l-Vukuat*, nşr. Neşet Çağatay, Ankara 1992, III-IV, 259; Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul 1972, IV, 105.

etmişti. Mehmed Ali Paşa da donanmaya el koymuş ve Mısır'dan sonra Suriye'nin de kendisine verilmesini resmen istemişti. Bundan telaşa düşen ve Hünkâr İskelesi Antlaşması ile Rusya'nın Osmanlı üzerinde etkili olmasından tedirgin olan Avrupalı devletler, Mısır meselesine müdahil oldular.

Mehmed Ali Paşa'nın ilk isyanını Rusların desteği ile önleyen Osmanlı, Suriye üzerindeki hâkimiyetini devam ettirmek için Avrupalıların müdahalesine göz yummak durumunda kaldı. Böylece Osmanlı, halifesine karşı isyan etmiş bir valiyi hizaya getirebilmek için Rusya'dan sonra diğer Hıristiyan devletlerinin de desteğini alma ihtiyacı hissetmiş ve donanmasını geri alıp Mehmed Ali Paşa ile anlaşabilmek için onun soyundan birinin "Hidiv" olarak Mısır'ı devamlı yönetmesini kabul etmek zorunda kalmıştı.

Mehmed Ali Paşa'nın halifeye karşı isyanı Osmanlı'nın bir iç meselesi gibi görünse de, Rusya ve Avrupalı devletlerinin olaya karışması sebebiyle bir dış politika meselesi haline geldi ve bu durumun Osmanlı Devleti'nin dünya siyasetindeki gücünün zayıflatılmasında büyük etkisi oldu. Söz konusu isyan ile Mehmed Ali Paşa isteklerinin birçoklarını elde edememiş, Yunanistan, Adana ve Suriye üzerindeki hayallerinden vazgeçip, Mısır'da ailesine kazandırdığı Hidivlikle yetinmek zorunda kalmıştı. Ancak Osmanlı'nın zaâfiyeti büyük devletler tarafından keşfedilmiş, özellikle Rusya'nın Osmanlı topraklarındaki yayılma politikası için bir fırsat oluşturmuştu.

Mehmed Ali Paşa'nın isyanı ile halifenin İslâm beldelerinde kurduğu hâkimiyetini devam ettirmekte zorlandığı görülmüş ve devlet, hâkim olduğu coğrafyada güvenliği sağlamak için dış güçlerin yardımına ihtiyaç duyduğundan, yabancı devletlerin içişlerine karışması durumunda gerekli tepkiyi göstermekte zorlanacağı bir döneme girilmişti.

Mehmed Ali Paşa'nın isyanı özellikle Arapların yaşadığı bölgelerdeki insanlar üzerinde Osmanlı'nın itibarının sarsılmasında etkili olmuş ve bu coğrafyadaki gayr-i müslimler, Osmanlı otoritesine karşı başkaldırmak için daha çok cesaret kazandıkları gibi bir kısım müslümanlarda da Osmanlı'nın kendilerini Hıristiyan devletlere karşı koruyabilme gücünün olup-olmadığı konusunda tereddütler meydana gelmesine imkan

vermişti. Ayrıca Mehmed Ali Paşa ve oğlu İbrahim Paşa'nın gerçekleştirdiği reformlar sebebiyle siyasi ve kültürel alanda Mısır, Batı'nın daha çok etkisinde kalarak, Avrupa düşünce ve hayat tarzının İslâm dünyasına intikalinde bir üs görevini yerine getirmiş, özellikle Hristiyanlar ülkede büyük imkanlara sahip olmuşlardı.

C-İç Karışıklıklar

Osmanlı'nın iç huzuru sağlayıp, birlik ve beraberliğin tesis edildiği dönemlerde devlet dışarıda büyük fetihler gerçekleştiği gibi içeride de ilmi faaliyetlerde büyük gelişme göstererek insanlar huzurlu bir hayat sürmüşlerdi. XIX. asrın başından itibaren ise Osmanlı ülkesinde istikrarı bozan ve toplumsal kargaşalıklara sebep olan bazı isyanlar çıktı. Daha önceden devlet içinde bazı isyanlar çıkmış olsa da devletin gücü ve sultan-halifenin müslümanlar yanındaki itibarının yüksekliği sayesinde söz konusu isyanlar toplum huzurunu ve devletin otoritesini sarsmadan geçirtilmişti. Asırlarca devletin başarılarında önemli vazifeler icra eden müesseselerdeki bazı bozulmalar zamanla toplumda ve devlet hayatında daha çok etkisini göstermeye başlamıştı.

Osmanlı Devleti'nin hükümdarı olan halife *din, ordu ve bürokrasi* olmak üzere üç müesseseyi dengeli bir şekilde idare etmek zorundaydı. Halifenin kendinden beklenen vazifeleri icra etmesi ve devletin bekâsı, bu üç kurumun sağlıklı bir şekilde işlemesine bağlıydı. Osmanlı Devleti'nde en önemli kurum din dolayısı ile İslâm olup bunun da en önemli mensupları “ulemâ” idi.

Osmanlı Devleti'nde *ulemâ*, günümüzde yanlış olarak anlaşıldığı şekilde “din adamı” veya başına sarık takan kişi değildi. Ulemâ ocağı bürokrasi gibi bir siyasi kurumdur. Cumhuriyet döneminde ulemânın eski itibarının ortadan kaldırılmasından ve siyasî alanın dışına çıkarılmasından sonra “din adamı” denilmiştir.⁷¹ Bu şekilde bir kullanım Hristiyan âleminde kilisedeki işleri yapan ve bunlara bakan kişi için kullanılan “Minister of religion” ile bir benzerlik arz etmektedir.

Osmanlı'da ulemâ; devletle bütünleşmiş, özellikle yasama ve yargıda en önemli bir kurum olmanın yanında “şeyhülislamlık” makamı ile de devletin yapısında ve işleyişinde söz sahibiydi. Osmanlı'nın güçlü olduğu dönemlerinde; aziz, mübarek ve ilmi bir mansıp olarak kabul gören bu yüce fetva makamına⁷² geçen şeyhülislamlar ölünceye kadar vazifelerinin başında kalarak istikrarın devamında önemli vazifeler yapmışlardı.

Şeyhülislamların tayin ve azillerinde en kuvvetli padişahlar bile son derece dikkatli davranmışlar, o makamın itibarının korunmasına itina göstermişlerdir. Şeyhülislamın ulvi maksatları bir tarafa bırakarak, dünyevi heveslere kapılması veya onun tayin ve azlinde ehliyet ve hakkaniyete riayet edilmemesi, siyasi istikrarın bozulmasına sebep olabilirdi. Zira bir padişah ve halife meşruiyetini dinden aldığından şeyhülislamın fetvası ile makamından alınıp başka birisinin halife yapılması mümkün olduğu gibi, devletin onun doğru bulmadığı bir kararı alması da oldukça zordu. Nitekim bütün isyan ve darbelerde bile padişahların tahtan indirilmesi için şeyhülislamın fetvasının alınması bir mecburiyet olarak görülmüştü.

Osmanlı Devleti'nin ikinci önemli dayanağı ise *askerdi*. Osmanlı'nın asırlarca büyük fetihler kazanmasında ordu (seyfiyye) çok büyük vazifeler yapmıştı. Ancak ordunun gücü zamanın şartlarına ve yeniliklere kendisini uydurmasına bağlıydı. Özellikle geçmişte büyük zaferler kazanan Yeniçeri Ocağı zamanla gelişmelerin gerisinde kalmış, yapılmak istenen değişikliklere karşı çıkmış ve zaman zaman isyan edip, askeri gücünü kullanarak toplumsal huzurun bozulmasında etkili hale gelmişti.

Osmanlı Devleti'nin işleyişini sağlayan en önemli kurum ise *kalemiyye* (bürokrasi) olup bu kurumun başında sadrazam bulunurdu. Padişahların en önemli yardımcıları makamındaki sadrazamlar geçmişte devlete çok büyük hizmet etmişlerdir. Sadrazamların çok hassas vazifeleri olup, önemli kararların alınmasında etkili olmalarından dolayı yaptıkları bir yanlış kendi hayatlarıyla ödedikleri olmuştur. Padişahların karar vermesinde onlara yardımcı olan ve devletin siyasi istikrarında çok kritik vazifeler yüklenen ve devleti birçok kereler felaketten kurtaran sadrazamların yanında bazı sadrazamların makamını korumak veya

güçlendirmek için şahsi menfaat peşine düşmesi, ülkeyi büyük sıkıntılarla karşı karşıya bırakmıştır.

Devlet adamlarının ülkeye verdiği sıkıntıların bir örneği III. Selim'in tahttan indirilmesinde görülmüştü. Vehhâbî isyanı ve Napolyon'un Mısır'ı işgali ile devletin itibarının zedelendiği bir dönemde ve Ruslarla savaşmak üzere Sadrazam İbrahim Hilmi Paşa'nın İstanbul'dan ordu ile ayrıldığı 1807 yılında, III. Selim hilâfet makamından indirilmek için harekete geçilmişti.

Sadrazam'ın yerine getirilen Köse Musa Paşa ve Şeyhülislamlık makamına getirilen Ataullah Efendi görünüşte yenilik taraftarı gibi gözükerek, III. Selim'in itimadını kazanıp bu makamlara getirilmiş olsalar da gerçekte Nizam-ı Cedid'in ortadan kaldırılmasını istiyorlardı. Köse Mustafa Paşa, Karadeniz boğazında muhafız olan Yeniçerililere bir taraftan Nizam-ı Cedid elbisesi giydirilmesi talimatı verirken, diğer taraftan bunun padişahın emri ile yapıldığı ve bu elbiseyi giymenin küfür olduğunu söyleyerek, Yeniçerileri tahrik edip isyan etmesini sağladı. İsyan eden Yeniçeriler Büyükdere çayırında toplandıkları halde Sadrazam vekili Köse Musa Paşa, isyanın önemli olmadığını söyleyerek padişahı oyaladı ve isyana karşı bir tedbir almasını önledi.⁷³

Kabakçı Mustafa'yı kendilerine lider seçen asilerin dehşet saçtığını öğrenen III. Selim, devlet adamlarını toplantıya çağırıp nasıl tedbir alınmasını gerektiğini görüştü. III. Selim, Ordu-yu Hümayûn'un İstanbul'a geri çağrılarak isyanın bastırılması teklif edildiğinde "Sonra Rus orduları Çatalca'ya gelir" diyerek karşı çıktı. Bu hususta Saray Ağaları ısrar etmiş ise de Sultan III. Selim "Benim için kan dökülmesin, benim yüzümden Ümmet-i Muhammed'e bir zarar gelmesin" deyip karşı saldırıya müsaade etmemiştir.⁷⁴

İstanbul'da bulunan Nizam-ı Cedid askerleri ile isyanı bastırması mümkün ise de Sultan, kan dökülmemesi için bu yolu da tercih etmeyince tahttan indirilmesinin önü açıldı ve 29 Mayıs 1807 Cuma günü "Allah'ın takdiri böyleymiş" deyip hilâfet makamından ayrılmak zorunda kaldı.⁷⁵

73 Mustafa Nuri Paşa, *Netayicü'l-Vukuat*, III- IV, 218-220.

74 Cevdet Paşa, *Tarih*, IV, 2083; Karal, *Osmanlı Tarihi*, V, 83.

75 Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarih KRONOLOJİSİ*, IV, 85; <http://rantey.org>

Böylece III. Selim en büyük felaket anında dahi devleti ve müslüman halkını düşünerek büyük fedakârlıkta bulunmuştu. Ülkenin dış güçler karşısında zor durumda olduğu bir ortamda Şeyhülislam'ın ve Sadrazam'ın halifeye karşı bir isyanı organize etmelerinin meydana getirdiği kargaşa ortamı ise gün geçtikçe daha tehlikeli olaylara kapı açmıştı.

III. Selim'in tahtan indirilmesi, ülkedeki huzuru ve siyasi istikrarı derinden sarsan olaylara başlangıç yapması açısından önemliydi. III. Selim tahtında kalıp askeri ve sivil alanlarda başlattığı reformlara devam edilebilseydi sonraki ilerleme ve gelişme faaliyetleri daha sağlıklı olabilirdi ve onun zamanında yetişen kadrolar ilerde devlette önemli hizmetler ifa edebilerdi.⁷⁶ Avrupa, Fransız Devrimi'nin getirdiği kargaşalıklar içerisinde birbiriyle uğraşırken, Osmanlı bu sükûnet ortamından istifade ederek kaynaklarını savaş için değil de sanayileşme için harcayabilir ve Avrupa devletleri toplanıncaya kadar bu yolda bir hayli mesafe alabilirdi.

III. Selim'in tahttan indirildiği dönemde Napolyon, Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu'nun bölüşülmesi üzerine pazarlık yapıyordu. İstanbul'da isyan çıktığını ve Sultan Selim'in tahttan indirildiğini öğrenen Napolyon derin bir nefes almış ve "Türklerin adam olacağını umduğunu ancak artık bu umuduna güveninin kalmadığını söylemişti". Rus Çarı ile Napolyon, İstanbul'un Rusya'ya, Yunanistan ve Ege'nin Fransa'ya bırakılmasında anlaşmış, Napolyon, Çanakkale bölgesinin Fransa'da kalmasında direndiği için bir sonuca varamamışlardı.⁷⁷

III. Selim'in tahttan indirilip hapsedilmesinden sonra onun yerine padişah olan IV. Mustafa âsilerin birçok isteğini yerine getirmek zorunda kaldı ve Nizam-ı Cedid uygulamasını etkisiz hale getirdi.

III. Selim'in tahttan indirilmesini kabullenemeyen Rusçuk âyanı Alemdar Mustafa Paşa, bir ordu hazırlayıp, gerçek niyetini de gizli tutarak İstanbul'a geldi. Alemdar'ın adamları önce isyancı başı Kabakçı Mustafa'yı katledip, daha sonra III. Selim'in tahttan indirilmesinde bilfiil çalışan şeyhülislam Ataullah Efendi'yi makamından azlettiler. III. Selim'i tekrar padişah yapmak isteyen Alemdar Mustafa Paşa, çıkan kargaşalıkda

76 Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 39.

77 Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 123. <http://rantey.org>

III. Selim'in şehid edildiğini görünce feryad-ü figan etti ise de hilâfet sırası gelen II. Mahmud'a biat etmek durumunda kaldı.⁷⁸

D-Yabancılar Tanınan Ticari İmtiyazlar

Fatih sultan Mehmed 1453 yılında İstanbul'u fethettiğinde birçok Cenevizli tüccar "hiçbir şey olmamış" gibi eski ticari faaliyetlerine devam ettikleri gibi Osmanlı, Bizans'ın zayıfladığı dönemlerde tüccarlar tarafından kurulan kolonilerdeki ticarete de müdahale etmemişti. Önceleri Venedikli tüccarlara tanınan ticari imtiyazlar 1569'da Fransa'ya, 1580'de İngiltere'ye 1612 yılında da Hollanda'ya tanınmıştı.⁷⁹ Daha sonraları söz konusu devletlere ve başka ülkelere yeni imtiyazlar tanındığından⁸⁰ bu durum ülke dâhilinde yaşayan gayr-i müslimlerin yabancı dindaşları ile ilişkilerinin gelişmesinde etkili olmuş, özellikle hristiyanlar ile yahudilerin kendi aralarındaki işbirliğini arttırmıştı. Gümrükleri denetim altına alıp, kaçak ticaret önleyerek vergilerin toplanmasını sağlayan bu imtiyazlar (kapitülasyonlar) ilk zamanlar Osmanlı tarafından dost kabul edilen ülkelere tek taraflı ve geçici olarak verilir, istenildiği zaman yenilenirdi.

Osmanlı kurumları yeterli kaldığı, devlet içerde ve dışarıda güçlü olduğu sürece bu imtiyazlar özellikle yabancı sermayenin gelmesi ve insanların ucuz ve kaliteli mal almaları için gerekli olsa da yabancıların imtiyazları kendilerinin "bir hakkı" gibi kabul edip bunların geri alınmaz duruma gelmesinden sonra tehlike kendini göstermeye başlamıştı.⁸¹ Avusturya ile 1716 yılında yapılan savaşta şehid düşen Damat (Şehid) Ali Paşa, kapitülasyonların ülke için zararlı hale gelmeye başladığını görmüş ve kaldırılması için teşebbüs etmiş ise de buna ömrü vefa etmemiştir. 1716-1724 yıllarında İstanbul'da görev yapan Fransız elçisi "Bu adam (Ali Paşa) iki üç yıl daha kalsaydı belki de kapitülasyonları kaybedecektik"⁸² demiştir.

78 Cevdet Paşa, *Tarih*, IV, 2205; Danişmend, *a.g.e.*, IV, 93.

79 İncalcık, Halil, *Devlet-i Aliyye Klasik Dönem*, İstanbul 2009, s. 319.

80 Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 152.

81 Toynbee, Arnold, *Türkiye - Bir Devletin Yeniden Doğuşu-*, trc. Kasım Yargıcı, İstanbul 1971, s. 51.

82 Berkes, *a.g.e.*, s. 49. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Kapitülasyonlar, yabancı bir devlete barış zamanında geçerli olmak üzere verilen imtiyazlar ve sultanın her an geri alabileceği bir kısım haklar olduğu halde; Fransa ile 1535 yılında ikili bir anlaşma yapılarak iki tarafı da bağlayıcı bir duruma getirilmişti.⁸³ Kapitülasyonlar konusunda başı çeken Fransa'nın 1673 yılında elde ettiği imtiyazlardan sonra Katolik mezhebine geçmeler artmıştı. Cizvit papazların oluşturduğu misyoner faaliyetlerinin neticesinde Fransa'nın himayesi, Osmanlı'daki gayr-i müslimlere cazip gelmiş, misyoner okulları ve matbaa açılarak arttırılan propaganda faaliyetleri Ermeni ve Rum Kilislerini oldukça rahatsız edecek bir seviyeye ulaştığından Osmanlı bir takım tedbirler almıştı.⁸⁴

Avrupalı devletlerin gerisinde kalmak istemeyen Rusya ile 1738 yılında iki taraflı bir anlaşma imzalanarak ticarî imtiyazlar bağlayıcı hale getirildiği⁸⁵ gibi 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'yla Rusya'ya yeni bir takım ticari imtiyazlar da tanınmıştı.

İngiltere'nin dış politikada siyasi desteğine almak isteyen Osmanlı, ona bazı imtiyazlar vermek zorunda kalmıştı. 16 Ağustos 1838'de imzalanan Osmanlı-İngiliz ticaret Antlaşması ile Avrupalı tüccarlar önemli avantajlar elde etmişken, Osmanlı Devleti'nin sanayi ve ticaretinde gayr-i müslimlerin etkinliğini arttırmıştı.⁸⁶ Osmanlı Devleti, İngilizlerle yaptığı ticari sözleşme neticesinde Mısır'ın âsi Valisi Mehmet Ali Paşa'yı malî açıdan zarara uğratmış ve ordusunun maaşını ödeyemez duruma getirmiş⁸⁷ olmakla birlikte İngiltere de ticari bir takım haklar elde etmişti.

1835-1839 yılları arasında Osmanlı'da askerî öğretmen ve tahkimat uzmanı olarak çalışan Helmuth Von Moltke, o devirde gayr-i müslimlerin Osmanlı ticareti üzerindeki hâkimiyetine dikkat çeker. Moltke, yabancı tüccarların kendi devletlerinin himayesinde yaşadıklarından Osmanlı'nın içinde ayrı bir devlet gibi hareket ettiklerini belirterek; Osmanlı'nın para bulmakta sıkıntılar yaşadığı bir dönemde yabancıların Türkiye'nin hammaddelerini dış ülkelere satarak daha da zenginleşmelerine işaret eder.

83 Toynbee, *a.g.e.*, s. 47.

84 Küçük, Cevdet "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Tanzimat", Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri, s. 15

85 İnalcık, *a.g.e.*, s. 317.

86 Eryılmaz, Bilal, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, İstanbul 1992, s. 86.

87 Cevdet Paşa, *Tezâkirü'l-Mevâ'iz*, Ankara 1993, /İzmit, 8org

Moltke, 1838 yılında ülkenin içinde bulunduğu ekonomik durumu göstermesi açısından deniz ticareti hakkında: “Bu güzel denizlerden geçen buhar gemilerinde Avusturya, İngiliz, Rus ve Fransız bayrakları dalgalanıyor. Türk denizlerinde dalgalanmayan sadece Türk bayrağıdır. Bir cümle ile bu son derece zengin memleketin görülmedik fakirliği işte bu yüzden”⁸⁸ diyerek Osmanlı tüccarının dolayısıyla devletin zayıflaması, mali ve siyasi alanda sıkıntılarla karşılaşmasının sebeplerine dikkat çeker.

Avrupalı tüccarların Osmanlı ticaretinde kazandıkları bu imkanlar Batı düşünce ve kültürünün Osmanlı’ya intikalini kolaylaştırmıştır. Nitekim İngiliz tarihçi Toynbee Batı kültürünün hristiyan Osmanlı tebaasına “Venedik ve İtalya yoluyla, Batı diplomatları kanalıyla ve Akdeniz’de ticaretin gelişmesiyle intikal ettiğini”⁸⁹ söyleyerek Avrupa’nın ve gayr-i müslim azınlıkların, Osmanlı toplumunun batılaşması konusundaki etkilerine işaret eder.

Avrupalı tüccarlar, elde ettikleri avantajlarla Osmanlı ülkesinde yaşayan gayr-ı müslimlerle ilişkilerini geliştirip onların zengin olmasını sağlamış, bu da azınlıkların Osmanlı’ya olan bağlılığını azaltmıştır. Batılı devletlerin himayeci politikaları sayesinde ülkedeki gayr-i müslim unsurlar iktisaden kalkınmış ve bu imkanlarını ayrılıkçı düşüncülerini hayata geçirmek için kullanmışlardı. Avrupalı devletler ile Osmanlı’nın ilişkilerinin iyi olduğu bir dönemde gerçekleşen Paris Kongresi’nde Ali Paşa, kapitülasyonların kaldırılmasını bahis konusu yapmış ve barış antlaşmasından sonra bu meselenin görüşülmesine karar verilmiş ise de Batılı devletlerin menfaatine olmadığından bir netice alınamamıştı.⁹⁰

XIX. asrın başlarında Avrupalı tüccarlar ile Osmanlı tebası arasındaki ihtilafları halletmek için karma ticari heyetler kurulmaya başlanmış, 1840’da bunlar “Ticaret Meclisi” adı altında resmileştirilmişti. 1847 yılından bu meclis mahkeme haline dönüştürüldü ve 1850 yılında (daha çok 1807 Fransız Ticaret Kanunu’ndan alınan) ticaret kanunu yapılarak ticaret mahkemeleri Şeyhülislamlıktan ayrılarak Ticaret Bakanlığı’na

88 Helmuth Von Moltke, *Türkiye’deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar*, trc. Hayrullah Örs, Ankara 1960, s. 220.

89 Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s. 150.

90 Abdurrahman Şerefi Efendi, *Osmanlı İmparatorluğu*, Ankara 1995, s. 75.

bağlandı. Berkes, Şeriat muhakeme usulünden ilk ayrılışın bu mahkemelerle başladığına dikkat çeker.⁹¹

E-Büyük Devletlerin Emperyalist Politikaları

1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Rusya, Ortodoks hristiyanların hâmisî gibi davranmaya başlamıştı. İngiltere ve Fransa da Osmanlı tebaası olan hristiyanları korumak için Rusya'dan geri kalmamaya çalışıyordu. İngiltere ve Fransa, Asya ticaret yoluna hâkim olmak için birbirleri ile yarışırken Rusya'nın da eskiden beri Osmanlı topraklarında gözü vardı. Osmanlı Devleti, hâkim olduğu İslâm topraklarının bir kısmını (Kırım'ı) 1784'de Rusya'ya kaptırmıştı.

Rusya ile Avusturya, Osmanlı topraklarını bölüşmek üzere anlaşınca devlet, hem bunu önlemek hem de Kırım geri almak için Rusya'ya savaş açmış ancak gereken başarıyı elde edemeyerek 9 Ocak 1792'de barış yapmak zorunda kalmıştı. Osmanlı; Kırım geri almayı düşünürken, Rusya da Osmanlı topraklarını istila etmek, öncelikle Balkanları ve Rumeli'yi almak istiyordu. Fransa'da Napolyon'a Osmanlı Devleti'ni bölme planları sunulurken Rusya'da Çar Aleksandır'a aynı istikamette projeler sunuluyordu. Dışişleri Bakanı Çartoriski'nin projesine göre "Osmanlı Fransa'nın tesir alanından çıkarılmalı ve Rusya'nın menfaatine gelecek şekilde taksim edilmeli idi. Özellikle Pan-Slavizm çerçevesinde Balkanlar'da yaşayan Hristiyanlar kullanılarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun çökmesi sağlanmalıydı."⁹²

Rusya, Deli (Büyük) Petro'nun bıraktığı rivayet olunan bir vasiyetine dayanarak "İstanbul ve Boğazları ele geçirip Karadeniz'i bir Rus gölü yapmayı" yayılma politikasının temel hedeflerinden biri haline getirmişti. 1 Aralık 1825 tarihinde Aleksandr'ın ölümü üzere onun yerine geçen Çar I. Nikola, koyu bir hristiyan olup kendisini Grek kilisesinin de başı görüyordu. Bundan dolayı Mora isyanı ile başlayan süreçte Rusya, hristiyan dünyasının Yunanlılara destek verme düşüncesine öncülük etti.

Rusya'nın Akdeniz, Basra Körfezi ve Hindistan'a doğru genişlemesini istemeyen İngiltere o dönemde, Rusya'nın ilerlemesine mani olacak

91 Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 222.

92 Berkes, A.e, 123. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

en önemli güç kabul ettiğinden “Osmanlı’nın toprak bütünlüğünün korunması” politikasını takip ediyor ve Osmanlı Devleti’nin devamını kendileri için faydalı görüyordu.⁹³

Rusya bir taraftan doğuda Orta Asya müslümanlarının yaşadığı bölgeyi işgal etmeye çalışırken, diğer taraftan yayılma politikasına daha da genişleterek Balkanlarda yaşayan Slavları etkisi altına alıp, Osmanlı idaresinde yaşayan hristiyanları kışkırtıyordu. Rusya, Balkan hristiyanlarına zulmedildiğini iddia ederek olaylara kayıtsız kalamayacağını belirtiyordu. Rusya, bu şeklide Osmanlı’nın iç işlerine karışarak bölgeyi etkisi altına almak istiyordu.⁹⁴

Avrupalı devletler kendi siyasi ve iktisadi menfaatleri için eskiden beri Osmanlı hâkimiyetinde yaşayan gayr-i müslimlerden faydalanmaya çalışmaktaydılar. Özellikle XVIII. asırdan itibaren ülkede Katolik ve Ortodoks propagandası artmış Katolik misyonerler hristiyanların arasına sızarak bunları hristiyanlığa hizmet ettirmek ve Osmanlı’dan ayrılmaya tahrik etmek için büyük gayret göstermişlerdi. Fransa 1740 yılında kapitülasyon anlaşması çerçevesinde Osmanlı Devleti’nden Katolikleri himaye hakkını resmen elde etmişti. Bundan sonra Rusya da aynı yolu takip edip Ortodoksları kışkırtma gayretlerine girdi ve onların hâmilliğini üstlenmeye teşebbüs etti. Rusya, 1774 Kaynarca Antlaşması ile de bunu elde etme imkanını yakaladı. Söz konusu devletler basit bahaneler ileri sürerek Osmanlı’nın içişlerine karışmayı dış politikalarının bir parçası haline getirdiler.

İstanbul’un fethinden itibaren Osmanlı Devleti’nde Ortodoks Kilisesi’nin başı bulunan Rum Patriğine bir kısım imtiyazlar tanındığından Ortodokslar, diğer hristiyanlara özellikle de Katoliklere göre daha ön planda tutulmuştu. Vatikan’ın bütün Katoliklerin lideri olma iddiasına karşı Osmanlı, İstanbul Ortodoks Patrikliğine bütün Ortodokslar üzerinde ruhanî egemenlik vasfı vererek Katoliklerin ve onların hâmisi gibi davranan Fransa’nın önünü kesmek istemişti.

Osmanlı Devleti’nin değişik yerlerinde ve Kudüs’te hristiyanlarca mukaddes kabul edilen mekanlarda Rum ve Ermenilere tanıdığı bir takım

93 Beydili Kemal, “Hünkâr İskelesi Antlaşması”, DİA. XVIII, 489.

94 M. Celaleddin Paşa, *Yargısı*, 206. Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

haklar Katoliklerin rahatsızlığına sebep olmaktaydı. Fransa'nın eskiden beri Osmanlı ile ilişkileri iyi olmasından dolayı Katoliklerin isteklerinin karşılaşmasından aracı olmaktayken, Fransız İhtilali'nden sonra gelişen laik politikalardan dolayı Fransa bir müddet Katoliklerin isteklerine kayıtsız kalmıştı. Ancak Viyana Kongresi'nden sonra Fransa, eski politikasına geri dönmüş ve Katolikliği ülkenin menfaatleri istikametinden kullanmaya devam etmişti.⁹⁵ Bu arada Rusya da güç kuvvet kazanmış ve kendisinin yayılma ve Osmanlı'yı yıkma politikasında Ortodoksları alet olarak kullanmaya devam etmekteydi.

Rusya'ya, 1774 Küçük Kaynarca Muahedesi'nin verdiği haklar çerçevesinde İstanbul'da Rus elçisinin himayesinde kurulan Ortodoks Kilisesi sayesinde Rus hacıları, Kudüs'e serbest bir şekilde gitme imkanına kavuşmuştu. Fransa ve Rusya'nın Kudüs'te hristiyanlarca önemli kabul edilen mekanların kullanılması konusuna müdahale ederek siyasi güç kazanma yarışı karşısında Osmanlı, çoğu zaman zor durumda kalmaktaydı. Fransa söz konusu mekanlarda istediğini elde edememesinden dolayı Rusya'yı sorumlu görürken, Rus Çar'ı da Osmanlı Devleti'nin paylaşılması için İngiltere ile anlaşma yolu arıyordu. Ancak bu zamanda İngiltere Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunmasına taraftar olduğundan bundan da bir netice alamıyordu.

Küçük Kaynarca Antlaşması ile Kırım Hanlarının bağımsızlık hırslarını kullanan Rusya, önce Kırım'ın Osmanlı'dan ayrılıp bağımsızlığını kazanmasını sağlamış, daha sonra da iç kargaşayı bahane ederek Kırım'ı ilhak etmişti. Küçük Kaynarca Antlaşması'nda Rusya Ortodoks hristiyanlarının (çoğunluğu Balkanlardaki Osmanlı vilayetlerinde yaşıyordu) işlerine karışma konusunda ısrar edince, Osmanlı padişahının aynı zamanda bir halife olarak başta Kırımlılar olmak üzere Osmanlı, hâkimiyetini dışında kalan müslümanların dinî işlerini takip edeceğinin anlaşmada yer almasını istemişti. Rusya yayılma politikası istikametinde Osmanlı idaresindeki Hristiyan nüfusu kullanmayı düşündüğünden Çar, Rusya'da yaşayan müslümanlarının hutbelerde Osmanlı padişahlarının bir halife olarak isimlerinin okunmasına müsaade etmiş ve hali-fenin müslümanlar üzerindeki dinî otoritesini kabul etmişti. Her Cuma

hutbelerde halifenin isminin okunması ise, Rusya müslümanlarında İstanbul'da kendileri için bir koruyucunun olduğu fikrini kuvvetlendirmişti.

Rusya'nın yayılma politikası doğuda, Türkistan Hanlıklarını, Batı'da ve Kafkaslarda ise Osmanlı'nın bir kısım vilayetlerini içine alıyordu. Bu itibarla XVIII. asrın ikinci yarısında Rusya, Osmanlı Devleti'nin en büyük ve tehlikeli düşmanı haline gelmiş ve Osmanlı'nın parçalanmasında temel faktörlerden biri olmuştur.⁹⁶ Nitekim Ruslar, Yunanlıları Osmanlı'ya karşı ayaklandırmaya teşvik için 1770'lerde donanmayı Akdeniz'e göndermeye karar vermişti. İngiltere ise bir taraftan Yunanlıları kendi nüfuzunun altına almak ve Rusya'ya kaptırmamak için onları desteklerken, diğer taraftan da Hindistan müslümanlarının Yunan ayaklanmasını bir Haçlı seferi şeklinde anlayıp sert tepki vermesinden çekiniyordu.⁹⁷

96 Karpat, *İslâm'ın Siyasallaşması*, s. 128.

97 Kürkçüoğlu, *Mondros'tan Musul'a Türk-İngiliz İlişkileri*, s. 6.

I. BÖLÜM

BATI DÜŞÜNCESİNİN ETKİLERİ VE MODERNLEŞME

1) OSMANLI'YI MODERNLEŞMEYE ZORLAYAN SEBEPLER

1699 Karlofça Antlaşması'yla bazı topraklarını Avusturya ve Venedik'e bırakmak zorunda kalan Osmanlı, 1718 Pasarofça Antlaşması ile de Belgrad ve Sırbistan'ın bazı kalelerini Avusturya'ya terk ederek iki devlet arasında 25 yıl süren bir barış antlaşması imzalamıştı. Bu barış döneminden istifade ederek kendi eksiklerini tespit etmeye ve Batı'daki gelişmelere bakma fırsatı bulan Osmanlı, imkanlarını savaşlarda harcamak yerine Avrupa'da gelişen fen ve teknoloji için kullanma fırsatı elde etmişti. Zira Osmanlı, uzun süren savaşlardan dolayı dünyadaki gelişmelere ayak uydurma ve bozulan bazı kurumlarını ıslah etmeye yeterli vakit ve kaynak ayırmakta zorlanıyordu.

Osmanlı'nın Batı ile daha sıkı ilişkiye girme ihtiyacının esasında savaşlarda karşılaştığı askeri başarısızlıkların önemli tesiri olmuştu. Osmanlı, Avrupa ve Rusya karşısında istenilen askeri başarıyı gösteremeyince, hatta cephelerde yenilmeye başlayıp, bazı toprakları kaybedince Batı'nın askeri başarısının ordusundan kaynaklandığını düşünerek, askeri ve teknik alanlarda Avrupa'dan istifade edebileceğini düşmüş ve uzun müddet dikkatlerini ordunun yeniden tanzim edilmesi yönünde yoğunlaştırmıştı.

Aslında Osmanlı'nın modernleşme süreci çok önce başlamıştı. Rönesans kültürünün oluşmasında etkisi olan İyonya adalarındaki okullarda

birçok Yunanlı ailenin çocukları okumaktaydı. Dolayısıyla imparatorlukta yaşayan Rumların bir kısmının daha başından beri Batı ile ilişki içerisinde olduğunu söylemek mümkündür.¹ Bu itibarla Osmanlı'nın güç kaybetmesinin sadece Batı'nın başarısından veya Batı'da meydana gelen olaylardan haberdar olmaktan kaynaklandığını ileri sürmek doğru değildir.²

Osmanlı'nın Batı karşısında üstünlüğünü sağlamak için bir takım ıslah ve tanzim raporları hazırlanmış ve devlet kurumlarında bozulan yönlerin ıslahı için bir takım tedbirlerin alınması düşünülmüştü. Bu çerçevede özellikle askeriye başta olmak üzere devletin kurumlarının ıslahı için birçok layihalar hazırlanmıştı.³

1631 yılında dönemin padişahı IV. Murad'a bir layiha sunan Koçi Bey, devletin bazı kurumlarındaki aksaklıkları ve bunları düzeltme yollarını Osmanlı'nın en otoriter padişahlarından kabul edilen IV. Murad'a sert bir üslubla ve zaman zaman da mübalağalı bir ifade ile belirtmekten çekinmemişti. "*Saltanat-ı Aliyye'nin şevket ve kuvveti asker ile askerin ayakta durması hazine ile hazinen toplanması reaya ile reayanın ayakta durması âdalet ve doğruluklardır*" diyen Koçi Bey, bu esaslarındaki bozulmaya karşı tedbir almanın ve bu sıkıntıların ilacını bulmanın padişahın görevi olduğunu ifade etmişti.⁴

Osmanlı'da Batı karşısında özellikle askerî alanlarda gerilemelerin olduğu ve bazı kurumların başarısızlıklarının müşahade edildiği zamanlarda bunların ıslah edileceğine inancı hâkimdi. Koçi Bey, devletin bozulan kurumlarının ıslahı için yol gösterirken "*Bu devlet (öyle) bir Devlet-i Aliyye'dir ki, gerektiği şekilde nizam ve intizam bulduğunda Allah'ın keremiyle asla bir korku kalmaz. Yüce Allah'a sığınarak, gazalarda ve savaş meydanlarında İslâm askeri on kere yenilmiş olsa, Allah'ın fazlı ile Devlet-i Aliyye asla bozulmaz ve Muhammed'in dini sarsılmaz; çünkü birisi gitse, yerine on tanesi gelir*"⁵ diyerek devlette nizam ve intizamının sağlanmasının dışında bir endişenin doğru olmadığına dikkat çekmişti. Son derece güçlü bir nizam tesis eden Osmanlı, hâkimiyeti altındaki topraklarda âdil

1 Ortaylı, *a.g.e.*, s. 23.

2 Karpat, *İslâm'ın Siyasallaşması*, s. 20.

3 Bilgi için bkz. Cevdet Paşa, *Tarih*, III, 1406 vd.

4 Koçi Bey *Risaleler*, s. 66.

5 Koçi Bey, *A.e.*, s. 84.

bir sistem kurduğundan halk memnun, devlette de sarsılmaz ve yenilmez bir imaj oluştuğundan bu asırlarda Batı'ya pek bir kıymet verilmiyordu. Bununla birlikte Osmanlı, çağının önemli meselelerini mahiyetini anlamaya ve değerlendirmeye gayret etmişti. III. Ahmed'in saltanatını döneminde ordunun ihtiyacı çerçevesinde matematik, tıp ve mühendislik dalında eğitim verilmesinin önemi açıkça görülmüştü.⁶

Fransa'da Katoliklerden ayrılıp Protestan olan Huguenot'lardan bir grup Rochefort başkanlığında 1717 yılında İstanbul'a gelmişlerdi. XIV. Louis'in 1715 yılında Protestanlığın her çeşidinin uygulanmasına son veren kararından sonra Osmanlı ülkesine yerleşmek için izin almaya gelen Huguenot'ların başkanı Rochefort aynı zamanda bir Fransız subayı idi.

Rochefort, zamanın sadaret kaymakamı İbrahim Paşa ile görüşmüş ve Bâbiâli hizmetinde bir fen kıtası kurulması üzerine bir teklif sunmuştu. Huguenot'ların Avrupa'da askeri hususlarda bir hayli ileri noktada olmalarından dolayı Rochefort, Avrupalıların Osmanlı ülkesinden ham maddeleri ucuza alarak kendi ülkelerine götürüp işledikten sonra bunları daha pahalıya satmakla Osmanlı'nın mali sıkıntılar çektiğine dikkat çekmişti.

Osmanlı ordusunun yeni bir nizamla yeniden yapılandırılmasına yardımcı olmayı teklif eden Rochefort'un teklifi kabul görmese de Divan'da bu konunun tartışılması bu düşüncelerin Osmanlı devlet adamlarına cazip geldiğini göstermektedir. Zira Osmanlı, Avrupalı devletlerin durumlarının farkında idi ve kısa bir süre önce sadrazam Rami Mehmed Paşa 1702-1703 yıllarında Hindistan'dan dokuma ustaları getirip dokuma sanayini ıslah etmeyi düşünmüş, 1713 yılında sadrazam olan Şehit Ali Paşa ise bir fırsatını bulup kapitülasyonlardan kurtulmaya çalışmıştı.

Rochefort'un projesinin Osmanlı'da kabul görmemesinin sebebi şeriat taassubu veya cehalet değildi. Fransa, Ali Paşa'nın Katolik misyonerleri ve kapitülasyonları yok etmek istediğinin farkındaydı. O zaman İstanbul'da bulunan Fransız elçisi *Marguis de Bonac*, Katolik taassubundan dolayı Protestan olan Huguenot'ların itibar görmesini istememiş ve hükümetinin verdiği direktifler doğrultusunda Fransa'nın ticarî çıkarlarını korumak için rüşvete bile tenezzül ederek projeyi önlemeye çalışmıştır.⁷

6 Ortaylı, *a.g.e.*, s. 43.

7 Berkes, *a.g.e.*, s. 48-49.

Osmanlı'nın Batı'daki gelişmelerden haberdar olduğunun ikinci örneği ise İbrahim Müteferrika'nın devlete sunduğu takrirdir. Macar asıllı Hristiyan bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen ve 1692 Osmanlı askerlerine esir düşmesinden sonra müslüman olan İbrahim Müteferrika, sadrazam İbrahim Paşa'nın ve padişahın yanında büyük itibar görmüş ve hazırladığı layihayı önce sadrazama daha sonra da 1731'de Sultan I. Mahmud'a sunmuştur.

İbrahim Müteferrika "*Usulü'l-hikem fi nizamı'l-ümem*" isimli risalesinin ilk kısmında monarşi, aristokrasi ve demokrasi gibi hükümet şekillerinde bahsetmiş, ikinci bölümde ise insanın kendi ülkesini ve komşularını tanımasının gerekliliğine, coğrafya ilminin önemine ve askerlik sanatının değerine yer vermiştir. Müteferrika; fizik, astronomi ve coğrafya bilgisinin devlet idaresindeki önemine işaret etmiş ve bu hususta Avrupa'dan ders alan Deli Petro'nun zamanında Rusya'nın ilerlemesine dikkat çekerek, Osmanlı Devleti'nin gerekli tedbirleri almazsa Rusya karşısında güçsüz kalacağını söylemiştir. İbrahim Müteferrika, risalesinin üçüncü bölümünde detaylı olarak Avrupa'daki askeri kuruluşlardan bahsedip, Osmanlı Devleti'nde bir "Nizam-ı Cedid'in kurulmasını tavsiye etmişti. O, Osmanlı ordularının yenilmesini Batı'da askerlik alanında meydana gelen yeniliklerden haberdar olunmamasına bağlamıştı. İbrahim Müteferrika, Avrupa'dan subay ve asker getirilip, ordunun yeni bir nizamla kurulmasını tavsiye etmişti.⁸

Batıda gelişen askerî teknolojinin Osmanlı'ya intikali için, Fransa ve Avrupa'nın hizmetinde bulunduktan sonra 1729 yılında Osmanlı'ya iltica ederek müslüman olan *Comte de Bonneval* (1675-1747) İstanbul'a çağırılmış ve yeni teşkil edilecek ordunun yetiştirilmesi için vazifelendirilmişti. Osmanlı Devleti'nde "Humbaracı Başî Ahmed Paşa" olarak şöhret bulan bu zat, Osmanlı ordusunun muntazam bir şekilde talim yapmasına öncülük etmiştir. Daha sonra Ahmed Paşa'dan etkilenen başka subaylar da İstanbul'a gelip ihtida ederek Osmanlı hizmetine girmişlerdi. Bu gelişmeler doğrultusunda 1734 yılında Üsküdar'da Toptaşı'nda

Humbarahane ve *Hendesehane* adı altında matematik ve geometri derslerinin ağırlıkta olduğu ilk askeri mektep açılmıştır.⁹

Ordunun ihtiyaçlarının karşılanması için III. Mustafa devrinde (1773) *Mühendishane-i Bahr-i Hümayûn* isminde bir denizcilik okulu açılarak gelişen şartlara uyum sağlanmaya çalışıldı. Fransızca, İngilizce ve İtalyanca bilen ve usta bir denizci olan Cezayirli Seyid Hasan Paşa bu okulda görevlendirildi.¹⁰ Batı'ya açılan bir pencere olarak değerlendirilen bu okulların gelişmesinde Avrupalıların özellikle de Macar asıllı Fransız subay *Baron de Tott* (1730-1793) ve İskoçyalı bir mühtedi olan ve Mustafa ismini alan Campbell'in önemli katkıları olmuştu.¹¹

Osmanlı'nın askeri okullardaki bu başarılarından Ruslar rahatsız olmuşlar ve yanlarına müttefikleri olan Avusturya'yı da alarak Fransız heyetini ülkelerine dönmeye mecbur etmişlerdi. 1788 yılında Fransızların gitmesinden sonra Osmanlı kendi adamlarına mühendishanede vazife verdi. Gelenbevi İsmail, Palabıyık Mehmed ve Bahar Efendi gibileri sırasıyla baş hoca oldular. Osmanlı daha sonra 1792 yılında Kumbarahane ve ardından *Mühendishane-i Berri-i Hümayun* isminde kara harp okulunu açarak¹² devrindeki gelişmelere paralel bir şekilde ordusunu güçlendirmeye gayret etti.

Savaşlarda meydan gelen hezimetler, devlet erkânını muntazam bir ordu kurmaya zorluyordu. 1784'de Rusya'nın aldığı Kırım'ı kurtarmak ve Rusya ile Avusturya'nın Osmanlı topraklarının paylaşılması planlarını boşa çıkarmak için Osmanlı Devleti, Rusya'ya savaş açmış ise de gerekli başarı sağlanamamış ve 1788 yılında Ruslar Tuna'yı geçmişlerdi. Sadrazam Yusuf Paşa (1730-1800), Yeniçeri ve diğer ocaklara ordunun durumunu sorduğunda; yüz yirmi binden fazla ocaklı Osmanlı askeri bulunmasına rağmen sekiz bin Rus askerinin Tuna'yı geçmesini "düşman askerinin nizam ve intizamına bağlanmış ve yeni nizamlı bir ordunun tertibinin elzem" olduğuna dair cevap almıştı. Yusuf Paşa bu istikamette

9 Ergin, Osman, *Türk Maarif Tarihi*, İstanbul 1977, I, 61; Adıvar, Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul 1991, s. 182-3.

10 Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, I-II, 316; Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara 1985, s. 124.

11 Lewis, a.g.e., s. 50.

12 Ergin, a.g.e., I-II, 317.

Avrupa savaş, silah ve tekniğini bilen bir kaç uzmanı İstanbul'a getirtmiş askerî kurumları tanzim etmeye karar vermişti.¹³

Osmanlı ordusu henüz cepheden dönmeden Silistre'de iken padişah; sivil, asker ve ulemâdan oluşan ve aralarında Fransız subay ve İsveç elçiliğinde çalışan bir Ermeni tercümanın da bulunduğu yirmi iki kişiye emir vererek devletin zayıflığının sebepleri hakkında fikirlerini ve ıslahat tekliflerini bildirmelerini istemişti. Halifeye sunulan layihaların hepsinde askeri bir reforma ihtiyaç duyulduğu belirtilmiş, hatta bazılarında bu hususta radikal değişikliklerin yapılması tavsiye edilmişti.¹⁴

Osmanlı'da XVIII. asrın ikinci yarısından itibaren özellikle Rusya ve Avusturya'ya karşı sürdürdüğü savaşlarda Yeniçerilerin yetersiz kaldığı görülmüş ve ordunun ıslahı için bir takım tedbirler alınmaya başlanmıştı. Bu sebeple, III. Selim 1793 tarihinde *Nizam-ı Cedid* adı altında yeni bir asker teşkil etmek için harekete geçmişti.

Ülkenin askeri açıdan karşı karşıya kaldığı sıkıntılı durumdan dolayı yeni bir askerî ocağın kurulmasına kara veren Sultan III. Selim'in talimatıyla 1794'de *Nizam-ı Cedid* kuruldu. Yeni kurulan ordunun ihtiyaçlarının karşılanması için ise mali ve ticari alanlarda yeni düzenlemelere gidilerek ordunun masraflarının karşılanması gerekiyordu. Bu da klasik tımar uygulamasında bazı değişiklikleri zorunlu kıldığından devletin temel kurumlarında bir reform ve ıslahatın yapılması ihtiyacı zorunlu hale gelmişti.

Nizam-ı Cedid, ilk olarak İstanbul'da ve Anadolu'da kurulmuş ve Napolyon'un Mısır'ı işgalinden sonra Suriye'ye doğru hareketi esnasında Akka'da etkili bir mücadele vermişti. Balkanlarda eşkıyanın yok edilmesi, bölgedeki Osmanlı hâkimiyetini tehdit eden Sırp, Rus ve Fransız yayılcılığına karşı *Nizam-ı Cedid*'in Rumeli'de de kurulması düşünülmüştü. Edirne'de âyanların ve bölge halkının da karşı çıkmasının neticesinde Rumeli bölgesinde *Nizam-ı Cedid* uygulamasına geçilememişti. Tekirdağ'da *Nizam-ı Cedid*'in kurulacağını ilen eden fermanı okuyan kişi Yeniçeriler tarafından öldürülmüştü. 1805'ten itibaren Yeniçerilerle

13 Cevdet Paşa, *Tarih*, III, 1407, 1464.

14 Cevdet Paşa, *Tarih*, III, 140 vd; Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, trc. Metin Kırıtlı, Ankara 1991, s. 59.

Nizam-ı Cedid askerleri arasında gerginlik artmaya başladı. Nizam-ı Cedid'in ihtiyaçlarının sağlanması için toplanan vergiler de bazı kesimlerde huzursuzluğa sebep olmuştu.

XVIII. asrın başından itibaren Avrupa ise ekonomik alanda bir önceki yüzyıla göre büyük gelişmeler kaydetmişti. 1763 yılında James Watt, Britanya'da *Sanayi Devrimi*'nin en önemli gelişmelerinden birisi olarak kabul edilen buharlı makineyi bulmuştu. Sanayi uygarlığının başlaması ile Avrupa'daki feodal yapı yıkılmaya başlamıştı. XIX. asırdan itibaren Avrupalılar, sanayi üretimine büyük önem vermiş, artan ham madde ihtiyacını karşılamak için çoğunluğu İslâm coğrafyası olan Afrika ve Asya'nın önemli bölgelerini kolonileştirme yarışına girmişlerdi. Osmanlı aydını söz konusu dönemde Batı'ya kuşku ile baktığında ve ihtiyatla yaklaştığından Osmanlı'da batılılaşıma Batı'ya duyulan hayranlıktan değil, daha çok askerî bir zorunluluktan kaynaklanıyordu.¹⁵

A-Avrupa'da Kaydedilen Siyasi ve Kültürel Gelişme

Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra Avrupa'da büyük devletlerin yerini küçük devletler yani Feodalite/derebeylik almıştı. Orta Çağ boyunca Avrupa'ya hakim olan Feodalite, esas itibarıyla haksızlık ve eşitsizliğe dayanan bir sistemdi. Bu rejimde insanlar, hak ve hukuk yönünden birbirinden farklı kılınmış ve çeşitli sosyal sınıflara ayrılmıştır. Savaş teknolojisinde bir takım gelişmeler olduğu zamanlarda bile feodal çağda kaleleri güç kullanarak ele geçirmek zordu. Şövalyelerle şatosunun surlarının arkasına saklanan bir feodal beye, bir kralın bile gücü yetmiyordu. Bu durum, feodal beylerin bağımsız, hatta krala karşı hareket etmelerini kolaylaştırdığı gibi kralların mutlak egemenlik kurmasını da engellemiştir.

Feodalite devrinde en üstün sınıf olarak kabul edilen *Senyörler* (Soylular), bütün hak ve yetkileri elinde bulundurlardı. Senyörlerin en büyüğü kral olup, ondan sonra dük ve sırasıyla da kont, baron, marki, vikont ve şövalye gelirdi. Soylulardan sonra yine üstün sınıf sayılan ve kiliselerin sahip olduğu topraklardan elde edilen gelirlerle lüks bir hayat süren

15 Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 24-5.

rahipler sınıfı gelirdi. Şehirlerde yaşayıp, senyörlere belli bir miktarda vergi vererek, onların himayelerinde sanat ve ticaret ile uğraşan şehirli- lere de Burjuva denirdi. Derebeylik idaresinin en kötü şartlar altında ya- şayan sınıfı köylülerdi. Bunlar serbest köylüler ve esir köylüler (serf) ol- mak üzere ikiye ayrılırdı. Bu dönemde Şark dünyası ve İslâm milletleri, hak ve hürriyetler ile adalet ve eşitlik başta olmak üzere insani değerler konusunda batının çok ilerisindeydi.

Ortaçağ'da Engizisyon mahkemelerinde yüz binlerce insan haksız yere ve çok defa sırf servetlerini ele geçirebilmek için öldürülmüştü. Pa- pazlar çeşitli menfaatler karşılığında günahları affediyorlar, hatta cennet- ten yerler satıyorlardı. İslâm âlimlerinin kitaplarını okuyarak dünyanın döndüğünü ilan eden Galileo Galilei (1564-1642) ve daha pek çok düşü- nür çeşitli işkenceler görmüş, pek çoğu öldürülmüştü.

Batı'da Arap ve Roma eserlerin tercüme edilmesi ile 14-15. yüzyılda bilim, felsefe ve sanata ilgi artmıştı. Coğrafi seyahatler sonucu dış dün- yayı keşfeden Avrupa, Endülüs Emevileri ve Haçlı seferleri yoluyla İslâm medeniyetini tanıma imkanı bulmuş ve İslâm dünyasındaki ilmî çalış- maları tercüme ederek almıştı. Matbaanın bulunmasıyla bilginin geniş kitlelerle paylaşımının arttığı gibi, İnciller basılarak din adamların dı- şında diğer Hristiyan halk kitlelerinin onu okuması sağlanmıştı. İncil millî dillere çevrilerek temel ilkeleri ortaya konulmuş bunun neticesinde Katolik Mezhebi'nde bozulma dikkat çektiğinden Hristiyanlık sorgulan- maya başlanmıştı. Rönesans hareketi olarak ifade edilen bu dönemde Av- rupa'da köklü birçok değişik yaşanmıştı. Bu dönemde bilim ve teknik- teki ilerlemenin yanında insan ve tabiat ön plana çıkarılarak insanların ve toplumların dünyevileşmesi teşvik edilmişti.

Rönesans hareketinden sonra bazı kişiler kilisenin aşırı zenginleşip yozlaşmasından, siyasetle ve dünyevi hususlarla fazla ilgilenmesinden ra- hatsız olduklarını açıkça belirtmişlerdi. Bu şikâyetlerden birçok Hristi- yan din adamı da rahatsızlık duyduğundan bu durum reform hareket- lerine yol açmıştı.

31 Ekim 1517'de Martin Luther (1483-1546), Almanya'da bir kilise- nin kapısına 95 maddeden oluşan protesto metnini asarak Protestan Re- form hareketini başlattı. Reformlar neticesinde Avrupa'da mezhep birliği

bozulup, Katolik ve Ortodoks mezheplerinin yanında Protestanlık, Kalvenizm ve Anglikan mezhepleri ortaya çıktı ve mezhepler arasında çatışmalar başladı. Din adamları ve kilise, eski itibarını kaybettiğinden Katolik Kilisesi, kendisini yenilemek ve düzenlemek zorunda kaldı. Eğitim-öğretim faaliyetleri kilisenin tekelinden çıkarılarak laik eğitim sistemine geçildi. Bütün bunlar fert ve toplum hayatında, siyaset ve ekonomik alanlarda Hristiyan düşünce ve pratiklerinin önemini yitirmesine sebep olup, toplumun dünyevileşmesini hızlandırdı. Bu itibarla Protestanlığın yayıldığı bir toplum aynı zamanda sekülerize olmuş bir toplumu meydana getiriyordu.

İngiltere ve Almanya'da halka derece derece bazı haklar verilerek bir takım hususlarda serbestlik sağlanmaya çalışıldı. İngiltere'de 1215 yılında Papa III. Innocent, Kral John ve baronları arasında, imzalanan "Magna Carta" (Büyük Sözleşme) ile Kral bazı yetkilerinden feragat etmiş ve hukukun kralın arzu ve isteklerinden daha üstün olduğunu kabul etmişti. İngiltere'de, 1688 yılında "Meşrûti Krallık" idaresine geçilmişti.

Fransa'da ise Feodalite zamanındaki baskı devam ediyor, krallar otoritelerini koruyabilmek için halka sosyal ve iktisadi alanda serbestlik vermeye yanaşmıyor ve halkı mezhep özgürlüğünden mahrum ediyordu. "Aydınlanma Felsefesi" adı verilen dünya görüşüne dayanarak insanlar eski rejimi sıkı bir şekilde eleştirmeye başlamışlar ve on sekizinci yüzyıla gelindiğinde eski sistem sarsılmaya başlamıştı. Aydınlanma felsefesinin görünüşteki gayesi, evrensel olarak insanların mutluluğunu sağlamak ve insanları baskı altında tutan tüm boyunduruklara karşı çıkmaktı. Bu felsefe akla, doğaya, insanın mutluluğuna aykırı kabul ettiği feodalite ve Hristiyan inançlarına karşı çıkıyordu.

XVIII. asırda Fransa'da yetişen filozoflardan Montesquieu (1689-1755), Fransa'daki devlet rejimini ve sosyal durumu eleştirmekteydi. Monteskiyö, kuvvetler ayrılığını savunuyor ve en iyi devlet rejiminin, yasama ile yürütme kuvvetlerinin birbirlerinden ayrıldıkları rejimler olduğunu belirtiyordu. Voltaire (1694-1778), özgürlük ve vicdan özgürlüğü üzerinde durarak, Kilise ve papazları tenkit etmişti. Voltaire; *Dictionnaire Historique et Critique* isimli meşhur eserinde "dine açıktan açığa hücum eden bir satırının bile olmadığını" söylese de, dine karşı şüphe uyandırmayan

bir satırı bile yoktu.¹⁶ Jean-Jacques Rousseau (1717-1778), *Contrat Social* (Sosyal Mukavele) adlı eserinde; insanın hür olarak dünyaya gelmesine rağmen zincire vurulduğuna dikkat çekmişti. O, hakları çiğnenen insanların, haklarını almak için, ihtilalin meşru bir araç olduğunu ve hükmetme hakkının yalnız millette bulunması gerektiğini söyleyerek “mili irade” fikrinin önemine belirtmişti.

XVIII. asrın ikici yarısından sonra Amerika ve Avrupa’da siyasi ve sosyal alanlarda köklü değişiklikler meydana gelmeye başlamıştı. *Yedi Yıl Savaşları* sonunda Fransa, Kuzey Amerika’daki kolonilerini 1763’de, İngiltere’ye bırakmıştı. İngiltere ise bu savaşların maliyetini kolonilere ödetmeye çalışınca On üç Koloni’nin başlattığı savaş 1776 yılında Amerika’nın “Bağımsızlık İlanı” ile neticelenmişti.

Savaş harcamaları ve artan saray masraflarından dolayı Fransız monarşisi mâlî yönden sıkıntıya girince 1789 yılında 16. Louis, soylulardan yeni vergi alınmasını istedi. Soyluların ve Hıristiyan din adamlarının ayrıcalıklı durumu ile burjuvazi ve halkın temsilcileri arasında parlamentoda ciddi tartışmalar meydana geldi. Halk, özellikle varlıklı sınıflar, monarşiye karşı savaş açıp bir anayasayla monarşinin yetkilerinin sınırlandırılmasını ve vergilerin yeniden düzenlenerek yönetime katılma talebinde bulundular. Bu istekleri 16. Louis kabul etmeyince orta sınıf, yanına diğer halktan unsurları da alarak 14 Temmuz 1789 günü Bastille hapishanesine saldırarak mahkûmlar serbest bıraktı.

1815 yılına kadar süren *Fransız İhtilali* esnasında ayaklanan halk vahşice hareket etmiş, asilzadelerin çiftlik ve malları yağma edilmiş, manastırlar ve şatolar yıkılarak ülke kargaşaya sürüklenmişti. Fransızların ihtilal çıkarmalarından maksat, hürriyet, eşitlik iken haksız yere binlerce insan katledilmiş ve hapishaneler suçsuz insanlarla dolmuştu. “İhtilal çıkarmak bir selin önünü açmak gibidir. Bir kere açıldı mı arkası kesilmedikçe durmaz. Açıları da önünü alıp durduramaz, güçleri yetmez. Yalnız karşı çıkanları değil, ona yol verenleri de alır götürür, boğarak öldürür” diyen Cevdet Paşa, Fransız İhtilali’ne sebep olanların sonradan birer birer yok olmasına dikkat çeker.¹⁷

16 Adivar, Adnan, *Tarih Boyunca İlim ve Din*, İstanbul 1994, s. 200.

17 Cevdet Paşa, *Tarih*, III, 1565.

1791 yılında bir kurucu meclis toplanarak “İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi”ni ilan etti ve ulusal egemenliğe dayanan bir anayasa hazırlayarak monarşinin yetkilerini sınırlandırdı. Ayrıca “İnsan Hakları Beyanname-si”nin esasları uygulamaya konuldu. Anayasa göre kral, halk tarafından seçilecek bir parlamento ile yasama ve yürütme yetkilerini paylaşacaktı. 1792’de cumhuriyet ilan edildi ve bir yıl sonra da kral idam edildi.

1793-1794 yılları arasında Fransa “Terör Dönemi” denilen kargaşa devresini yaşadı. İhtilal sonrası yaklaşık bir yıl süreyle Fransa’ya hakim olan Jakobenler devrimden çok daha fazla kan döktüler. Terör döneminde, “karşı devrimci komplolar üzerine harekete geçerek muhalif hareketleri bastıralım” derken çok daha büyük felaketlere sebep olundu ve ayaküstü yapılan mahkemelerle birçok insanın idamına karar verildi. Ancak daha sonra bu kanlı dönem kapanırken terör estiren birçok insanın kendi başları da gilyotine (mahkumunun kafasını üst taraftan kesmek suretiyle yapılmış bir çeşit idam) gitmişti.

Ülkede meydana gelen bu gelişmeler “Fransa’da feodal kurumları yıkmakla kalmadı, halktaki öfkeden korkan birçok soylu, topraklarını terk ederek diğer Avrupa ülkelerine kaçtı. Fransa’daki devrimin aldığı renk başta İngiltere olmak üzere Avrupa krallık hükümetlerini ürküttü. Avrupa’nın tamamında hatta dünya genelinde pek çok ülkede köklü değişikliklere sebep oldu. Birçok toplum, Fransız Devrim ideolojisinin “özgürlük ve eşitlik” ideali ile “ulusal bağımsızlık” düşüncesinden etkilendi.¹⁸

Fransız İhtilali’nin toplumları derinden etkileyen bir sonucu da insanların dinle olan ilişkileri idi. Fransız İhtilali’ne sebep olan düşüncüler temelde papazların itibarına karşı çıkarak kilisenin otoritesinin yıkılmasını sebep olmuştu. Hristiyanlığın fert ve toplum hayatındaki gücü sarsılmış ve aşırı dünyevileşmenin ve ahlaki çöküntünün önü açılmıştı.

Jakobenler nüfuzlarını arttırmak için bir taraftan insan öldürüp vahşi muamelelerine devam ederken, diğer taraftan halkın ibadet ve ahlâkını yok etmeye çalışıyorlardı. Eski Fransa’dan bir eser kalmamak üzere kraliyet, diyanet ve asalete dair bütün usul ve merasimler kaldırılırken, Hristiyanlığın da yıkılması ve “hürriyet ve müsavata” âdeta ibadetin yerine konulması isteniyordu. Paris kiliselerinden papazlar kovulmuş, onların

¹⁸ Berkes, *a.g.e.*, s. 91,

yerine tiyatro oyuncularını muzikacılar geçmiş ve kilisenin mihrabına bir genç kadın yarı çıplak olarak dikilerek gelen kişilerin ona secde ve ibadet etmesi sağlanmıştı. Bu yeni ayın bütün Fransa'ya yayılmaya çalışılmış ve ülke genelinde birçok kız bu şekilde kilisede durmaya mecbur edilmişti.¹⁹ Fransız İhtilali, Avrupa'da tamamen din dışı terimlerle ifadesini bulan ilk büyük sosyal ayaklanmaydı. Aklın âdeti ilahlaştırıldığı ihtilal ile gelişen fikirlerin laikliği insanları etkilemişti. Laikliğin kendisinin müslümanlar için bir çekiciliği olmasa da daha sonra onların da dikkatini çekebilecek özelliğe sahipti.²⁰

Geçmişte ruhban sınıfının yaptığı zulme karşı bir tepki hareketi olarak gelişen bu anlayış, daha sonra Hristiyan dünyanın dışında dine karşı bir kampanyaya dönüşmüş, özellikle İslâm dünyasında insanların dinden uzaklaşması için İslâm ile Hristiyanlık aynı kefeye konularak, İslâm da mahkûm edilmeye çalışılmıştı. Bu durum Osmanlı'nın hayatta kalmak için mücadele verdiği bir devrede ortaya çıktığı için İslâm toplumlarında büyük sıkıntılara sebep olmuştu.

Osmanlı, İhtilali önce Fransa'nın bir iç meselesi olarak görmüş ve hatta Avrupa devletlerine sığınarak Avrupa'da iç savaşlara sebep olmasından dolayı da kendisini Batı'nın saldırılarından alı koyduğu için bir dereceye kadar memnuniyetle karşılamıştı.

Cevdet Paşa, Fransız İhtilali'nin Osmanlı'yı etkileyecek en önemli sonuçlarından birinin o esnada yayınlanan bir beyanname olduğunu belirtir. Bir Yahudi tarafından kaleme alınan bu beyanname Kudüs'te bir Yahudi hükümetinin teşkil edilmesini ve bu uğurda Yahudilere birlik içerisinde olması çağrısını yapıyordu. Bu meseleden dolayı Osmanlı Devleti'nin Fransa'ya olan güveni sarsılmıştı.²¹

İhtilal yıllarında Fransa, Osmanlı'nın geleneksel dostluğuna ihtiyaç duymuştu. Osmanlı'nın buna karşılık vermesine rağmen daha sonları Fransa'nın politikası değişmişti. Özellikle Napolyon'un İtalya ordusu başkumandanlığına atanıp Avusturya ordusuna karşı zafer kazanmasından sonra Mısır'a yerleşme isteğinde olması Osmanlı'nın gözünü Fransa'daki

19 Cevdet Paşa, *Tarih*, III, 1563.

20 Lewis, *a.g.e.*, s. 54.

21 Cevdet Paşa, *a.g.e.*, III, 1643.

değişiklikleri ve İhtilalin gerçek yüzünü incelemeye sevk etmişti. 1798 yılında Reisü'l-Küttab Ahmed Atıf Efendi'ye Fransız İhtilali ile alakalı bir layiha hazırlayıp Divana sunması talimatı verilmişti.

Atıf Efendi layihasına Fransa'da meydana gelen ihtilalin fitne ve fesat kaynağı olduğu ve etrafa şer yaydığına herkes tarafından bilindiğini ifade ederek başlar. Layihada "Voltaire ve Rousseau" birer zındık olarak vasıflanıp onlara benzeyen dehrilerin (ateist), peygamberleri kötüleyip bütün dinleri ortadan kaldırmaya gayret ettiklerine dikkat çekilir. İnsanların dünyevi mutluluk elde etmek maksadıyla İhtilalin müsavat ve serbestiyet görüşlerine rağbet ettiğini belirten Atıf Efendi, nizam ve intizamın esasının din olduğunu bu sebeple bütün insanların gerek hak gerekse batıl olsun bir dini kabul ettiğinin bilinen bir husus olduğunu belirtmişti. Atıf Efendi, ihtilal ile insanlardaki Allah korkusu ve ahiret inancı yok edilerek, pek çok kötülüklerin serbest bırakıldığına ve namus mefhumu ortadan kaldırılarak, Fransa ahalisinin hayvan seviyesine indirildiğine dikkat çekmiştir.

Fransızların İskenderiye'yi işgal etmesinden sonra Osmanlı'nın, Mısır başta olmak üzere Suriye ve Arabistan'da dağıttığı bildiride Fransız milletinin âsi, kâfir ve sapık olduklarına dikkat çekilmiş ve Allah'ın birliğine ve Hz. Muhammed'in (s.a.v.) peygamberliğine iman etmedikleri, diğer dinleri ve âhireti inkâr ettikleri belirtilmişti. Fransa İhtilali'ni gerçekleştirenlerin kiliseleri yağmaladıkları ve rahiplere saldırdıkları hatırlatılmıştı. İhtilaldan sonra yaygınlaşan fikirlerin tenkit edildiği bildiride Fransızların peygamberlere indirilen bütün ilahi kitapların uydurma ve boş şeyler olduğunu söyledikleri ifade edilmişti. Fransızların sahte kitaplar ve yalanlarla insanları kandırmaya çalıştıkları belirtilerek bütün müslümanların bu kâfirlerle mücadelesinin farz olduğu açıklanmıştı.²²

Fransa'nın Osmanlı Devleti'nin topraklarını istila etme düşüncesini uygulamaya koymasından sonra Kânûnî devrinden itibaren güçlenen ve geleneksel hale gelen Osmanlı-Fransız dostluğu artık tarih sayfalarında kalmıştı. Fransız İhtilali'nin yaymaya çalıştığı fikirler farklı ırklara ve dinlere mensup insanların yaşadığı Osmanlı İmparatorluğu için

22 Karal, E. Ziya, *Fransa-Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu (1797-1802)*, İstanbul 1938, s.108 vd.; Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 69.

asında büyük sıkıntıların habercisiydi. Gelişen milliyetçilik akımı, Osmanlı hâkimiyetinde yaşayan çeşitli milletlerin muhtariyet veya istiklal mücadelesine güçlü bir mesnet oluşturdu. İhtilalin öne çıkardığı laik eğitim ve dünyevileşme düşünceleri zamanla Osmanlı'yı da etkilemiş ve klasik medrese eğitiminin yanında dünyevi ilimlere rağbet arttığından fen ve sanatın öğretildiği yeni okullar açılmıştı.

Atıf Efendi'nin yukarıda belirttiğimiz takririne rağmen Fransız İhtilali, Osmanlı'da bazı kesimleri etkileyebiliyor hürriyet ve milliyetçilik fikirleri farklı görüntüler altında Saray ve Bâbiâli çevresinde taraftar bulabiliyordu.

Osmanlı'nın modernleşmesi merhalesinde Avrupa'da asırlardır kilisenin baskısı sonucu oluşan dine karşı tepki ile yanlış bir şekilde ilişki kurularak müslümanlarda İslâm'a karşı şüpheler oluşturulmaya çalışılmıştır. Hristiyan dünyanın kendi şartlarında oluşmuş bilim-din çatışması İslâm dünyasında da varmış gibi kabul edilerek insanların İslâm'dan uzaklaştırılması gayretleri ortaya çıkmıştı. Aynı şekilde Avrupa'nın despot krallarına karşı halkta oluşan tepkinin neticesinde gelişen ve kralların otoritesini kısıtlamak maksadıyla ortaya atılan anayasa, meşrutiyet ve cumhuriyet gibi kurumlar, Osmanlı'da da tartışılmaya başlandığından bazı kimseler, padişah ve halifenin tasarruflarının sınırlandırılması fikrini ortaya atmışlardı.

Toplumlarda meydana gelen serbestiyet çerçevesinde Osmanlı hâkimiyetinde yaşayan gayr-i müslimlerin Batı ile ilişkisi artmış ve Hristiyan devletlerin azınlıklar bahanesi ile Osmanlı'nın içişlerine daha fazla karışmasının önü açılmıştı. Avrupa devletlerinin; kültürel, ekonomik, siyasi ve askeri baskıları sonucunda Osmanlı Devleti, birçok bölgesinde isyanların başladığı bir devlet haline gelmişti.

B-Fransa'nın Mısır'ı İşgali

Fransa'nın her geçen gün Mısır'a olan ilgisi artıyor, Napolyon, Arap ülkeleri ile ilgileniyor ve Fransız şarkiyatçıları destekliyordu. Napolyon ayrıca Vehhâbî isyanına ilgi duymuş ve Vehhâbîlerle ilişki kurup onlar

hakkında bilgi toplamak için Albay Sebastiani'yi gizli bir talimatla bölgeye göndermişti.

Osmanlı Sefiri Morali Seyid Ali Efendi'nin yanında uzun müddet tercüman olarak çalışan ve sonradan ihaneti keşfedilen Rum kökenli Kodrika, Napolyon'a gönderdiği muhtırada Osmanlı Devleti'nin biri Asya'da diğeri de Rumeli'de olmak üzere ikiye bölünmesini teklif ediyordu. Muhtıraya göre Asya kısmının başkenti Bağdat olacak ve Osmanlı Hanedanı'nın idaresinde teokratik bir devlete bırakılacak, Avrupa tarafında kalan kısmı ise İstanbul başkent yapılarak Fransa'nın himayesinde bir Hristiyan devleti kurulacaktı.²³

Kodrika'nın bu fikrinin tatbiki mümkün olmasa da İslâm topraklarının parçalanarak Hristiyanlar tarafından sömürge haline getirilmesi düşüncesi Osmanlı Devleti'ni ileride nasıl bir tehlikenin beklediğinin habercisiydi. Nitekim İngiltere'nin Hindistan'a olan ilgisi de her geçen gün artmış, bu durum Fransa'nın da iştahını kabarttığından bölgede büyük rekabet başlamıştı.

Hindistan'ın İngiltere tarafından işgal edilmesini hazmedemeyen Fransa, İngiltere'yi sömürgelerinde yenerek Hindistan yolunu kontrol altında tutmak istiyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflamakta olduğunu düşünen Napolyon Bonapart, 2 Temmuz 1798'de İskenderiye'ye gelerek Mısır'ı işgale başladı.²⁴

Mısır'ın Fransızlar tarafından işgali Osmanlı'nın Batı ile ilişkileri açısından önemli bir dönüm noktası olmuştu. Napolyon Mısır'a çıkar çıkmaz oryantalistlere hazırlattığı ve besmele ile başlayan bir bildiri yayınlattı. Bu bildiride Napolyon, müslümanlara şirin gözükmeye çalışarak, İngilizleri cezalandırmak ve Mısır halkını Memlûklerin zulmünden kurtarmak için geldiğini açıklıyordu.

Osmanlı; Mısır, Arabistan ve Suriye'de dağıttı bildirilerle müslümanları Fransız propagandalarına inanmamaları konusunda uyardı. Bildiride Fransız İhtilali'nden sonra gelişen din aleyhtarı düşüncelerin İslâm'a aykırı olduğu, Fransız milletin Hz. Allah'ın birliğine ve Hz. Muhammed'in (s.a.v.) peygamberliğine inanmadığı, hatta bütün dinleri ve âhireti

23 Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 122.

24 Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV, 75.

inkâr ettikleri belirtildi. Bildiride Fransızların kiliseleri bile yağmalayıp, rahiplere saldırdıkları hatırlatılmış ve onların bir takım yalanlar ve boş vaatlerle insanları kandırmaya çalışan kişiler olduğu belirtilerek Fransızların söz ve hareketlerine müslümanların inanmamaları hususunda uyarılarda bulunulmuştu.²⁵

Mısır limanları İngilizler tarafından kontrol altına alınınca Napolyon, kendisine Akdeniz kanalıyla bir yardımın gelemeyeceğini anlamıştı. Napolyon, Hristiyanlığı tanımayıp “müslüman olduğunu” söyleyerek müslümanların yanında itibar kazanmaya çalıştı. Osmanlı padişahı, dünyevi otoritesi ile Fransızların Mısır’ı işgaline mani olmasa da onun dini otoritesine yani halifeliğine Napolyon saygı duymak zorunda kalmıştı. Napolyon, “Osmanlı halifesinin izni ile hareket ettiğine dair” iddialarla müslüman halkı inandırmaya çalışmış ve Mısır’da hutbelerin halife III. Selim adına okunmasını devam ettirmiştir.

Napolyon’un Mısır seferinin en önemli sonuçlarından birisi Fransız bilginlerin Mısır tarihinin zenginliklerini keşfetmesi oldu. Bu keşif neticesinde batılı bilim adamlarının bölge ile devamlı ilgilendiler ve Mısır’ın Batı için stratejik bir öneminin olduğunu düşündüler. Napolyon’un 22 Ağustos 1798’de kurduğu “L’Institut d’Egypte” (Mısır Bilim Enstitüsü) oryantalizmin gelişmesini hızlandırdı. Fransız oryantalistler tarafından hazırlanan ve 1809’a kadar yayına devam eden “the Description of Egypt” isimli eser Mısır biliminin oluşmasına ve hazinelerinin Batı dünyasının dikkatine sunmasında etkili oldu. Bu gelişmeler Mısır’ın batılı değerlerden daha çok etkilenmesini sağladı.

Napolyon Mısır’dan ayrılırken yerine vekil olarak bıraktığı Keleber’e sonradan şunları yazmıştı: “Sana bir Fransız komedi grubu gönderdim. Bu benim için çok önemli bir konudur. Çünkü böylece hem askerinin moral gücü yükselmiş olacak, hem de o ülke halkının duyguları coşturulmak sureti ile gelenek ve görenekleri değiştirilmiş olacaktır.”²⁶ Napolyon bir ülkede devamlı kalabilmek için oradaki insanların eski gelenek ve göreneklerinin Fransız kültürü doğrultusunda değiştirilmesinin

25 Lewis, a.g.e., s. 69.

26 M. Muhammed Hüseyin, *Modernizmin İslam Dünyasına Girişi*, trc. Sezai Özel, İstanbul 1986, s. 125.

önemli olduğunu belirtiyordu. Batılı düşünce sistemleri ve hayat tarzının İslâm dünyasında yayılmasının askeri istiladan daha kalıcı olduğunu düşünen Napolyon, Mısır'dan çekilse de Fransız kültürü ile yetişen insanların ülke idaresinde söz sahibi olmasını istiyordu.

Mısır'da Osmanlı Devleti'nin gönderdiği valilere zaman zaman isyan eden ve iç huzuru bozan Memluk beylerinin Napolyon tarafından güçlerinin kırılmasından sonra bunu fırsat bilen Mehmed Ali Paşa, Memlüklerin büyük bir kısmını 1811 yılında Kahire kalesinde imha etti. Daha sonra ulemânın da gücünü zayıflatarak geleneksel kurumların toplum üzerindeki itibarını sarsıp, kendi otoritesini sağlamlaştıran Mehmed Ali Paşa, yıkılan dini, sosyal ve ekonomik kurumların yenilerini kurmak için Batı'dan yabancı uzmanlar getirerek batılılaşma faaliyetlerini hızlandırdı.

Mısır'da eskiden beri eğitim, medrese merkezli din eğitimi şeklinde devam ederken Mehmed Ali Paşa, özellikle 1810'dan itibaren subay, mühendis ve veteriner yetiştirecek dünyevi eğitim veren okullar açtı ve Avrupa'ya öğrenciler gönderdi. Bu gelişmeler bir taraftan sosyal ve kültürel alanda etkisini gösterirken diğer taraftan seçkin bir takım zümrelerin oluşmasını sağlayarak ekonomik ve kültürel alanlarda toplumdaki kargaşayı körükledi. Bu durum, seçkin zümrenin halktan uzaklaşmasına sebep olurken Ezher Üniversitesi çatısı altında itibarını sürdüren ulemânın etkisi azaldı ve İslâm hukukunun uygulama alanı daraltıldı.

Mısır'da batılılaşmanın veya modernleşmenin etkisi arttıkça İslâm'ın toplumsal alandaki tesiri azaldı. Batılı yeni düşüncelerin taraftar bulması özellikle de milliyetçi ve seküler fikirlerin toplumda kabul görmesiyle bölgede Osmanlı hâkimiyetinin sorgulanmasına başlandı. Bu durum padişahın ve halifenin otoritesinin bölgede zayıflamasına sebep olup; Osmanlı hilâfeti konusunda tereddütlerin oluşmasına zemin hazırladı.

C-Batı ile Siyasi ve Kültürel İlişkiler

Osmanlı Devleti'nin önceleri Avrupa'da sürekli ikamet eden elçileri bulunmadığından Eflak ve Buğdan voyvodaları, Avrupa'daki olayları Bâbiâli'ye bildirmekle görevliydi. Bunun dışında dış ülkelere zaman zaman geçici görevle elçiler gönderilmiş olup bunların adedi 1792 yılına

kadar yirmi civarındaydı.²⁷ Osmanlı, 1719 yılında Viyana'ya bir elçilik heyeti göndermiş, 1721'de ise Yirmi Sekiz Mehmed Said Efendi'yi Paris'e elçi olarak tayin etmişti. 1793 yılında Osmanlı Devleti tarafından üçer yıl ara ile Avrupa'ya elçiler gönderilmeye karar verildi. O dönemlerde Osmanlı ile ilişkileri iyi olan ve kendisi ile hiç savaşa girilmeyen İngiltere'nin dostluğu dikkate alınarak ilk elçi 1793 yılında Londra'ya gönderildi.²⁸

Viyana ve Berlin'den sonra 1796 yılında Paris'e elçi gönderilerek kendilerine gittikleri ülkelerin müesseselerini incelemek ve Osmanlı için faydalı görülen dilleri, bilgileri ve bilimlerini öğrenme görevi verildi. Söz konusu elçiler tek başlarına bu ülkelere gitmiyorlar, yanlarında ateşe ve katip gibi memurlardan müteşekkil bir ekiple gittiklerinden bu kişiler Batı kültürü, siyasi nizam ve kurumları hakkında bilgi sahibi oluyorlardı. Onlar Osmanlı'ya döndüklerinde yeni dünya görüşüne sahip olarak bürokratik makamlarda görev alıp, Batılı değerlerin ülkede yerleşmesine öncülük ediyorlardı.

Osmanlı, Rusya'ya elçi göndermeyerek onun bir Avrupa devleti olarak kabul etmediğini göstermek istemişti. Ayrıca Osmanlı topraklarında gözü olduğundan dolayı da onunla iyi ilişkiler içerisinde olamayacağını hissettirmiş olsa da daha sonra Rusya'ya da elçi göndermek zorunda kaldı. Büyük Petro devrinde Rusya'ya elçi giden Mehmed Ağa, Çar'ın yaptığı geçit törenini ve yeni protokol düzeninden "Çar'ın maskaralıkları" olarak bahsederken, II. Katarina zamanında elçi giden Mustafa Rasih Paşa, Rusya'da takdir ettiği hususları belirtmişti.²⁹

Viyana'ya giden Ebubekir Ratip Efendi, gönderdiği raporda Avusturya'nın askeri ve sivil idaresi hakkında bilgiler vererek bu devletin tespit ettiği en önemli yönlerini "Eğitimli ve disiplinli ordu, düzenli maliye, dürüst ve okumuş memurlar, halkın ekonomik açıdan refah ve güvenliği." şeklinde özetlemişti. Sultan III. Selim tarafından çok beğenilen bu raporda Ratip Efendi, Tanzimat Fermanı'ndan kırk beş yıl önce devletin ihtiyaç duyduğu esaslara dikkat çekmişti.³⁰

27 Lewis, *a.g.e.*, s. 61.

28 Cevdet Paşa, *a.g.e.*, III, 1480.

29 Ortaylı, *a.g.e.*, s. 16.

30 Berkes, *a.g.e.*, s. 99.

Osmanlı'nın Batı başkentlerinde daimi elçiler bulundurmasından sonra Avrupa hakkında daha doğru ve sistemli bilgiler gelmeye başlamış ve devlet buradaki siyasi ve ekonomik gelişmelerden daha sağlıklı bilgiye sahip olmuştu. Osmanlı'da askeri fenlere yardımcı olması maksadıyla matematik başta olmak üzere dünyevi ilimlere ilgi artmaya başlamış, fizik coğrafya ve astronomi gibi alanlarda Batı'da yazılmış eserler Osmanlı'ya kazandırılmaya çalışılmıştır. Fransız İlimler Akademisi bu hususta bazı eserleri Osmanlı'ya göndermişti. III. Mustafa, astronomiye dair kitapları söz konusu akademiden isteyerek, Osmanlı'da müspet ilimlerin gelişmesine destek vermişti. III. Mustafa'nın desteğini alan Zeki Salih Bey iyi bir matematikçi olarak temayüz etmiş ve 1772 yılında müspet ilimlerle alakalı Batı'dan gelen kitapları Türkçeye tercüme etmiş ve ilk olarak logaritmayı Türkçeye aktarmıştı.³¹

III. Selim, askeri okullara önem verirken büyük nispette Fransız yardımından istifade etmiş, açılan askeri okullara Fransız subaylar ve öğretmenler tayin edilmenin yanında "Grande Encyclopedie" başta olmak üzere dört yüz Avrupa kitabından müteşekkil bir kütüphane de kurulmuştu.³² Batı'daki gelişmeleri gören elçilerin Avrupa'dan gönderdiği raporlar ve fen bilimleri ile alakalı kitapların tercümesi Batı'da ortaya çıkan yeniliklere padişahların ilgi duyduğunu göstermektedir.

Seyyid Mustafa, 1803'te Fransızca olarak Üsküdar'da basılan eserinde Batı'daki teknik ilerlemeler karşısında Doğu'nun geri kaldığını ve bunun da Batı'nın askeri üstünlüğüne sebep olduğu belirtmiştir. Padişah bu noktayı iyi anlamış ve bunun üstesinden gelinmesi için gerekli tedbirleri almaya azmetmişti. Seyyid Mustafa'nın daha sonra Paris'te de basılan söz konusu kitabı, Doğu-Batı arasındaki farklılığın anlaşılması ve imparatorluğun kurtuluşunda Batı bilimlerinin benimsenmesinin önemli olduğunu ifade etmesi açısından dikkat çekiciydi.³³

Osmanlı Devleti'nin Paris sefaretinde görevlendirilen Mustafa Sami Efendi, 27 Nisan 1838 tarihinde İstanbul'dan yola çıkarak Roma, Viyana ve Londra gibi Batı başkentlerini ihtiva eden yaklaşık beş aylık bir

31 Adivar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, s. 199-200.

32 Lewis, *a.g.e.*, s. 60

33 Berkes, *a.g.e.*, s. 101

seyahatinden sonra Paris'e ulaşmış ve kısa bir müddet sefaret başkâtıplığı görevi yapmıştı. Mustafa Sami Efendi yaptığı bu seyahat ve Paris'te kaldığı müddet içerisinde Avrupa'da gördüklerini ve intibalarını *Avrupa Risalesi* isimde bir eserde toplayarak, Sultan Abdülmecid Han'a arz etmiş ve 1840 yılında da neşretmiştir.³⁴

Mustafa Sami Efendi, söz konusu risalesinde Avrupa şehirlerindeki tertip ve düzene, hastanelerinin ve posta teşkilatının intizamına işaret ederek, Avrupa'nın sanayi ve teknolojiye gerçekleştirdiği ilerlemeden bahsetmiş ve bunun eğitim ve öğretime verilen önemden kaynaklandığını belirtmiştir. Sami Efendi, eğitimin toplumun her kesimine yayılmış olmasından ve her konuda binlerce kitap basılmış olmasına çekerek, Avrupa'nın kaydettiği bu gelişmenin arkasında "ulûm ve fûnûn" konusunda gösterilen gayretlerin olduğunu zikreder. Sami Efendi, Paris'te bir sene içerisinde bin beş yüz cilt yeni kitap telif edildiğini belirterek, bu sayede Avrupalıların kendi memleketlerini mamur ettiklerini ve kaliteli mallar ürettiklerini ifade eder.

"Avrupa halkının durumlarının bu merteye güzel olmasının, memleketlerinde ilim ve faziletin yayılmasından kaynaklandığını" söyleyen Mustafa Sami Efendi "Avrupa kıtasında İtalya ülkesinden başkasının ne havasında letafet ve ne de toprağında bereket vardır. Bunlar yalnız fûnûn ve maarif kuvvetiyle ilerlemişlerdir" der. Mustafa Sami Efendi eserinin sununa doğru "müslümanların gerçek mirası olan ilim ve kemalin geçmişte olduğu gibi İslâm beldelerinin ahalisine tamim edilmesi durumunda Hz. Allah'ın yardımıyla ve Rasûl-i Ekrem'in hürmetine İslâm coğrafyasının feyiz ve bereketleneceğini" söyler. Mustafa Sami Efendi, Avrupalıların uzun zamanlarda vücuda getirdikleri her türlü nizam ve sanayinin kısa zamanda İslâm milletine kazandırılacağını ifade ederek; Avrupa'nın ilerlemesi karşısında ümitsizliğe düşmeden, eğitim ve öğretime önem verilerek iktisadî ve kültürel açıdan büyük başarı sağlanabileceğini açıklar.³⁵

Elçilerin ve onlara yardımcı olarak giden görevlilerin kendileri ve yanlarında götürüp Avrupa'da yetiştirdikleri ve büyüdüğünde devlet

34 Ahmed Lutfi Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lûtfi Efendi Tarihi*, nşr. Yücel Demirel, İstanbul 1999, VI, 1050.

35 Risalenin Tamamı için bkz: *Bir Osmanlı Bürokratının Avrupa İzlenimleri, Mustafa Sami Efendi ve Avrupa Risalesi*, nşr. M Fatih Andi, İstanbul 1996.

kademelerine getirdikleri çocukları, Batı bilim ve düşüncesinin Osmanlı'ya intikalinde önemli vazifeler görmüşlerdi. Batı başkentlerinde okumanın dışında, yaşadıkları ülkenin kültürü, siyasi düşüncesi ve devlet erkânı, sanat ve edebiyatı ile tanışarak onlardan etkilenen kişiler Osmanlı devlet ve toplumunun batılılaşmasında önemli roller üstlenmişlerdi.³⁶ Bunlara ilaveten ileride geniş olarak belirteceğim şekilde azınlık ve misyoner okulları başta olmak üzere devletin askeri ve dünyevi sahalarda açtığı mektepler ve buralarda görev yapmak üzere Avrupa'dan getirdiği uzmanlar ve öğretmenler kanalıyla Batı bilim ve düşüncesi Osmanlı'ya girmişti.

XVIII. asırda Osmanlı, bir taraftan devrindeki askerî ve ilmî alandaki gelişmeleri takip etmeye gayret ederken, diğer taraftan emperyalist güçlerin sömürge politikalarına karşı koyma mücadelesi veriyordu. Osmanlı idaresi, çağında meydana gelen yenilikleri İslâm toplumlarına kazandırmak, bu hususta zamanı hızlandırmak, bakışını geleceğe yöneltmek yolunda büyük gayret göstermiş, sorumlüğün bilincinde olarak elinden geleni yapmıştı.³⁷ Ancak Osmanlı'nın bu devrinde yukarıda belirttiğimiz şekilde birinci önceliği emperyalist güçler karşısında ayakta durabilmek, toprak bütünlüğünü koruyarak hayatta kalabilmek olduğundan imkanlarını daha çok o tarafta kullanıyor, ona saldıran kurtlar ise Osmanlı'dan kopardıkları parçalarla daha da güçleniyordu.

II) SULTAN II. MAHMUD DEVRİ

28 Temmuz 1808'de saltanat ve hilâfet makamına geçen II. Mahmud, daha önce III. Selim zamanında başlanan ıslahat çalışmalarından dolayı belirli tecrübe kazanmış devlet adamlarına ve kadrolara sahipti. Her şeyden önce Sultan II. Mahmud, yapacağı ıslahat çalışmalarının ulemâ ve bürokrasi başta olmak üzere toplum tarafından nasıl karşılanacağı hususunda bir tecrübeye sahip olduğundan, ileriye yönelik daha sağlıklı adımlar atatabilmişti.

36 Sarıkaya, Yaşar, *Medreseler ve Modernleşme*, İstanbul 1997, s. 68.

37 Koloğlu, *Gazi'nin Çağında İslam Dünyası*, s. 48.

A-Sened-i İttifak

II. Mahmud, kendisinin padişah olmasında büyük emeği olan Alemdar Mustafa Paşa'yı sadrazamlığa getirdi. Alemdar Mustafa Paşa, İstanbul'da büyük bir otorite kurdu ve âyanları itaat altına almak için onları İstanbul'da toplantıya çağırdı. Padişahla âyanlar arasında bir nevi muahedeye benzeyen "Sened-i İttifak" vesikası imzalandı. Önceden görülmeyen böyle bir senedi kabul etmek zorunda bırakılan halife; bundan rahatsız olmuş, taşrada oluşmaya başlayan ve bir nevi yeni hanedanların resmen kabulü manasına gelebilecek bu durumdan endişe etmiştir.³⁸

Sened-i ittifak, âyan ve esnafın idarede daha çok söz sahibi olmasının yolunu açtığından bu durum merkezi idarenin zayıflamasına sebep olabilir, hatta halifenin otoritesinin sınırlandırılması düşüncesinin doğmasında etkili olabilirdi. II. Mahmud'a imzalattırılan Sened-i İttifak'la hem merkezi otoritenin dışında başka kurumların güçlenmesine hukuki zemini sağlandı³⁹ hem de halifenin otoritesinin sınırları çizilmeye başlandı.

Sened-i ittifak, mutlak otoriteyi sınırlandırması açısından abartılı bir ifade ile Magna Carta'ya benzetilse de toplanan vergilerin büyük kısmının yerinde harcanması, âyanların ve mahalli hanedanların güçlenmesine, bu da taşrada özerk fiziki ve siyasi bölgelerin oluşmasına imkan sağlayarak merkezi devletin yapısını tehdit etmiştir. Bundan dolayı halifenin ve merkezi bürokrasinin tepkisini çeken ittifak senedini Sultan II. Mahmud güçlenince etkisiz hale getirmiştir.⁴⁰

İstanbul'da Yeniçerilerin isyan çıkardığı, devlet adamlarının bazısının şahsi menfaat peşine düşerek hilâfet makamına karşı gizli planların yapıp, halifenin vazifesinden uzaklaştırıldığı bir devirde Rusya ile savaş senelerce devam etmişti. Bu şartlarda Rusya, Osmanlı'ya çok sert bir mektup göndererek isteklerinin yerine getirilmesini istedi. Bu mektup, halkta büyük tepkiye sebep olmuş, Sultan II. Mahmud, Fatih Camii'nde bir şûranın toplanmasını emretmişti. Toplanan büyük kalabalığın huzurunda *cihad-ı ekber* ilan edilip, İslâm milleti gazaya davet edilmiş ve müslümanların halifesinin bu sefere bizzat iştirak edeceği bildirilmişti.

38 M. Nuri Paşa, *Netayicü'l-Vukuat*, III- IV, 228.

39 İnalçık, *Devlet-i Aliyye*, s. 336.

40 Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 36.

Bu bildiride Sultan II. Mahmud'un halife olduğu hatırlatılıyor ve bütün müslümanlar İslâm'ı savunmak üzere Rusya'ya karşı savaşa çağırılıyordu.⁴¹

Söz konusu Hatt-ı Humâyûn ülke genelinde camilerde okunarak ulema, paşalar, Yeniçeriler ve âyan başta olmak üzere bütün müslümanlara halifenin iradesi bildirilmişti. II. Mahmud, devletin gücü ve itibarını korumak için İslam birliğini ve bu birliği sağlayacak hilâfet makamını kuvvetlendirme siyaseti takip etmişti.⁴² Hilâfet müessesesinin müslümanlar üzerindeki tesiri kısa zamanda kendini göstermiş halk koşarak askere yazılmış, Anadolu'dan paşalar ve âyan başta olmak üzere ileri gelen kimseler binlerce asker toplayarak cepheye koşmuş ve Osmanlı mutlak bir yenilgiden kurtulmuştu.⁴³

B-Yeniçeri Ocağının Kapatılması

Osmanlı'nın en büyük düşmanı olan ve senelerdir devletin büyük kayıplar verdiği savaşların en önemli sebebi olan Rus yayılcılığına karşı mücadeleden fırsat bulan Sultan II. Mahmud'un en önemli icraatlarından birisi ülke dâhilinde gerekli reformları yapabilmek için Yeniçeri Ocağı'nı kapatmasıdır. II. Mahmud, senelerdir ülkede yapılan yeniliklere ve ıslah hareketlerine karşı çıkan, istemedikleri bir gelişme olduğunda hemen "kazan kaldırıp" isyan ederek toplum huzurunu bozan ve böylece devlete büyük sıkın veren bu ocağın kaldırılması için uygun zamanı bekledi ve 1826'nın Haziran ortasında Yeniçeri Ocağı'nı kapattı.

Cevdet Paşa, II. Mahmud'un hilâfete geldiği dönemde Osmanlı'yı ayakta tutan üç önemli müessesenin (turuk-ı selâse) bozulmaya başladığına dikkat çeker. Cevdet Paşa, "*Turuk-ı seyfiye, ilmiyye ve kalemiyye ricalı liyâkat ve kifayetce yekdiğeriyle mütenasip olarak umûr-ı devleti idare ede gelmiş oldukları halde, kavânin ve nizâmât-ı devlete inhilal geldiğini*" belirtir. Cevdet Paşa, "Her şey çığırından çıktı bu sebeple de Yeniçeriler gem almaz ve harekât-ı isyaniyyeden hâli kalmaz olduklarından dolayı

41 Cevdet Paşa, *Tarih*, V, 2369.

42 Küçük, "*Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Tanzimat*", Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri, s. 16.

43 Berkes, *a.g.e.*, s.148.

Sultan Mahmud Han-ı Adlî Hazretleri'nin eski askerî ocakları ilga ettiğini ve asâkir-i nizâmîyye'yi icad eylediğini" söyler.⁴⁴

Ahmed Midhat Efendi de, o devirdeki siyasi havayı: "Devlet adamlarından hiçbiri Saraydan, Saray Yeniçeri Ocağı'ndan; Yeniçeriler ise hem devlet erkânından hem de Saraydan emin olamamıştır"⁴⁵ ifadeleri ile özetler.

Tunuslu Hayreddin Paşa (1307/1890), Osmanlı Hanedanı'nın ülkeyi şariat ve hükümet kaideleri esasınca yürütmekte ihmalkâr davranmaya başlamasından sonra önemli idarî mevkilere iyi memurlar seçme geleneğinin kaybolduğunu belirtir. Memurların pek çoğunun devletin ve umumun menfaatinden ziyade kendi şahsî çıkarları istikametinde hareket ettiklerine dikkat çeken Hayreddin Paşa: "Zamanla Yeniçerilerin arasına onların mükemmel disiplinini bozan, itaatlerini dağıtanlar girdi. Sonunda Yeniçeriler, kendilerini ilgilendirmeyen devlet işlerine karışır oldular. Önceleri, itaatin ve savaş alanında yiğitliğin örnekleri oldukları halde, çeşitli baskılar uygulayarak halkın huzurunu bozdular" diyerek Yeniçeri Ocağı'nın devlet ve toplum için zararlı bir hale geldiğine dikkat çeker.⁴⁶

Osmanlı'nın içte ve dışta büyük sıkıntı ile karşılaştığı dönemlerde mesela Sultan II. Mahmud'un 1808-1825 yılları arasında başarılı bir siyaset gerçekleştirilmesinin temelinde padişahın halife olarak ulemâya, dolaylı olarak müslüman halka dayanmasının büyük katkısı olmuştur. Sultan II Mahmud, müslüman olmayan halkın ayrılıkçı eğilimlerine karşı dinî şahsiyet olarak halifelliğini ve kurum olarak da hilâfeti kullanmasını iyi bilmiştir.⁴⁷ Sultan II. Mahmud'un 15 Haziran 1826'da Yeniçerileri yok etmesi her şeyden evvel onun halife ve padişah sıfatı ile haiz olduğu şan ve şerefine kuvvetlendirmişti. Bu çerçevede Sultan II. Mahmud devrinde, yazılan bir eserde padişaha bir halife olarak itaatin zorunlu olduğunu bildiren yirmi kadar hadis-i şerif zikredilmişti.⁴⁸

C-Maarif (Eğitim) Alanında Islahât

II. Mahmud'un en önemli icraatından birisi 1824 yılında yayınladığı bir fermanla ilköğretimi mecburi hale getirmesidir. Daha önceki

44 Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, nşr. Yusuf Halaçoğlu, İstanbul 1980, s. 3.

45 Ahmed Midhat Efendi, *Üss-i İnkılâp*, s. 40.

46 Hayreddin Paşa, *En Emin Yol*, s. 136.

47 Berkes, *a.g.e.*, s. 147.

48 Engelhardt, *a.g.e.*, s. 20.

dönemlerde okuma-yazmanın ehemmiyetini bildiren fermanlar çıkarılmış ise de II. Mahmud, söz konusu fermanı ile eğitim yaşındaki bütün çocukların mektebe gönderilmesinin zorunlu olduğunu bildiriyor ve bu hususun devletin yetkili kurumlarınca takip edilerek, ihmali bulunanların cezalandırılmasını istiyordu.

1824 fermanında; bütün müslümanların dinini öğrendikten sonra dünyevî mesleklere yönelmesi gerektiği hatırlatılmış ve uzun zamandan beri halkın çoğunun cahil kaldığı, anne ve babaların Hz. Allah'ın rez-zâk-ı âlem (âlemlerin rızkını veren) olduğunu düşünmeyip, rızık endişesi ile çocuklarını okuldan alıp, sanatkâr yanına çırak verme yanlısına düştükleri ifade edilmiştir. Fermanda çocukların bir kısmının daha sonra öğrenmeye merak etmeyerek cahil büyüdüğüne dikkat çekilmiştir. Bu çocukların günahının anne ve babalarının boynunda olduğu, insanların çoğunun dinden habersiz büyümesinden dolayı halkın Allah Teâlâ tarafından cezalandırılabileceği veya Allah'ın yardımının kesilebileceği ifade edilen fermanda “Kimse çocuğunu buluğa ermeden ve İslâmî bilgileri gereği gibi öğrenmeden okuldan alıp usta yanına vermemeli” denilmiştir. Bu fermana göre çocuklar velisi ve hocası tarafından oturdukları yerlerdeki kadıya götürülüp onun iznini belirten mühürlü bir belgeyi aldıktan sonra çırak olarak verilebilecekti. Ferman ayrıca bunlara riayet etmeyen veli ve ustaların cezalandırılmasını emrediyordu.⁴⁹

Osmanlı Devleti'nde Bâbîâlî'nin önemli hale gelmesi ile birlikte bazı çocuklar küçük yaştan itibaren buraya alınırlar okuma-yazma ile birlikte devlet işlerini de öğrenirlerdi. Sultan II. Mahmud devrinde buna bir takım düzenleme getirilmişti. “Herkes İslâmiyet'in şartlarını ve dinî akâdini öğrendikten sonra maişet kazanmak için bir mesleğe gitmeli ve çocuklar mürahik (buluğ çağına yaklaşmış) hükmüne varmadıkça mektepten alınıp şakirtliğe verilmemeli...” emriyle bu duruma belirli esaslar getirilmişti. Devlette memuru olacakların küçük yaşta “kaleme” alınmasının zararlarına dikkat çekilmişti. Hükümet, öncelikle okuma-yazmanın öğretilmesinin ehemmiyetine işaret etmiş ve yedi sekiz yaşındaki çocukların “kaleme” gidip gelmeye başladıktan sonra Kur'an-ı azim'üş-şânı ve ilmihal bilgilerini öğrenmekten mahrum kaldığı ifade edilerek,

49 Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 131.

mürahiklik yaşına varmamış ve zarurât-ı diniyyesini öğrenmemiş çocukların devlet görevine alınmasını yasaklamıştır.⁵⁰

Osmanlı'nın bu asırda ilköğretimi parasız ve mecburi hale getirmesi devrindeki diğer devletlere göre önemli bir gelişmeydi. Zira İngiltere, 1876 yılında ilköğretim mecburiyeti getirmiş ise de 1891 yılında bunu parasız hale getirebilmiş, Fransa da 1793 yılından itibaren buna teşebbüs etse de ancak 1881 yılında laik, yaygın ve etkili bir ilköğretime geçebilmişti.⁵¹

Sultan II. Mahmud döneminde eğitim ve öğretime verilen önemin neticesinde bir taraftan III. Selim döneminde açılan okullar daha faal hale getirilmiş diğer taraftan da bunlara yenileri ilave edilmişti. 1827 yılında bir tıp okulu olan "Tıphane-i âmire" açılıp, 1831'de Avrupa'dan ameliyat alanında profesör getirilmiş, ayrıca 1838 yılında ıslah edilip, Avrupa'dan yeni uzmanlar davet edilmişti.

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından iki yıl sonra ordunun eğitimine ve yenileşmesine büyük önem verilerek *Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye* isminde yeni ordunun eğitilmesi için Avrupa'dan talimci subaylar getirilmiş ve 1834 yılında *Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye* kurulmuştu. Bu askeri okulun dışında 1838'de *Rüşdiye* isminde yeni sivil okullar açılmıştı. Çocukların rüşd yaşına kadar bu okullarda okutulması düşünüldüğünden böyle bir isim verilmiş ve sıbyan mektebini bitiren çocuklar bu okullara alınmıştı. Rüşdiye ile aynı senede devletin daha çok sivil memur ihtiyacını karşılamak üzere *Mekteb-i Maârif-i Adliye* açılmış ve klasik derslerin yanında Fransızca, hendese, coğrafya, tarih ve siyasetle alakalı kitapların okutulması planlanmıştı. Ayrıca sıbyan mekteplerini bitirip dinî ilimlerini tahsil edenlerin maksatlarını edebî bir şekilde ifade etmek veya hatasız ve düzgün yazı yazmalarını temin için 1839 yılında *Mekteb-i Ulûm-i Edebiyye* açılmıştı.⁵²

Sultan II. Mahmud devrinde öğretmen ve memur yetiştirmek için yeni açılan okullardan ve Enderun ağalarından yüz elli kişi, Avrupa'nın çeşitli ülkelerine gönderilmişti.⁵³ III. Selim devrinden itibaren dünyevi

50 Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, I-II, 394.

51 Akyüz, *a.g.e.*, s. 130, dipnot.

52 Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, I-II, 375-94

53 Karal, *a.g.e.*, V, 162.

ilimlere daha fazla ehemmiyet verme gayretleri, II. Mahmud döneminde daha da arttırmış, fen bilimlerinde uzman adamlar yetişmiş, müspet ilimlerle alakalı Avrupa'daki bazı eserler Türkçeye tercüme edilmiş ve bunlara yenileri de ilave edilerek matbaada basılmıştı.⁵⁴

D-Osmanlı Siyasetinde Bâbîâlî'nin Etkin Hale Gelmesi

Doğu kültüründe devletle işi olanlar hükümdarın kapısına (bâb) gelirlerdi. Bu uygulama yaygınlık kazandığından Osmanlı Devleti'nde padişahın yaşadığı saraya *Bâb-ı Hümayûn* denirdi. Eskiden beri devletin idaresinde en önemli kurum olan *Divân-ı Hümayûn*'un yerini III. Selim'den itibaren *Bâbîâlî* (Yüce kapı) almaya başladı. Bâbîâlî hükümetin başı bulunan sadrazamın hem konağı hem de devlet işlerinin görüldüğü yer olarak özellikle XIX. asırdan itibaren çok önemli bir kurum haline geldi. Bu asırdan itibaren Bâbîâlî denilince bundan Osmanlı Devleti ve Osmanlı Hükümeti anlaşıldı.⁵⁵

Osmanlı Devleti'nde önceden Divan-ı Hümayûn'da bir tercüman bulundurulurdu. Dış ülkelerle ilişkilerin artması ile tercümanlar çoğaltılmış ve İslâm'ı kabul etmiş Rum veya Yahudilerin yanında Osmanlı tebaası olan gayr-i müslimler de tercümanlık hizmetlerinde kullanılmıştı.⁵⁶ 1821 Yunan isyanında tercüman olarak kullanılan Rumların ihaneti tespit edilince *Tercüme Odası*'nda Türklerin yetiştirilmesine ağırlık verildi. İleriki yıllarda aralarında sadrazamların ve bakanların bulunduğu birçok zât burada eğitim alarak Bâbîâlî'de önemli hizmetler ifa ettiler.

II. Mahmud devrinde zamanın ihtiyaçlarına göre sadrazamın yani hükümetin yükü artınca yeni vezirlikler yani bakanlıklar kurularak Bâbîâlî'nin devlet işlerindeki faaliyetleri ve etkisi arttı. Osmanlı'da devletin işlerine bakan *Kethüda Dairesi* 1826'da *Umur-u Mülkiye Nezareti*'ne yani İçişleri Bakanlığına dönüştürüldü. Devletin resmi yazışmalarını yapan kâtiplerin bulunduğu *Reis'ül-küttab*'lık da Hariciye Nezareti adı altında toplandı. Yeniçerilerin kaldırılmasından sonra Yeniçeri Ağası'nın oturduğu konak, *Bâb-ı meşihat*'a tahsis edilerek şeyhülislam'ın resmi makamı

54 Adivar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, s. 215-20.

55 Ortaylı, *İlber, Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek*, İstanbul 2006, s. 45.

56 Berkes, *a.g.e.*, s. 123, 199.

oldu. Şeyhülislam, dinî hususların yanında ilmî ve adlî işlere de baktığından önemli bir bakanlık olmakla birlikte II. Mahmud devrinde şeyhülislam, daha çok müslümanların din işleriyle meşgul olur hale getirildi ve ulemânın hükümet işlerine müdahalesi kısıtlandı.⁵⁷

İhtiyaca göre sonraları yeni bakanlıklar da ihdas edildiğinden *Meclis-i Vükelâ* isminde bakanlar kurulu teşekkül ettirildi. Başvekil olan sadrazamın görevi daha çok bakanlıklar arasındaki işleri koordine etmek ve onlarla padişahın arasındaki bağı gerçekleştirmektir. Zira sadrazamın yanında vezirler de halife-sultan tarafından tayin edilmekteydi.⁵⁸ Meclis-i Vükelâ'nın dışından *Dâr-ı Şûra-yı Bâbîâlî* (Hükümet Şurası), *Meclis-i Ahkâm-ı Adliye* ve *Dâr-ı Şûra-ı Askerî* gibi meclisler teşkil edilerek devletin işleyişinde belirli esaslar hazırlanıp bu esasların uygulanmasına geçildi.⁵⁹

Osmanlı İmparatorluğunun en büyük hükümet dairesi olan Bâbîâlî aynı zamanda en önemli memurların yetiştiği bir mekteptir. Bunun için tarihlerde ve hal tercümelerinde bazen siyasi bir insandan bahsedilirken "Bâbîâlî mektebinden yetişme" denilirdi.⁶⁰

Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi meşhur şairler Fransızca'yı Bâbîâlî'nin Tercüme Odası'nda öğrenmişlerdi. Tanzimat devrinin meşhur devlet adamlarından olan Mustafa Reşid Paşa (1800-1858), Fuat Paşa (1815-1869) ve Ali Paşa (1815-1871) Tercüme Odası'ndan yetişmişti.

III) TANZİMAT

Sultan II. Mahmud, otuz yıl civarında süren saltanatı devrinde devletin askeri ve siyasi yapısında mühim ıslahatlar yapmış, birçok yeni okullar açıp, Avrupa'daki gelişmeleri takip ederek batıya öğrenciler göndermişti. O bu gayretleriyle dışarıdaki dünyevi ilimleri ve teknolojik yenilikleri ülkesine kazandırmaya çalışmıştı. Sultan II. Mahmud, Paris'ten dönen Mustafa Reşid Paşa'yı huzuruna kabul ederek devletin selameti için nelerin yapılması gerektiğini sormuş o da bir takım düzenlemelerin (Tanzimat)

57 Engelhardt, a.g.e., s. 22.

58 Eryılmaz, *Tanzimat Ve Yönetimde Modernleşme*, s. 70.

59 Cevdet Paşa, *Tezâkir-i Cevdet*, I-12, s. 17.

60 Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, I-II, 63.

yapılmasını tavsiye etmişti.⁶¹ II. Mahmud'un kısa zaman sonra vefat etmesi bu düşüncelerin hayata geçirilmesine fırsat vermemişti.

Sultan II. Mahmud'tan sonra padişah olan Sultan Abdülmecid, Osmanlı Devleti ile Mısır arasındaki meselenin halledilmesi için teşkil edilen heyette yer alan, Mustafa Reşid Paşa'yı dışişleri bakanı yaptı. Reşid Paşa ise Mehmed Ali Paşa karşısında Avrupa devletlerinin desteğini almak için *Tanzimat-ı Hayriye*'nin de ilan edilmesini gerekli görüyor ve bu ortamda Tanzimat'ı uygulamaya koyarak içeride ondan hoşnut olmayacak bazı kesimlerin tepkisini azaltmak istiyordu.⁶²

Mustafa Reşid Paşa, Paris ve Londra bulunduğu devrede İngiltere ve Fransa'daki askeri ve siyasi gelişmeleri ve bunların arkasındaki düşünceleri öğrenmişti. Reşid Paşa'nın Londra'da kaldığı yıllarda masonlarla tanıştığı ve onlara intisap ettiği, İngiliz siyasetinin dünyada geçerli kılınmasında büyük rolü olan İskoç Mason Locası'nın etkilendiği belirtilmiştir.⁶³ Parlamenter sistemleri yakından inceleme imkanı bulan Reşid Paşa, Osmanlı Devleti'nde yapılmasını uygun gördüğü ıslahatı ve düşüncelerini İstanbul'a gönderdiği tahrirlerinde belirtmişti.⁶⁴

Mustafa Reşid Paşa, devletin içinde bulunduğu tehlikeden esaslı bir ıslahat ve yenilikle kurtulacağını düşündüğünden Mehmed Ali Paşa'ya karşı Britanya'nın desteğini ararken Osmanlı'da bir takım siyasi reformların yapılacağına dair bir muhtıra vermişti.⁶⁵

Tanzimat'ın ilanından önce, Yunanistan bağımsızlığını kazanmıştı. Eflak ve Sırbistan ise Osmanlı hâkimiyetinden ayrılmak için mücadele ediyordu. Vehhâbi isyanından dolayı Arabistan'da düzen bozulduğu gibi, Mısır'da muhtariyet elde eden Mehmed Ali Paşa, gözünü Suriye ve Adana bölgesine dikmişti. Ayrıca Trablus başta olmak üzere Kuzey Afrika kıyılarında Osmanlı'nın gücü gün geçtikçe zayıflamaktaydı. 1830 yılında Osmanlı Devleti'nin inkırazı ihtimalini dikkate alan Avusturya, Avrupa'daki Osmanlı topraklarının taksimi hakkında Petersburg (Rusya)

61 Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, I-II, s.412.

62 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, I-12, s. 7.

63 Karadağ, Raif, *Muhteşem İmparatorluğu Yıkanlar*, İstanbul 1978, s. 216.

64 Eren, A. Cevat, İA. "Tanzimat", XI, 717.

65 M. Celaleddin Paşa, *Mirat-ı Hakikat*, I, 15; Berkes, a.g.e., s. 213.

hükümetine teklif bile götürmüştü.⁶⁶ Alman askerî uzmanın 1836 yılının Nisan ayında yazdığı mektuptaki “Osmanlı saltanatı hakikaten bu gün bir krallıklar ve cumhuriyetler yığını haline gelmiştir ve bunları uzun bir alışkanlıkla Kur’ân-ı Kerîm birliğinden başka bir arada tutan bir şey yoktur”⁶⁷ ifadeleri Osmanlı’nın siyasî durumunun yabancılar tarafından nasıl görüldüğünü açıklamaktadır.

Hıristiyan devletler, gayr-i müslimlerin müslümanlarla aynı haklara sahip olması konusunda sürekli Osmanlı Devleti’ni sıkıştırmaktaydı. Sultan II. Mahmud’un hayatının sonlarına doğru “*Bundan böyle tebaamdan müslümanları ancak camide, hıristiyanları kilisede, musevileri havrada tanımak isterim*” dediği belirtiliyordu.⁶⁸ Bu itibarla Osmanlı, yapacağı bir takım düzenlemeler neticesinde Avrupalıların devletin içişlerine karışmasını önleyeceğini ve ülkede yaşayan gayr-i müslimleri de memnun edeceğini düşünüyordu.

Mustafa Reşid Paşa, söz konusu sebepleri dikkate alarak ve Avrupa’da gördüğü uygulamalardan da istifade ederek bir takım düzenlemeler yaptı. Reşid Paşa, Hatt-ı Hümayûn olarak tanzim edilen bu fermanın 3 Kasım 1839 (26 Şaban 1255) tarihinde Gülhane’de yerli ve yabancı devlet adamlarının da aralarında bulunduğu büyük bir kalabalığın katıldığı merasimde okudu. Bu olay *Tanzimat-ı Hayriye* diye isimlendirildi. “Gülhane”de okunması ve üzerinde padişah’ın tasdikini ifade eden bir hat bulunmasından dolayı *Gülhane Hatt-ı Hümayûnu*⁶⁹ da denilen *Tanzimat Fermanı*’yla Osmanlı’da yeni bir dönem başlıyordu.

Osmanlı’da Tanzimat Fermanı’na, gereğinden fazla önem verilerek *Magna Carta* ve *İnsan Hakları Bildirisi* ile karşılaştırılmış veya bir anayasaya benzetilmiştir. Aslında söz konusu Hatt-ı Hümayûn bir anayasa olmaktan çok hükümdarın hükümet üzerindeki yetkilerini düzenlemekteydi.⁷⁰

66 Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimat*, s. 27.

67 Helmuth Von Moltke, *Türkiye’deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar*, s. 35.

68 Engelhardt, a.g.e., s. 37; Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri*, s. 52,

69 Osmanlı padişahları II. Mahmud devrinde yapılan değişikliğe kadar Divan kararlarından tasdik ettiklerinin üstüne kendi eliyle “manzum olmuştur (tarafımızdan görülmüştür)” şeklinde kayıt koyduklarından bu nevi emirlere Hatt-ı Hümayûn adı verilmişti. 1832’den sonra ise heyet-i vükelâ’nın (bakanlar kurulu) aldığı kararlar sadrazam tarafından padişaha arz edilir, sonra padişah’tan da hususi kâtibin kaleme aldığı irade-i seniyye denilen resmi bir yazıyla sadrazama iade edilirdi.

70 Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s. 215.

Yirmi seneden fazla İstanbul'da görev yapan ve Tanzimat Devri'nin tarihini yazan Fransız diplomat Engelhardt, ulemâ ve vükelânın siyasi vazifelerinin Avrupa'nın meşrutî hükümetlerindeki meclis-i mebusânın vazifesinin aynısı olmasını önemli bulur. Engelhardt, müslümanlarda lüzum gösteren hallerde dinî riyaşetin de buna katılmasıyla "ulemâ ve vükelânın vazife ve salahiyetlerinin Avrupa'dan daha yüce bir mertebede olmasına dikkat çeker."⁷¹ Bu itibarla Osmanlı'da eskiden beri uygulanan nizamın ehemmiyeti ve hakkaniyeti dikkat alındığında Osmanlı yönetiminin batılıların anladığı manada monarşi veya teokrasi olduğunu söylemek mümkün değildir.

A-Tanzimat Fermanı'nın Muhtevası

Tanzimat Fermanı'nın baş tarafında yer alan şu ifadelerle Osmanlı Devleti'nin durumu özetlenmiştir:

"Herkesin bildiği üzere Devlet-i Aliyye'mizin kuruluşundan beri Kur'an'ın yüce hükümlerine ve şariat kanunlarına kemaliyle riayet olduğundan, saltanat-ı seniyyemizin kuvvet ve kudreti ile bilcümle tebaasının refah ve ma'muriyeti en yüksek mertebeye ulaşmıştı. Ancak, yüz elli yıl var ki, birbirlerini izleyen karışıklıklar ve çeşitli sebeplere mebni şer-i şerife ve yüce kanunlara uyulmama hasebiyle evvelki kuvvet ve refah, tam tersine zayıflık ve fakirliğe dönüşmüştür. Halbuki, şariat kanunları tahdidinde idare olunmayan bir ülkenin payidar olamayacağı son derece açıktır."⁷²

Tanzimat Fermanı'nın bu ifadelerinde şariat kanunlarının devletin nizamındaki önemi belirtilerek devletin geçmişte bu esaslara bağlı olarak güç kuvvet bulduğuna dikkat çekilmiş ve devletin eski gücüne kavuşması için de şariatın esaslara riayet edilmesi gerektiği beyan edilmişti. Fermanın devamında beş on sene içerisinde lazım olan sebeplere teşebbüs edildiği takdirde Allah Teâlâ'nın yardımı ile istenen neticenin alınacağı açıklanmıştı. Hz. Allah'a itimat ve Cenâb-ı Peygamberiyyenin ruhaniyetinden yardım isteyerek ve istinat edilerek, Devlet-i Aliyye'nin güzel

71 Engelhardt, *a.g.e.*, s. 175.

72 Fermanın tam metni için bkz: Ahmed Lutfi Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lutfi Efendi Tarihi*, VI, 1027 vd.

idaresi için bazı yeni kanunların vaz'ının lazım ve mühim görüldüğü belirtilerek, Tanzimat'a duyulan ihtiyaca dikkat çekilmişti.

Tanzimat Fermanı'nda öncelikle can, mal ve namus emniyetinin ehemmiyetine dikkat çekilmiş ve ehl-i islâm'ın ve "millet-i sâire'nin (gayr-i müslimlerin) hiçbir istisnaya tabi tutulmadan bu emniyete mazhar olacağı ve bunun şer-i hükmün iktizası olduğu açıkça belirtilmişti. Bu açıklamalarla, bir taraftan tanınan hakların şeriatın hükümlerine uygunluğu gösterilirken, diğer taraftan hem gayr-i müslim azınlıkların hem de onlara arka çıkan büyük devletlerin desteğinin alınması düşünülmüyordu. Bu maksatla müslümanların yanında "millet-i sâire"den de bahsedilerek ülkede yaşayan bütün ahaliye padişahın tam bir emniyet-i şahane verdiği açıkça ilan edilmişti.

Tanzimat Fermanı'nda ilan edilen bir diğer önemli nokta ise askerlikle alakalı hususlardı. Osmanlı'da askerlik mükellefiyeti sadece müslümanların omuzlarına yüklemişti. Devletin otoritesinden uzak yaşayanlar askerlik zamanı geldiğinde askere alınamadığından bazen bir beldenin bütün yetişkin erkekleri askere alınır ve zaman zaman bu askerlik süresi on beş yıla kadar devam edebilirdi. Bu durum asker kaçaklarının çoğalmasına sebep oluyordu.⁷³ Bu itibarla Tanzimat Fermanı'nda ülkenin korunması için asker vermenin halkın başlıca borcu olduğu açıklandıktan sonra ömür boyu askerliğin bıkkınlığa ve nüfusun azalmasına yol açtığı bu sebeple her memleketten lüzumu durumunda alınacak askerlerin dört veya beş yıllığına nöbetle bu hizmeti yapma usulüne geçilmesi gerektiği ifade edilmişti. "Herkesin sıra ile askere alınması" esası ileride gayr-i müslimlerin askere alınıp alınmaması konusunda büyük tartışmalara sebep olacaktı.

Fermanın son kısmında gerekli kanunların çıkarılması için yeterli miktarda heyetlerin oluşturulması, serbestçe fikir beyan edilerek gerekli kanunların hazırlanması, askeri mevzuların ise *Bâb-ı serasker-i Dâr-ı şû-rası* tarafından görüşülerek bir karara bağlanması istenmekteydi. Ayrıca bütün kanunların bir Hatt-ı Hümayûn ile yayınlanıp yürürlüğe konması için padişahın katına arz olunması gerektiği ifade edilmişti.

73 Helmuth V. Moltke, *Türkiye'deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar*, s.221.

Yapılan düzenlemelerin şer'i kanunlar olması ve sadece din-ü devlet ve mülk-ü milletin ihyası için vaz olunmasından dolayı padişah tarafından hilafına hareket edilmeyeceğine ahd-ü misak verilmiş ve bütün vükelâ ve ulemânın da Allah'a yemin ederek bu hususlara riayet etmesi istenmişti. Ferman: "Rabbimiz Teâlâ Hazretleri, cümlemizi muvaffak buyursun ve bu tesis edilen kanunların hilafına hareket edenler Allah Teâlâ Hazretlerinin lanetine mazhar olsunlar ve ilelebet felah bulmasınlar" cümlesi ile sona ermekteydi.

Tanzimat Fermanı sultan/halifenin salahiyet ve vazifelerinde bir değişiklik yapmıyor, halifenin eskiden beri sahip olduğu gücünde ve tasarruflarında bir sınırlama getirmiyordu. Ayrıca Fermanın ilk kısmında padişahın gücünü şer'i şeriften aldığı ifade edildiği gibi, yapılacak yeni kanunların da şeriata uygun olması açıkça belirtilerek sultanın, ulemâ ve vükelânın ancak bu şartlar istikametinde hazırlanan kanunlara uymayı taahhüt edeceği belirtilmişti. Dolayısıyla söz konusu Hatt-ı Hümayûn'u ilan eden Sultan Abdülmecid'in, saltanat ve hilâfet hususunda asırlardan beri devam edip gelen uygulamalarda bir değişikliğe gitmesine gerek yoktu. Bu itibarla meşruiyetini ve gücünü şeriattan alan bir halifenin haklarını veya yetkilerini kullanması dinî bir vazife olması itibarıyla devlet erkânının buna bir itirazı da söz konusu olmamıştı.

Halifenin durumu açısından Tanzimat Fermanı'na bakıldığında aslında söz konusu Hatt-ı Hümayûn'un önceki devirlerdeki çıkarılan fermanlardan ve kânunnâmelerden pek farkının olmadığı görülür. Aslında muhtevasının bir tahlili yapıldığında da buna benzer birçok ferman veya kânunun önceki sultanlar ve halifeler tarafından da çıkarıldığı söylenebilir.

B-Tanzimat Fermanı'nın Etkileri

Tanzimat Fermanı'nı öncekilerden ayıran en önemli husus onun çıkarıldığı devir ve uygulama şeklidir. Mesela Tanzimat Fermanı'nda gayr-i müslimlerin, (hristiyan ve yahudilerin) isimleri zikredilmemişken ve onlardan sadece "millet-i sâire" denilerek üstü kapalı bir şekilde bahsedilmişken, Fatih Sultan Mehmed devrinde hristiyanlara çok daha önemli haklar verilmişti. Ancak Tanzimat Fermanı'nın ilan edildiği devirde

Osmanlı; Fatih, Yavuz veya Kânûnî zamanındaki gücüne sahip değildi. Ayrıca Avrupalı devletler de eski devirlere göre kendilerini geliştirmişler ve güçlenmişler, özellikle askeri ve sanayi alanında Osmanlı'dan ileriye gitmişlerdi.

Fransız İhtilali'nden sonra gelişen milliyetçilik düşüncesi Osmanlı hâkimiyetindeki azınlıkları etkilemiş, özellikle müslüman olmayan insanların milli hislerini kabartmıştı. Rumların Mora isyanında açıkça görüldüğü gibi müslüman olmayan milletler isyan etmek için fırsat beklemekteydi. Tanzimat Fermanı ise özellikle Balkanlarda yaşayan söz konusu milletlere din hürriyeti adı altında serbest hareket etme imkanı vermişti.

Ayrıca Osmanlı tebaasında bulunan gayr-i müslimlerin dinî ve millî düşünceleri değişmiş hariçteki dindaşları ile işbirliğine giderek ayrılıkçı hareketlere girişmişlerdi. Osmanlı bir taraftan bunları önleme yolları ararken diğer taraftan da kısıtlı imkanları ile gelişen iktisadi ve siyasi şartlara kendini uydurmaya çalışıyordu. Ancak savaşlar, iç karışıklıklar ve hristiyan devletlerin Osmanlı Devleti'ndeki azınlıkları kullanma politikası yüzünden yenilik ve ilerleme yolunda yeterince mesafe alamıyordu.

Tanzimat Fermanı söz konusu şartlarda ilan edilince Osmanlı'da yaşayan gayr-i müslim toplumlar daha fazla hak talebinde bulunmak için cesaretlenmişler ve hristiyan devletler de onlara destek vermek maksadıyla bunu Osmanlı'nın içişlerine müdahale etmek için bir fırsat olarak kullanmışlardı. 1842 yılında bir Fransız tarafından yapılan taşbaskı resimde üç dinin sembollerini birleştiren bir bayrak ile Sultan Abdülmecid'in huzuruna çıkan insanlar, padişah'tan bu yönde hak talep eder şekilde çizilerek⁷⁴ asırlardır hâkim millet olan müslümanların halifesinden üç dine eşit şartlarda yaklaşmasını istenmişlerdi.

Tanzimat'tan sonra ortaya çıkan siyasi havanın neticesinde asırlardır Osmanlı hâkimiyetinde yaşayan gayr-i müslimler, mal ve can emniyeti konusunda müslümanlarla müsavi şartlara sahip olmalarını istismar ettiler ve dışarıdaki mezhepdaşları ile irtibata geçerek Osmanlı'yı sıkıştırıp daha fazla hak elde etme mücadelesine giriştiler. Bu düşünceler o

74 Jeremy, Black, "Avrupa Devletlerinin Savaş Alanı Akdeniz: 1700-1900" Tarih Boyunca Akdeniz Uygurulukları, nşr. David Abulafia, İstanbul 2005, s. 276.

kadar yaygınlaştı ki Ortodokslar kendilerini Rus, Katolikler Fransız, Protestanlar ise İngiliz sayıyorlardı.⁷⁵

Büyük devletlerin her biri Osmanlı'daki Hristiyanları kullanmaya çalışırken Hristiyanlığın aynı mezhebine mensup insanlar, milliyetleri itibariyle de ayrılığa düşmüşlerdi. Bu çerçevede Maruni, Rum, Ermeni ve Ulah cemaatleri de kendi aralarında anlaşıyorlardı. Ayrıca Hristiyan tebaa Tanzimat Fermanı'ndan genel manada memnun olmakla birlikte söz konusu cemaatlerin liderleri ve ruhban sınıfı arasında eski imtiyazlarının gideceği endişesi ile Tanzimat Fermanı'nın uygulanmasına sıcak bakmayan kesimler de bulunmaktaydı.⁷⁶Bu kargaşa Osmanlı'nın içte ve dışta istikrarlı bir siyaset takip etmesine mani oluyor ve devletin gücünü zayıflatıyordu.

Tanzimat Fermanı'nın ilanından hemen önce Osmanlı Devleti, İngiltere ve Fransa ile ticaret anlaşması imzalayarak, Mısır valisinin diğer eyalet valilerinden bir farkının olmadığını göstermek istemişti. Ancak bu antlaşmalarda daha çok Avrupalı devletlerin menfaatleri gözetilmiş, Osmanlı da Mehmed Ali Paşa'yı cezalandırmak için bunu kabul etmek zorunda kalmıştı.

Mezkûr ticaret anlaşmasının icap ettirdiği serbest ticaretten dolayı Osmanlı'nın Mısır gelirlerinde bir azalma olduysa da esas olarak Mısır hazinesi büyük sıkıntıya girmiş ve Mehmed Ali Paşa, ordusunun maaşını ödeyemez duruma düşmüştü. Cevdet Paşa, Hariciye Nazırın'ın bu icraatının önemini şöyle ifade eder: "Reşid Paşa, Mehmed Ali Paşa'ya galebe ederek, onun kılıcını kınına koydurdu ve devleti bu büyük tehlikeden kurtardı. Can, ırz ve mal emniyetini garanti altına alan Tanzimat-ı Hayriye'yi tesis ile herkese büyük iyilik etmiş oldu." Cevdet Paşa bu satırların devamında "toplumun bazı kesimlerinin Tanzimat'ın Avrupalılarla daha fazla karışıp yeni usullerin çıkmasına ve bunların da din işlerine saygısızlığa sebep olma ihtimalinden dolayı hoşnut olmadıklarını" belirtir.⁷⁷

Tanzimat Fermanı'nda yer alan rüşvetle mücadele için her türlü tedbirin alınacağı ve buna tevessül edenin rütbesi ne olursa olsun şiddetle

75 Engelhardt, a.g.e., s. 54.

76 Eren, A. Cevat, İA. "Tanzimat", XI, 720.

77 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 1-12, s. 8.

cezalandırılacağı ilan edilmişti. Bu istikamette birçok vali cezalandırılmış, hatta Hüsrev Paşa ve Hasip Paşa gibi eski sadrazamlar da kanunlara aykırı hareket etmekle suçlanıp muhakeme edilmişlerdi. Ancak bu davaların bir kısmında Mustafa Reşid Paşa'nın bazı şahıslara şahsi kinin tesir olduğu da söylenmiştir.⁷⁸

Tanzimat'tan sonra rüşvetle mücadele için devlet memurlarının maaşları belirli bir sisteme bağlanmış, öşür ve iltizam gelirlerinin düzenli toplanması için yeni düzenlemeler yapılmış ise de eyalet valileri gibi devletin önde gelen idarecilerinin bazıları iltizam işinden büyük para kazanmaları devam etmişti. Reşid Paşa, padişahın zaman zaman büyük miktarda ihsana nail olduğu için böyle bir şeye ihtiyaç duymasa da onun bazı adamları da meşru olmayan yollara müracaat ederek büyük paralar elde etmişlerdi. Rüşvet ve yolsuzluğu ortadan kaldırmak, maarif ve medeniyetin terakkisine hizmet iddiasında olan Reşid Paşa ve adamlarının bu çirkin yola girişmeleri halkın bozulmasında etkili olduğundan Halife Abdülmecid, bunu bir sirkat-i müevvele (tevil edilmiş bir nevi hırsızlık) olarak değerlendirmiş ve iltizamın bu uygulamasını ve memurlara kıymetli hediyeler verilmesini yasaklamıştı.⁷⁹

Tanzimat Fermanı'nda şeriatın esaslarına bağlılık önemle belirtilse de uygulamada bu esaslara riayet edilmesinde büyük zorluklar yaşanmıştı. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren hayata geçirilip, müslüman toplumun yaşam tarzı haline gelmiş bazı ilkelerde değişikliğe gidilmesi kolay olmamıştır. Bu hususta en ciddi sıkıntı gayr-i müslimlerin müslümanlarla aynı seviyede olma taleplerinde yaşanmıştı.

Tanzimat Fermanı'nda "müslümanlar ile diğer milletlerin istinasız ve şeriatın icabı olarak can ve mal emniyeti olduğu" belirtildiği halde gayr-i müslimler, hayatın her merhalesinde eşit davranılmasını ve kendilerini aşağılayan ifadelerin kullanılmasının yasaklanmasını istiyorlardı. Tanzimat'tan sonra meşhur ifadesi ile "kâfire (gavur) gavur" demek bile onları aşağıladığı düşüncesi ile yasak hale gelmişti. Halk ise asırlardır bu ve benzeri kelimeleri kullanmaya alıştığı gibi düşünce ve inanç olarak da gayr-i müslimlerle aynı seviyede olmayı kabul edememişti.

78 M. Nuri Paşa, *Netayicü'l-Vukuat*, III- IV, 288.

79 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 1-12, s. 20.

Gayr-i müslimlere *gavur* demeye alışık olan bir Müslüman, bir hıristiyanı “gavur” dediği için hıristiyan ondan şikayetçi olmuş ve cezalandırılmasını istemişti. Galata Karakoluna getirilen müslümana karakol komutanı “Ey oğul anlatamadık mı? Şimdi Tanzimat var, gavura gavur denmeyecek, söyleye söyleye dilimizde tüy bitti” diyerek azarlamış ise de kendisi de eski alışkanlığından vaz geçemediğini göstermişti.⁸⁰

Tanzimat’a devlet adamları hazır olmadığı gibi bu konuda halkın çoğu da yapılacak yeniliklerin bir frenk icadı olduğunu düşünüyordu. Tanzimat’a kadar bazı muayyen yerlerin dışında şehir, kasaba ve köylerde çan çalmak yasaktı. Tanzimat’tan sonra dini ayinlerin her yerde serbestçe yapılmasına müsâde edilince, gayr-i müslim tebaanın bulunduğu her yerde çan çalınmaya başlanmış bu da müslüman halkın nefretine sebep olmuştu.⁸¹

Tanzimat Fermanı’ndan sonra hıristiyan devletlerin gayr-i müslimlerin hakları bahanesi ile Osmanlı’nın içişlerine müdahalesine fırsat verilmiş gibi bir hava oluşturuldu. Hatta Fransa ve İngiltere, Türklerin Avrupa’laşması için onların İslâm’dan, asırlardır sahip oldukları manevi değerlerinden ve siyasi nizamından vazgeçmeleri gerektiğini söyleme cesareti bile bulmuşlardı. Ayrıca Türklerin hıristiyan olmalarını, Fransız kanunlarını almalarını tavsiye edenler de vardı.

Bir zamanlar Rus imparatoru, Damat Halil Paşa’ya eski kudret ve satvetini kaybeden “Osmanlı’nın yegâne kurtuluş yolunun Hıristiyanlığa geçmek” olduğu resmen ifade etmişti.⁸² Rus Çarı I. Nikola seneler sonra Osmanlı’nın felaketten kurtulması için Sultan II. Mahmud’a hıristiyan olma teklifini tekrarlamıştı.⁸³

Avusturya Başbakanı Metternich ise İstanbul’daki elçisi vasıtası ile Osmanlı’ya gönderdiği telgrafta Bâbiâli’ye dostane ve daha gerçekçi tavsiyelerde bulunmuştu.

Metternich kısaca şunları söylüyordu: “Hükümetinizi, varlığınızın temeli olan ve padişah ile müslüman tebaa arasında başlıca bir bağ teşkil

80 Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri*, s. 59.

81 Eren, A. Cevat, İ.A. “*Tanzimat*”, XI, 722.

82 Hüseyin Kazım Kadri, *Bir Milletin Dirilişi*, İstanbul 2008, s. 128.

83 Tepedelenlioğlu, Nizamettin Nazif, *Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı İmparatorluğunda Komitacılar*, İstanbul 1978, s. 82.

eden dinî kanunlara hürmet ve riayet esası üzerine bina ediniz. Zamanın ihtiyaçlarına göre hareket edip, idari işlerinizi intizam altına alarak ıslah ediniz. Lakin âdetlerinize, hayat tarzınıza uygun olmayan bir idare usûlü tesis etmek için eski idareyi yıkmayınız... Avrupa medeniyetinden sizin kanun ve nizamlarınıza uymayan kanunları almayınız... Çünkü Batı medeniyetinde esas olan şey Hıristiyan kânunlarıdır. Siz Türk kalınlınız, lakin mademki Türk kalacaksınız, şeriata sıkıca bağlanınız. Diğer dinlere müsamahakâr davranmak için şeriatın size gösterdiği kolaylıklardan yararlanınız..."⁸⁴

Tanzimat Fermanı, Avrupalıların Türkiye'ye karşı daha mülayim ve müsâdekâr davranmasını temin etmeyi hedeflemişken, gayr-i müslim azınlıkların ve onlardan faydalanmak isteyen büyük devletlerin istekleri daha da artmıştı. İstanbul'daki Fransız ve İngiliz elçileri nüfuz yarışına girmişler, Tanzimat Devri'nin meşhur paşalarından Reşid Paşa İngiltere'ye, Ali ve Fuad Paşalar ise Fransa'ya yakınlığı ile meşhur olmuşlardı. Devlet adamlarının bir kısmı İngiliz, Fransız ve Rus elçiliklerine hoş görünüp siyasi ikbal peşine düşmüşlerdi.⁸⁵ Tanzimat'tan sonra oluşan bu siyasi hava hıristiyan dünyasının isteklerini kamçılarmış ve Osmanlı'ya baskıyı yoğunlaştırarak daha fazla hak elde etmek için devleti, yeni ıslahat fermanları yayınlamaya zorlanmıştı.

IV) ISLAHAT FERMANI

Osmanlı, Rusya'nın istilasından kendini korumaya çalışırken; İngiltere ve Fransa, bir taraftan Osmanlı'yı Rusya karşısında bir set konumuna getirmek için dış siyasette desteklerken diğer taraftan ülke dâhilinde bir takım düzenlemelerin ve ıslahat çalışmalarının yapılmasını istiyorlardı. Onlar ülkede Avrupai müesseseler tesisi edilerek Osmanlı Devleti'nin bekâsının sağlanacağını söylüyorlardı. Rusya'dan daha çok hıristiyanların haklarını müdafaa ettiği görüntüsü vermeye çalışan Avrupalı devletler, Osmanlı'yı zorlayarak hem hıristiyan kamuoyunun sempatisini kazanmak hem de Rusya'nın özellikle Ortodoks hıristiyanların hamiliğini üstlenerek onları kullanmasını önlemeyi düşünüyordu.

84 Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimât*, s. 49-51.

85 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 1-12, s. 26-27; *Ma'rûzât*, s. 4-5.

Tanzimat Fermanı'nın müslüman ile gayr-i müslim tebaa arasındaki farkı kaldırmadığını ileri sürerek azınlıklar için daha fazla hak talebinde ısrar eden Avrupa devletleri, hedeflerine ulaşmak için Osmanlı'yı bir ıslahat fermanı hazırlaması için sıkıştırıyordu. *Kırım Harbi*'nin bitmesi ve bir antlaşma ihtimalinin belirmesinden sonra Avusturya, Fransa ve İngiltere 1 Şubat 1855 tarihinde Viyana'da toplanmışlar ve barış şartlarını tartışırken Osmanlı Devleti'nden hristiyanların hak ve imtiyazlarını açıklamasını istemeye karar vermişlerdi.⁸⁶

Osmanlı daha çok dış şartların zorunlu kılmasından dolayı 1855 yılında bir ıslahat fermanı hazırlanması için Sadrazam Ali Paşa, Hariciye Nazırı Fuad Paşa ve Şeyhülislam Arif Efendi'nin aralarında bulunduğu bir komisyon teşekkül ettirmişti. Ayrıca bu komisyona gayr-i müslimlerin taleplerini ihtiva eden hükümlerin konulması için Fransa, İngiltere ve Avusturya elçileri de müdahil oluyorlardı. Bu itibarla daha çok yabancı devletlerin Bâbiâli'yi zorlamasının neticesinde hazırlanan Islahat Fermanı, Paris Antlaşması'ndan hemen önce 18 Şubat 1856 tarihinde ilan edilerek, Osmanlı'nın bu ıslahatı kendiliğinden yaptığına dair bir düşünce oluşturulmaya çalışıldı. Islahat Fermanı, *Paris Antlaşması*'ni imzalayacak olan devletlere önceden bildirildiğinden antlaşmada bu fermana atıfta bulunularak bir nevi fermanın uygulamasının takibi konusunda yabancı devletlere fırsat verilmiş oldu.⁸⁷

Islahat Fermanı gayr-i müslim tebaaya bir takım imtiyazlar verdiğinden bunun müslümanların tepkisini çekeceği tahmin edilmiş ve bu tepkinin azaltılması için de fermanın Hariciye Nazırı Fuad Paşa'nın yerine Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın sadaret kaymakamlığına getirilmesinden sonra okutulması düşünülmüştü.⁸⁸

Sultan Abdülmecid Han, Islahat Fermanı'na "*tebaanın bütün sınıflarının kendisine Allah'ın bir emaneti olduğunu*" ifade ederek başlar. Sultan Abdülmecid, tebaanın her cihetten ve tam manası ile saadetlerini temin etmek için tahta gelişinden beri büyük bir gayret gösterdiğinden bahsederek o zamana kadar tesis edilen nizama yenilerin ilave edilmesi gerektiğini

86 M. Celaleddin Paşa, *Mirât-ı Hakikat*, I, 17; Engelhardt, *a.g.e.*, s. 121.

87 A. Şeref Efendi, *a.g.e.*, s. 132.

88 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 1-12, s. 66.

belirtir. Fermanda ayrıca, padişahın tebaası arasında hiç bir fark gözetmeden vatandaşlar arasında kalbi alakanın tesis edilerek birbirine bağlanmasının önemi açıklanıp, ülkede yaşayan müslüman ve gayr-i müslimlerin padişahın hâkimiyetinde ve himayesinde olmasına dikkat çekilir.

Islahat Fermanı'nın ifadelerine bakıldığında ülkede yaşayan bütün insanlar Osmanlı padişahının tebaası olması itibarı ile bir Osmanlı toplumu oluşturmayı hedeflediği görülür. Irk, dil, din vb. ayrımı yapmaksızın bir *Osmanlı Milleti* oluşturmayı hedefleyen Islahat Fermanı'nda, Tanzimat Fermanı'nda belirtilen esaslara atıfta bulunulduktan sonra Fatih'ten itibaren patriklere ve hristiyanlara verilen haklardan bahsedilerek gayr-i müslimlere verilen hakların ve yapılan düzenlemelerin mesnetsiz olmadığına işaret edilir.

Islahat Fermanı'nda gayr-i müslimlere verilen hakların eskiden beri bulunduğu ifade edilmeye çalışılsa da şehir ve kasabalarda gerekli izinlerin alınmasından sonra yeni kiliselerin inşa edilmesine mücade edilmesi daha önce tatbikatı olmayan bir husustu. Zira İslâm hukukuna göre eski kiliselerin tamirine ve kullanılmasına mücade edilirken yeni kilise yapılmasına izin verilmezdi.⁸⁹

İslâm, gayri müslimlere inanç ve ibadet hürriyeti tanıdığından Osmanlı'da eskiden beri hristiyanlar ve diğer din mensupları devlet tarafından bir zorlama ile karşılaşmamış olsalar da Islahat Fermanı'nda bunlar resmen kayıt altına alınmıştı. Farklı din ve mezhepten olanların inanç ve ibadetlerinde serbest oldukları belirtilmişti. Bunlara ilave olarak sosyal hayatta herkesin müsavi olduğu belirtilip, devlette görev alacak Osmanlı vatandaşları arasında din ayrımının yapılmayacağı açıklanarak; gayr-i müslim vatandaşlara yeni imkanlar tanınmıştır.

Islahat Fermanı'nda yer alan bir diğer husus da hiç kimsenin din ve mezhep değiştirmeye zorlanmayacağına açıkça belirtilmiş olmasıydı. İslâm hukukuna göre kimse zorla müslüman yapılamazdı. Bu "*dinde zorlama yoktur*"⁹⁰ âyet ile açıkça ifade edilmişti. Ancak İslâm hukukuna göre bir müslümanın İslâm'ı terk etmesi yani mürted olması durumunda İslâm'a geri dönmediği takdirde ölüm cezası verilmesi gerektiğinden bu

89 el-Kudûrî, Ebu'l-Hasen, *Muhtasarı'l-Kudûrî*, İstanbul 1319, s. 193.

90 Bakara 2/256.

cezanın tatbikini gayr-i müslimler hiç kabul edemiyorlardı. İslahât Fermanı'nda mürtede verilecek cezanın hükmü konusunda bir açıklamada bulunmaksızın “*tebdil-i din ü mezhep etmek üzere kimsenin icbar olunmaması*” ifadesi ile mesele geçirilmeye çalışılmıştı.

Yukarıda belirttiğimiz maddelerinde görüldüğü gibi İslahat Fermanı'nda yer alan esasların çoğu gayr-i müslimlerin haklarını tanzim etmeye yönelikti. Onlara tanınan bazı imtiyazlar padişahın fermanı ile kayıt altına alınarak, başarılı bir şekilde uygulanması hedeflenmişti. Ancak asırlardır ülkede *millet-i hâkime* olan yani hükmeden ve idare eden müslümanlar ile *millet-i mahkûma* (idare olunan millet) arasındaki farklar kaldırılmış, her millet müsavi hale getirilmeye çalışılmıştı. Ayrıca gayr-i müslim azınlıklar arasında kendilerini diğerlerine göre daha fazla imtiyazlı gören azınlıklar da bulunduğundan bazı gayr-i müslimler de bu eşitlik esnasından memnun olmamışlardı.

Cevdet Paşa “Bu Fermanın hükmünce tebaa-i müslime ve gayr-i müslime bütün hukukta müsavi olmak lazım geldi. Bu ise ehl-i İslâm’a pek ziyade dokundu... Hristiyanlara imtiyazlar verilmesi meselesi ancak hükümetin istiklaline dokunulmamak şartına bağlı idi. Şimdi ise imtiyaz bahsi geri kaldı. Bilcümle hukuk-ı hükümette gayr-i müslim tebaa, ehl-i islâm ile müsavi sayıldı” diyerek bu gerçeği dile getirir. Müslümanlardan birçoğu: “*Âbâ ve ecdadımızın kanıyla kazanılmış olan hukuk-ı mukaddese-i milliyemizi bu gün kaybettik. Millet-i islâmiyye millet-i hâkime iken böyle bir mukaddes haktan mahrum kaldı. Ehl-i İslâm’a bu bir ağlayacak ve matem edecek gündür*” diye söylenmeye başlamıştı.⁹¹

İslahat Fermanı'nın ilanından sonra devletin ileri gelen insanların birçoğu bu fermanla gayr-i müslim tebaaya tanınan haklar neticesinde Osmanlı'nın yabancı devletlerin muhabbet ve teveccühlerini kazanacağını ümit ediyorlardı. Ancak Tanzimat Fermanı'nın mimarı olan Mustafa Reşid Paşa bile İslahat Fermanı şiddetle tenkit ederek bunun “hainler tarafından Avrupa'ya verilen ülkeyi tahrip edecek bir vasıta” olduğunu belirtmişti.⁹² Halbuki Reşid Paşa'nın “hainler” dediği Ali ve Fuad Paşa'lar

91 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 1-12, s. 67.

92 Engelhardt, *a.g.e.*, s. 121.

onun talebesi olup onun yanında yetişmişler ve devlet idaresindeki tecrübeyi onun yanında kazanmışlardı.

Osmanlı'da reaya adı verilen gayr-i müslimler, hâkim milletten sayılmamakla birlikte onların mal, can ve ırzları tamamen şeriatın güveni altına alınmış, ziraat, sanat, sanayi ve ticaret alanlarında serbest çalıştıklarından geniş imkanlara sahip olmuşlardı. Hatta hâkim millet olan müslümanlar ülkenin idaresi ve askerlik hizmetleri ile meşgul olduklarından bu işleri tamamen reayaya bırakmıştı. Bu itibarla ülkede en fazla para kazanan azınlıklar olduğu gibi, savaşa katılmadıklarından nüfusça da bir kayba uğramazlardı.⁹³ Buna rağmen gayr-i müslim azınlık bu imkanlarının daha da arttırılması için sonu gelmeyen taleplerde bulunuyorlardı.

Islahat Fermanı gayr-i müslim tebaa arasında genel manada sevince sebep olsa da onların dini liderlerinden rahatsız olanlar da vardı. Zira Osmanlı Devleti'nde eskiden beri müslümanlardan sonra Rumlar, sonra Ermeniler sonra da yahudiler, derece derece itibar sahibi iken hepsi aynı seviyede bir tutulunca Rumların bazıları: "Devlet bizi yahudilerle beraber etti. Biz İslâm'ın üstünlüğüne razı idik" diye memnuniyetsizliğini dile getirmişlerdi.⁹⁴ Ayrıca Rumlar ile Ermeniler arasında sosyal durumu iyi olanlar konumlarının değişmesini istemiyorlardı. Bunlar insanların avam tabakasını kendi menfaatleri istikametinde kullanıyorlar, âdeta onları soyuyorlardı. Hatta Islahat Fermanı'nın okunması esnasında orada hazır bulunan bir metropolit, ferman okunduktan sonra torbanın içine konulduğunu görünce; "Bir daha o keseden çıkmamasını Cenâb-ı Hak'tan temenni ederim" demişti.⁹⁵

Islahât Fermanı'nın önemli esaslarından biri olan gayr-i müslimlerin askere alınması meselesi, teşkil ettirilen ve içinde azınlık temsilcilerinin de bulunduğu *Meclis-i Ahkam-ı Adliye*'de görüşülmüş ve bir kanun hazırlanmış ise de uygulanmasında büyük sıkıntılar yaşanmıştı.

Kur'an-ı Kerim'de "*Kendilerine kitap verilenlerden Allah'a ve ahi-ret gününe iman etmeyen, Allah'ın ve Resulü'nün haram kıldığını haram saymayan ve hak din İslâm'ı din edinmeyen kimselerle, küçülerek (boyun*

93 A. Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri*, s. 51.

94 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 1-12, s. 68.

95 Engelhardt, *a.g.e.*, s. 125.

eğerek) kendi elleriyle cizyeyi verinceye kadar savaşın”⁹⁶ âyetinde açık bir şekilde belirtilen cizyenin alınmasından Avrupalılar rahatsız oluyorlardı. Onları memnun etmek için devlet, cizyenin kişi başına toplanması usulünden vazgeçerek patrikhaneler vasıtası ile toplanmasına karar vermişti. Patrikhaneler bu konuda acziyet gösterince Tanzimat’ın **teferruat konularının düzenlendiği sırada cizyenin tahsil edilme şekli görüşülmüş ve yine toplum üzerinden alınmaya başlanmıştı**. Ancak bundan gayr-i müslimler hiç memnun olmadığından cizye “askeri bedele” çevrilip toplanmaya çalışıldı ise de sağlıklı bir netice alınamamıştı.⁹⁷

V) AVRUPA-RUSYA REKABETİ

Avrupa, Fransız İhtilali ve Sanayi Devrimi’nden sonra siyasi ve ekonomik alanlarda bir takım ilerlemeler kaydederek güçlenip Osmanlı Devleti’ni kendi güvenliği açısından bir tehdit olarak görmez hale geldiği bir devrede; Rusya çok güçlenmiş ve Avrupalıları tedirgin etmeye başlamıştı. Rusya, Avrupa’nın en kalabalık kavimlerinden biri olan Slavları ve diğer Ortodoks hristiyanları yanına alarak Avrupa’yı istila edebilirdi. Balkanlarda yaşayan Slav nüfus Osmanlı’dan ayrılırsa Rusya’nın hâkimiyetine girebilirdi. Ayrıca Rusya’nın sıcak denizlere inme politikası doğrultusunda Akdeniz’de ve Hindistan’da gözü vardı. Bu itibarla İngiltere ve Fransa’nın bu dönemde ortak düşüncesi Rusya’nın Avrupa dışında tutulması ve Osmanlı Devleti’nin toprak bütünlüğünün korunması yönündeydi. Bu politika istikametinde Avrupalı devletler, Rus istilasına karşı Osmanlı’nın güçlü hale getirilmesine karar verip, Osmanlı’yı desteklediler. Bu dönemde Avrupalılar için şark meselesi; Rusya’nın Osmanlı’yı yutmaya çalıştığı bu dönemde “*Osmanlı’nın bekâsını sağlama politikası*”⁹⁸ şeklinde ifade edilebilirdi.

Osmanlı Devleti’nin zayıfladığını gören Rusya, 1853 yılından itibaren “Osmanlı üzerinde nüfuz kurma politikasını” daha da ileri götürerek “Osmanlı Devleti’ni yıkma” politikasına çevirdi. Bunu gerçekleştirebilmek için de özellikle “mukaddes mekanlar” meselesini ön plana çıkardı.

96 Tevbe, 9/29

97 M. Nuri Paşa, *Netayicü’l-Vukuat*, III- IV, 292.

98 A. Midhat Efendi, *Üss-i İnkılâp*, s.62.

Osmanlı Devleti, hristiyanlarca kutsal sayılan Kudüs ve çevresinde Katolik ve Ortodokslara çeşitli haklar tanımıştı. 1853 yılından itibaren Ortodoksları müdafaaaya soyunan Rusya ile Katolikliğin dünya çapında savunuculuğunu yapan Fransa arasında nüfuz çatışması şiddetini arttırdı.

Rusya bir taraftan Kudüs'te hristiyanların menfaatini bahane ederek Osmanlı'yı sıkıştırmaya çalışırken, diğer taraftan Osmanlı hâkimiyyetinde yaşayan Sırp, Bulgar ve Slavlar arasında milliyetçilik fikirleri, yayaarak Osmanlı'nın parçalanmasını hızlandırmaya çalıştı.⁹⁹ Halbuki Rusya, aynı dönemde kendi hakimiyeti altında yaşayan müslümanların milliyetçilik ve bağımsızlık düşüncelerine şiddetle karşı çıkmakta ve bunu İstanbul'daki halifenin kışkırtması olarak görmekteydi.¹⁰⁰

Çar I. Nikola 1852 yılında İstanbul'a olağanüstü yetkilerle Prens Mençikof'u elçi olarak gönderdi. Mençikof, İstanbul'a teamüllerin aksine bir harp gemisi ile gelmiş ve diplomasi nezaketine uygun hareket etmeden tehditvâri bir şekilde Kudüs'teki isteklerinin kabul edilmesini ve yeni bir anlaşma yapılarak Rusya'nın bütün Ortodoksların hamisi olduğunun Osmanlı tarafından kabulünü istemişti.

Çar Nikola, 9 Ocak 1853'te Sen-Petersburg'da İngiliz elçisi ile görüşken "*kollarımızın arasında hasta bir adam var, çok hasta bir adam... Her an ellerimizde ölebilir*" demişti.¹⁰¹ İngiliz elçisi o dönemde İngiltere'nin menfaati Osmanlı'nın bekâsı istikametinde olduğundan hastanın tedavi edilmesinin daha doğru olacağını söyleyerek, Rus isteklerine karşı çıkmıştı. Bu dönemde İngiltere, Rusya'ya karşı Osmanlı'yı desteklemeye devam etmişti. İngiltere'nin yanında Fransa'nın da Osmanlı'ya destek vermesiyle Osmanlı, Fransa ve İngiltere'den oluşan koalisyon Rus yayılmacılığına karşı beraber mücadele etmişlerdi.

4 Ekim 1853-30 Mart 1856 tarihleri arasında süren Kırım Savaşı'nda İngiltere ve Fransa'nın da desteğini alan Osmanlı Devleti, Ruslar karşısında büyük başarı sağlamıştı. Osmanlı, Kırım Muharebesi ile kendisine Rus Çar'ı tarafından verilen "*hasta adam*" tabirinin yerinde olmadığını

99 Engelhardt, a.g.e., s. 282.

100 Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, s.122.

101 Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 20; Arnold Toynbee, Türkiye -Bir Devletin Yeniden Doğuşu, s. 26; Şimşir, Bilal, Mustafa Reşid Paşa'nın Yazışmaları (Bildiri), Belge No: 1(PRO-FO. 424/8, No.120), Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri, s. 78.

göstermişti. Rusya müslümanları, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa ile beraber hareket ederek sonunda Moskova'nın üstesinden geleceğine ve Hint müslümanlarını esaretten kurtaracağına inanmaya başlamışlardı.¹⁰² Ancak Osmanlı, müslümanların bu ümitlerine cevap verme imkanı bulamayacaktır. Zira Ruslara karşı koymada Osmanlı'ya yardım eden İngiltere ve Fransa'nın farklı gayeleri bulunmaktaydı. Bu itibarla siyasi şartlar ve menfaat rekabeti Osmanlı'ya böyle bir fırsatı vermemişti.

Kırım Savaşı, Rusya'nın Osmanlı'yı yıkmasının kolay olmayacağını göstermekle birlikte devlet, bu savaşın masraflarının karşılanması için dış ülkelerden borç almak zorunda kalmıştı. O devre kadar maliyede zaman zaman buhranlar yaşanmış, mesela Fuad Paşa dışarıdan borç almaya teşebbüs etmiş ise de Sultan Abdülmecid buna karşı çıkmıştı. Fuad Paşa, padişahı iknaya çalışmış ise de o: "*Ben bu devleti selefimden nasıl buldum ise halefime öylece terk edeceğim. Eğer bu istikraz (borçlanma) bozulmaz ise saltanattan istifa ederim*" diyerek borç alınmasına müsâade etmemişti.

Rusya ile muharebe şartları ortaya çıkınca Avrupa'dan bir miktar borç alınarak bu kapı açıldığından, sadrazamların sıkıştıkça bu yola başvurmuşlar ve devletin borçlanması önü alınamaz bir hale gelmişti.¹⁰³ Borçlanma konusu Cevdet Paşa'nın ifadesiyle¹⁰⁴ devlette tedavisi mümkün olmayan yaralar açmıştı. 1881 yılında *Düyyûn-u Umumiyye* idaresinin kurulmasından sonra Avrupalı devletler, Osmanlı'yı büyük oranda mâli denetim altına almışlardır.

Kırım Savaşı'ndan sonra 30 Mart 1856'da imzalanan Paris Antlaşması'nın yedinci maddesi ile Fransa, Avusturya, Büyük Britanya, İrlanda, Prusya ve Rusya, Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletlerine tanın haklarından ve Avrupa devletler konseyinden faydalanacağını ilan etmişlerdi. Ayrıca aynı maddenin devamında adı geçen devletler Osmanlı'nın egemenliğini ve toprak bütünlüğünü kabul edip ve bunun devamını taahhüt ediyorlardı.¹⁰⁵

102 Karpat, *a.g.e.*, s.132-3.

103 M. Celaleddin Paşa, *Mirat-ı Hakikat*, I, 20.

104 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, I-12, s. 23

105 M. Celaleddin Paşa, *a.g.e.*, I, 17

İlgili devletler ileride Rusya'nın Osmanlı hâkimiyetindeki hristiyanların menfaatlerini bahane ederek içişlerine müdahale etmesini önlemek gayesini ileri sürerek antlaşmaya bir madde koymayı da ihmal etmediler. Aslında dokuzuncu maddede padişahın hristiyan halkın refah ve saadetinin temini için ilan ettiği fermanın memnuniyet belirtilmiş ve bu fermanın antlaşmayı imzalayan devletlere Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahale hak ve salahiyeti vermediği açıkça ifade edilmişti.¹⁰⁶ Ancak bu ifadeler kâğıt üzerinde kalmış, Osmanlı ne Avrupa devletlerinin haklarından istifade edebilmiş ne de onların Osmanlı'nın içişlerine karışmasına mani olabilmişti. Hatta antlaşmadan önce sadece Rusya'nın müdahalesinden rahatsız olan Osmanlı, daha sonraları Fransa ve İngiltere'nin hristiyan kamuoyunu memnun etme ve onları kendi menfaatleri istikametinde kullanma yarışından dolayı devletin yıkılmasına kadar devam eden büyük müdahalelerle karşı karşıya kalmıştı.

Söz konusu sebeplerden dolayı Paris Antlaşması'nın Osmanlı'dan çok Batılı devletlerin işine yaradığı ve onların menfaatlerini teminat altına aldığı söylenebilir. Karadeniz tarafsız bir bölge haline getirilip, her ülkenin ticari gemilerine açılarak Avrupa ülkelerinin menfaatleri gözetilmişti. Sanayi Devrimi'nden sonra artan ham madde ihtiyacının karşılanması ve ürettikleri malların pazarlanması için Batılı devletlere ulaşım kolaylığı sağlanırken, Rusya'nın Karadeniz kıyılarında tersane ve donanma bulundurması yasaklanmıştı. Karadeniz'de Rus donanmasının yok edilmesiyle İngiltere ve Fransa, Akdeniz'de rahat ticarete bulanabilecek ve sömürge faaliyetlerine bir mani ile karşılaşmadan devam edebilecekti.

Kırım Savaşı'ndan itibaren Osmanlı Devleti, Avrupa siyasetinde önemli bir denge unsuru haline geldiğinden Avrupa'daki sanayileşme ve modernleşme sürecindeki gelişmeleri daha rahat takip etme fırsatı yakalamıştı. Kırım Savaşı, Osmanlı Devleti'ne Avrupa'nın birçok kapısını açmış ve iletişim konusunda önemli kolaylık getirmiş, mesela telgraf tellerinin ülke geneline çekilmesi sağlanmıştı. Osmanlı halkı, Avrupalılarla daha çok yüz yüze gelmiş, çok sayıda Fransız askeri personeli ülkeye gelmişti. Hatta ülkede modern manada sağlık hizmetleri sunan İngiliz hemşire Florence Nightingale (1820-1910) büyük şöhrete kavuşmuştu.¹⁰⁷

106 A. Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri*, s. 130.

107 Karpat, *a.g.e.*, s. 131.

Osmanlı'nın Avrupa'nın güvenliği ve menfaatleri açısından önemli bir konuma geldiği bir devrede bile İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahale edip İstanbul'da nüfûz yarışına girmelerinde bir değişiklik olmamıştı.¹⁰⁸

Osmanlı Devleti, baştan beri İslâm hukukunda belirtilen esaslardan hareketle hristiyan ve yahudilere inançlarında ve ibadetlerinde her türlü serbestliği sağlamıştı. İstanbul'un fethinden sonra Fatih Sultan Mehmed'in Rum Patrikhanesi'ne tanıdığı haklar ve imtiyazlar sayesinde Fener Kilisesi asırlardır âdeta devlet içerisinde ayrı bir hükümetmiş gibi hareket etmekteydi.

Ortodoks hristiyanların ırz, namus, servet ve zenginliği, şahsi ve vicdani hürriyeti (Osmanlı Devleti'nin hiç bir kontrolüne tabi olmaksızın) İstanbul Kilisesi'nin elindeydi. Patrik, Ortodoksları sürgün ve hapis cezalarına mahkûm eder, vergi alır, piskoposları azleder, aforoz ve sansür gibi iki önemli vasıtayı kötüye kullanır, dini hayatın yanında siyasi hayatı da ilgilendiren hususlarda hiçbir yere bağlı olmadan icraatta bulunurdu.¹⁰⁹ Buna rağmen Rusya, kendi ülkesindeki hristiyanların kötü durumlarıyla ilgileceği yerde Osmanlı'yı sıkıştırır, İngiltere ve Fransa gibi diğer devletler ise hristiyanları himaye etmek konusunda Rusya'nın önüne geçmek için Osmanlı'nın içişlerine müdahale etmekte hiçbir sakınca görmezdi.

Rusya, bir taraftan Osmanlı'yı parçalamak için Ortodoksların hamiliğine soyunup Balkanlardaki Slav, Bulgar ve Sırp Ortodokslarını kullanmaya ağırlık verirken, diğer taraftan da gözünü Orta Asya ve Hindistan tarafına çevirip bölgedeki Türkleri ve diğer müslümanları ezerek, yayılmaya çalışıyordu. Çarlar, Hristiyanlığı bir dış politika aracı haline getirerek, İngilizler başta olmak üzere diğer Avrupa ülkelerine örnek olmuşlardı.¹¹⁰ Osmanlı ise bu gelişmeler karşısında dünya müslümanları ile ilişkisini geliştirmenin daha önemli hale geldiğini görmüş ve bunun için gerekli siyaseti geliştirmeye çalışmıştı.

108 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 1-12, s. 26.

109 Engelhardt, *a.g.e.*, s. 119.

110 Karpat, *a.g.e.*, s. 131.

VI) SULTAN ABDÜLAZİZ HAN DEVRİ

Tanzimat devrinin ikinci padişahı olan Sultan Abdülaziz Han, 1861 yılında hilâfet makamına geçti. 1867 yılında Avrupa seyahatine çıkan Abdülaziz Han, uğradığı Paris, Londra ve Viyana'da büyük ilgi ile karşılandı ve Avrupa gazeteleri günlerce bu seyahatten bahsetti. Sultan Abdülaziz'in ülkeye dönüşünde uygulamaya koyduğu büyük projelerden birisi demiryollarına ait olanıydı. Demiryolu ile askerin intikalinin kolaylaştırılmasının yanında ülke ekonomisinin de gelişeceğini düşünen Abdülaziz Han, demiryolunun Sarayın bahçesinde geçmesi gerektiği gündeme geldiğinde, "*demiryolu gelsin de isterse sırtımdan geçsin*" diyerek¹¹¹ demiryolunun önemine dikkat çekmişti.

1868'de Fuad Paşa'nın 1871'de ise Ali Paşa'nın vefatından sonra Abdülaziz Han kabiliyetli devlet adamı, özellikle de sadrazam bulmakta büyük sıkıntı yaşadı. Halifenin işlerini zorlaştıran en büyük sıkıntılardan birisi dış borçlardı. Reşid Paşa zamanında Avrupaî bir hayat tarzı için devlet bir hayli para harcamakla birlikte hazine borç altına girmemişti. Ancak Fuad ve Ali Paşa zamanında özellikle Kırım Savaşı için hazineye dışarıdan bir miktar borç alınmış, daha sonraları ise büyük bir harp olmadığı halde devletin sıradan giderleri için dışarıdan yüklü miktarda borçlanmıştı. Nitekim Ahmed Lütfi Efendi geçmişte benzeri görülmemiş bir şekilde 1870'li yıllardan itibaren devletin borçlarının katlanarak artmasındaki tehlikeye dikkat çeker.¹¹² Devlet, güçlü bir donanma hazırlamak için dış borçlanma yoluna gitmiş olsa da ağır borç yükü, yabancı ülkelerin Osmanlı'nın içişlerine müdahalesine imkan veriyordu.

Mahmud Nedim Paşa, ikinci sadrazamlığı döneminde dış borçların faizlerini muhtemelen Rus elçisi İgnatiyev'in de tesirinde kalarak 6 Ekim 1875 tarihinde tek taraflı olarak yarıya indirmişti. Bu karar, alacaklı devletler İngiltere ve Fransa'nın büyük protestolarına sebep olduğu gibi, elinde tahvil bulunan vatandaşlar arasında bu olaydan dolayı padişaha beddua edenler bile olmuştu. Rusya Osmanlı'dan alacağı bulunmadığı

¹¹¹ Ortaylı, a.g.e., s. 150.

¹¹² Ahmed Lütfi Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, XIV, 39.

için bu kararla bir zarara uğramadığı gibi Rus elçisi bu olayla Fransa ve İngiltere'nin Osmanlı'ya düşmanlığının artmasını da sağlamıştı.¹¹³

1875 yılının Ekim ayından itibaren İngiltere basınında borcunu ödeyemeyen Osmanlı'nın parçalanması gerektiğine dair yazılar çıkmıştı. Mısır Hidivi'nin Süveyş Kanalı'na ait olan hisselerini İngiltere'ye satması, Rusya'yı telaşa sürüklemiş ve İngiltere'nin Osmanlı'yı korumayı bırakıp kendi menfaatlerinin peşine düşmesi gerektiğine dair fikirler İngiliz basınında yer almaya başlamıştır. Rusya, Mısır'da arazi hakkı alan İngiltere'nin sessiz bir şekilde Osmanlı'nın paylaşılmasını başlattığını düşünüyordu. "Avusturya ve Almanya'yı arkasına alan Rusya'nın Osmanlı'ya son darbeyi vuracağı, Türklerin artık Avrupa'da fazla kalamayacağı ve Rusların İstanbul'u işgalini kimsenin durduramayacağına" dair yazılar basında yer alıyordu.¹¹⁴ Devletin borçları yüzünden bütün gümrüklerin idaresinin yabancıların eline geçme derecesine geldikten sonra Mahmud Nedim Paşa sadarettten azledilmişti.¹¹⁵

Mahmud Nedim Paşa, tekrar sadrazamlığa geldiğinde karanlık işler peşinde olduğunu düşündüğü Hüseyin Avni Paşa'yı seraskerlikten alarak Bursa'ya vali tayin edip, Midhat Paşa'yı da adliye nazırlığından azledince onların gazabını celbetti. Mahmud Nedim Paşa tarafından görevlerinden alınan devlet adamları Sultan Abdülaziz'e de kin beslemeye ve düşmanlık duymaya başladılar.¹¹⁶

İngiltere o devirde Rusya'ya karşı bir siyaset takip ettiğinden Rusya'ya yakın duran Mahmud Nedim Paşa'yı sadrazam yaptığından dolayı Sulatan Abdülaziz'e kızmakta, özellikle de Osmanlı'nın güçlü bir donanma sahibi olmasından oldukça rahatsızlık duymaktaydı. İngiliz elçisi böyle kuvvetli bir donanmaya niçin ihtiyaç duyulduğunu sadrazama sorduğunda o "Zat-ı Şâhânelerin arzusu bu istikamette" diye halifeyi hedef göstermişti.

Abdülaziz Han, Rusya'dan Kırım'ı geri almak için ordu ve donanmaya büyük yatırım yapmış, hatta devlet hazinesi bu sebepten dolayı

113 M. Celaleddin Paşa, *a.g.e.*, I, 63-67.

114 Koloğlu, Orhan, *Abdülhamid Gerçeği*, İstanbul 2007, s. 97-9.

115 Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 239; A. Midhat Efendi, *a.g.e.*, s.164.

116 M. Celaleddin Paşa, *Mirât-ı Hakikat*, I, 37.

büyük borç altına girmişti. Güçlü bir donanmadan çekinen ve faiz indiriminden dolayı rahatsız olan finans çevrelerini memnun etmek isteyen İngiltere, Londra'ya gelen Hüseyin Avni Paşa'ya Abdülaziz Han'ın tahttan indirilmesini müspet karşılayacağını bildirmişti. İstanbul'da bulunan İngiliz elçisi Sir Henry Elliot da bu istikamette Avni ve Midhat Paşalarla ilişki içerisine girmişti.¹¹⁷ Elliot'un 25 Mayıs'ta 1876 tarihinde Derby'ye gönderdiği gizli yazıda "Şehzade Murat'ın tahta çıktığı gün bir anayasa ilan etmeye hazır olacağını"¹¹⁸ bildirmesine bakıldığında İngiliz elçinin meşruiyet taraftarlarıyla işbirliği içinde olduğu görülüyordu.

A-Hükümet Darbesi

Midhat Paşa, talebe-i ulûmun bir kısmını 11 Mayıs 1876 tarihinde kıskırtıp sadrazamın aleyhinde gösteri yaptırınca Mahmud Nedim Paşa tekrar azledilip yerine Mütercim Rüştü Paşa sadrazam yapıldı. Şeyhülislamlığa Hayrullah Efendi, seraskerliğe Hüseyin Avni Paşa, Şûrâ-yı Devlet Reisliğine de Midhat Paşa getirildi.

Bu dörtlü, akşamları kendi aralarında bir araya gelip gizli toplantılar yaparak makamlarını korumak peşindeydiler. Söz konusu devlet adamları Mahmud Nedim Paşa'nın tekrar sadrazam yapılmaması için her türlü yola başvurmakta hatta siyasi ikballerini muhafaza için Sultan Abdülaziz Han'ı ortadan kaldırmayı bile düşünmekteydiler. Özellikle Hüseyin Avni Paşa son zamanlarda halife tarafından vuku bulan davetlere bir vesile bularak icabet etmeyip Abdülaziz'in hal edilmesini planlarını yapmaktaydı.¹¹⁹

Sultan Abdülaziz Han, zamanında ordu ve donanma büyük bir kuvvet haline gelmişti. Ordunun kuvvetinden Rusya, İngiltere'den sonra dünyanın ikinci büyük deniz gücü olan donanmadan¹²⁰ Fransızlar ve İngilizler endişe ediyordu. Ordunun Sırbistan ve Karadağ muharebelerinde

117 M. Celaleddin Paşa, *a.g.e.*, I, 1103; Karadağ, *Muhteşem İmparatorluğu Yıkanlar*; s. 358; Öztuna, Yılmaz, *Bir Darbenin Anatomisi*, İstanbul 2011, s. 17, 56.

118 Davinson, Roderic H., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876*, trc. Osman Akınhay, İstanbul 2005, s. 346.

119 Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 228; A. Lûtfi Efendi, *Tarih*, XV, 76-7; M. Celaleddin Paşa, *a.g.e.*, I, 96.

120 Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV, 233.

Rus gönüllü subaylarını perişan etmesini gören dış güçler, Osmanlı'nın iç kargaşalıkların içine çekilmesini desteklediler.

Sultan Abdülaziz'in hal'ini organize eden dört adam arasında başı çekmekte olan Hüseyin Avni Paşa, Harem-i Hümayun'a karşı gayr-i ahlakî işler yaptığından memleketi Isparta'ya sürülmüş olup, Isparta'ya kumarı ilk getiren kimse olarak tanınmıştı.¹²¹ Padişah muhtemelen onun cezasını çektiğini düşündüğünden Rüştü Paşa tarafından önce Aydın valiliğine sonra da Bahriye nazırlığına getirilmesine itiraz etmemişti. Sultan Abdülaziz'e karşı sönmek bilmeyen bir kin besleyen Hüseyin Avni Paşa, padişaha sadakatini arz ederek onu inandırmayı becerdi ve önce seraskerliğe getirilip bir yıl sonra da seraskerlik uhdesinde kalmak şartı ile sadarete getirildi. Hüseyin Avni Paşa sadarette fazla duramadı ve yabancı firmalardan komisyon adı altında rüşvet alması, Hersek'te çıkan isyan için yeterli tedbir almaması ve halka kötü davranması gibi sebeplerden dolayı makamından azledilip İstanbul'dan uzaklaştırıldı.

Tanzimat devrinde sadrazam ve vezir gibi devlet adamlarının makamlarından alınıp bir müddet sonra tekrar eski makamlarına veya daha yükseğine getirilmeleri alelade bir olay haline gelmişti. Devlet erkânı da buna alışmış olduğundan azil ve sürgün gibi kararları sıradan bir olay gibi karşılarlar, tekrar bir makama getirildiklerinde devlete ve millete hizmet etmeyi genel olarak mukaddes bir vazife bilirlerdi. Hüseyin Avni Paşa ise bu genel anlayışın dışında kalmış, makamından alınmasından dolayı padişaha büyük kin beslediğinden ondan intikam almanın yollarına düşmüştü. Hüseyin Avni, makama gelmek veya makamında kalmak için her türlü kötülüğü yapmağa, bu uğurda her türlü cinayeti işlemeye müsait olduğundan, Sultan Abdülaziz'in hal' edilmesini kafasına koymuştu.¹²² Sadrazam Mütercim Rüştü Paşanın teklifi ile Hüseyin Avni Paşa tekrar serasker olunca, Midhat Paşa'yı ikna ederek kötü niyetini hayata geçirmenin yollarını aradı.¹²³

Padişahın hal' edilmesi için lazım olan en önemli husus şeyhülislamı ikna edip, hal' fetvasını alabilmektir. Sarayda imam iken Rüştü Paşa'nın

121 M. Celaleddin Paşa, a.g.e., I, 100; İnal, İbn'ül-Emin Mahmud Kemal, *Son Sadrazamlar*, İstanbul 1982, I, 486-91.

122 M. Celaleddin Paşa, a.g.e., I, 101; İnal, *Son Sadrazamlar*, I, 507.

123 A. Midhat Efendi, *Üss-i İnkılâp*, s.172.

teklifi ile bu makama getirilen Hayrullah Efendi'nin karakteri Hüseyin Avni Paşa'nın isteklerini yerine getirmeye uygundu.

Abdülaziz Han onu şeyhülislamlık makamına getirirken "Hayrullah Efendi'ye sarayda iken, "müfsit imam" derlerdi. Rüştü Paşa'nın tavsiyesiyle şimdi şeyhülislam nasb eyledik. Allah vere uygunsuz bir iş yapmasa" demişti. Devlet adamı vasfından mahrum olduğu ve beceriksizliği önceden tecrübe edilmiş Hayrullah Efendi, vezirlikten daha önemli bir makam olan ve ulemânın en yüksek mevki kabul edilen şeyhülislamlığa getirilmişti.¹²⁴

Osmanlı'da ulemânın çok büyük itibarı olduğundan tarihte vezir ve paşalar idam dahil bir çok cezalara çarptırılırken âlimler cezalandırma yoluna gidilmemiş ve "ulemânın kanı akıtılmaz" şeklinde bir kanaat oluşmuştu. Bu itibarla Osmanlı'da en mühim müessese şeyhülislamlık olup onun verdiği bir fetva ile padişah tahttan indirilebiliyordu. Dolayısı ile bu makama gelen zatın ilmî yeterliliğinin yanında devletin işlerinde de maharetinin olması gerekiyordu.

Mahmud Nedim Paşa'nın tekrar sadaret makamına getirileceğine dair dedikoduların kendilerine ulaşmasından sonra Hüseyin Avni Paşa ve Midhat Paşa, Abdülaziz Han'ın hal' edilmesi işini bir an önce bitirmeyi düşündüler ve 30 Mayıs sabahı erkenden darbenin yapılmasına karar verdiler.¹²⁵

Fetva emini Kara Halil Efendi Midhat Paşa'nın konağına çağrılarak halife hakkında yalan yanlış bir sürü iftiralar söylenip, halifenin hal'i için fetva istediler. Halil Efendi de ulemâdan olduğu halde devlet işlerinden pek malumatı olmayan, herkesin dediğine aldanan birisiydi. Halil Efendi, vükelânın yalan sözlerle kendisini aldatacağını da ihtimal vermediğinden hal' fetvasını vereceğini söyleyince¹²⁶ Abdülaziz'in tahtan indirilmesi planı uygulamaya konuldu.

Serasker Hüseyin Avni Paşa, Harbiye ve askerî mektepler komutanı Süleyman Paşa'yı Bayezid'te şimdi İstanbul Üniversitesi binası olan yerdeki makamına çağırttı. Hüseyin Avni Paşa eski talebesi Süleyman

124 A. Lûtfi Efendi, *Tarih*, XV, 20; Cevdet Paşa, *Tezâkir*, IV, 154.

125 Davinson, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*, 1856-1876, s. 349

126 M. Celaleddin Paşa, a.g.e., I, 106; Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 230.

Paşa'ya devlette işlerin kötüye gittiğini ve Abdülaziz'in tahtan indirilip yerine Murad Efendi'nin getirilmesi gerektiğini söyledi. Avni Paşa ve Süleyman Paşa çok gizli bir planı nasıl uygulayacaklarına dair anlaştılar.

Süleyman Paşa, padişaha suikast yapılacağını söyleyerek Harbiye askerlerini kandırmış olduğundan askerle halifeyi korumak maksadıyla(!) silahlı bir şekilde geceleyin Dolmabahçe Sarayı'nın dışına yerleştirdi. Süleyman Paşa, bir kaç subay ve askerle Darüssaâde ağası Cevher Ağa'yı çağırarak "millet Sultan Abdülaziz'i hal' etti. Padişahı Topkapı Sarayına götürmekle memurum" dedi. Halbuki Süleyman Paşa'nın millet dediği sayısı 60'ı geçmeyen ihtilalciden ibaretti. Cevher Ağa, padişahı uyandırmayı göze alamadığından önce Pertevniyal Valide Sultanı uyandırdı. Bu sırada donanmadan toplarda atılmaya başlamıştı. Validesi tarafından uyandırılan Abdülaziz Han annesinden nelerin olduğuna dair bilgi almak isterken "Bunlar Sultan Murad'ın cülus toplanıdır valide... Cenâb-ı Hakk'ın takdiri böyleymiş" dedi.¹²⁷

Süleyman Paşa, alelacele Murad Efendi'yi saraydan alıp sabah namazı vaktinde Bâb-ı Serasker'e getirmişti. İleri gelen bazı zatlar da oraya davet olunarak yeni halifeye biat edilmesi istenmişti. Peygamber Efendimizin torunlarından olan ve devlet katında büyük itibarı bulunan Şerif Efendi, bir halifenin hal' edilebilmesi için onun ya kâfir olması veya delirmesi gerektiğini dikkate alarak "*Sultan Abdülaziz mecnun mu oldu, kâfir mi*" diye sorunca ortalık karışmıştı.

Şeyhülislam mesele hakkında yeterli malumata sahip olmadığı, Avni Paşa da bu hususta geçerli bir sebep bulunmadığını bildiği için sükût etmişti. Midhat Paşa ve Rüşti Paşa'nın laf kalabalığı ile mesele geçirtilmeye çalışılmıştı. Hal' fetvası okunup, Hayrullah Efendi fetvanın Fetvahanedeki hususi deftere yazılmasını emredince başmüevvit Ömer Lütfi Efendi "*Fetvahanede tesvit olunmayan fetvaların kaydı usûlden değildir. Hem de bu fetva sakk ü sebki (fetvanın düzenlenmesinde ve yazılmasında takip edilen usûl) muvafık-ı usûl değildir*" deme cesaretini göstererek fetvanın usûlüne uygun olmadığını söylemişti.¹²⁸

127 M. Celaleddin Paşa, *a.g.e.*, I, 114; A. Midhat Efendi, *Üss-i İnkılâp*, s. 175.

128 Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 233.

Abdülaziz Han'ı tahtan indirenler onun hayatta kalmasından da rahatsız olup gerçeklerin ortaya çıkmasından ve onun tekrar tahta gelmesinden korkuyorlardı. Onu tahtan indirmekte beraber hareket edenler ondan sonra kendi aralarındaki görüş ayrılığı ve menfaat çekişmesi yüzünden birbirine düştüler. Tahtan indirme olayından üç dört gün sonra bir şeyin değişmediğini gören Harp Okulu kumandanı Süleyman Paşa, Serasker Hüseyin Avni Paşa'ya "eski hakanın ne suçu vardı, eğer ıslahat olarak bir şey yapılmayacak olursa ben onu tekrar tahta çıkarırım" demişti.¹²⁹ Abdülaziz'in hayatta kalmasını kendisi için tehlikeli gören Hüseyin Avni Paşa, intihar görüntüsü altında ona suikast düzenleterek şehid ettirmişti. Aradan fazla bir zaman geçmeden kendisi de Çerkez Hasan tarafından öldürülen Hüseyin Avni Paşa'nın, masum ve mazlum bir halifenin hal'inde ve şehid edilmesinde üstlendiği görev, bitmek bilmeyen siyasi hırs ve kini onun hayatına mal olmuştu.

"Millet seni hal' etti" denilerek hilâfet makamından indirilen ve geceleyin yatağından kaldırılıp götürülen ve daha sonra da şehid edilen Sultan Abdülaziz'in başına gelenler millete çok ağır geldi, büyük üzüntüye sebep oldu. Padişahın tayin ettiği üç-dört vekilin (bakanın) siyasi emelleri için şahsında hilâfet ve saltanatı cem eden büyük bir padişahının bu şekilde hal' edilmesinin benzeri tarihte görülmemişti. Bir vekilin müvekkilini azletme hakkı olmaması kaidesince vükelâ-i devletten bir veya bir kaçının müvekkilleri olan padişahı saltanat tahtından indirip bunu umumun görüşü ve milletin icraatı olarak belirtmeleri şeran ve siyaseten geçersizdi.

Sultan IV. Mustafa'nın hal'inden sonra yetmiş sene geçmiş olmasına rağmen bu vakanın dehşeti efkâr-ı umûmiyyeden geçmemişken ve böyle bir halin tekrarı ihtimali insanların akıllarının uçundan dahi geçmezdi.¹³⁰ Sultan Abdülaziz Han'ın hal' edilmesinin akabinde validesine ve saray halkına da çok kötü muamele edilmiş, saray yağmalandığı gibi Valide Sultan'ın ve saraydaki diğer kadınların üzerindeki ziynet eşyaları bile sökülüp alınmıştı. Cevdet Paşa'nın ifadesiyle; Yeniçeri zamanında vuku bulan ihtilallerde bile Harem-i Hümayûn'a bu derece

129 A. Şeref Efendi, *a.g.e.*, s. 157.

130 M. Celaleddin Paşa, *Mirât-ı Hakikat*, I, 100, 107.

hakaret edilmemiş ve kötü muamele yapılmamış olduğundan bu olaylar insanlarda derin endişeye ve üzüntüye sebep olup, efkâr-ı umûmiyeye pek ziyade dokunmuştu.¹³¹

Osmanlı'nın sadık tebaası hiçbir vakit, mukaddes ve yüce bildiği hilâfet ve saltanat makamındaki hükümdarların şahsına ve hususi hareketlerine itiraz etmeyip, sadece onların ülke ve millet için yaptıklarına dikkat eden bir halk olduğunu tarihi olaylar göstermekteydi.¹³² Bu itibarlar Abdülaziz Han hakkında mersiyeler yazıldı. Aşağıdaki mersiyeler nesiller boyu söylenip geldi:

“Seni tahtan indirdiler
Üç-çifteye bindirdiler
Topkapu'ya gönderdiler
Uyan Sultan Aziz uyan
Kan ağlıyor bütün cihan¹³³”

Şer'î usûl ve esasa riayet edilmeden yazılan fetvada “Abdülaziz'in, şuuruna hâlel gelen ve siyasi işlerden anlamayan bir halife olduğundan” bahsedilmişti. Halbuki bu fetvayı imzalayan ve darbeyi gerçekleştiren devlet adamları “şuuruna hâlel gelmiş” diye iddia edilen halife tarafından bu makamlara getirilmişlerdi. Halife onları makamlarına tayin ederken şuurunu yerindeydi. Ancak onları makamlarından alma ihtimalinde aynı halife şuurunu kaybetmiş oluyordu.(!)

Abdülaziz'in hal'inden sonra özellikle Rusya'dan Kırım'ı geri almak için büyük miktarda borçlanarak büyük yatırım yapılan ve büyük devletlerin korkusu haline gelen donanma işe yaramaz hale gelmişti.

B-Osmanlı Devleti'ni Taksim Planları

Osmanlı devlet adamlarının birbirleriyle uğraşıp, siyasi ikbal peşinde koştukları ve padişahı hilâfet makamından indirme hevesleriyle ülkede meydana getirdikleri siyasî istikrarsızlık ortamında yabancı devletlerin

131 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, IV, 158.

132 A. Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 171

133 Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV, 275.

Osmanlı üzerindeki baskısı daha da arttı. 1868 yılında Rus prensi Korçakof, Osmanlı elçisine Osmanlı'nın sınırları içerisinde yaşayan hristiyanlara muhtariyet vermesinden başka bir çaresinin olmadığını söylemişti. Bir başka Rus diplomatı da bu ifadeleri daha da ileri götürmüş ve "Osmanlı Devleti için ya otonomi yahut anatomiden birini kabul etmekten başka bir çare olmadığını"¹³⁴ söyleyerek ya hristiyanlara muhtariyet verilmesini veya devletin bünyesinde bir ameliyat yapılarak Osmanlı mülkünün taksim edilmesi gerektiğini belirtmişti.

Almanya ve Fransa arasındaki mücadelede Almanya, Fransa'yı yalnız bırakmak için 7 Eylül 1872 tarihinde Avusturya ve Rusya devleti ile birlikte üçlü bir ittifak kurmuştu. İngiltere'nin de tarafsızlık politikasını benimsemesinin neticesinde Osmanlı'nın büyük devler arasında yalnız kalması eskiden beri Osmanlı topraklarında gözü olan Rusya için büyük bir fırsattı. Söz konusu ittifak çerçevesinde bir araya gelen üç devletin imparatorları kendi aralarında görüşürlerken Rusya İmparatoru konuyu Osmanlı Devleti'ne getirerek Osmanlı ülkesindeki, hristiyan kavimlerin isyana hazır olduklarını beyan etmiş ve çıkan kargaşadan istifade ederek Rumeli'nin ve Türkiye'nin doğusunun taksim edilmesi fikrini ortaya atmıştı. Ayrıca İngiltere gibi bazı devletlerin buna muhalefet etmesi durumunda bilittifak mukavemet gösterilmesi kararlaştırılmıştı.

12 Mayıs 1876 tarihinde gerçekleştirilen görüşmelerde yer alan Rusya Başvekili Korçakof, Almanya Başvekili Bismark ve Avusturya Başvekili Andraşi Osmanlı Devleti'ne karşı takip edecekleri politikayı belirlediler. Korçakof, balkanlardaki hristiyanların isyana hazır hale geldiğini ve Osmanlı'nın bunları bastırmasına imkan olmadığını düşündüğünden çıkacak olan ihtilalde Osmanlı'nın yalnız bırakılması gerektiğini belirtmişti. Bu görüşmelerden sonra özellikle Rusya ve Avusturya himayelerinde bulunan Slav cemiyetlerine her türlü yardımda bulunarak Bosna Hersek, Karadağ, Sırbistan ve Bulgaristan bölgelerinde yaşayan hemcinslerini isyana teşvik ettiler.¹³⁵

Balkanlardaki milliyetçilik hareketleri hristiyan devletler tarafından desteklendiği bir ortamda önce hristiyan cemaatler kanlı kıyımlarla

¹³⁴ Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimât*, s. 222.

¹³⁵ M. Celaleddin Paşa, *a.g.e.*, I, 40-1

Osmanlı'ya isyan ettiriliyor daha sonra müslümanlar nefs-i müdafaada bulununca veya devlet bunları bastırmaya çalışınca "hristiyanlara kıyım yapılıyor bunları kurtaralım" diye Avrupa kamuoyu ayağa kaldırılıyordu. Osmanlı Devleti'nin hemen hemen bütün vilayetlerinde bulunan Avrupalı devletlerin konsolosları en küçük bir olayı bile büyütürük ülke-lerine rapor edip, Osmanlı'nın içişlerine müdahale ediyordu.¹³⁶ Bu şartlarda Hristiyan dayanışması karşısında dünya müslümanlarının birbirlerine destek olması daha da önemli hale gelmişti.

C-Köklü Eğitim Kurumları

Sultan Abdülaziz devrinde eğitim alanında bir hamle yapmak, zamanın getirdiği şartlara göre ortaya çıkan ihtiyaçları karşılamak ve eğitim hayatını daha nizamî bir hale getirmek maksadıyla 1869'da da *Maarif-i Umûmiyye Nizamnâmesi* yayınlanarak ülke genelinde eğitimin bir sistem dahilinde yürütülmesi hedeflenmişti.¹³⁷

Önceden eğitime devam eden mekteplere ilaveten Sultan Abdülaziz Han devrinde pekçok yeni eğitim kurumu açılmıştı. Müfredatında çok değişiklik olmakla birlikte eğitimlerini günümüze kadar devam ettiren birçok eğitim kurumu Sultan Abdülaziz tarafından tedris hayatına katılmıştı. Türk eğitim tarihinde önemli bir yere sahip olan *Mekteb-i Sultânî*, (Galatasaray Lisesi) ve *Dârüşşafaka* bunların başında gelmekteydi. Dârüşşafaka özellikle anasız-babasız ve fakir çocukların eğitimine tahsis edilerek açıldığı tarihten itibaren mühim vazifeler yapmıştı.¹³⁸

1 Eylül 1868 tarihinde açılan Mekteb-i Sultânî'de müslim, gayr-i müslim ayrımı yapılmadan bütün öğrencilerin eğitim görmesine imkan sağlanarak farklı inanç ve mezheplere sahip öğrenciler arasında birliğin temini hedeflenmişti. Müslümanlar ile gayr-i müslimlerin huzurlu bir şekilde bir arada yaşamaları ittihâd-ı anasıra hizmet edecek, böylece gayr-i müslimlerin ayrılık ve bağımsızlık düşüncelerini önleyecekti. Mektepte ders vermek için Avrupa'dan getirilen yabancı öğretmenler de Batı'nın bilim ve teknolojisinin Osmanlı'ya kazandırılmasına yardımcı olacaklardı.

¹³⁶ Koloğlu, *Abdülhamid Gerçeği*, İstanbul 2007, s. 79.

¹³⁷ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, II, 484; Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 143, 149.

¹³⁸ Ahmed Lütü Efendi, *Tarih*, XII, 23.

Mektebin programı o devirde Fransa'nın eğitim işlerini idare den Bouree'nın fikirlerine uygun olarak Fuad Paşa tarafından tanzim edildiğinden müslümanların buna tepki gösterip, okula rağbet etmeyecekleri beklenirken, ilk tepki gayr-i müslimlerden gelmişti.

Mektebin açılmasında ve eğitiminde Fransa'nın büyük tesiri olmasına rağmen Papalık birbiri ardınca neşrettiği iki emirname ile doğudaki Katoliklerin Mekteb-i Sultânî'ye devam etmelerini yasakladı. Papa'nın bu emri karşısında eskiden beri Osmanlı ülkesindeki Katoliklerin hâmisî rolünü üstlenen Fransa, zor durumda kalmıştı. Fransız elçiliğinin Papalık yanındaki ciddi teşebbüslerinin neticesinde, Papalığın "Katolik mezhebinin hiçbir tehlikeye maruz olmadığına" dair kararından sonra Katolikler bu okula gidebilmişlerdi.

Musevîler de hristiyanlar ve müslümanlar tarafından tesis edilen bu mektebe gitmek istememişler, çocuklarını bu mektebe göndermek isteyenler ise "yemek" hususunda Musevî ahkâmına riayet edilmesini istemişlerdi. Bütün bunlara rağmen Mekteb-i Sultânî, 1869 yılında binanın en son kapasitesi olan 622 talebeye ulaşmıştı. Bu talebelerin arasında 277 Müslüman, 91 Ermeni, 28 Ermeni Katolik, 85 Rum, 65 Katolik Latin, 29 Musevî, 40 Bulgar, 7 Protestan bulunmaktaydı. Müslüman talebeler eskiden beri ücretsiz okumaya alıştıklarından ücretli olan bu okula pek itibar etmeyeceği düşünülmüş ise de pek çok Türk çocuğunun bu okula devam ettiği görülmüştü.¹³⁹

VII) TANZİMATIN DİNİ VE SOSYAL HAYATA TESİRLERİ

Tanzimat'tın ianından sonra en büyük değişiklik gayr-i müslimlerde görülmüştü. İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren müslümanlar gayr-i müslimlerle beraber yaşamışlardı. Hz. Muhammed (s.a.v.) Medine'de yaşayan ancak İslâm'ı kabul etmeyen diğer dinlere mensup insanların haklarını tanıyan esaslar ortaya koymuştu. Kur'an-ı Kerim'de Yahudiler ve Hristiyanlardan Ehl-i kitap olarak sıkça bahsedilmiş, "dinde zorlamanın olmadığı"¹⁴⁰ belirtilerek gayr-i müslimlerin kendi iradelerinin dışında İslamlaştırılması yasaklanmıştır. Kur'an-ı Kerim'de, Ehl-i kitab'ın kestiği

139 Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimât*, s. 228-30.

140 Bakara 2/256.

hayvanların etlerinin müslümanlar için helal olduğu belirtilip, müslüman erkeklere onların iffetli kadınlarıyla evlenmeye izin verilmesi¹⁴¹ müslümanlarla gayr-i müslimlerin sosyal hayatta çeşitli münasebetler içerisinde olmasına fırsat vermişti. Müslümanların kadın olsun erkek olsun zenginleri zekatla mükellef tutulurken, gayr-i müslimlerin sadece erkekleri cizye adı altında bir nevi vergi ile mükellef tutularak¹⁴² onların İslâm ülkesinde inanç ve ibadetlerini serbest bir şekilde yerine getirip, huzur ve güven içerisinde işlerini ve sanatlarını icra etmesine imkan sağlanmıştı.

Hz. Ömer, Kudüs'ü fethettiği zaman bu esaslar çerçevesinde orada yaşayan hristiyanların mal, can ve namuslarının koruma altında olduğunu ifade ederek, onların İslâm hâkimiyetinde yaşarlarken haklarını ve sorumluluklarını açıkça belirtmişti.¹⁴³

Hz. Ömer'den sonra müslüman idareciler bu esaslara bağlı kaldığından İslâm dünyasında bulunan gayr-i müslimler tarih boyunca inançlarından veya ibadetlerinden dolayı bir sıkıntı ile karşılaşmadan hayatlarını sürdürmüşlerdir. İslâm dünyasında gayr-i müslimler, müslümanlardan farklı şekilde giyinmek, şehir içinde ata binmemek ve silah taşımamak¹⁴⁴ gibi yasaklarla muhatap olsalar da Batı'da hristiyan idarecilerin zulmü altında zor şartlarda yaşanan hristiyanların aksine Osmanlı Devleti'nde gayr-i müslimler asırlarca huzur içinde inanç ve ibadetlerini yaparak hayatlarını sürdürmüşlerdi. Bu itibarla Osmanlı; tarihte dinî toleransın en yüksek seviyede kabul gördüğü, farklı inanç sahiplerine ve ayinlerine tanınan serbestlik sebebiyle zamana ve hükümdarın kişiliğine bağlı olmandan kurumsallaştığı bir devlettir.¹⁴⁵

Avrupa feodalitesinde olduğu gibi Osmanlı'da farklı halk sınıflarına göre ayrı ayrı hükümler olmadığından reaya topluluğu dış güçlerin kendilerini kışkırtmasına kadar asırlarca hallerinden memnun olarak yaşamışlar ve bu duruma alışmışlardı. Hatta reaya yani gayr-i müslim azınlıklar, askerlik yapmadıklarından ticarî işlerinde ve sanatlarında serbestçe

141 Mâide 5/5

142 Tenvîr 9/29.

143 Taberî, Ebû Câfer Muhammed b. Cerir, *Târihu'r-rusul ve'l-mülûk*, Kahire, 1979, III, 609; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, VII, 57.

144 Kudûrî, *Muhtasarul-Kudûrî*, s. 193.

145 Engelhardt, a.g.e., s. 194.

hareket etmişler ve devletin hâkimleri olan müslümanlardan daha geniş dünyevî imkanlara sahip olmuşlardır.

Osmanlı hâkimiyetine alınmasından sonra Anadolu'da Balkanlar'da ve Suriye'de hristiyan toplulukların kiliselerine eskisinden daha fazla imtiyaz verilmiş, mahalli cemaat örgütleri muhafaza edilmişti. Batılı yazarların ifadesi ile "âdeta bağımsızlığa varan bir özerklik altında" yaşayan hristiyanlar, Rum, Sırp, Bulgar ve Arnavut gibi millî kimliklerini asırlarca muhafaza edebilmişlerdi.¹⁴⁶

Başta Rusya olmak üzere hristiyan devletler Osmanlı'yı din farkı gözetmeden bütün vatandaşları arasından eşitlik esasının uygulanması konusunda zorlarken o devirde Ortodoks Rusya'nın kendi ülkesinde Katoliklere veya Yahudilere eşitlik statüsü vermesi şöyle dursun böyle bir şey bahis mevzu bile edilemezdi. Böyle bir durum istenmeyen bir gelişme kabul edilirdi.¹⁴⁷ Fransızlar da sadece Katoliklerin menfaatleri ile ilgilendiğinden söz konusu ülkelerin Osmanlı'ya telkinde bulundukları "dinler arasında eşitlik esası" onların insanî duygularından veya bu esası kendi ülkelerinde uyguladıklarından kaynaklanmayıp, daha çok azınlıkları bahane ederek Osmanlı'nın içişlerine karışmak ve bu şekilde iç huzurunu bozarak Osmanlı'yı zayıflatmaya yönelikti.

Elde ettikleri haklardan ve hristiyan devletlerinin himayesinden istifade eden azınlıklar arasında, millî hareketler ve bağımsızlık düşüncesi devamlı geliyordu. Gayr-i müslim milletleri hâkimiyeti altında tutmaya çalışan devlet, ittifak-ı anasır (milletlerin birliği) esası çerçevesinde dinler ve mezhepler arasında bir ayırım yapmadan, bütün Osmanlıların müsavi olduğunu ifade etmişti. Osmanlı, Islahat Fermanı ile daha önceden gayr-i müslimlere tanınmayan bir takım haklar vererek onları memnun etmeye çalışmış ise de gayr-i müslimler, tanınan haklardan hiçbir zaman tatmin olmamışlardı. Zira gerek Osmanlı'ya baskı yaparak hristiyan tebaasına yeni haklar tanınması yönünde ıslahat yapmak için zorlayan devletlerin, gerekse onların desteğini alan gayr-i müslimlerin gerçek niyeti etnik ve dinî esaslar istikametinde balkanları küçük

146 Küçük, Cevdet, *Osmanlı İmparatorluğunda "Millet Sistemi" ve Tanzimat, Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri*, Ankara 1987, s. 14.

147 Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 92.

küçük müstakil hükümetler halinde getirerek bölmek ve daha sonra Osmanlı ile bağlarını koparmaktı.¹⁴⁸

Batılı devletler Tanzimat ve Islahât gibi fermanlarla Osmanlı'yı modernleşmeye zorlarken asıl maksatları Osmanlı'nın kendi vatan-daşları üzerindeki hâkimiyetini sınırlamak, bilhassa Avrupalıların yerli temsilcileri durumuna gelen azınlıklara bir takım imtiyazlar sağlayarak onları güçlü hale getirmektir.

Tunuslu Hayreddin Paşa, ülkedeki gayr-i müslimlerin kendilerine tanınan haklar ve özgürlükleri farklı gayeler için kullandıklarını ifade ederek bu konuda dikkatli hareket edilmesini şöyle dikkat çekmişti:

“Bizim gördüğümüz çoğunun gayesinin Osmanlı Devleti'nin gücünü yok etmek olduğuna dair delillerdir. Zira şimdiki özgürlükler verildiğinde de devlete karşı iyi niyet emareleri göstermemişlerdir. Bunun yerine devletin resmi tavrından şikâyet etmek ve kargaşa meydana getirmek suretiyle kendi ırklarından olanlarla yaklaşma arzusunu izhar ettiler. Bu onların kalplerine himaye tohumlarını belli amaçlarla serpen yabancıların fesadâtına sürekli maruz kalarak yozlaşmalarının neticesidir. Talep edilen özgürlüklerin bu engelleri bulundurmada ihdası, sadece gizli emellerin başarıya ulaşmasını kolaylaştırır.”¹⁴⁹

Gayr-i müslimler, müslümanlarla eşitlik hakkını elde edince hristiyan devletlerin himayesinde geliştirdikleri ticaret sayesinde servetlerine servet kattılar. Müslümanlardan daha iyi dünyevi eğitim veren okullar açan azınlıklar, özellikle misyoner okulları sayesinde hem kendi milletlerine bağımsızlık düşüncesi aşıladılar, hem de ileriki yıllarda bu okullara dünyevî eğitim almak maksadıyla giden müslüman öğrencileri de kendi kültürleri doğrultusunda eğittiler. Bu faaliyetler neticesinde gayr-i müslim azınlıklar kültür ve ekonomik bakımdan müslümanlardan ileri gidip bu imkânlarını kendi millî hırsları ve siyasi emelleri doğrultusunda kullandılar.¹⁵⁰

Gayr-i müslimler kültürel ve ekonomik alanda güçlenirken Osmanlı, büyük devletlerin baskılarının neticesinde hayatta kalma mücadelesi

148 M. Celaleddin Paşa, *a.g.e.*, I, 220.

149 Hayreddin Paşa, *En Emin Yol*, s. 140-1.

150 A. Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri*, s. 52

verdiğinden devlet, savaş masraflarını karşılayamaz duruma gelmişti. Paris Antlaşması ile Osmanlı'nın Avrupa ile ilişkisi gelişince Avrupa bankalarının kapıları açılmış ve Osmanlı zamanla borçlanmaya alışmıştı. Devletin ekonomik açıdan bağımsızlığı tehlikeye girdiğinden siyasi sahadaki gücü de zayıflamıştı. Osmanlı siyaset adamları iktisadi sıkıntıdan kurtulmak ve devlet üzerindeki yabancı müdahalesini azaltmak için gayret etmişler, hatta devletin maliyesine ve içerideki ekonomik hayata büyük zararı olan kapitülasyonların kaldırılması için çalışmışlardı. Paris Antlaşması'yla Osmanlı Devleti'ne Avrupa'nın umumi haklarından istifade etme imkanı sağlamasından dolayı Fuad Paşa, 1858 senesinde kapitülasyonların fiilen bir manasının kalmamasını dikkate alarak kaldırılmasını istemiş¹⁵¹ ise de başarılı olamamıştı.

Batı'nın telkinleri neticesinde Osmanlı vatandaşları arasında Fransa kanunlarını Türkçeye tercüme ederek mahkemelerde onunla hüküm verilmesini isteyenler çıkmıştı. Cevdet Paşa bunlara karşı "bir milletin kavanin-i esâsiyesini (Anayasasını) böyle kalb-ü tahvil etmek, o milleti imha etmek olur" diyerek karşı çıkmış ve Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye'nin hazırlanmasına başlayarak İslâm hukukunun esaslarının zamanın şartlarına göre yeniden tedvin edilmesini sağlamıştı.¹⁵² Mahkemeler konusunda azınlıkların şikayetleri bitmediği gibi, İslâm hukukuna göre muhakeme olmak istemediklerinden haklarının teminat altına alınması için gayr-i müslimler, büyük devletleri araya koyarak padişaha kendi istedikleri şekilde yeni muhakeme usulünün kabulü için baskı yapmışlardı. Bu baskıların neticesinde Islahat Fermanı'nda müslümanlarla gayr-i müslimler arasında meydana gelen ihtilaflara bakmak için yeni düzenlemelerin yapılacağı açıklanarak, eskiden beri İslamî mahkemelerde yargılanmak istemeyen gayr-i müslimlere kendi mahkemelerinde muhakeme yolu açılmıştı.¹⁵³

Tanzimat Fermanı'nı ilan eden Sultan Abdülmecid'in saltanat ve hilâfet konusundaki düşünceleri önceki padişahlardan farklı değildi. Abdülmecid Han saltanat ve hilâfetinin meşruiyetinde hiç şüphe etmiyor; kendisini şeriata karşı sorumlu kabul edip, onun esaslarını yerine getirmeyi

151 Engelhardt, *a.g.e.*, s. 299.

152 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 1-12, s. 63-4.

153 Islahat Fermanı'nın tamamı için bkz: Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimât*, s. 479 vd.

yüce bir gaye olarak görüyordu. Abdülmecid Han, Tanzimat Fermanı'nın başında bunları ifade ettiği gibi, Islahat Fermanı'nda ilk olarak Osmanlı tebaasındaki bütün milletlerin, Allah'ın kendine bir emaneti olduğu kabul ettiğini ifade etmişti. Sultan, emanete gösterilen kudsî hassasiyetin halkının menfaatlerini ve haklarını koruma konusunda da gösterileceğini belirtiyordu. Bununla beraber Tanzimat ve Islahat Fermanları padişahın bir kısım tasarruflarına kısıtlama getiriyor, yetkilerinin bazısının vezirlere veya teşkil edilen yeni meclislere havale ediyordu.

XIX. asırdaki gelişmelere bakıldığında padişahın dış dünyadaki gücünü zayıflamasının yanında aynı zamanda halife olan sultanın müslümanlar katındaki itibarını da sarsıldığı dolayısıyla Osmanlı saltanat ve hilâfeti eski ihtişamını yitirmeye başlandığı görülür.

A-Yabancı Elçiliklerin Müdahaleleri

Yabancı devletlerin elçileri Osmanlı'nın o kadar içişlerine karışıyordu ki âdeta devletlerinin Osmanlı'daki genel valisi gibi hareket ediyor, sadrazamlar başta olmak üzere devlet adamlarını kendi menfaatleri doğrultusunda kullanmak için her türlü yola müracaat ediyorlardı. Azledilen sadrazamlardan elçilerle dirsek temasına geçip onların padişaha tesir etmesini sağlayarak tekrar makam sahibi olmak isteyenler bile çıkmıştı. Bir gün İngiltere elçisi hilâfet makamınca yapılması güç bir istekte bulunmuş ve isteğinde ısrar etmişti. Bâbîâli ve Padişah hayli sıkılmış, Reşid Paşa sadrazamlığa getirilmiş, elçi de isteğini bir daha ağzına almamıştı.¹⁵⁴

Tanzimat'a kadar İstanbul'da bulunan yabancı elçilerin görevi yalnız tebaalarının işlerine bakmak ve devletlerinden aldıkları talimatları Bâbîâliye tebliğ etmekten ibaretti. Elçiler padişahla, bir İstanbul'a geldiklerinde bir de ayrılırken görüşürler, sadrazamla da çok mühim bir mesele olmadan görüşmezlerken Reşid Paşa'nın elçilerin nüfuzunu kendi siyasi ikbali için kullanmaya başlamasından itibaren elçiler; Osmanlı'nın içişlerine karışmaya başlamışlardı. Nitekim Ziya Paşa, Mustafa Reşid Paşa'nın ne zaman makamından azledilse yabancı bir sefirin desteğiyle tekrar o makama getirildiğinden bahseder.¹⁵⁵ Ebuzziya Tevfik (1848-1913)

154 A. Şeref Efendi, *a.g.e.*, s. 69.

155 Sungu, İhsan, *Tanzimat ve Yeni Osmanlılar*, İstanbul 1940, s. 12.

de Bâbiâli içindeki bazı devlet adamlarının elçiliklerde bulunan yabancı-
cılara bir takım işleri gördürdüklerini ancak aynı zamanda kendilerinin
de onların pek çok işini yaradıklarından bahseder.¹⁵⁶

Fuad Paşa bir müzakere esnasında İngiliz Elçisi Canning'e: "*Devlet-i Aliyye dört esas üzere tesis edilmiş olup, bunlar ile idaresi ve ilerlemesi kabil olur ve bunlardan birisi noksan olursa idare kabil olmaz. Dört esas: Millet-i İslâmiyye, Devlet-i Türkiye, Selâtin-i Osmaniye, Payitaht-i İstanbul*" demişti. Cevdet Paşa: "Fuad Paşa'nın bu sözü doğrudur" dedikten sonra "fakat bu kadar yüzyıllardan beri millet-i hâkime olan ehl-i islâm, gayr-i müslim tebaa ile tam müsavi bir dereceye indirilince acaba bu esaslardan birisi yıkılmış olmadı mı?" diye sorarak müslümanların gayr-i müslimlerle aynı seviyeye indirilmesini tenkit etmişti.¹⁵⁷

Ziya Paşa, müsâvat meselesinin zuhurunun aslında hristiyanların hukukça aşağı seviyede olan mertebesinin adalet menzilesine ulaştırma düşüncesinden kaynaklanmakla birlikte uygulamada gayr-i müslimlerin elde ettikleri haklar sayesinde bazen müslümanları geçtiklerine dikkat çekmişti. Bütün Avrupa devletleri haksızlığa uğrayanların sadece hristiyanlar olduklarını düşündüklerinden müslümanların hakları konusunda hiç ağızlarını açmazlardı. Hristiyanların birinci derecede hâmilere sefâretler, ikinci derecede birçok imtiyazlara sahip patrikhaneler, üçüncü derecede de cemaat-i millîye meclisleri ve gene seçimle belirlenen vekilleriydi. Bundan dolayı ülkenin en ücra bir köşesinde bir hristiyan haksızlık yapılacak olsa eyalet meclisi ve cemaat meclisi davacı olur, bunlar valiye söz geçiremezlerse meseleye patrikhane müdahale eder ve çoğu zaman haksız durumlarda bile haklı çıktıkları olurdu. Şayet patrikhane hükümete tesir edemez ise sefâretler devreye girerdi. Rum milletinden ise Rusya, Katolik ise Fransa, Protestan ise İngiltere sefâreti gizli ve kuvvetli bir tebliğ ile işi yoluna koydururlardı. O devirde Ziya Paşa haklı olarak "buna müsâvat mı derler?" diye soruyordu.¹⁵⁸

Islahat Fermanı'nın hazırlanması esnasında hristiyanlar için Osmanlı'dan daha fazla hak koparmak için âdeta birbirleri ile savaşan İngiltere

156 Tevfik, Ebuzziya, Yeni Osmanlılar Tarihi, nşr. Şemsettin Kutlu, İstanbul 1973, I, 94.

157 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 1-12, s. 85.

158 Sungu, *a.g.e.*, s. 21

ve Fransa elçileri verilen tavizleri hiç yeterli bulmazlardı. Özellikle İslâm'ı terk eden bir mürtede uygulanacak ölüm cezasının kaldırılmasını şiddetle arzu ediyorlar bu cezanın din özgürlüğüne aykırı olduğunu iddia ediyorlardı. Ancak Britanya Elçisi Stratford Canning'in din özgürlüğünden anladığı şey; Protestan misyonerlerinin tam bir serbestlik için müslümanları hıristiyanlaştırmak için çalışmasının yanında, Ortodoks ve Katolik mezhebinden Protestanlığa hıristiyan kazandırma gayretlerinde bir mani ile karşılaşmamasıydı. İngiliz Elçi Türklerin müslüman kalarak asla Avrupalı olmayacağına belirttiği gibi, onun rakibi Fransız Elçisi ise, Müslüman Türklerin Avrupalılaşması için Fransız Medenî Kanunu'nun alınmasını bile yeterli bulmuyor, Fransız eğitim sistemi ve dilinin de alınmasını tavsiye ediyordu.¹⁵⁹

Yabancı devletler Osmanlı'nın içişlerine karışıp devlet üzerinde nüfûz kurmaya gayret ederken bir kısım devlet erkânı da bunları kendi siyâsi ve dünyevî menfaatleri istikametinde kullanmaya çalışıyordu. Devlet erkânının bir kısmı istediklerinde veya kendi menfaatlerine bir zarar gelmesi durumunda elçileri sıkıştırmakta başarılı olabiliyorlardı. Namık Kemal (1840-1888) bu duruma dikkat çekerek Bâbü'lî'nin işine gelmediği zaman hiç kimsenin nasihatini dinlemediğini belirttikten sonra "sefaretler küçük büyük her işimize karışırken ıslah-ı halimize geldiği zaman Avrupa aciz mi? kalıyor" diye soruyor ve cevap olarak da şöyle diyordu:

"Evet, vükelâ isterse Avrupa'yı işimize karıştırır, isterse lakırdı bile söyletmez. Sultan Abdülmecid zamanında hazinenin bulunduğu buhran hali üzerine sefaretler ıslahat talebi için zat-ı şahaneyi (padişahı) görmek istediler. Vükela öyle bir iddiaya kalkılırsa biz memuriyetlerimizden istifa ederiz deyivermekle gürültünün önünü aldılar. Hatta geçenlerde Fransa Devleti ıslah-ı hal vesayasını biraz ziyadeleştirmekle Fuad Paşa, biz de o kadar sıkıştırılırsak Rusya ile ittifaka mecbur oluruz yollu barbar bağırır." ¹⁶⁰

Tanzimat devrinde Bâbü'lî hükümetinin bazı üyeleri Avrupalıların kendilerine gizli bir şekilde nasihat edip yönlendirmelerini isterler ve yaptıkları işlerin ise alenen alkışlanarak desteklenmesinden memnun

159 Berkes, *a.g.e.*, 218.

160 Sungu, *a.g.e.*, s. 20.

olurlardı. Nitekim Fuad Paşa elçilere “*Bize suflörlük*¹⁶¹ ediniz, fakat sahneyi ve rollerin icrasını bize bırakınız”¹⁶² demişti. Açıkça Avrupalıların tesiri ile ıslahat yaptıkları düşüncesinin Osmanlı toplum nazarında yaygınlık kazanmasından çekinirler ve elçilerin istekleri, işlerine gelmediği zaman özellikle de siyasi menfaatlerine zarar geleceğini bildiklerinden elçileri oyalama politikası takip ederlerdi. Bu itibarla Tanzimat Devri’nde Osmanlı devlet erkânının tamamen sefirleri dinleyerek ve onların her dediğini yaparak devleti idare ettiklerini de söylemek mümkün değildir.¹⁶³

B-Mora’da Yunanlıların İsyanı

Osmanlı Devleti’nin himayesinde asırlardır varlıklarını devan ettiren azınlıkların Avrupa’nın güçlenmesi ve gayr-i müslimlerle ilişkilerini geliştirmesinden sonra ekonomik, siyasî ve kültürel durumları değişmişti. Osmanlı’ya eskiden beri bağlılığında şüphe edilmeyen ve kendilerine güvenilerek devlet hizmetlerinde kullanılan Rum tebaadan bazıları, uzun bir süreden beri Venedik ve İtalya kanalıyla eğitim veya ticari faaliyetler yoluyla Batı ile daha fazla ilişki içerisindeydiler.

Rusya’nın Ortodoksların hamiliğine soyunması ve bu istikamette Rumları bağımsızlığa kışkırtmasının yanında özellikle Fransızların Ortodoks Rumları Katolikleştirme gayretleri ve azınlıkların Fransızlara tanıyan ayrıcalıklardan istifade etme düşüncesi gibi çeşitli sebeplerle, Rumlar arasında bağımsızlık ve milliyetçilik fikirleri yayılmaya başladı. Akdeniz ticaretini büyük oranda ellerinde bulunduran hatta Londra’ya varıncaya kadar Avrupa’nın birçok kentinde koloniler kuran Rumlar, hem zenginleşmişler hem de Fransız İhtilali’nden sonra yayılmaya başlayan milliyetçilik akımının tesirinde kalmışlardı. Özellikle Napolyon’un yaptığı kışkırtmalardan bazı Rum aydınlar etkilenmiş ve bağımsızlık düşüncesini geliştirmişlerdi. Ayrıca gelişen hümanizm ve rönesans hareketleri ile eski Yunan kültürüne ilgi artmış, Avrupalı aydınlar arasında Rumlara karşı alaka uyanmıştı.

Napolyon, Akdeniz ticaretine hâkim olmak ve Mısır’ı işgal etmeyi

161 Tiyatroda kuliste durarak, oyunculara sözlerini fısıltıyla söyleyen ve hatırlatan yardımcı kimse.

162 Engelhardt, *a.g.e.*, s. 241.

163 Ortaylı, *a.g.e.*, s.110.

kafasına koyduktan sonra Osmanlı'nın başına içeride gaileler çıkarak onu meşgul edip zayıflatmayı düşünmüştü. Venedik'i işgal edip, 1797 yılından itibaren Yunan adaları ile Arnavutluk sahillerini alan Napolyon, Osmanlıyla komşu olmanın avantajını kullanarak Mora ve Arnavutluk'ta halkı Osmanlı'ya karşı kışkırtmıştı. Napolyon, Arnavutluk ve Mora'ya ajanlar göndererek Fransa lehine Osmanlı aleyhine propagandalar yaptırmış ve General Gentili'den bölge halkının istiklal temayüllerini körüklemesini istemişti.

Yunanlıların Osmanlı'ya karşı isyan etmesini isteyen Napolyon “Yunanistan'da uyanmaya başlayan milliyet taassubu, dinî taassuptan daha kuvvetli olacaktır” diyerek milliyet düşüncesinin bundan sonra dinî duygulardan daha çok Batı'lı milletleri etkileyeceğinin haberini vermişti. Napolyon'un bu kışkırtmaları halkın bağımsızlık düşüncesini güçlendirmiş, Osmanlı'nın Avrupa kısmında yaşayan insanlar arasında huzursuzlukları arttırmış ve sonu bağımsızlıkla neticelenen çeşitli isyanları tetiklemiştir.¹⁶⁴

Rusya'nın, Mora ve Yunan adalarındaki Rumları himaye etme ve onları kışkırtma gayretleri, 12 Şubat 1821 tarihinde papazların başını çektiği bir isyana dönüştü. Mora'da isyan eden Rumlar, asırlardır himayesinde yaşadıkları müslüman Türk komşularını öldürüp mallarını yağmaladılar.¹⁶⁵ Osmanlı isyanı bastırmaya çalıştı ise de Hristiyan devletlerin Rumlara destek vermesinin neticesinde 1827 yılında muhtar bir Yunanistan devleti kurulup, Türklerin oradan çıkarılmasına karar verildi.¹⁶⁶ Rumların yanı sıra Balkanlarda yaşayan Sırp, Bulgar, Romen ve Arnavutlar arasında da bağımsızlık düşüncesi gelişmeye başlamış, Osmanlı'nın Avrupa'daki hakimiyeti sarsılmıştı.

C-Bâbîâlî İstibdâdı

Eskiden beri devlet işleri Divan-ı Hümayûn'da görüşülüp, karara bağlanırken II. Mahmud devrinde birçok yeni bakanlıklar ihdas edilmişti. Ayrıca Meclis-i Dar-ı Şûray-ı Askerî (1836), Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye (1837), Meclis-i Umûr-ı Nâfia (1838), Meclis-i Maarrif-i

164 Karal, *Fransa-Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu (1797-1802)*, s. 41-2.

165 Örenç, *Mora Türkleri*, s. 34-7.

166 M. Celaleddin. Paşa, *Mirât-ı Hakikat*, I, 11.

Umumiyye (1846), Meclis-i Maliye (1846), Meclis-i Âl-i Tanzimat gibi meclisler de oluşturulmuştu.

Sultan Abdülaziz devrinde parlamenter sisteminin ilk işaretleri sayılabilecek Şûrâ-yı Devlet 10 Mayıs 1868 tarihinde teşkil edilerek, Meclis-i Meb'ûsân ve Meşrutiyet idaresinin ilk tecrübeleri yaşanmaya başlandı. Sultan Abdülaziz, yaptığı konuşmada yeni şartların ortaya çıkmasından dolayı yeni nizam ve kanunlara ihtiyaç duyulduğunu belirtmiş ve “*yeni teşkilatın icraî kuvvetin adli, dinî ve kanûniyye'den (yasama) ayrılması esasına dayandığını*” açıklayarak sonraları “kuvvetler ayrılığı” olarak ifade edilen sistemin başlangıcını yapmıştır. Şûrâ-yı Devlet'i Osmanlı'nın bütün milletlerinden meydana getiren ve kendi görüşleri dairesinde ummun refah, terakki ve maarifini teminle memur olan yüce bir heyet olarak gören Abdülaziz Han, konuşmasının devamında “*Hangi mezhepten bulunursa bulunsun tebaam aynı vatanın evladıdırlar. Mezhep farklılığı Osmanlı tebaasını tefrikaya düşürmemelidir. Herkes dinî itikadında serbesttir...*” diyerek bütün vatandaşları Osmanlı kimliği altında birleşmeye çağırmıştı.¹⁶⁷

Şûrâ-yı Devlet aralarında, Ermeni, Rum, Bulgar ve Yahudiler gibi 14-15 gayr-i müslim ve 27-29 müslümandan teşekkül etmişti.¹⁶⁸ Yaklaşık olarak şuranın üçte birinin gayr-i müslimlerden oluştuğu dikkate alındığında padişahın mezhepler arasında eşitlik ilkesiyle Osmanlı vatandaşlığı altında devletin bekâsını sağlamaya çalışıldığı anlaşılmaktadır.

Tanzimat Fermanı'ndan sonra padişahın şeriat çerçevesinde kullandığı icraî gücüne sınırlandırma getirmeye başlanmış, eskiden padişahın yaptığı birçok idari tasarruf Bâbîâlî'ye geçerek halife yavaş yavaş hükümet işlerine müdahale etmekten uzak tutulmuştu. XIX. asrın başından itibaren Osmanlı Sultan-halifelerinin otoritesi içte ve dışta meydana gelen gelişmelerden dolayı zayıflamaya başladığından Tanzimat'ın ilanından bir kaç yıl önce Moltke, 7 Nisan 1836 tarihinde “Eğer despot dendiği zaman iradesi biricik kanun olan bir hükümdar anlaşılıyorsa İstanbul'daki Sultan despot olmadan çok uzak” demekteydi.¹⁶⁹ Abdülmecid devrinde

167 Engelhardt, a.g.e., s. 234-5.

168 Ahmed Lütü Efendi, *Tarih-i Lütü*, XII, 9; Eryılmaz, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, s. 189.

169 Helmuth V. Moltke, *Türkiye'deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar*, s. 35.

halifeye karşı kısmen mukavemet gösteren, Avrupalı fikirlerle mücehhez ve işine geldiğinde yabancı kuvvetlere sırtını dayayan bir Bâbîâli ortaya çıkmıştı.¹⁷⁰

Sultan-halifenin hükümet üzerindeki gücü o kadar azaltılmıştı ki padişah 1840 yılında Bursa muhassılı Kani Bey'in azledilmesini istediğinde; Bâbîâli saraya şu tezkereyi göndermişti: "... Her ne kadar ulu padişahımızın her yüce emirleri bizim için uyulması gerekli olduğu gibi Allah'ın yardımıyla yüksek saltanatları ile memleketi ve milletin gelişmesinin başlıca esası olan ve yalnız yüce yenilikçi buyruklarıyla kurulmasını sağladıkları Tanzimat-ı Hayriye usul ve kanunları ve özellikle bu konudaki yeminlerinin yürütülmesi için... adı geçenin yerinde bırakılmasına ..." denilerek padişahın iradesi yerine getirilmemişti.¹⁷¹

Abdülaziz devrinin meşhur devlet adamları Ali ve Fuad Paşalar bir istibdat idaresi kurarak padişahın tasarruflarını kısıtlamışlardı. Devlet yönetimi vezirlerin tekeline geçtiği için bir "vüzera hegemonyası" devri başlamıştı.¹⁷² Sadrazam Ali Paşa'nın bilgisi olmadan bakanlardan biri Saraya çağrılabilirse bile gidemezdi. Maliye Bakanı Rüştü Paşa bir gün padişah tarafından çağırılması üzerine kendiliğinden saraya gidince Ali Paşa meseleyi büyüterek istifa etmek derecesine vardırmıştı.¹⁷³ Tanzimat devrinde sadece sadrazamlar değil sadrazamla birlikte onun etrafındaki bürokrat kadro da yönetime ortak olmuştu.¹⁷⁴ "Bâbîâli istibdâdı" olarak isimlendirilen bu dönemde halifenin devlet idaresindeki hâkimiyeti zayıflatılmıştı.

VIII-OSMANLI'NIN TEMEL KURUMLARINDA BOZULMA

A-Bürokrasi (Devlet Adamları)

Sadrazam vekili Musa Paşa ve şeyhülislam Atâullah Efendi'nin başını çektiği bazı devlet adamları tarafından Yeniçerilerin isyana teşvik edilmesi ile başlayan olayların neticesinde III. Selim'in tahttan indirilmesi,

170 Kaplan, Mehmet, *Nesillerin Ruhu*, İstanbul 2010, s. 15.

171 A. Şeref Efendi, *Tarih Musahabeler*, s. 101-2

172 Eryılmaz, a.g.e., s.153.

173 A. Şeref. Efendi, a.g.e. s. 73.

174 Ortaylı, a.g.e., s. 87.

devlet erkânı arasında devletin bekâsından ziyade kendi siyasi veya dünyevi menfaatlerini ön planda tutan insanların çoğaldığını göstermekteydi.

Tunuslu Hayreddin Paşa, Osmanlı Devleti'nde geçmişteki adil bir devlet güvencesi olmasına ve şeriata kusursuz bir hürmet gösterilmesine rağmen zamanla bu değerlerin kaybedilmeye başladığını söyleyip devlet erkânındaki bozulmaya şöyle dikkat çeker:

“Valiler ne dinî, ne de dünyevî denetime tabi olmamalarının getirdiği mahzurlar, yabancıların imparatorluğun işlerine karışmalarını, politikaları kendi çıkarları doğrultusunda saptırmalarını kolaylaştırdı. Zamanla imparatorluğun çeşitli bölgelerinde can ve mal kaybına neden olan ve önemli eyâletlerin ayrılmasıyla neticelenen iç harpler patlak verdi.”¹⁷⁵

Tanzimat'ın getirdiği en önemli sorunlardan birisi siyasi istikrarsızlıktı. Bir yandan devlet adamları arasındaki siyasi rekabet, diğer yandan Avrupa devletlerinin bitmek bilmeyen talepleri karşısında halifenin işi oldukça zorlaşıyordu. Yirmi yıl civarında saltanatta kalan Abdülmecid Han, devrinde 22 kere sadrazam değişmişti. 1839'dan 1876 yılına kadar geçen dönemde ise 39 defa sadrazam değişmiş ortalama bir sadrazamın görev süresi bir yıl civarında kalmıştı. Sadrazamdan sonra en önemli makam haline gelen dışişleri bakanlığında da durum farklı olmayıp 37 yılda 33 defa dışişleri bakanı değiştirilmişti. Ayrıca bir yılda dört kere sadrazam değiştirildiği de olmuştu. Bu dönemde Mustafa Reşid Paşa altı defa, Ali Paşa dört defa sadaret makamına geçmişti.¹⁷⁶

Tanzimat'tan önceki vezirler “*çünkü vezir oldun neylersin malı, neylersin canı*” diyerek devletin selâmeti ve bekâsı için mallarını ve canlarını feda etmeye hazır olmuşlar ve zaman zaman da bunları feda etmekten çekinmemişlerdi. Fatih Sultan Mehmed devrinin meşhur veziri Mahmud Paşa, öldürülmesine dair padişahın fermanının çıktığı kendisine haber verildiğinde “*Ben efendi kapısına yüz akçelik bir köle olarak geldim, yine değerim odur, devlet beni idam etmekle bir zarara uğramıyor*” diyerek büyüklüğünü son anda bile göstermişti. Tanzimat ile birlikte bu fedakârlık devirleri geride kalmış, devlet adamlarının birçoğu için devletin bekâsına nispetle can daha tatlı, mal daha kıymetli hale gelmişti. Nitekim

¹⁷⁵ Hayreddin Paşa, *En Emin Yol*, s. 137.

¹⁷⁶ Eryılmaz, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, s.155.

Tanzimat'ın mimarı Reşid Paşa “neylersin malı derim amma, neylersin canı diyemem” sözü ile bu değişikliği ifade etmişti.¹⁷⁷

Tanzimat devrinin bir diğer meşhur devlet adamı Fuad Paşa, bir gün Sultan Abdülaziz Han'ın huzurunda sergilediği uygunsuz bir tavırdan dolayı padişahın yüzündeki değişikliği görünce “Efendim bizden evvelki vezirler orta kapıda cellâdın beklediğini bildiği halde yine padişahlara doğruyu söylemekten çekinmezlerdi. Allah'a şükür yüksek adaletiniz sayesinde bizim öyle korkumuz yoktur” demişti.¹⁷⁸ Bununla beraber Fuad ve Ali Paşalar, işin daha çok teferruatında oynayıp, esasını muhafaza etmişlerken, onlardan sonra usûl ve kâide aranmaz ve saltanat ve hilâfet hukukuna hürmet gösterilmez olmuş, devlet adamları daha çok şahsi menfaatlerini düşünür hale gelmişlerdi. Eskiden vezirler saltanata siper olurken, sonraları şahsi ihtirasları istikametinde padişahları kendilerine siper ederek onların insanlar yanında itibar kaybetmesine sebep olmuşlardı.¹⁷⁹ Halbuki önceki dönemlerde saraylarını, konaklarını ve dergâhlarını, türbe ve mezarlarıyla aynı yerlere koyan insanlar, hayat ile ölüm arasında bir ayırım yapmayacak kadar dünyevî hırs ve menfaatlerden uzak kalmışlardı.

B-Ordu

Yeni teşkil edilen Nizam-ı Cedid'in kendi itibarlarını sarsacağını düşünen Yeniçeriler, bu yeni orduyu hazmedemiyorlar ve dağıtılmasını istiyorlardı. III. Selim'in tahtan indirilmesiyle bu hususta isteklerini elde etmişler ayrıca ordunun yeni bir nizamla güçlendirilmesini de önleyerek devlete büyük zarar vermişlerdi. II. Mahmud devrinde Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra askerlik alanında birçok yenilik yapılmış ve eyâletlerden masrafları devlet tarafından karşılanmak üzere düzenli bir şekilde asker gönderilmesi istenerek, bir nevi *millet askeri* tedarikine gidilmişti.¹⁸⁰

Osmanlı'da Tanzimât'tan itibaren artan Batı ile ilişkiler çerçevesinde

177 Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 238.

178 A. Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri*, s. 42.

179 Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 239.

180 Ahmed Lutfi Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lutfi Efendi Tarihi*, I, 186 vd.

modern düşünceyle etkileşim de hızlandığından basında ve aydınlar arasında Batılı bilim ve düşünce adamlarının görüşlerine duyulan rağbet hızlı bir şekilde artmış bu da bazı insanların dine olan alakasını zayıflatmış veya din ile olan ilişkisini menfi mânada etkilemişti.

Modernizmin ilkelerinin Osmanlı'ya transferinde önemli bir üst olarak kullanılan Askerî Tıbbiye Mektebi'nde materyalizm ve Darwizm'e ait kitaplar önceleri gizli gizli okunmuş ve tıbbiyeliler aracılığıyla diğer aydınlar arasında yayılmıştı. Biyolojik materyalistlerin Tıbbiye'ye giren dindar öğrencilere inançlarını değiştirmek için Darwin'in kitaplarını okutmaları bu durumu teyit etmektedir. Bu çerçevede Jön Türkler, "Dünyada her şeyin tabii bir kânûn dâhilinde tebeddül, tekâmül ve terakkî ettiği" düşüncesini sık sık işleyerek¹⁸¹ müslümanların temel itikatlarından olan "Hz. Allah'ın her şeyin mutlak yaratıcısı ve hâkimi olduğu" inancını fertlerden silmeye çalışıp, dinin toplum üzerindeki etkisini yok etmeye gayret ediyorlardı.¹⁸²

Tanzimat'tan sonra müspet ilimlerin yanı sıra Osmanlı geleneklerine, düşünce ve inançlarına aykırı Batı düşüncesine dair eserler, resmi olmayan yollardan mektepteki öğrencilerin okunması için getirilmeye başlanmıştı. Özellikle askerî mektepler pozitivist ve modernist düşüncenin Osmanlı'ya gizli bir şekilde transferinde önemli bir merkez haline gelmişti.

1847 yılında Tıbbiye'yi ziyaret eden Charles Mac Farlane (1789-1858), okulda Fransız Devrimi'ni hazırlayan ünlü materyalist filozofların kitaplarının bulunduğunu ve bunların okunduğunu görünce şaşırılmıştı. "Çoktan beri bu kadar düpedüz materyalizm kitaplarını toplayan bir koleksiyon görmemiştim" diyen Mac Falane, dinsizliğin el kitabı olarak vasıfladığı Baron d'Halbach'ın "*Système de la nature*" isimli eseri bir Türk gencinin okuduğunu görünce şaşkınlığı iyice artmıştı. Üsküdar'da bir askerî hastaneyi ziyareti esnasında doktorlara ve asistanlara ait salonda da d'Halbach'ın dinsizliğe dair kitabını gören Mac Falane, kitabın çok okunduğunu ve sayfalarının işaretlendiğini belirtir. Okunan yerlerin özellikle "Tanrının varlığına inanmanın saçmalığı, ruhun ölmezliğine inanmanın

181 Hanioglu, *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, İstanbul 1985, s. 51.

182 Gümüşoğlu, Hasan, *Modernizm'in İnanç Hayatına Etkileri ve Jön Türklük*, İstanbul 2012, s. 140.

imkansızlığına" dair yerler olduğunu belirten yazar, bir Türk doktorun kendisine " Bu büyük bir eser. Adam büyük feylesof; bütün söyledikleri haklı" dediğini anlatır.¹⁸³

Tanzimat'ın düzenlenmesini istediğ hususlardan birisi de askerlik meselesiydi. Tanzimat Fermanı'nda Osmanlı milleti arasında bir ayırım yapılmayacağı esasını getirilerek, vatanın muhafazası için bütün ahalinin asker vermesinin zorunlu olduğunu ifade edilmişti. Gayr-i müslimler ise askerlik yapmak istemiyorlardı. Onlar kendileri için daha fazla hak talebinde bulunurlarken devlete karşı mükellefiyetlerini yerine getirmek istemiyorlardı. Halbuki askerin masrafları çok fazla olup devletin bütün imkanları kullanıldığı halde yeterli gelmiyor ve halka büyük görev düşüyordu. Gayr-i müslimler, müslümanlarla müsavi olma şartının kendi menfaatlerine aykırı olanlarının uygulanmasına karşı çıkıyorlar ve askere gitmek istemiyorlardı.

Kırım Harbi'nden sonra gayr-i müslim tebaanın askere alınması ciddi olarak söz konusu olunca Cevdet Paşa'dan bu hususta bir mütalaa istenmişti. Cevdet Paşa, gayr-i müslimlerin askere alınması durumunda devletin karşılaşacağı sıkıntıları bu mütalaasında geniş olarak ifade etmiştir. Cevdet Paşa, bir taburda İslâm askerleri için imamın bulunduğu gibi papazın da bulunması lazım geleceğini, bir papaz kabul edilse bile hristiyanların birçok mezhebinden dolayı hristiyan askerlerin başka başka papaz isteyeceğini ayrıca yahudilerin de haham istemesinden dolayı taburda bir sürü ruhaninin bulunması gerekeceğine işaret etmişti. Komutanın İslâm askerlerini teşvik için "*ya gazi ya şehid, haydi din-i mübin uğruna çocuklar*" sözleri ile coşturulduğunu söyleyen Cevdet Paşa, müslüman çocukların analarının kucağında ve mekteplerde İslâm dini uğrunda gaza ve şahadet arzusuyla büyüdüklerine dikkat çekerek, müslüman ile gayr-i müslimin aynı safta savaşmasının zorluğuna işaret etmişti.

Avrupa'da gayret-i diniyenin yerini gayret-i vataniyenin aldığını belirten Cevdet Paşa; "bizde ise vatan denilirse askerler köylerindeki meydanları hatırlar" diyerek uygulamada karşılanacak sıkıntıları belirtmişti.¹⁸⁴ Daha sonra benzer sebeplerden dolayı müslüman olmayanların

183 Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 232-3.

184 Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 113-4.

askerlik yapmasında çeşitli sıkıntılar görülünce; onlardan alınan cizye-nin “askerlik bedeli” olarak değiştirilip tahsiline çalışılmıştı. Ancak as-kere alınmaktan muaf tutulmak için alınan verginin oldukça düşük ol-duğunu yabancı askerî uzmanlar bile kabul etmekteydi.¹⁸⁵

Abdülaziz Han'ın önce hal' edilmesi arkasından gizli bir suikastla şehid edilmesinden sonra ordunun nizam ve intizamı iyice bozulmuştu. Ordu içerisinde bazı subaylar askeri disiplini bozacak şekilde siyasete bu-laşmış ve Osmanlı Hanedanı'na düşmanca yaklaşan subaylar ve onlara karşı çıkan subaylar şeklinde asker arasında farklı görüşler ve bölünme-ler ortaya çıkmaya başlamıştı. Osmanlı ordusunda subaylar birbirlerine güvenemez hale gelip, asker politikanın içine gömülünce, ülkede gözü olan devletlere fırsatı doğmuştu. Bunun çok acı neticeleri ilk olarak ül-keyi felakete götüren Doksan Üç Harbi'nde görülmüştü.

Ordunun Osmanlı Devleti ve hanedanlığının muhafazasındaki ha-yatî konumu İttihat ve Terakki'nin askeri politikanın içine çekmesine ka-dar devam etmiştir. Ordunun politize olması ile devlet hızlı bir dağılma sürecine girmişti. Niyazi Berkes, devlet ile toplum arasındaki irtibatın sarsıldığı dönemlerde Harbiye mensuplarının yani ordunun ulusal bir-liğe büyük hizmetinin olduğunu, Mustafa Kemal'e kadar ordunun Os-manlı Devleti'ne ve onun sembolü olan Osmanlı padişahlığına bağlılı-ğının devam ettiğini belirtir.¹⁸⁶

C-Sosyal Hayat

Tanzimat'tan sonra Avrupa'dan getirilen bilim adamları ve askerî uz-manlar sebebiyle ülkenin sosyal hayatında pek çok değişiklikler görülmeye başlamış, özellikle devlet adamları ve memurlar arasında alafranga mo-dasına kendisini kaptıranlar olmuştu. Halk arasında bunlara alışık olma-yan, inanç ve âdetlerine ters bululanlar onlara kâfir gözüyle bakıyordu.¹⁸⁷

Halkın asırlardır alıştığı yaşam tarzındaki alafranga değişiklik, gü-zel olan veya ülke için lazım olan yeni sistemlerin kurulmasını zorlaştı-ıyordu. Şehir hizmetlerini yerine getirmek için 1854 yılında İstanbul'da

185 Helmuth Von Moltke, *Türkiye'deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar*, s. 219.

186 Berkes, *a.g.e.*, s. 194.

187 Cevdet Paşa, *Tarih*, IV, 2069.

Şehremaneti adıyla belediye teşkilatı tanzim edilmiş ise de yeni şubelerin açılması kolay olmamıştı. Vakanüvis Ahmed Lütü Efendi belediye dairelerin altıncısının Galata ve Beyoğlu gibi Avrupa usulünü bilen insanların çoğunlukta olduğu yerlerde faaliyete başlandığına dikkat çeker. Lütü Efendi, “Hamd olsun diğer dairelerin ahalisi o kadar malumat sahibi olmadılarından daireler dâhilinde alenen fuhuşhaneler, kumar mahalleri gibi dinen yasaklanmış işleri yaparak altıncı daireyi örnek almadılar”¹⁸⁸ diyerek bazı yeniliklerin sadece toplum tarafından değil müevver kişiler tarafından da hoş karşılanmadığına işaret eder.

Tanzimat devrinde sosyal hayattaki değişiklikler daha da artmış özellikle Beyoğlu, Avrupa’ya özenen insanların bulunduğu, kitapçıları ve Avrupa mamullerinin satıldığı mağazaların merkezi olmuş, tiyatrosu ve sefahatiyle Avrupa’ya aralanan bir kapı haline gelmişti.¹⁸⁹ Ziya Paşa, devlet erkânının bazısında ve Beyoğlu’nda ortaya çıkan yeni yaşam tarzını biraz da mübalağalı ifadelerle şöyle tenkit eder:

“Bu zatların familyalarında görülen emsal üzerine ekseri ricâl-i devlet familyalarından İslâmiyet’e mahsus olan ırz, edep, namus ve hayâ ref olundu (kalktı). Yaşmak ve ferace, kalkmak derecesine geldi. Entari yerine fistan moda oldu. Beyoğlu mağazalarında ve sarrafhanelerinde, çı- rıl çıplak fistanlarla kol kola frenklerle dans etmek ve Fransızca “*bonjour, monsieur, merci*” gibi birkaç kelime ile nezaket satmak hüsn-ü terbiyeden, velhasıl... rezâil ile ittisaf zarafet-i nisvaniyeden madüt oldu (rezil vasıflara sahip olmak kadınların zarafetinden sayıldı). İşte bu alafranga âdetler bu zatlardan çıkıp halkın fertlerine kadar sirayet edip İstanbul’da ırzlı ve namuslu familya azaldı. Sayelerinde umum milletin bozulan bu ahlakına “*terbiye-i zemâne*” demekle iftihar gösteriyorlar...”¹⁹⁰

Şehirlerde ve sosyal hayatta meydana gelen değişikliklerden, yeni konan bazı vergilerden ve suiistimallerden dolayı halkın şikayeti olsa da bu padişaha pek ulaşmazdı. Hükümet adamları ve saray mensupları olup bitenleri padişaha doğru bir şekilde anlatmaz, “Padişah Efendimiz üzülmesin” diye ülkede bütün işlerin düzgün gittiği söylenir, dolayısıyla

188 Ahmed Lütü Efendi, *Tarih*, IX, 141; Ergin, *Osman, Beledi Bilgiler*, İstanbul 1934, s. 111.

189 Ortaylı, *a.g.e.*, s. 237.

190 Sungu, *a.g.e.*, s. 39.

birçok mühim mesele ona haber verilmezdi.¹⁹¹ Hatırlanacağı üzere III. Selim devrinde halkın memnuniyetsizliği ve şikâyetleri padişaha zamanında bildirilmediğin olaylar büyümüştü. Neticede sultan üzülenin en kötüsüyle karşılaşmış, önce tahtan indirilmiş daha sonra da şehid edilecek toplumun huzuru ve devlet nizamı sarsıldığından gerekli reformlar yeterince ve zamanında yapılamamıştır.

Devletin bazı eyâletlerinde yönetim âyan denilen zorbaların eline geçmiş, bazı valiler kendi çıkarları için halka zulmettiği halde üzerlerine yeterince gidilememişti. Sultan II. Mahmud, otoriteyi tam eline almasından sonra onları bir müddet disiplin altına alabilmişti.¹⁹² Tanzimat'tan sonra merkezi daha da zayıflamış ve bölgelerinde güçlenen valiler Mehmed Ali Paşa misalinde olduğu gibi devlete büyük sıkıntı vermişlerdir. Nitekim Tunuslu Hayreddin Paşa, devletin dâhilinde kargaşalıklar çıkmasından sonra uzak eyâletlerin valilerinin devletin emirlerine uymamak için bunu, bir fırsat olarak değerlendirip şahsi menfaat ve ihtirasları istikametinde hareket ettiklerinden devletin düzenin bozulduğuna işaret etmişti.

Hayreddin Paşa “kişinin kendi şeref ve servetinin kendi ülkesinin kanunlarıyla korunmaması durumunda yardım edebileceğine inandığı kimseler kim olursa olsun onlara başvurması tabii olduğundan, reayanın çoğu yabancı himâye arar oldu. Yabancı koruyucusunu, kendisi ile hanedan arasında ırk veya din bağı yoksa tüm ülkenin hâkimi yapmanın yollarını araması da doğaldır” diyerek ülkede yaşayan bütün insanlar arasında huzur, güven ve adaletin devamının sağlanması devletin birliği için hayatî bir ehemmiyete haiz olduğunu ifade eder.¹⁹³

D-Vakıflar

Osmanlı medeniyetinde vakıfların çok önemli vazifeler icra ettiği, insanlara yönelik vakıfların yanında diğer canlıların yararına ve çevrenin korunmasına dair binlerce vakıf eserlerin inşa edildiği bir gerçektir.

191 Cevdet Paşa, *Tarih*, IV, 2068.

192 M. Nuri Paşa, *Netayic'ül-Vukuat*, III-IV, 282.

193 Hayreddin Paşa, *En Emin Yol*, s. 137.

Kur'an-ı Kerim'de sosyal yardımlaşmayı¹⁹⁴ ve müslümanların hayır işlerinde yarışmasını emreden âyetler¹⁹⁵ tarih boyunca müslümanları vakıf kurmaya teşvik etmiştir. Hz. Allah, yapılan bütün hayırlardan haberdar olduğunu¹⁹⁶ ve bunlara büyük mükâfat vereceğini beyan etmiştir.¹⁹⁷ İslâm'da özellikle zekâtı da içine alacak şekilde "*sadaka*" müessesesine geniş yer verilmesi¹⁹⁸ "*infak*"¹⁹⁹ "*it'âm*"²⁰⁰ ve "*ihsan*"ın²⁰¹ teşvik edilmesinden dolayı müslümanlar İslâm'ın ilk yıllarından itibaren insanlığın menfaatine olan hayır müesseseleri yapma konusunda büyük gayret göstermişlerdir.

Hz. Muhammed (s.a.v.) "*Bize vâris olunmaz. Bizim bıraktıklarımız sadakadır*"²⁰² buyurmuş, bir başka hadis-i şeriflerinde de hanımlarının nafakası ve çalışanların ücretinin dışında kalan mallarının sadaka olduğunu ifade buyurarak²⁰³ Medine, Fedek ve Hayber'deki hisselerini kendisinden sonra vakıf olarak bırakmıştır.²⁰⁴

Kur'an-ı Kerim'de "*Sevdiğiniz şeylerden Allah yolunda harcamadıkça tam hayra nail olamazsınız*"²⁰⁵ âyeti nazil olduğunda Asahâb-ı Kiram'dan Ebu Talha (r.a.) Peygamber Efendimize (s.a.v.) gelerek en sevdiği mülkünü Allah yoluna tahsis etmişti. Ebu Talha "Rabbimiz bizden mallarımızı istiyor; şahit ol Ey Allah'ın Resûlü, ben en sevdiğim arazimi Allah rızası için hayra tahsis ettim" diyerek onu vakfetmişti.²⁰⁶

Rasûlullah'ın (s.a.v.) "*İnsanlar öldüklerinde amelleri kesilir. Bunun üç istisnası vardır. Birincisi sadaka-ı câriye bırakan kimsedir ki bundan faydalanma devam ettiği müddetçe onun ameli (sevabı) de devam eder. İkincisi kendisinden sonra faydalı olan bir ilim bırakan, üçüncüsü de kendisine*

194 Mâide 5/2

195 Hac 22/77, Mü'minûn 23/61; Fatır 35/32.

196 Bakara 2/197, 215; Nisa 4/127.

197 Müzemmil 73/20

198 Bakara 2/ 280; Tevbe 9/60, 103;

199 Bakara, 2/262; Sebe' 34/39; Münâfikûn, 63/10.

200 Hac 22/28; Nisa 76/8, 9.

201 Bakara 2/195; Âl-i İmran 3/172; Nahl 16/30.

202 Buhârî, "*Meğâzi*" 38.

203 Buhârî, "*Vasayâ* 32".

204 Aynî, Bedrüddin Ebû Muhammed, *Umdetü'l-kâri şerhu Sahihi'l-Buhârî*, Kahire 1972, XI, 309; XIV, 267.

205 Âl-i İmran 3/92.

206 Buhârî, "*Vasayâ*" 26, IV, 13.

*hayır dua eden salih bir çocuktur*²⁰⁷ hadisinden ilham alan müslümanlar, metinde geçen “sadaka-i cariyeye (devamlı olan sadaka)”yı vakıf şeklinde müesseseleştirmişlerdir.

Hız. Ömer, Hayber'in fethinden sonra ganimet hissesinden bir araziye sahip olunca “Ey Allah'ın Resûlü! Öyle güzel ve kıymetli bir araziye mâlik oldum ki ömrümde böyle güzel ve kıymetli bir malım olmamıştı. Bu arazi hakkında ne buyurursunuz” deyince Fahr-i Kâinat Efendimiz: “İstersen aynını (arazinin kendisini) vakfet, meyve ve menfaatini de tasadduk eyle”²⁰⁸ buyurmuş, Hız. Ömer, aslı satılmamak, bağışlanmamak ve mirasla intikal etmemek şartıyla söz konusu araziye ihtiyaç sahiplerinin yararına vakfetmiştir. Hız. Ömer'in şahit tutarak vakfiyenin şartlarını belirlemesi ve bunu yazdırarak kayıt altına aldırması sonraki vakıflara esas teşkil etmiştir.²⁰⁹

İslâm tarihinin ilk yıllarından itibaren kurulmaya başlayan vakıflar büyük fonksiyonlar icra ettiğinden Osmanlılar, devletin ilk yıllarından itibaren vakıf geleneğini devam ettirmişler, Bursa'nın fethedilmesinden sonra Orhan Bey, şehirde inşa ettirdiği cami ve zaviyeyi vakıf şeklinde tanzim ederek idaresini veziri Sinan Paşa'ya vermiştir.²¹⁰ Osmanlı devrinde fethedilen şehirlerde Bursa'dan Budapeşte'ye kadar büyük vakıflara kurulmuş, İznik, Edirne ve İstanbul başta olmak üzere Osmanlı coğrafyası her biri vakıf olan camiler, medreseler, hanlar, kervansaraylar, yetimhaneler, şifahaneler ve aş evleriyle doldurulmuştur.

Fetihlerden sonra şehirde tesis edilen vakıflar sayesinde İstanbul, kısa zamanda bir İslâm beldesi haline gelmiş ve vakıflar tarafından insanların her türlü ihtiyaçları karşılanmıştır. İstanbul'un bir İslâm şehri ve kültür merkezi olarak şekillenmesinde etrafına Fatih tarafından yapılan vakıfbina ve müştemilatı ile birlikte Ayasofya Camii Vakfiyesi'nin ayrı biryeri vardır.

Fatih, İstanbul'un imarı için yaptığı çarşı, han, hamam gibi tesislerin gelirlerini Ayasofya Camii ve Fatih Camii'nin giderleri için vakfetmişti.

207 Müslim, “Vasiyye 3”

208 Buhârî, “Vasayâ” 28, IV, 14.

209 Aynî, Umdetü'l-kârî şerhu Sahihî'l-Buhârî, XI, 303-4.

210 Öztürk, Nazif, Menşei ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar, Ankara 1983, s. 58.

Fatih'in Ayasofya vakfına tahsis ettiği kaynakların geliri yıllık on dört bin altına ulaşmaktaydı.

Fatih Sultan Mehmed, Ayasofya Camii'ne büyük ehemmiyet vermiş, vakfiyesinde vakıf adına kayıtlı eserlerin nasıl ve hangi şartlarda kullanılacağını açıkça yazmış ve vakıf eserlerin maksatlarının dışında kullanılmasını yasaklamıştı. Fatih vakfiyenin sonuna doğru: *"Kim ki bu vakfın şartlarından birini değiştirirse veya kanun ve kaidelerinden birini taşıyarak ederse, vakfın tebdili ve iptali için gayret ederse, vakfın ortadan kalkmasına veya maksadından ve gayesinden başka çevrilmesine kast ederse... şer'i-şerife aykırı olarak vakıfta tasarruf etmeye azmeyleyse... Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların laneti üzerlerine olsun. Ebediyen cehennemde kalsın..."* diye beddua etmişti.²¹¹

Fatih'ten sonra Yavuz Selim ve Kânûnî Sultan Süleyman tarafından da çok büyük vakıflar kurulmuş, padişah ve sadrazamların tesis ettiği vakıfların idaresi şeyhülislama tahsis edilmiştir. Diğer vakıfların kontrol işi de sadrazam, şeyhülislam, darüssaade ağası ve İstanbul kadısı gibi yüksek devlet görevlileri tarafından yapılarak²¹² ciddi denetime tabi tutulmuş ve vakıf şartlarını ihlal eden olursa mahkemeye verilmiştir.²¹³ Müslümanlar arasında *"Şartu'l-vâkıf kenassîş-şâr'i"* (Vakfedenin koyduğu şart, şeriat sahibinin metni gibidir) anlayışı hâkim olduğundan Osmanlı'da vakfiyeye riayet etmemek, vakfın şartlarını bozmak veya yapmamak en büyük suçlardan sayılırdı. Vakfiyeler öyle bir kanun idi ki zamanın hükümdarı bile ona riayet edip, bir harfini değiştiremezdi.²¹⁴ İslâm âleminde gelişen vakıf hukuku başta Avrupa olmak üzere dünyasının birçok bölgesinde örnek alınmış, İngiltere'de ancak XII. yüzyılda ortaya çıkmaya başlayan ve *trust* olarak bilinen kuruluşların hukukî bakımından vakıf nizamıyla aynı temellere dayandığı görülmüştür.²¹⁵

Tarih boyunca cami, tekke ve zaviyelerin yanında vakıflar tarafından finanse edilen medreseler önemli bir eğitim ve kültür müessesesi olarak ilmi faaliyetlerin merkezi olmuştur. İnsanların sağlık ve sosyal

211 Akgündüz, Ahmed, Kiliseden Müzeye Ayasofya Camii, İstanbul 2006, s. 142.

212 Mustafa Nuri Paşa, Netayic'ül-Vukuât, III-IV, 284-5.

213 Çataltepe, Sipahi, İslam-Türk Medeniyetinde Vakıflar, İstanbul 1991, s. 30.

214 Ergin, Beledi Bilgiler, s. 102.

215 İnalçık, Halil, Devlet-i Aliyye, Klasik Dönem (1302-1606), s. 261.

ihtiyaçlarının karşılandığı *Dârulaceze*, *Dâruşşafaka*, *dâruleytam* ve *şifahaneler* gibi birçok vakıf eser asırlardan beri fonksiyonlarını icra ederek günümüze kadar gelmiştir. “Osmanlı İmparatorluğu devrinde pek büyük bir inkişafa mazhar olan bu vakıflar sayesinde bir adam, vakıf bir evde doğar, vakıf beşikte uyur, vakıf mallardan yer ve içer, vakıf kitaplardan okur, vakıf bir mektepte hocalık ederdi. Vakıf idaresinden ücretini alır, öldüğü zaman vakıf bir tabuta konur ve vakıf bir mezarlığa gömülürdü. Bu suretle beşeri hayatın bütün icaplarını ve ihtiyaçlarını vakıf mallardan temine pek âlâ imkan vardı.”²¹⁶

Tarih içerisinde büyük fonksiyonlar icra etmiş bir kısım vakıflar zamanla harap olmuş, asıl maksatlarının dışına çıkarılarak vakfiyenin şartnamesinde belirtilen gayelerin dışında kullanılmış, hatta sahihsiz kalan bazı vakıflar sorumsuz kimselerin şahsî mülküne geçmiştir. Bir kısım vakıfların mütevellî heyetleri kalmadığından korunmasında ve yaşatılmasında sıkıntılarla karşılaşmıştır. Mütevellîlerin vakfiyelere riayet etmemesi, bazı vâkıfların zürriyetinin kesilmesi, birçok hayır müessesesinin irat ve akarlarının Osmanlı topraklarının dışında kalması ve eskisi kadar hayır yapacak insanların azalması gibi sebepler, vakıf müessesesinin yeni bir bakışla ıslahını gerektirmiştir. Bu sebeple, vakıfların düzenli bir şekilde denetlenmesi ve yönetilmesi için 1836 yılında *Evkâf-ı Hümayûn Nezareti* kurularak vakıflar tek merkezden yönetilmeye çalışılmış²¹⁷ ancak bir kısım vakıfların yıkılmasının veya yok olmasının önüne geçilememiştir.

Düzenli işletilmesi ve tamiri için para bulmak maksadıyla vakıfların idaresinin merkezileştirilmesi ve gelirlerinin bir bakanlıkta toplanmasıyla devlet, bütçe açığını vakıf gelirleriyle kapatma yoluna gitmiş ve vakıflar kaynak bulmakta zorlanmıştır. Tanzimat'la birlikte mâliye, vakıf topraklarından öşür almaya başlamıştır. Devlet, vakıf topraklarından o devirde yıllık elde ettiği kırk dört bin kese altını her ay vakıflara verdiği halde daha sonraları devlet bütçesi açık verdikçe bu miktar azaltılmış ve

216 Arsebük, Esat, *Medenî Hukuk* (Başlangıç ve Şahsın Hukuku), Ankara 1938, I, 297-298; Akgündüz, Ahmed, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, İstanbul 1996, s. 42-3.

217 Ergin, Beledi Bilgiler, s.104.

Fuad Paşa döneminde dörtte birine kadar indirilmiştir.²¹⁸ Ferdî bir teşebbüs olan vakıfların devlet tarafından teftiş edilmesinin ötesinde bir de yönetilmeye çalışılması, vakıfların birçoklarının ihmal edilmesine veya yanlış yönetim neticesinde yok olmasında etkili olmuştur.

Vakıfların vakıf senedinde belirlenen esasların dışında kullanılması, özellikle Tanzimat'tan itibaren devletin mâli açıdan sıkıntılı olduğu zamanlarda vakıf gelirlerinin başka yerlere aktarılması ve artan savaş giderleri için harcanması, vakıf nizamını sarsmıştır. Bu durumda pek çok vakıf, sosyal fonksiyonlarını icra edemez hale gelmiş, özellikle medreseler kaynak yetersizliği yüzünden ciddi sıkıntılarla karşı karşıya kalmıştır.

E-Maârif (Eğitim Kurumları)

a- Medrese

Kur'an-ı Kerim'in nazıl olan ilk âyetinin "*Yaratan Rabbinin adı ile oku*" olduğunu dikkate aldığımızda ve Hz. Muhammed'in (s.a.v.) İslâm'ın tebliği konusunda gösterdiği emsalsiz gayrete ve insanların hayatında meydana getirdiği değişikliğe baktığımızda İslâm Tarihi'nin başından itibaren insanların eğitim ve öğretimine büyük önem verildiği görülür.

Mekke devrinin son yıllarına doğru Resûlullah (s.a.v.) tarafından Medine'ye gönderilen Hz. Musâb'ın Kur'an'ı öğretmesi ve İslâm'ı anlatması konusundaki başarısı sayesinde İslâm dini Medineliler arasında hızlı bir şekilde yayılmıştı. Hz. Muhammed (s.a.v) de Medine'ye hicretlerinden sonra inşa ettirdiği Mescid-i Nebî'de yaptığı tebliğ ve irşada ilave olarak mescide bitişik bir şekilde İslâmî eğitim vermek üzere ayrı bir mekan yaptırarak *Ashab-ı Suffe* olarak bilinen İslâmî eğitimin ilk müessesesini inşa etmiş ve bir kısım sahabeye orada kalma imkanı sağlayarak onlara belirli bir nizam dahilinde ilim tahsili imkanı verilmişti.

İslâm'ı kabul eden insanlar, dinin esaslarını doğru bir şekilde öğrenip, bunları hayata geçirerek nefis terbiyesinde büyük başarı gösterdiklerinden dolayı yaşadıkları cehalet devrinin karanlığından kurtulup, saadet devrine ulaşmışlardır. Hz. Muhammed (s.a.v.) tarafından Ashab-ı

218 Mustafa Nuri Paşa, *a.g.e.*, III-IV. 287.

Suffe'de başlatılan ilim seferberliği ondan sonraki müslümanlar tarafından devam ettirilmiştir.

Asr-ı saadetten itibaren müslümanlar cami, kütüphane, küttab ve daru'l-hikme gibi isimlerle anılan mekanlara ilaveten bazı âlimler kendi evleri de dahil olmak üzere buldukları her müsait mekanda tedrisata devam etmişlerdir. Hatta ihtiyaç duyulduğunda müslüman sultanlar; kendi saraylarını ilmin hizmetine vermekte tereddüt etmemişlerdir. Zamanla tedrisatın yapıldığı mekan manasına gelen *medreseler*; İslamî ilimlerin talim ve tedrisinin yapıldığı, İslâm'ın terbiye usûlüne göre nesillere düzenli bir talim ve terbiyenin verildiği kurumlar olarak temayüz etmiştir.

Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan ve Melikşah'ın veziri olan Nizamülmük'ün (485/1092) inşa ettirdiği medreseler asırlarca İslâm eğitiminde büyük hizmetler ifa etmişlerdir. Selçukluların 26 Nisan 1055 (25 Muharrem 447) tarihinde Bağdat'a girmesi ile Şii Büveyhîler hâkimiyetlerini kaybederek Ehl-i sünnet'e mağlup olmasında sonra İslâm'ın doğru bir şekilde öğretilmesinde medreseler büyük hizmet görmüşlerdir.

Alparslan, Nizamülmük ile beraber Nişabur'da bir caminin önünde ihtiyaç içerisinde olan gençleri görünce onların niçin bu durumda olduklarını sormuş ve onların "dünya zevki olmayan ve insanların en şerefli-leri, ilim talebeleri" olduğuna dair bir cevap almıştı. Bunun üzerine Alparslan, söz konusu talebeler için bir yurt inşa edilmesini ve kendilerine maaş bağlanmasını emrederek tarihte "*Nizamiye Medreseleri*" olarak meşhur olacak eğitim kurumları zincirinin ilk halkasını tesis etmiştir. Alparslan, daha sonra Nizamiye Medreselerinin en meşhurunu Bağdat'ta Dicle nehrinin kenarında ve hilâfet merkezinin yanında yaptırmış ve tahsis ettiği vakıfların gelirleriyle de medresenin, talebe ve hocalarının ihtiyaçlarını karşılayarak dinî tahsilin meccanen olmasını sağlamıştır.²¹⁹

Selçuklular devrinde ülke genelinde inşa edilen bir çok medrese Osmanlılar devrinde de eğitim ve öğretim mekanı olma özelliğini devam ettirmiştir. Osmanlı padişahları başlangıçtan itibaren kendilerini ilâ-i kelimetillah (Allah'ın dinin yüceltilmesi) uğrunda cihad etmekle mükellef gördüklerinden, ulemânın eğitim faaliyetlerine müdahale etmek şöyle dursun onlara dinin öğretilmesinde ve insanların eğitiminde

219 Kazıcı, Ziya, *Anahatlarıyla İslam Eğitim Tarihi*, İstanbul 1995, s. 43.

kullanmaları için medreseler inşa ederek madden ve manen destek vermişlerdir. Osmanlı'nın ilk yıllarından itibaren eğitim ve öğretim faaliyetleri padişahların yanında zengin ve hayırsever müslümanlar tarafından finanse edilip desteklendiği için resmî bir teşkilat olarak görülmemiş ve eğitim daha çok sivil bir hizmet olarak teşkilatlanmıştır.

Orhan Gazi (731/1331) yılında İznik'te bir medrese inşa ettirip müderrisliğine *Dâvud-ı Kayserî*'yi tayin etmiş²²⁰, Bursa'da da Orhan Gazi Medresesi'ni yaptırmıştı. Bursa'nın fetihten önce mevcut bulunan Saint Elie Manastırı'nın yakınına bina edildiği için "*Manastır Medresesi*" diye de bilinen bu müesseseyi hem mimarî açıdan büyüyüp gelişen hem de faaliyet alanını genişleten diğer medreseler takip etmiştir.²²¹

Osmanlı'da sıbyan mektebinde okumuş veya özel hocalardan ders almış talebeler derslerini ilerletip yüksek seviyede eğitim almak için medreseye devam ettiklerinden başta padişahlar ve paşalar olmak üzere imkan sahibi şahıslar tarih içerisinde yüzlerce medrese inşa etmişler ve ihtiyaçlarının karşılanması için büyük vakıflar kurmuşlardır.

Osmanlı'da Bursa, Edirne başta olmak üzere fethedilen balkan coğrafyasında kurulan vakıfların bünyesinde birçok medreseler inşa edilmiştir. İstanbul'un fethinden sonra Fatih'in yaptırdığı Sahn-ı Seman Medresesi ve Kânûnî Sultan Süleyman'ın inşa ettirdiği ve içerisinde farklı alanlarda eğitim veren birçok medresenin bulunduğu Süleymaniye Külliyesi asırlarca yüksek talim ve terbiye kurumu olarak hizmete devam etmiştir. Osmanlı Devleti'nin idaresinde ve idamesinde en önemli vazifeyi icra eden ulemâ sınıfın yetiştirdiği medreselerden tarih içerisinde birçok paşalar ve vezirler yetişerek bürokraside büyük vazifeler ifa etmişlerdir. Ülke genelinde mahkemelerde adalet dağıtan kadıların yanında valilik ve sadrazamlık makamına kadar yükselen pek çok devlet adamının medrese tahsilinden geçtikten sonra buralara tayin edildiğini dikkate aldığımızda medresenin Osmanlı'da ne derece hayati öneme sahip bir müessese olduğunu görürüz.

220 Âşık Paşazade, *Tevârih-i Âl-i Osman*, s. 42; Akgündüz, Murat, *Osmanlı Medreseleri XIX. Asır*, İstanbul 2004, s.18.

221 Hızlı, Mefail, *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Medreseleri*, İstanbul 1998, s. 19.

Osmanlı'da her kesime eğitim verilen mahalle mektebi ve medrese-lerin dışında Topkapı Sarayı'nın Harem dairesinde sıbyan mektebi seviyesinde ve genellikle meşhur hocaların ders verdiği *Şehzâdegân Mektebi*'nde şehzadelere yönelik eğitim verilmekteydi.²²² I. Murat'tan itibaren tesisine önem verilen ve Fatih tarafından müfredat programı geliştirilerek sistemli hale getirilen *Enderun Mektebi* ise devşirmelerin sistemli bir şekilde eğitildikleri bir kurumdur. Osmanlı'nın saray, ordu ve idarî teşkilatı gibi alanlarda ihtiyaç duyulan elemanların yetiştirildikleri bu müessesese,²²³ asırlarca devletin en önemli eğitim kurumlarından biri olma özelliğini devam ettirmiştir.

Osmanlı'da belirttiğimiz eğitim müesseselerinin yanında eskiden beri varlıklı kimselerin konaklarında hususi olarak vazifelendirilmiş hocalar tarafından özel dersler verilerek kabiliyetli veya imkan sahibi ailelerin çocuklarına tahsiline imkan sağlanırdı. Ayrıca bazı çocuklar küçük yaşlarından itibaren devlet daireleri ve kalemlere devam ederek kendilerini yetiştirdiklerinden bu kalemlerin her biri de bir mektep hükmündeydi.²²⁴ Buna en güzel örnek Bâbîâli olup birçok devlet adamı küçüklüğünden itibaren buraya devam ederek yetişmişlerdi.

b-Medreseyi Islah Gayretleri

Osmanlı'nın geleneksel eğitim kurumları asırlardır vazifelerini devam ettirmekle birlikte tarih içerisinde bunların idaresinde zorlukların yaşandığı ve eğitimin başarısının azaldığı zamanlar da olmuştur. Gelişim Mustafâ Âli (v.1600), Koçi Bey (v.1651) ve Kâtip Çelebi (v. 1657) misallerinde olduğu gibi zaman zaman medreselerin aksayan yönlerine dikkat çekilerek düzeltilmesi için gayret edilmiştir. Ancak söz konusu bu zatların kendi devirlerinde şahit oldukları vaziyetlerle alakalı ve kendilerine mahsus bir ifade tarzı ile belirttikleri noksan veya tenkitleri bütün medreselere teşmil etmek doğru olmaz.

Osmanlı'nın sonuna doğru "medreselerden müspet ilimlerin çıkarıldığı ve medreselerin tamamen fonksiyonunu kaybettiğini" iddia etmek

222 Ergin, Türk Maarif Tarihi, I-II, s. 6.

223 Kazıcı, Ziya, Ana Hatlarıyla İslam Eğitim Tarihi, s. 76.

224 Ahmed Lütfi, Tarih. XII, 94.

de gerçeklere mutabık gelmemektedir. Zira XVII. asırda medreseden yetişen otuz civarında müellif tarafından matematiğe dair 46 eserin ve astronomi sahasında 193 eserin yazıldığı tespit edilmiştir.²²⁵ Ayrıca devirlerindeki pek çok yabancı tarafından bile medresenin bir ilim ve irfan ocağı olduğu belirtilmekte ve medreseler Avrupa'daki üniversitelerle kıyaslanmaktadır.²²⁶ Söz konusu devirlerde Avrupa'da da dünyevî ilimler sonraki zamanlara göre çok sınırlı olup teknolojinin gelişmesinden sonra yaygınlık kazanmıştır.

Tanzimat devrinde devletin birçok kurumuna göre medrese ve mensuplarının daha iyi bir mevkiye olduğunu belirten Namık Kemal, diğer devlet erkânına göre medrese mensupları arasında işe yarayacak pek çok insanın bulunduğuna dikkat çeker. "Hocalar mutaassıp, hocaların okuduğu şeyde dünyaya yarar ne var? der dururuz" diyen Namık Kemal, "bizim bildiğimiz şeylerden dünyaya yarar ne var" diye sorar ve devlet adamlarına devletin idaresi usulünden sorulsa en aşağıdaki bir müderris kadar bilgi veremeyeceğini belirtir.

Namık Kemal, başta şeyhülislam olmak üzere medrese mensuplarının ve ulemânın tarih içerisinde haksızlık karşısında sessiz kalmadıklarına ve yapılacak yenilikleri desteklediklerine işaret eder. O, "Şimdiye kadar vükelâ hangi hayra teşebbüs etti de ulemâ peşine set çekti ise beyan edilsin" diyerek Avrupa'daki din adamlarının aksine Osmanlı ulemâsının yeni gelişmeleri desteklediklerini belirtir.²²⁷

Batı bilim ve düşüncesinin Osmanlı'ya gelişinde askerî reformların büyük tesiri olmuş ise de bu alanda sivil bürokrasi ve medrese mensupları öncülük etmişlerdir. Nitekim XIX. asrın başlarında Batı bilimini Türkiye'ye getirenlerin ve bu alanda sistemli bir teşkilata gitmek isteyenlerin başında gelen Şanizade Ataullah Efendi ve Kethüdazâde Arif Efendi medrese mensubu münevverlerdendi.²²⁸

Cevdet Paşa, resmi ulemânın çoğunun ilimden pek nasiplerin olmadığı belirtmekle beraber Arif Hikmet Bey, Rüşdi Molla ve Arif Efendi

225 İhsanoğlu, Ekmeleddin, "Osmanlı Bilimi Literatürü", *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, İstanbul 1999, II, 413-15; Akgündüz, Murat, *Osmanlı Medreseleri XIX. Asır*, s. 90.

226 Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, I-II, s. 101.

227 Sungu, *Tanzimat ve Yeni Osmanlılar*, s. 32-34.

228 Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 134.

gibi zatların dirayetli âlimler olduğunu ve onların ilim yolunun şeref ve meziyetini muhafaza ettiklerini belirterek²²⁹ devletin değerli ilim adamlarına da sahip olduğuna işaret eder.

Ahmed Lütü Efendi 1273 (1856) yılına ait olayları anlatırken medresenin önemini belirttikten sonra yeni ilimlerin öğretilmesi gerektiğinden bahseder. Lütü Efendi, Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'nin başlangıcından itibaren ulûm ve maârifin terviç ve tamimi istikametinde binlerce ilmi eserin telifine muvaffak olunduğunu belirtir. Lütü Efendi, ulûm-ı şer'îye ve nakliyenin İslâm memleketinin bütün şehir ve kasabalarında bulunan medreselerde okutulduğunu ve milyonlarca insanın dinî ve dünyevî bilgilerinin ve telif olunan binlerce kitap ve risalenin medresenin mahsulü olduğunu açıklar. Ayrıca o, zamanın iktizasına göre tahsili farz-ı kifaye olan ticaret, sanayi gibi alanlarda ihtiyaç duyulan fen bilimlerinin, yeni akli ilimlerin ve batılı fenlerin mevcut medreselerde taliminin daha az maliyetle yapılarak cehalet taassubundan kurtulunabileceğini ifade eder.²³⁰

c- Mektepler

Dünyevî ilimlerin gelişmesi, askerî alandaki yenilikler ve sanayideki gelişmeler istikametinde Osmanlı'nın klasik eğitim müesseselerinin yanında yeni okulların açılması gerekli hale gelince tedbirler alınmış ve farklı sahalarda mektepler açılmıştır. Tarihçi Lütü Efendi, Yeniçerilerin kaldırılmasından sonra görülen lüzum üzere ilim ve maarifin toplumun her kesimine yaygınlaştırılması için yeni Rüşdiyelerin açılarak cehaletin kaldırılmaya çalışıldığını belirtir. Özellikle I. Abdülhamid'in tahta çıkışından (1774) itibaren maârif ve fenlerin intişarı için gösterilen gayretlerin arttığı ve her çeşit ilim ve fennin ihyası için ülke genelinde kasaba ve köylere varıncaya kadar mektepler açıldığını belirten Lütü Efendi, eğitim çalışmalarındaki bu faaliyetlerin muvaffakiyetle neticelendiğinden ve semeresinin alındığından bahseder.²³¹

Bir toplum, başka bir medeniyetin veya kültürün baskısıyla ictimaî yapısını ve kültürünü derinden değiştirmek isterse bu değişikliğin

229 Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 3.

230 Ahmed Lütü, *Tarih*, IX, 135.

231 Ahmed Lütü, A.e. XII, 94.

ilk olarak terbiye ve tahsil sistemine aksetmesi gerektiğinden²³² eğitimin birçok alanında Avrupa örnek alınmaya başlanmıştır.

Avrupa'dan gelen uzmanların yanı sıra, Batı'da eğitim görmüş talebelerin de görev yaptığı dünyevî mektepler, ilk dönemlerde bir takım sıkıntılar içerisinde eğitime devam etmişlerse de zamanla noksanları telafi edilmeye çalışılmıştır. Söz konusu mekteplerde fen bilimlerinde uzman elemanlara ihtiyaç duyulduğundan Avrupa'nın muhtelif merkezlerine pek çok talebe gönderilmiş ve bunların arasından birçok matematikçi, sanat-kâr hatta ressam yetişmiştir.²³³ İhtiyaç duyulan bu mekteplerin açılmasında ve eğitimlerine devam etmesinde bütün padişahların hususi destekleri ve gayretleri olmuştur.

Sultan Abdülmecid Han, 13 Ocak 1845 tarihinde Bâbü'lî'yi ziyaret etmiş ve Hatt-ı Hümayûn'da hükümet erkânından devlet ve milletin hali ve maslahatı neyi icap ettiriyorsa vükelâ heyeti (bakanlar kurulu) ve ehil kimselerin bunları görüşüp karar vermesini ve tatbikini istedikten sonra ihtiyaç duyulan mekteplerin açılmasını emretmiştir. Sultan Abdülmecid Han, dinî ve dünyevî her hususta cehaletin izale edilmesi için ilim ve fenlerin membaı ve sanayi alanındaki bilgilerin kaynağı olan lüzumlu mekteplerin inşasını önemli bir iş olarak kabul ettiğini belirtmiştir. Sultan "memleketin münasip mahallerinde iktiza eden mekteplerin tanzimiyle terbiye-i âmmenin çaresine bakılsın" diyerek²³⁴ zamanın şartlarının değişmesi ile ihtiyaç duyulan mekteplerin açılmasını devletin önemli bir işi olarak görmüştür.

Sultan Abdülaziz Han devrinde eğitim ve öğretim alanında görülen eksikler ve noksanlar telafisi için bir takım tedbirler alınmıştır. Bütün insanların nizamî olarak eğitilmesi için sıbyan mekteplerinde kız ve erkek çocuklarının ayrılıp ayrı programlar yapılmasına başlanmış ve yeni usuller geliştirilmiştir. Sadece kızların devam edeceği Rüşdiye Mektepleri tesis edilerek kızlara dinî derslerin yanında matematik, hat ve nakış derslerinin talim olunmasına karar verilmiştir. Bu gelişmeler çerçevesinde

232 Turhan, Osman, Garplılaşmanın Neresindeyiz, İstanbul 1980, s. 21 l.

233 Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, I-II, s. 332.

234 Ahmed Lütüfî, *Tarih*, VII, 1185.

1869 yılında *Maarif-i Umûmiyye Nizamnâmesi* uygulamaya konularak eğitim daha sistemli hale getirilmiştir.

Söz konusu Nizamnameye göre mektepler üç dereceye ayrılmış ve Sıbyan yani *Mahalle Mektebi*, *Rüşdiye-İdadiye* ve *Mekteb-i Sultânî* şeklinde tertip olunmuştur.²³⁵ Herkesin çocuklarını seviyesine göre bu mekteplere göndermesi mecburi tutularak aksine hareket edenlerin çeşitli cezalara çarptırılacağı beyan edilmiştir. Söz konusu mekteplerin üstünde talim ve terbiyede bulunmak üzere bazı faydalı fen ve ilimlerin tedrisi için *Dârulfünûn* 1862 yılında eğitim ve öğretime hazır hale getirilmiş ve 450 talebenin kaydı yapılmıştır.²³⁶

Harbiye ve Tıbbiye başta olmak üzere açılan mekteplerde Arapça'nın yanında Fransızca ve İngilizce gibi bir Batı dili de okutulmakta ve müfredatta medresede okutulan dinî ilimlerin bir kısmına da yer verilmekteydi.²³⁷ Talebenin dünyevî bilgileri alarak kendi mesleklerinde yetiştirilmesinin yanında dinî ve uhrevî hayatta lazım olan bir terbiyenin de verilmesine dikkat ediliyordu. Askerî mekteplerin en önemlilerinden olan Harbiye'de askeri eğitimin yanında okulun camiinde beş vakit namaz kılınırdı. Harbiye Osmanlı'nın çağdaşlaşma tarihinde en önemli kurumlarından birisi olmuş, devletin yeniden yapılanması merhalesinde millet ile devletin irtibatını sağlayan, devletin kurulu düzeninin devamına destek çıkan, bir kurum olmanın yanında gerekli reformların da yapılmasına öncülük etmiştir.

d-Mektep-Medrese İlişkisi

Avrupa'da meydana gelen yeniliklerin ülkeye kazandırılması için ihtiyaç duyulan yeni mektepler açıldığında bir taraftan Batı'dan getirilen uzmanlar dünyevî dersler verirken diğer tarafta da dinî dersler okutulmaktaydı. Dünyevî ilimlerin ağırlıklı olarak okutulduğu bu okullara ihtiyaç duyuldukça yenileri ilave edilmiş ve medresede derse giren bazı hocalar yeni açılan mekteplerde de ders vererek sağlıklı bir mektep-medrese ilişkisinin kurulmasına çalışılmıştır.

235 Atay, Hüseyin, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul 1983, s. 189.

236 Ahmed Lûtfî, *Tarih*, XII, 76, 79, 80.

237 Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 126-7.

1859 yılında açılan *Mekteb-i Mülkiye*'ye imtihanla medrese talebeleri alınmış, hatta Dârülfünûn'un talebesinin de çoğunlu medrese mezunlarından oluştuğu için resmî açılış cer mevsimi dönüşü olan Ramazan Bayramı'ndan sonra yapılmıştı. Galatasaray Mekteb-i Sultânî'sinin bir müddet müdürlüğünü yapan Sava Paşa, İslâm Hukuku sahasında çalışmalarını ile meşhur olmuş bir uzmandı ve Dârülfünûn-ı Sultânî'nin Hukuk kısmında İslâm Hukuku dersleri de veriyordu.²³⁸Bu itibarla mektep ve medrese arasındaki ilişki yaygın kanın aksine o kadar kötü olmadığı gibi yeni açılan mektepler de din eğitimin hiç verilmediği, sadece seküler eğitimin yapıldığı okullar da değildi.²³⁹

Hıristiyan cemaatler ve onların mektepleri ise kendi din ve mezheplerini tavizsiz bir şekilde öğretmeye devam ediyorlardı ve devlet onlara müdahale etmekte büyük sıkıntılarla karşılaşyordu. Devletin dünyevî derslerin ağırlıkta olduğu yeni mektepler açarak gayr-i müslimlere buralarda eğitim fırsatı vermesi, müslümanlar ile gayr-i müslimleri kaynaştırmada fazla tesirli olmadığı gibi mektepler de İslamî değerlere ehemmiyet vermeden yetişen bir kısım talebe ile medrese mensupları arasında huzursuzluklar da vuku bulmaktaydı.²⁴⁰

Medrese ve mektep tamamen zıt iki kutubu temsil etmemekle birlikte bu okullarda verilen eğitimin şekli, müfredatı, hocaları, amacı ve mezunlarının hizmet sahaları farklı olduğundan toplumda değişik anlayışların oluşmasına imkân sağlamıştı. Mekteplerin bir kısmında İslamî içerikli dersler ağırlıkta olmakla birlikte bazı öğrenciler Batılı değer yargılarının tesiri altında kaldıklarından dünyevî düşüncelere kendini kaptırarak Osmanlı toplumundan yabancılaşmaya başlamıştı. Hatta mekteplerin dünyevi derslerin öğretmenleri ve okul idarecileri arasında dinî derslerin hocalarını aşağılayan ve bunu gören bazı öğrenciler arasında din derslerine karşı alaycı tavırla yaklaşan bazı öğrenciler bile görülmeye başlamıştı.²⁴¹

Geleneksel olarak devlet nizamında ve teşkilatında önemli mevkiilerde yer alan medrese mensupları, devlet idaresinde Bâbîâilî'nin ağırlığının

238 Akgündüz, Murat, *Osmanlı Medreseleri -XIX. Asır-*, 123-125

239 Mekteplerde Okutulan dersler için bkz: Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, s. 200-205.

240 Kodaman, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara 1991, s. XII.

241 Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, s. 68.

artıp yeni bakanlıkların ihdas edilmesinden sonra önemini kaybetmeye başlamıştı. Devlet dairelerinde medrese mezunlarından ziyade ilk zamanlarda kalemlerde yetişmiş elemanlar, daha sonraları da kendi sahastaki mekteplerden mezun meslek sahiplerinin istihdam edilmesi ile medrese mensuplarının devlet idaresindeki fonksiyonu gün geçtikçe azalmıştır. Eskiden devletin en önemli müessesesi olan ve padişah dahil herkesin hürmet duyduğu *Şeyhülislamlık Makamı* devletin sıradan bir bakanlığı haline getirilmekle kalmamış, siyasî ve dünyevî tartışmaların içine çekilerek itibarı zayıflamıştır.

Medreseler ile eğitim, mahkemeler ile adliye teşkilatına hakim olan medrese mensupları yani ulemâ; mekteplerin açılması ile eğitimdeki, Nizami mahkemelerin kurulması ile de adliyedeki ağırlığını büyük oranda kaybetmiştir. Bunlara ilaveten vakıf nizamının bozulması neticesinde gelir kaynakları büyük oranda azalan medrese, ciddi malî sıkıntılarla karşılaştığından beklenen tedris faaliyetlerini yerine getirmekte zorlanmıştır. Ayrıca medrese mensuplarının İslâmî hayata canlılık kazandıran tasavvuf müessesesinin esaslarıyla olan ilişkisinin zayılanması da medresenin tarih boyuca ifa ettiği vazifeleri yapamaz hale gelmesinde etkili olmuştur.

Mekteplerden mezun veya Batı'ya eğitime gitmiş bazı öğrencilerin faaliyetleriyle Avrupa'da Fransız Devrimi'nden sonra hristiyan dinine karşı oluşan düşmanlık; genelde din karşıtlığı; özelde ise İslâm karşıtlığı, şeklinde Osmanlı'da yayılmaya çalışılmıştır. Bu faaliyetlere azınlık okullarında okuyanlar da katılıp medrese ve mensuplarına karşı bir karalama ve onları yıpratma süreci başlatılınca toplumun bazı kesimlerinde medreseye karşı bir düşmanlık oluşmaya başlamıştır. Ancak bütün bu menfi gelişmelere rağmen medrese her türlü zorluklar içerisinde faaliyetlerine devam etmiş ve Osmanlı'nın son döneminde mesela Cevdet Paşa gibi dünya çapında bir hukukçu ve tarihçi, Elmalılı Hamdi Yazır gibi bir müfessir çıkarabilmiştir. Bu itibarla tarihte en sıkıntılı anlarında bile medrese, hüdâ-yı nabit kabilinden Osmanlı'nın sonuna kadar geniş halk kesimlerine hizmet veren bir müessese olma özelliğini devam ettirmiştir.

e- Azınlık Okulları

Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'u fethettikten sonra Rumlara geniş bir serbestlik tanımış, onların dinî liderleri olan patriğe kiliseleri, hıristiyan cemaate ait mektep ve hastane gibi kurumları istedikleri gibi idare etme salahiyeti vermiş, evlenme ve boşanma gibi bazı hususlarda onlara muhakeme hakkı bile tanımıştır.

Osmanlı'da ilk dönemden itibaren gayr-i müslimlerin eğitim kurumları bir engelleme ile karşılaşmadan faaliyetlerine devam etmiş ve devlet onların programlarına ve idaresine müdahale etmemiştir. Camilerin yanına medreseler bina edildiği gibi kiliselerin etrafına da papazların ders verdiği mekanlar yapılmıştır. Osmanlı'nın Rumlara tanıdığı bu haklardan Ermeniler başta olmak üzere diğer azınlıklarda aynı derecede istifade etmişlerdir. Gayr-i müslim tebaa, Türk mekteplerine asla gitmeyip, kendi dilleri ile eğitim yapan mekteplere devam ettiklerinden dinî inanç ve ayinlerini, millî dillerini ve kimliklerini asırlarca muhafaza etmişlerdi. Gayr-i müslimlerin idare ettikleri mektepler tamamen müstakil olup hükümet, bu mekteplerde tedrisatın yalnız umumi ahlakî kaidelere ve siyasi esaslara aykırı olmamasına bakar, bir de muallimlere şahadet-name verirdi.²⁴² Tanınan bu serbestlik Tanzimat Devrine kadar azınlıklarda millî bir uyanışa ve ayrılıkçılığa sebebiyet vermediğinden Osmanlı açısından ciddi bir sıkıntı da olmamıştır.

Gayr-i müslimlerin Türk mekteplerine gitmeyip, kendilerine ait çok farklı okullarda yetişmelerinin yanı sıra, dünyadaki siyasi, ekonomik ve kültürel gelişmeler sebebiyle Osmanlı vatandaşları arasındaki ilişki bozulmaya başlamıştır. Avrupalı devletlerin eğitim ve sanayi alanında ilerlemelerinden sonra Osmanlı'dan elde ettikleri ticarî imtiyazlardan da istifade ederek Osmanlı coğrafyasında yaşayan hıristiyan azınlıklarla geliştirdikleri ticarî ilişkiler, azınlıklarda millî uyanış fikirlerini hızlandırmış ve bağımsızlık düşüncesini kuvvetlendirmiştir. Osmanlı bu şartlarda, gayr-i müslim unsurların devlete bağlılıklarını devam ettirmek için *ittihad-ı anasır* siyasetini takip ederek bir taraftan onlara bazı haklar tanıdı, bir taraftan da müslümanlarla azınlıkların arasındaki ilişkiyi

242 Engelhardt, Türkiye ve Tanzimât, s. 226.

geliştirmek için mekteplere Osmanlı tebaasının hepsinden öğrencilerin devam etmesini salamaya çalıştı.

Mektepler arasında gayr-i müslimlere ilk defa kapılarını açan Tıbbiye'dir. Tıbbiye'nin Fransızca eğitim yapması ve öğretmenlerin bir kısmının Avrupa'dan gelmiş olması gayr-i müslimlerin bazısına cazip gelmenin yanında devlet, 1840 yılında aldığı bir kararla azınlık çocuklarının bu mektebe alınmasını desteklemiştir. Müslim ve gayr-i müslim talebenin aynı dershanede okuması, aynı koğuştta yatması ve aynı yemekleri yemesi hakkında bazı tereddütler oluşunca hristiyanlar bazı açıklamalarla ikna edilmiş ise de yahudiler uzun müddet bu işe yanaşmamışlardır. 1846 yılında kendileri için ayrıca yemek pişirtilmesinden sonra yahudiler mektebe talebe göndermişlerdir.²⁴³

Tıbbiye'nin dışında bütün mektep kapıları Islahat Fermanı'nı şu ifadeleri ile azınlıklara resmen açılmış oldu:

“Saltanat-ı seniyyem tebaasından bulunanlar mekâtib-i şahane'min nizamâtı mevzualarında gerek since(yaşça) gerek imtihanca mukarrer olan şerâiti ifa eyledikleri takdirde cümlesi bilâ fark ve temyiz Devlet-i Aliyye'min mekâtib-i askeriye ve mülkiyesine kabul olunması...”

Islahat Fermanı'yla her cemaate maarif ve sanayiye dair mektep açma izni verilmiş ancak buralarda görev yapacak muallimlerin ve eğitim usulünün padişah tarafından teşkil edilen bir meclisin teftişi altında olması istenmişti.

1 Eylül 1869 tarihli Maarif-i Umûmiyye Nizamnâmesi'nin 129. ve 130. maddelerinde müslüman olsun gayr-i müslim olsun Osmanlı tebaasının ve yabancıların özel okul açma şartları tanzim edilmişti. Bu maddelerde ücretli veya ücretsiz okulların açılması masraflarının bağlı olduğu vakıflarca karşılanması, muallimlerinde devlet tarafından verilen şahadetname bulunması, terbiye ve ahlak kurallarına uyulması, ders müfredatının devlet tarafından tasdik edilmesi ve devletin politikasına aykırı derslerin verilmemesi gibi esasları ihtiva etmekteydi.²⁴⁴

243 Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, I-II, 726-7.

244 Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 150.

Söz konusu Nizamname azınlık okullarının sıkı bir şekilde teftiş edilmesini belirli esaslara bağlamakla birlikte bu vazife gerektiği gibi yerine getirilememiştir. Özellikle Patrikhaneye bağlı bazı okullar devletin aleyhindeki siyasi faaliyetlerin merkezi haline gelerek Osmanlı'nın dağılmasında büyük rol oynamışlardır. 1876 Osmanlı-Rus harbinde Türk mekteplerinden çıkmış Bulgar zabıt ve doktorların ihanetinden dolayı devlet askeri mekteplerin kapılarını gayr-i müslimlere kapatmıştır. Tıbbiye, eczacılık, sanayi gibi diğer meslek mekteplerine devam eden gayr-i müslimlere ise mani olunmamıştır.²⁴⁵

XIX. asrın sonuna doğru gayr-i müslimlere ait mektepler ülke genelinde oldukça yaygınlaşmıştır. 1897 yılında Osmanlı tebaası gayr-i müslimlerin idaresinde eğitimin çeşitli kademelerinde 6-7 bin arası okulun bulunduğu ve buralarda yarım milyona yakın öğrencinin eğitim gördüğü düşünülmektedir.²⁴⁶ Ayrıca Fransız, İngiliz, Alman ve Amerikalıların çok sayıda özel okulun misyonerlerin idaresinde devam etmekte olduğu dikkate alındığında Osmanlı'nın son zamanlarında gayr-i müslim mekteplerin eğitimde ne kadar söz sahibi oldukları anlaşılabilir. Bu okullar daha çok dünyevi sahada eğitim vermekle birlikte inançları doğrultusunda kendi din adamları da dinî dersler vererek, öğrencilere kendi millî ve dinî şuurlarının aşılmasında büyük çaba sarf etmekteydi.

Gayr-i müslimlere ait mekteplere ilk zamanlar sadece müslüman olmayan öğrenciler devam ederken, daha sonraları çocuklarını daha iyi yetiştirmenin yolunun Batı kültürünü vermekten, Batı dillerinden birisini öğretmekten ve Batılı öğretmenler tarafından ders verilmesinden geçtiğini düşünen müslümanlar da bu okullara rağbet etmişlerdir. Söz konusu mekteplerden birisi olan Kadıköy'deki Sen Jozef Koleji'nde müslüman talebelerin sayısı 1890'da %15 iken bu oran 1911'de %56, 1926'da %51, 1931'de %64 ve 1939'da %76'ya çıkmıştı.²⁴⁷ Bu değerlerde görüldüğü gibi Cumhuriyet devrinin ilk yıllarında son derece millî politikalar takip edilerek Türkçülüğün revaçta tutulduğu dönemde bile azınlık okullarında okuyan talebelerin sayısı hızlı bir şekilde artmıştır. Halbuki Gayr-i müslimlere ait bu okullarda onların müfredatına göre yetişen

245 Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, I-II, s. 733-4.

246 Eryılmaz, Bilal, *Osmanlı Devletinde Millet Sistemi*, İstanbul 1992, s. 81.

247 Ergin, *a.g.e.*, I-II, 777.

birçok öğrenci, İslamî ve millî değerlerle bağdaşmayan düşüncelere sahip olarak mezun oluyorlardı.

Azınlık okulları bir taraftan Rum, Ermeni gibi kendi etnik kökenleri ve millî davaları doğrultusunda eğitim verirken, diğer taraftan kendi din ve mezheplerini de serbest bir şekilde öğretiyorlardı. İstanbul'un fet-hinden sonra eğitimine devam eden Fener Rum Mektebi'nin yanı sıra 1844 yılında açılan Heybeliada Ruhban Mektebi, Ortodoks papaz yetiştirilen önemli bir okuldu.

1839'da sadece İstanbul'da misyonerler tarafından açılan 21'i erkek 19'u kız okulu olmak üzere kırk tane Katolik Okulu vardı ve buralara yabancı, azınlık ve müslüman olmak üzere binlerce öğrenci devam etmekteydi.

Yahudilerin de eskiden beri kendi okulları bulunmakla birlikte 1854'te Musevî Asrî Mektebi açılmış ve 1875 yılında da Alliyans İsrailit adındaki bir örgüt, İstanbul başta olmak üzere ülkenin değişik şehirlerinde çok sayıda okul açmıştı.

Eskiden beri faklı dinlere mensup toplulukların yaşadığı Lübnan'da azınlıklara özel muhtariyetler verildiğinden gayr-i müslimlerin eğitim kurumları daha da gelişmişti. Kilise teşkilatı ve eğitim kurumlarının idaresi cemaat liderlerine bırakıldığından; İtalya ve Fransa'dan gelen misyonerler kanalıyla bölgede Batı'nın tesiri oldukça artmıştı. Mısır, Suriye ve Lübnan'da Fransız Cizvit, Amerikan Presbiteryen ve İngiliz Protestan Kilislerine bağlı misyoner okulları açılmıştı.²⁴⁸ Daha sonra üniversiteye dönüştürülerek geliştirilen bu kurumlarda gayr-i müslimlerin yanı sıra müslüman gençler de Batı kültürüyle yetiştirilmişler ve buradan mezun olan kişiler Avrupa'da ortaya çıkan başta milliyetçilik olmak üzere Batılı düşünce ve hayat tarzının Osmanlı'ya dolayısıyla İslâm dünyasına transferine aracılık etmişlerdi.

New Yorklu bir tüccar olan Mister Hiristifer Robert tarafında 16 Eylül 1863 tarihinde açılan ve Kırım Muharebesi sırasında Türklere yardım maksadıyla gelen Amerikalı misyonerlerin görev yaptığı Robert Koleji,

248 Küçük, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Tanzimat", Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri, s. 14.

Protestan mezhebi doğrultusunda eğitim vermeye başlamıştı.²⁴⁹ Kolejde özellikle Bulgar ve Ermeni öğrencilere ağırlık verilerek bunlar siyasi maksatlar için kullanılmış ve Osmanlı Devleti'nin parçalanması politikasına hizmet etmişlerdir. Nitekim 1879'da toplanan Bulgar Parlamentosu; yetiştirdiği Bulgar aydınları, Bulgar çeteleri ve devlet adamları için Robert Kolejine teşekkür etmişti.²⁵⁰

F-Tekke ve Tarikatlar

Nefis terbiye ve tezkiyesini gerçekleştirerek, ahlâk-ı hamîde denilen güzel vasıflara sahip olmak için bir müslümanın verdiği mücadeleden usûl ve esasını inceleyip, bunun sistemli bir şekilde yapılmasını temel alan tasavvuf, “insan-ı kâmil” veya “kâmil mümin” olarak bilinen insanların çoğalmasını hedef edinmiştir. Hz. Muhammed'in (s.a.v.) ashab-ı kirama yaptığı bereketli sohbetlerle başlayan nefis tezkiye ve tasfiyesi, ondan sonra müslümanların derûnî âlemlerine nüfûz etme salahiyetine sahip şeyh veya mürşid olarak vasıflanan zevat tarafından devam ettirilmiştir. Müslümanların manevi hayatına ve gönül dünyalarına feyiz veren esasların sistemli bir şekilde yapılmasına rehberlik eden bu zatlar, tarih boyunca müslümanların terbiye ve tezkiyesinde önemli vazifeler ifa etmişlerdir. Tarih içerisinde *evliya*, *sûfi*, *şeyh* ve *mürşid* gibi isimlerle tanınan tarikat mensuplarının pek çoğu kendini tasavvuf alanında yetiştirmekle kalmamış, İslâm'ın diğer ilimlerinde de söz sahibi olmuşlardır. Ayrıca dinî ilimlerde rûsûh bulmuş (ileri seviyelere yükselmiş) pek çok âlim, tarikatlara ilgi duymuş, evliya ve mürşidlere intisap etmiştir.

249 Galatasaray Lisesi'nden beş sene, Dârüşşafaka Lisesi'nden ise on sene önce kurulan Robert Koleji sonraki yıllarda mezunlarının devletin etkili makamlarına gelmesinden dolayı eğitim tarihinde ve Türklerin batılılaştırılması sürecinde önemli roller üstlenmiştir. Halbuki gayr-i müslimlere ait ilk mektepler açıldığında gerek Osmanlı devlet adamları, gerekse halk, bundan hoşnut değillerdi. Bu mekteplerin her biri hükümet için bir çabanbaşı ve siyasi problem kaynağı olduğundan bunların açılmaması için elden gelen gayret gösterilir, kolaylık gösterenler veya bu mekteplere arsa satanlara halk ve hükümet nezdinde iyi gözle bakılmazdı. Robert Koleji'nin yerini ise Osmanlı'da milliyetçilik ve Türkçülük cereyanlarının uyanmasında önemli tesiri olan Ahmed Vefik Paşa satmıştı. Bu satışa son derece üzülen Sultan II. Abdülhamid'in, Ahmed Vefik Paşa öldüğü zaman nereye gömülmesi gerektiği kendisine sorulduğunda “Kayalar Kabristanı'na defnediniz ki Robert Kolej'de çalışan çan sesleri kıyamete kadar kulaklarında çınlasın dursun” dediği rivayet edilir. (bkz: Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, I-II, s. 784.)

250 Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 153.

Bu çalışmamızın esas konusu tasavvuf ve tarikatlar olmadığı için bu hususta geniş izahlarda bulunma imkanına sahip değiliz. Tasavvuf, âyet ve hadislerde ifadesini bulan İslâm'ın özü ve ruhu²⁵¹, olduğundan dolayı sûfilerin sözlerinin çoğu bir kısım âyet ve hadisin açıklamalarından meydana gelmektedir.²⁵² Nitekim "Cibril hadîsi" diye bilinen meşhur hadis-i şerifte Hz. Muhammed'in (s.a.v.) imân ve İslâm'ın esaslarını beyan ettikten sonra *ihsân* konusunu açıklaması ve *ihsânın* "Allah Teâlâ'yı görüyormuş gibi ibadet etmek"²⁵³ olduğunu belirtmesi dikkate alınarak tasavvufun "*ihsan* haline ulaşmak" olduğu ifade edilmiştir.²⁵⁴

Ehl-i sünnet kelimcülerin ilklerinden olan Haris el-Muhâsibî (243/857), tasavvufla ilgili eserinin başında şeriatın hudûduna riayetini, Allah'ın Kitabı ve Resûlû'nün Sünnetine bağlılığın ve hidayet üzerine olan imamların icmâ ettikleri hususları kabullenmenin önemini belirtmiştir. Muhâsibî, tasavvuf yolunun "*İşte bu benim dosdoğru yolumdur*"²⁵⁵ âyetinde ve "*Benim ve râşid ve hidayet üzere olan halifelerin sünnetini sımsıkı sarılın*" hadîsinde ifadesini bulan esaslardan teşekkül ettiği ifade eder.²⁵⁶ Ebû Tâlib el-Mekki (386/996), âyetleri esas alarak bir müridin gece ve gündüz yapması gereken ibadetleri ve günlük zikirleri belirtip, İslâm'ın temel şartlarını taharetten (temizlik) başlayarak anlatır.²⁵⁷ Şehâbeddin Sühreverdî (632/1234) de aynı şekilde tasavvufun kaynaklarını Kur'an ve Sünnet'te gösterip, Asr-ı saâdet'ten örnekler verir.²⁵⁸

Bilindiği gibi Orta Asya'dan gelen dervişler, Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşmasında önemli bir vazife gördükleri gibi, fetih hareketlerinde de faal olarak bulunmuşlardı.²⁵⁹ Osmanlı Devleti'nin kurulmasından

251 Geniş bilgi için bkz: el-Kelabâzî, Ebû Bekir Muhammed, et-Taâruf li-mezheb-i ehli't-tasavvuf, Kahire 1992, s. 30, vd.

252 Eraydın, Selçuk, Tasavvuf ve Tarikatlar, İstanbul 1990, s. 29; Kara, Mustafa, Tekkeler ve Zâviyeler, İstanbul 1990, s. 20.

253 Buhârî, "İmân" 36; Müslim, "İmân" 1; Ebu Davûd, "Sünnet" 15; Nesâî, "İmân" 6; Tirmizî, "İmân" 4; İbn Mâce, "Mukaddime" 9.

254 Kelabâzî, et-Taâruf li-mezheb-i ehli't-tasavvuf, s. 143.

255 En'am, 6/153.

256 el-Muhâsibî, Haris, Risâletü'l-Müsterşidin, s. 35-9.

257 Mekki, Ebû Tâlib, Kûtu'l-Kulûb, Beyrut 1997, I, 9-10, 176; II, 205, 232.

258 Sühreverdî, Ebû Hafs Şihabüddin, Avârifü'l-Maârif, trc. H. Kamil Yılmaz-İrfan Gündüz, İstanbul 1989, s. 7-11.

259 Köprülü, Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu, s. 145; Eraydın, Tasavvuf ve Tarikatlar, 349; Öngören, Reşat, "Osmanlı'nın Kuruluş Yıllarında Anadolu'nun Tasavvufi Durumu" Diyanet Aylık Dergi, sy. 98, s. 10.

önce muhtelif bölgelerden Selçuklu Devleti'nin sınır boylarına özellikle de Batı Anadolu'ya göç eden şeyh ve dervişlerin; uç bölgelere yerleşerek halkın yerleşik hayata uyum sağlamasında ve onların İslâmî hayata alıştırılması hususunda büyük gayretleri olmuştur.

Mâverâunnehir'de Fahreddin Râzi, Ahmed Yesevî ve Şihabüddin Süreverdi gibi tefsir, kelâm ve tasavvuf başta olmak üzere şeriat ilimlerine derin vukûfiyeti bulunan âlimlerden ders alan Ahî Evran (1171-1262) daha sonra Anadolu'ya gelmiştir. Özellikle esnaf kesiminin *Fütüvvet* ve *Ahilik teşkilatı* adı altında toplanmasına öncülük eden Ahî Evran'ın bu gayretleriyle, esnafın yanı sıra diğer müslümanların terbiyesinde çok önemli bir yere sahip olan tekke ve zaviyeler, ülkenin en küçük yerleşim yerlerine kadar yayılmıştı. Haçlıların yakıp yıktığı, Moğolların insanları öldürüp, beldeleri harap ettikleri bir çağda İbn Batûta'nın ifadesiyle Türkiye'nin bir *Şefkat yurdu*²⁶⁰ haline getirilmesinde şeyhlerin ve dervişlerin dolayısıyla tekke ve zaviyelerin büyük payı vardı.

Halk kesiminin yanı sıra idarecilerle de iyi ilişkiler kuran şeyhler; âlimler ve medrese çevreleriyle olan münasebetleri sayesinde Kur'an ve Sünnet'e bağlı bir tasavvuf anlayışının Osmanlı'da gelişip yayılmasına önemli katkı sağlamışlardır. Osman Gâzi'nin aynı zamanda kayınpederi olan ve Osmanlı Devleti'nin mânevî mimarı olarak görülen Şeyh Edebâli ve müridlerine devlet tarafından arazi tahsis edilmesi, tekke ve zâviye yapılması, bu devirde şeyh ve dervişlerin ülkede son derece faâl bulunduklarını göstermektedir. Osman Gâzi, devletin kuruluşu aşamasında Şeyh Edebâli'ye büyük bir kıymet verdiği gibi, Karacahisar'ın fethinden sonra İslâm fıkhrına vâkıf Dursun Fakih'e Cuma hutbesini okutarak²⁶¹ ona da büyük önem vermiştir.

Osmanlı Devleti, baştan itibaren şeriat ile tarikat arasında sağlıklı bir ilişkinin kurulduğu sağlam bir zemine oturtulduğundan ulemâ ile tarikat mensuplarının devlet ve toplum üzerindeki müspet tesirleri ileriki dönemlerde de devam etmiştir. Orhan Gâzi'nin Bursa'nın fethine katılan Abdal Mûsâ ve Geyikli Baba gibi sûfilere, faaliyetlerini sürdürmesi için zâviye yaptırıp vakıflar tahsis etmesi, daha sonraları Osmanlı'da bir

260 İbn Batûta, er-Rihle, Beyrut 2004, s. 283.

261 Âşık Paşazâde, Tevârih-i Âl-i Osman, s. 18; Oruç b. Adil, Tevârih-i Âl-i Osman, s. 13.

gelenek haline gelmiş ve Osmanlı sultanları şeyhlere ve tarikat mensuplarına devamlı hürmet duymuş ve onları desteklemiştir.²⁶²

Orhan Gâzi, şeylere ve dervişlere büyük imkanlar vermekle birlikte onların başıboş hareket etmeleri veya bozuk inançları yaymalarına karşı da tedbirler almış, Bursa'da muzır akîdeler neşreden bazı Babâileri cezalandırarak, müslümanların itikatlarının bozulmasına ve devletin düzenin sarsılmasına fırsat vermemiştir.²⁶³

Orhan Gâzi döneminde Türkiye coğrafyasını dolaşan meşhur seyyah İbn Batûta, hatıralarında deniz yoluyla geldiği Alâiyye'nin (Alanya) insanların bidatlerden uzak bir şekilde, İslâm'ı sünnet üzere yaşamalarından ve misafirperverliklerinden sitayişle bahseder. Antalya'ya, vardığında bir zaviyede misafir kalan İbn Batûta, fütüvvet teşkilatından ve mensupları olan ahilerin gündüz çalışıp, gece ise kazandıklarını misafirler ve derviş arkadaşlarına ikram edip zikirle geçirdiklerini hayranlıkla anlatır. Ziyaret ettiği her şehirdeki tek ve zaviyelerin dini hayatın canlı tutulmasındaki etkisini ve sosyal hayatta gördüğü önemli vazifelerden bahseden İbn Batûta'nın seyahatnamesi, o dönemde ulemânın yanı sıra şeyh ve tarikatların müslümanlar arasında çok önemli ve etkin bir konumda olduğunu gösteren örneklerle doludur.²⁶⁴

Osmanlı Devleti'nin kuruluşuyla birlikte dervişler yerleşik hayata geçerek tekke ve zâviyelerde faâliyetlerine devam ederken, devamlı medrese çevreleriyle iyi ilişkiler içerisinde bulunmaları onların hem Sünnî çizgide kalmalarını hem de şer'î ilimlerde söz sahibi âlimlerin tarikatlara nispetini arttırmıştır. Bu da şîî ve bâtinî görüşlerin tasavvuf adı altında müslümanlar arasında yayılmasına önemli ölçüde mâni olmuştur.

Osmanlı sultanlarının tekke ve zaviyelere verdiklere önem, şeyhlere ve dervişlere karşı duydukları hürmet, sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Âşık Paşazâde, Âl-i Osman'ın menkıbelerini zikrettikten sonra, ulemâ, fukarâ ve sulehâdan bahseder ve Ertuğrul Gâzi'den itibaren Fatih

262 Öngören, Reşat, "Osmanlı'da Süfilerin Farklı Toplum Kesimleri İlişki Tarzları", İslâm Araştırmaları Dergisi, sy. III, s. 11.

263 Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, I, 531.

264 İbn Batûta, er-Rihle, s. 283-322.

Sultan Mehmed devrine kadar toplum üzerinde manen büyük tesirleri olmuş duası makbul, şeyh ve dervişlerin isimlerini sıralar.²⁶⁵

Meşâyih dostu bir padişah olan Fatih Sultan Mehmed devrinde, şeyhlere büyük değer verilmiş, İstanbul'un fethinde büyük emeği olan Akşamseddin başta olmak üzere Şeyh Vefâ gibi tarikat mensuplarının sultan ve toplum nezdindeki itibarı diğer kişilerle kıyaslanmayacak bir seviyeye çıkmıştır. "Veli" vasfını kazanacak kadar tasavvufî meşgul olan Sultan II. Bayezid'in Çelebi Halife'ye (899/1494) intisap ettiği ve sıkıntılı anlarında müşkilinin halli için manevi yardım talep ettiği bilinmektedir.

Yavuz Sultan Selim, tebdil-i kıyafetle zaman zaman Halvetiyye şeyhi Sünbül Efendi'nin dergâhına gidip onun sohbetlerine katılmış, Şam'da bulunduğu sırada Nakşibendiyye şeyhi Muhammed Bedahşî'yi (922/1516) ziyaret ederek ona büyük hürmet göstermiştir. Sultan Selim Han, Bedahşî'yi ilk ziyaretinde onun yanında hiç konuşmayıp, sükûtu tercih etmesinin sebebi sorulduğunda ise "Doğru olan söze önce büyüklerin başlamasıdır. Benim onun üzerine bir üstünlüğüm yok" diye cevap vermiştir.²⁶⁶

Zaman zaman şerî hükümlere uymayan tarikat mensuplarının cezalandırıldığı, tasavvuf ehline düşmanca davranan devlet adamlarının görevlerinden alındığı²⁶⁷ Osmanlı'da; şeyhler ve dervişler, sıradan insanların manevî eğitimlerinde ve nefis terbiyesinden etkin oldukları gibi şehzadeler başta olmak üzere ileri gelen devlet adamlarının çocuklarının tedris ve terbiyesi vazifesini de üstlenmişlerdir. Mehmed Ali Aynî'nin ifadesiyle "yüzleri nurânî, sözleri rahmânî olan, hallerinde itidal, meşreplerinde kemal" bulunan şeyhler ve müridler, insanların güzel ahlâk sahibi olmaları için her hiçbir fedakârlıktan kaçınmamışlardır.²⁶⁸

Daha şehzadelğinde ilim ve irfan ehlinin faziletinin farkında olan Yavuz Sultan Selim, Nakşibendiyye tarikatından Şeyh Mahdûmî'yi önce kendisine imam yapmış, daha sonra da onun kemâlâtına hayran kalarak vaktinin pek çoğunu onunla geçirmiştir.²⁶⁹ Sultan Selim Han'ın bir şiirinde;

265 Aşık Paşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, s.199-204.

266 Taşköprizâde, İsmâeddin Ahmed Efendi, *eş-Şakâiku'n-nu'mâniyye fî ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye*, nşr. Ahmed Suphi Furat, İstanbul 1985, s.357.

267 Kara, Mustafa, *Tekkeler ve Zaviyeler*, İstanbul 1990, s. 90.

268 Aynî, Mehmed Ali, *Tasavvuf Tarihi*, İstanbul 1341, s. 221.

269 Öngören, Reşad, *Osmanlılar'da Tasavvuf*, İstanbul 2000, s. 248.

“Padişâh-ı âlem olmak bir kuru kavga imiş,
Bir veliye bende olmak cümleden a'lâ imiş”

demesi, bir mürşidin terbiyesinde yetişmenin ne kadar önemli olduğunu açıklamaktaydı.

Yavuz Sulta Selim, Şam'ın fethine müteakip Şeyh-i Ekber diye meşhur olan Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin makamını buldurup, üzerine bir kubbe yaptırmıştır. Sultan Selim Han, ayrıca “Mekkeli Şeyh” diye bilinen Ebulfeth Muhammed'i onun hakkındaki itirazlara cevap vermesi için vazifelendirmişti. Ebulfeth, *el-Cânibü'l-garbî fi halli müşkilâtî's-Şeyh b. Arabî* isminde bir ese yazarak İbnü'l-Arabî yöneltlen itirazlara cevaplar vermiştir.²⁷⁰

Kânûnî Sultan Süleyman da tarikatlarla münasebet konusunda önceki padişahların yolunu takip etmiş, Mevleviyye, Nakşibendiyye, Halvetiyye ve Bayramiyye gibi tarikatlara mensup pek çok şeyhi ziyaret etmiştir. Onun, aralarında İbrahim Gülşenî (940/1533) ve Şeyh Üftâde gibi zevâtın bulunduğu çeşitli mürşidlerden zikir aldığı ifade edilmiştir. Şeriata uymayan hareket ve düşüncede olan şeyleri de cezalandırmaktan çekinmeyen Kânûnî, sık sık Sünbül Sinan Efendi (936/1529) ve Merkez Efendi'yi ziyaret ederek onların sohbetlerinden istifade etmiştir. O, sefere çıkacağı zaman askerin maneviyatını yükseltmek için şeyh ve dervişleri yanına almış, meselâ 1521 yılında ilk seferi olan Belgrad'a giderken Nakşibendiyye şeyhi Mehmed Nûrullah Efendi'yi beraberinde götürmüştür.²⁷¹

Osmanlı padişahları devletin ilk dönemlerinden itibaren saltana geçerken yaptıkları *Kılıç kuşanma* merasimlerinde bu vazifenin zamanın büyük velilerinin tarafından yapılmasına büyük önem vermişlerdir. İkinci Kosova muharebesinde tarikat mensuplarını yanında bulundurarak onlardan manevi destek alan II. Murad, Emir Buharî'den kılıç kuşanmıştır. Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin (r.a.) makamına büyük hürmet gösteren Fatih Sultan Mehmed ve hocası Akşamseddîn'in yolunu takip eden sonraki padişahlar, Kılıç kuşanma merasimini Eyüp Sultan'da yapmayı tahta geçmenin meşruiyeti için önemli bir gelenek haline getirmişlerdi.

Tekke ve zaviyeler Osmanlı'da devletinde ilk yıllarından itibaren sadece nefis terbiyesinin yapıldığı yerler olmayıp, aynı zamanda fikir

270 Mehmed Ali Aynî, *Tasavvuf Tarihi*, s. 168.

271 Öngören, *Osmanlılar'da Tasavvuf*, s. 250-252.

ve beden terbiyesinin yapıldığı, ruhî bir kısım hastalıkların tedavi edildiği, dışarıdan gelen misafirlerin ağırlandığı, çeşitli yardımların dağıtıldığı, sosyal mekanlardı. Tekkeler çeşitli sebeplerle sıkıntı içerisinde olan insanların huzura kavuştuğu, nefsin kirlerinden temizlendiği, ruhların arındığı bir merkez olmanın yanı sıra aynı zamanda bir edebiyat ve tarih ocağıydı. Belli başlı tekkelerin oldukça zengin kütüphaneleri bulunduğundan pek çok tekke, devirlerinde eğitim ve kültür müesseselerinin başında geliyordu. Yenikapı ve Galata Mevlevihaneleri ile Hüdâî Dergâhındaki kütüphaneler bunların en önemlileriydi. Medrese mensuplarına nazaran, tekke şeyhlerinin yaptıkları görev icabı insanlarla daha çok iç içe olması, onlara halk nazarında büyük itibar kazandırmış ve şeyhlerin toplum üzerinde nüfûzunu arttırmıştır.

Müslümanlar arasında önemli vazifeler gören tekke ve zaviyelerin çoğu zamanla aslî görevlerini yapamaz hale gelmiş, tarikat mensupları arasında yozlaşma baş göstermiştir. Mevlevilik ve Bektaşilik gibi bazı tarikatlar halkı kendi tekkelerine çekebilmek için raksa ve musikiye o kadar önem vermişlerdi ki Osmanlı'nın son dönemlerinde bunların bir tarikatın aslî fonksiyonlarını icra etmekten çok, birer mûsiki mektebi ve konservatuar rolünü oynadığı ifade edilmiştir.²⁷²

Önceleri tekkelerin başına meziyetli ve liyakat sahibi insanlar geçerken, sonraları bu makama ehil olmayan, sadece şeyhin oğlu olduğundan dolayı tekkenin başına geçen insanlar çoğalmış, hatta Tanzimat sıralarında şeyhlik daha çok evladiyelik şekline getirilerek buna resmen imkan sağlanmıştı. Halbuki önceki dönemlerde şeyhin oğlu buna layık ise babasının vazifesi devam ettirir, değilse halifeleri arasından üstün meziyete sahibi birisi onun makamına geçerdi. Osmanlı'nın ordu, vakıf ve medrese gibi kurumlarında meydana gelen bozulmadan tekke ve zaviyeler de kendini koruyamamış, birçok tarikatın faaliyeti geçmişten beri devam eden bir teberrük ve teşerrüften ibaret kalmıştır.

Daha önce belirttiğimiz şekilde Osmanlı ilk dönemlerinde, özellikle devletin sınır bölgelerinde yerleşen veya göçebe olarak yaşayan ve kendilerini Hacı Bektâş-ı Velî'ye (669/1217?) nispet eden Türkmenlerin, Hristiyan halkın İslâm'ı kabul etmelerinde ve Balkanların İslamlaştırılmasında

272 Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, I, 224-240.

büyük rolü olmuştu. Yeniçeriler arasında hâkim konuma gelen Bektâşîler, daha sonraları başıboş hareket edip, İslâm itikadına uymayan pek çok inanclara sahip olmuşlardır.²⁷³

Ehl-i sünnet akîdesine bağlılığı ve şer'î ilimlerdeki üstün bilgisi ile bilinen Ahmed Yesevî geleneğinin derin izlerini taşıyan Hacı Bektâş-ı Veli'nin hayatında "Bektâşîlik" diye bir tarikat kurduğuna dair sağlam bir bilgi bulunmamaktadır. Hayatı ve menkıbeleri hakkında çok değişik rivâyetler bulan Hacı Bektaş'ın tarikat kuracak kadar yeterli donanım ve kabiliyete sahip olmadığına dikkat çekilmiştir.²⁷⁴ *Makalât*'daki ifâdelerle bakıldığında, Hacı Bektaş-ı Veli'nin, Ehl-i sünnet ve'l-cemaât inancına bağlı, müslümanları Kur'an ve Sünnet'te yer alan esaslara uymaya çağırır²⁷⁵, iyi bir yol gösterici olduğu görülür. Ayrıca onun, Besmele'nin tefsiri ile alakalı eserindeki ifadelerine²⁷⁶ bakıldığında onun; şeriatın hükümlerine bağlılığı açıkça görülür.

"*Horasan Erenleri*" diye de bilinen ve "Yesevî geleneğine mensup şeyh ve dervişlerin hepsinin daha sonraları Sünnî inanç esaslarına ters ve aykırı bir inanç olan "heterodoks" anlayışı benimsedikleri söylemek, söz konusu şeylerin hepsinin Babâî düşünceler taşıdığı izlenimini vermek veya Yesevî tarikatının kuruluşunda bile heterodoks özellikler" taşıdığını söylemek²⁷⁷ doğru olmaz.²⁷⁸

Kur'an ve Sünnet esasına bağlı, Ehl-i sünnet mezhebinin esasları çerçevesinde ilimlerin yoğun olarak öğretildiği ve şer'î ilimlerde söz sahibi âlimleriyle meşhur olan Buhara ve Merv bölgesinde böyle bir hareketin doğması ve gelişmesi mümkün gözükmemektedir. Ayrıca, Ahmed Yesevî'nin müşşidi; Yûsuf Hemedânî'nin aynı zamanda büyük bir fakih ve muhaddis olduğu da dikkatten kaçmamalıdır.

Önceki dönemlerde olduğu gibi Osmanlı devrinde de tarikat mensupları arasında özellikle yeterli İslâmî tedris almamış kesimlerde, tasavvuf

273 Köprülü, Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş, s. 171.

274 Köprülü, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, s. 111, Ocak, A. Yaşar, "Hacı Bektaş-ı Veli", DİA. XIV, 455-8.

275 Hacı Bektâş-ı Veli, *Makalât*, Ankara, 2007, s. 44, vd.

276 Hacı Bektâş-ı Veli, *Kitâb-ı Tefsir-i Besmele*, Ankara, 20007, s. 41.

277 Köprülü, Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu, s. 166; Ocak, A. Yaşar, *Babailer İsyanı*, İstanbul 1996, s. 76, 200.

278 Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 372.

rengine boyanmış ancak, İslâm'a uymayan bir takım düşünce ve eylemlerin ortaya çıktığı ve geliştiği görülmüştür. Şeyhlerin ve dervişlerin Anadolu'da meydana getirdikleri manevî atmosferde, daha sonraları bir kısım değişiklikler olmuş, özellikle şehir merkezlerinden uzak göçebe hayatı yaşayan bazı insanlar, İslâm'ın temel esaslarını öğrenmekten mahrum kaldıklarından dolayı zamanla İslâm'a uymayan Şîî, Hurûfî ve Bâtınî fikirlerin tesiri altında kalmışlardır.²⁷⁹ Bu çevrler zaman zaman devletin güvenliğini ve müslümanların birlik ve düzeni bozan isyanlara da girişmişlerdi. Bu sebeple Osmanlı, tarikat mensuplarını hem şeriatın sınırları içinde tutmak, hem de toplumun düzeni sarsacak olaylara fırsat vermemek için çeşitli tedbirler almıştır.

Özellikle Bektâşî geleneğine mensup bazı kişilerin meşru olmayan düşünce ve yaşantıları; Osmanlı'nın devlet adamlarını tedirgin etmiştir. Bundan dolayı Osmanlı Devleti, Bektâşîliğe karşı sıkı tedbirler almış ve Bektâşîliği devletin kontrolü altında tutmaya çalışmıştır. Safevîlerin Şîî propagandaları artınca Osmanlı hükümdarları Bektâşîlere karşı aldıkları tedbirleri daha da sıkılaştırmışlardır. II. Bâyezid, Bektâşîliği kontrol altında tutmayı ve zararlı fikirlerden engelleme yoluna giderken, Yavuz Selim devrinde devlet, Bektaşîliğe karşı tavrını daha da sertleştirmiştir. Bektâşîler, Osmanlı Devleti'nde siyasetle içice olmuşlar, zaman zaman devlete karşı yapılan ayaklanmalarda rol oynamışlar ve bu sebeple cezalandırılmışlardır. Nihayet II. Mahmud, Yeniçeri Ocağı'nın dağıtılmasından sonra 1827 yılında Bektaşî tekkelerinin kapatılmasını emretmiştir.

Yeniçeri Ocağı'nın kapatılmasından yaklaşık kırk yıl sonra devlet, Meşihat makamının bir dairesinde *Meclis-i Meşâyih*'i (şeyhler meclisi) oluşturarak tarikat faaliyetleri ile tekke ve zaviyeleri bir düzene koymak ve tasavvufî hayata bir istikrar getirmek istemiştir. 1868 yılındaki teşekkül eden Meclis-i Meşâyih'in başkanlığına Yenikapı Mevlevihanesi'nin şeyhi Osman Salahaddîn Efendi getirilmiştir. Söz konusu Mecliste ayrıca Kadiriye, Nakşibendiye, Halvetiye, Sümbüliye ve Sa'diye tarikatlarının şeyhleri bulunmaktaydı. 1875 yılından itibaren ise Meclis-i Meşâyih'a tarikat şeyhlerinin dışında devletin temsilcisi görünen *Meclis-i*

279 Uludağ, Süleyman, Türkiye'de Aleviler, Bektaşîler, Nusayriler, (İlmi Toplantı), İstanbul 1999, s. 155.

Meşâyih Nazırı unvanıyla bir bakan atanmış ise de 1905 yılında bu bakanlık kaldırılmıştır.²⁸⁰

Osmanlı'nın son döneminde devletin klasik kurumları etrafında meydana gelen ve matbuâtta geniş bir şekilde yer alan tartışmalardan tasavvufa ait değerlerde nasibini almış, kamuoyunda tasavvufun lehinde ve aleyhinde birçok makale ve eser yayınlanmıştır.²⁸¹

Osmanlı Devleti, tasavvufa ait kurumlardaki aksaklıkları gördüğünden zamanın şartlarına göre ortaya çıkan ihtiyaçlara cevap vermek, tekke ve zaviyeleri belli bir nizam çerçevesinde ıslah etmek için meselelerin üzerinde ciddiyetle durmuştur. Meclis-i Mebusân'da kabul edilen ve *Takvîm-i vekâyi'*de 9 Şevval 1336 (1918) tarihinde yayınlanan *Meclis-i Meşâyih Nizamnamesi*, tekke ve zaviyelerin çalışma esaslarını yeniden düzenlemiştir.

İlgili nizamnamede Meclis-i Meşâyih reis ve azalığına Meşihât makamının arziyle şeyhler arasından ilim, fazilet, irfan ve basiret sahibi olmakla maruf zevâtın irade-i seniyye (padişah tarafından) ile nasb ve tayini edileceği belirtilmiş ve bütün tekke ve zaviyeler Meclis-i Meşâyih'a bağlamıştır. İstanbul'da bulunan tekke ve zaviyelerinin muamelelerinin doğrudan Meclis-i Meşâyih tarafından, taşrada bulunanların muamelâtı ise *Encümen-i Meşâyih* tarafından yapılacağı belirtilmiştir. Encümen-i Meşâyih'in, Meşihât makamınca tensip edilecek vilayet ve livâlarda müftülerin riyasetinde iki azadan meydana geleceği belirtilmişti.²⁸²

Söz konusu nizamname tasavvuf hayatına belirli disiplin getirmesi açısından önemli olmakla birlikte, devletin içinde bulunduğu şartlardan dolayı yeterince uygulanamamıştır. Ordunun ve ulemânın politize olduğu bir dönemde şeyhlik vasfını taşıyan pek çok kişi devrin politik tartışmalarının içinde büyük itibar kaybettiği gibi, bu durum, tekke ve zaviyelerin de müslümanlar arasındaki nüfûzunu zayıflatmıştır. Tarikat mensuplarının İslâmî ilimler konusunda yeterli ehliyete sahip olmaması,

280 Kara, *a.g.e.*, s. 302-309.

281 Bazıları için bkz: Hüseyin Dâniş, "Edebiyyât-ı Süfiyye", *Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Dergisi Mecmuası* İstanbul 20 Haziran 1332, Sy: 3, s. 295-305; Ebû Rıdvân M. Sadık Vicedâni, *Tomâr-ı Turuk-ı âliyye, Süfi ve Tasavvuf*, İstanbul 1342; Şeyh Hüseyin Sa'deddin, *İlm-i Tasavvuf*, İstanbul 1341.

282 Kara, *a.g.e.*, s. 389.

birçok şeyh ve dervişin irfan ehlinin vasıflarını taşımaması ve hepsinden önemlisi Batı'nın modernist düşünce ve kurumlarının etkisinin toplumda artmasından dolayı, manevî kurumların varlıkları ve geleceği devamlı tartışma konusu olmuştur.

Şeyhler ile tekke ve zaviyeler etrafındaki tartışmalara tasavvufun lehinde ve aleyhinde olan pek çok kimse katılmıştır. 1336 (1920) yılındaki düzenlemeden sonra Meclis-i Meşihât'ın başkanlığına getirilen Şeyh Saffet ile İzmirli İsmail Hakkı arasında matbuatta meydana gelen tartışmalar kamuoyunu bir hayli meşgul etmiştir. İzmirli İsmail Hakkı'nın "Mustasvife Sözler mi, Tasavvufun Zaferleri mi? başlıklı yazısında "Tasavvuf kitaplarında yer alan hadisler" alakalı yazısına²⁸³ Şeyh Saffet Efendi büyük tepki göstermiş ve "Tasavvuf Daima Muzafferdir" başlığı taşıyan bir yazıyla ona cevap vermiştir.²⁸⁴

Tahiru'l-Mevlevî (Olgun) (1877-1951), *Mahfel Tasavvufu* başlığı altında 1338 (1922) yılında yazdığı makalede tekkelerin, öncelikle Peygamber Efendimizin Mescid-i Şeriflerinde ashâb-ı suffeye ayrı bir yer tahsis ederek onları sohbetleriyle irşad ve terbiye etme vazifesini benzer bir vazifeyi icra ettiklerine dikkat çekmiştir. Tarih boyunca bu müesseselerden feyiz alan ve feyiz veren pek çok insanın yetiştiğinin inkar edilmez bir gerçek olduğunu belirten Mevlevî, Osmanlı'nın son dönemindeki tekkelerdeki bozulmayı ise şöyle ifade etmiştir:

"... Fakat kemâl-i teessüf ve insaf ile teslim edelim ve itiraf olunacak vakây-i feciadandır ki, bu günkü tekkelerimizden bazıları, maksad-ı tesisinden pek ziyade uzaklaşmış ve mukâbele günleri müsâhabât-ı ârifâneye bedel kahve ocağı sohbetleriyle heder edilmeye çalışılmıştır... Bu acıklı halin pek çok olan müessirâtından biri hatta fikr-i âcizânemce birincisi: hemen yüz, yüz elli seneden beri tekke meşihatlarının hatta hitabet, imâmet ve müezzinlik cihetlerinin emvâl-i menkûle misli evlâd ve ahfâda, hatta kayınpeder ve damada mîrâs kalması şeyhlik etmek için şeyhin sulbünden gelmenin yahut bir şeyhe sıhriyet peyda etmenin kâfi görülmesidir."

283 İzmirli, İsmail Hakkı, "Mustasvife Sözler mi, Tasavvufun Zaferleri mi", Mihrâb, İstanbul 1340 (1924), c. I, sy: 23, s. 817-824.

284 Şeyh Saffet, "Tasavvuf Daima Muzafferdir", Mihrâb, İstanbul 1 Şubat 1341 (1925), c. II, sy: 26, s.71-76.

Tahiru'l-Mevlevî bu hükmün bütün tarikatlara teşmil edilmesinden endişe ederek makalesinin sonuna doğru şöyle devam eder:

“Kalbî bir teessürle yazdığımı Cenâb-ı Hakk'ı işhâd eyleyeceğim şu satırlardan (ricâl-i mükemmele vakiyle yetişmişti. Şimdi yetişmiyor, ba'demâ yetişmeyecektir) fikrinde bulunduğum anlaşılmasın... Her zaman bir veli kâim ve seyr ü sülûk-i irfân kıyamete kadar dâimdir. Dünyanın evliyadan hâlî kalmayacağına ve dâima dinin bir mücedid ve müeyyidi zuhûr ederek rûy-i zemînde “Allah, Allah” diyen bulundukça kıyametin kopmayacağına kâniyim.”²⁸⁵

Mehmet Ali Aynî'nin ifadesiyle “gerek nefis terbiyesi, gerekse bir kısım esrar ve hakikatlere vâkıf olunması, bir mürebbi ve mürşidin gözetimine bağlı olduğundan” tarih boyunca müslümanlar arasından pek çok muhterem ve mübarek zatların yetiştiği tarikatlar, insanların irşad ve terbiyesinde önemi hizmetler yapmışlardır. Yoksa bunlar insanları işinden gücünden, sanatından alıkoymak, insanları tembelliğe ve atâlete sevk etmek için kurulan müesseseler değildi.

Tekke ve zaviyelerin kapatılmasından çok kısa önce Dârulfünûn'da tasavvuf tarihi okumakla görevlendirilen Aynî, söz konusu müessesede okutulmak üzere yazdığı eserinde tekkelerin hepsinin aynı kefeye konularak aleyhlerini hüküm verilmesini yanlış olduğunu ifade etmiştir. O “Tekkelerin sonradan aldıkları şekillere ve bazı dervişlerin maatteessüf iltizam ettikleri tavır ve hareketlere bakarak esası hakkında yanlış muhakemede bulunmak doğru değildir”²⁸⁶ diyerek aksayan yönlerinin ıslahıyla beraber tasavvufa ait kurumların devam ettirilmesinin önemine işaret etmiştir. Bir sene içerisinde dört mevsim olduğu halde, sadece kışa bakarak ağaçların kuru ve meyvesiz olduğunu söylemenin doğru olmadığı gibi, zamanla bazı tarikatların aslî fonksiyonlarını birçoğunu icra edemez hale gelmiş olmasına bakarak tasavvuf ait müesseselerin geneli hakkında hüküm vermek, sağlıklı değildir.

4 Mart 1924 tarihinde hilâfetin ilga edilip, tevhid-i tedrisat kanunu ile medreselerin kapatılmasından sonra, tasavvufa ait değerler hakkında büyük bir karalama kampanyası başlatılarak, tekke ve zaviyelerinin

285 Tâhiru'l-Mevlevî, Mahfil, İstanbul Cemâziye'l-âhir 1338, sy. 8, s. 136-138.

286 Mehmed Ali Aynî, Tasavvuf Tarihi, s. 219.

kapatılması için kamuoyu oluşturulmaya çalışılmıştır. 15 Nisan 1924 tarihinde *Mihrab* dergisinde Dârulfünûn ruhiyyât müderrisi, Mustafa Şekip, Edouar Montet'in görüşlerinden naklen "Evliyalar ve tarikatlar" başlığı altında çıkan bir yazısında "müslüman Ortodoksluğunun teşekkülü ve inkişâfı esnasında Kur'ân-ı Kerim'in haricine çıkıldıkça evliya denilen zâtlara itibarın arttığını" iddia etmiştir.

Söz konusu yazıda "İslâmiyet'in mağlup ettiği inançların ve dinlerin evliyalara tapma şeklinde yeniden ortaya çıktığı" ileri sürülerek, tarikatların İslâm'dan evvelki Sâmi, Hindî ve Yunan-Roma müşrikleri ile hristiyan ve yahudi dinlerini açık bir şekilde taklit ettiği ifade edilmişti. İlgili yazı Ehl-i sünnet (ortodoks) âlemindeki tarikatlardan bahsettiği halde, tasavvufa İslâm dışından giren inançlara dikkat çekilirken Şîa akidesinden "Hz. Ali'nin göklerde sakın olup, gök gürültüleriyle şimşeklere ri-yaset etmekte olduğu" misal verilmiştir. Söz konusu inancın hem Sâmi hem de Yunan-Roma müşriklerinde mevcut olduğu ifade edilerek²⁸⁷, mesele mecrasından çıkarılmış ve bu inançları ret eden Sünni tarikatları da içine alacak şekilde tasavvufa ait değerler karalanmaya çalışılmıştır.

Cuma günü Hacı Bayram-ı Veli'nin türbesi ziyaret edilerek ve camide yapılan dinî bir merasimden sonra açılan Ankara'daki yeni Millet Meclis, kısa bir zaman sonra 677 sayılı kanunla türbelerin kapatılmasına karar vermiştir. Halbuki "Ankara'da toplanan zevâtın (mebusların) din ve imandan tecerrüt etmiş kimseler olmadığını göstermek" için Heyet-i Temsiliye adına Mustafa Kemal Paşa, yayınladığı tamimde Meclis'in açılış programında şu ifadelerle yer verilmişti:

"Vatanın istiklali, makam-ı hilâfet ve saltanatın istihlası (kurtuluşu) gibi en mühim ve hayati vazifeyi ifa edecek olan Büyük Millet Meclisi'nin küşat gününü Cumaya tesadüf ettirmekle mezkûr günün mebrukiyetinden (bereketinden) istifade ve küşattan mukaddem bilumum mebusân-ı kiram hazeratiyle Hacı Bayram Cami-i şerifinde Cuma namazı eda olunarak envâr-ı Kurân ve salâttan istifade olunacaktır..."

Tamimin devamında, açılış esnasında lihye-i saadet (Peygamber Efendimizin sakal-ı şerifi) ve sancak-ı şerif taşınacağı ve kurbanların kesileceği belirtilmişti. Ayrıca tamim gününden itibaren valinin tertibiyle

287 Mustafa Şekip, *Mihrab*, İstanbul 1340, c. I, sy. XI, s. 321.

Kur'an hatmine ve hadis tilavetine başlandığı ve hatmin son kısmının teberrüken Cuma günü ikmal edileceği ifade edilmiş ve buna benzer hatim, dua, hadis tilaveti ve mevlid-i şerif okumanın vatanın her köşesinde yapılması istenmişti.²⁸⁸

Dini bir atmosferde açılan Meclis, aradan fazla bir zaman geçmeden 30.11.1925 tarihinde "Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklarla Birtakım Ünvanların Men ve İlgasına Dair Kanun"u kabul etmişti. Bu kanunla, tasavvuf ve tarikatlara ait kurum ve değerler yasaklanarak, insanların manevi hayatının köreltilmesinin ve onun yerine pozitivist ve modernist değerlerin yerleştirilmesi politikasının uygulanmasına geçilmiştir.

Türbelerin kapatılmasını doğru bulmayıp karşı çıkan, bir dönem Milli Eğitim Bakanlığı ve milletvekilliği de yapan Hamdullah Suphi Tanrıöver, seneler sonra Avrupa'dan gelen misafirlere medeniyetimizin bir şaheseri olan Süleymaniye Camii'ni gezdirdikten sonra yabancı heyet, bu muhteşem eseri yaptıran Kânûnî Sultan Süleyman'ın türbesini ziyaret etmek ister. İlgili kanunla türbeler kapatıldığından Süleymaniye Camii'ni yapan Mimar Sinan'ın türbesi gibi onu yaptıran Kânûnî'nin de türbesi de kapalı olduğundan yabancı heyet karşısında zor durumda kalan Tanrıöver, sıkıntısını şöyle ifade eder:

"Vaziyeti biliyordum. Söyleyecek bir şey bulamadım. Onlar "Galiba tamir var" dediler, fakat iskele yok. Kafamı kurcalıyorum ki, o dakikaya yarayacak bir şey söylemek istiyordum, fakat bulamıyordum. Nihayet şunları söyleyebildim: "Bir müddet mazi ile alakamızı kesmek istedik, onun için türbeleri kapattık" dedim. Yabancı diplomat hayretle yüzüme baktı. "Ciddi mi söylüyorsun" dedi. "Ciddi" dedim. Şu sözleri söyledi:

"Böyle tarihi olmayan milletler tarih huzurunda esatir, efsane uydururlar. Sizin ise büyük bir tarihiniz vardır. Bu tarihi yapanların türbesini nasıl kapatıyorsunuz?" diye sordu.²⁸⁹

288 Yunus Nadi, Birinci Büyük Millet Meclisi, İstanbul 1955, s. 28; Güneş, İhsan, Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Düşünsel Yapısı, Eskişehir 1985, s. 47

289 Baydar, Mustafa, Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Anıları, İstanbul 1968, s. 173-4.

G- Yeni Osmanlılar

Osmanlı Devleti, daha önce belirttiğimiz şekilde, özellikle askeri alanda meydana gelen yenilikleri takip etmede geri kaldığını düşündükten sonra Avrupa ile münasebetleri geliştirmenin önemini görmüş ve dış ülkelerde daimi olarak elçiler bulundurmaya başlamıştır. Bunun yanında yeni açılan Harbiye ve Tıbbiye gibi mekteplerde Avrupalı uzmanlar ders vermekte ve Batı'da basılan kitaplar değişik yollardan Osmanlı'ya rahat bir şekilde girebilmekteydi. Osmanlı, Batı'dan askeri uzman ve teknik ekip getirmenin yanında oranın fen ve sanatını öğrenmeleri için devlet bursuyla dışarıya talebe de göndermiş ve onlar için devlet hazinesinden yüklü miktarda paralar tahsis etmişti.²⁹⁰

Batıya gönderilen bazı gençler ise oranın fen ve sanatını öğrenmeye çalışırken Avrupa kültür ve düşüncesinden de etkilenmişlerdi. Bu gençler Batı'nın inanç ve düşüncesine alaka duymuşlar, özellikle Fransız İhtilali'nden sonra Avrupa'da ortaya çıkan ve akıl, tecrübe ve müşahede temel alınarak geliştirilen fen ve sanat ile kaydedilen ilerleme neticesinde her alanda esen dünyevileştirilme rüzgârına kendilerini kaptırmışlardı.

Yeni Osmanlılar'ın ileri gelenlerini Avrupa'ya kaçarak orada çıkardıkları gazeteleri Osmanlı'ya gönderip dağıtmışlardı. Bu gazetelerde makale yazanlar, o günün Avrupa'sında revaçta olan *hürriyet*, *müşavet* ve *meşrutiyet* gibi kelimeler etrafında geliştirilen fikirlerin tesirinde oldukça fazla kaldıklarından yazılarını siyasi ve idari konulara tahsis etmişlerdi. Osmanlı'nın terakkisi için alınacak tedbirler çerçevesinde idarede yapılması istenilen ıslahatın daha çok gündemde olmasının dâhili ve harici birçok sebebi vardı. Her şeyden önemlisi o günün güçlü devletleri siyasi tartışmaların devamlı gündemde olduğu Osmanlı'nın istikrarının bozulacağını, devletin devamını sağlayan en önemli kurumlardan biri olan Osmanlı Hanedanlığı'nın nüfuz ve itibarının zayıflayacağını biliyorlardı.

Tanzimat'la birlikte güçlenen Bâbîâli hükümetlerinde vazife yapan devlet erkânının bir kısmı, makam ve mevki peşinde olduğundan birbirlerini şiddetle tenkit etmekte, idarenin tasarruflarını sorumsuzca tartışmakta bu da meselenin özünde idari ıslahatların önemli bir yer tuttuğu düşüncesinin yaygınlık kazanmasına sebep olmaktaydı. Buna benzer

sebeplerden dolayı efkâr-ı umumiye, Osmanlı'nın terakki için eğitim, sanat ve fende yapılması gereken düzenlemelerinden çok, idare alanında yapılacak ıslahatla meşgul oluyordu.

Bâbîâli'nin devlet idaresinde ağırlık kazanmasından sonra devlet adamları arasındaki siyasi ayrılıklar artmaya başlamış ve ülkenin karşılaştığı sıkıntılardan kurtulması için değişik görüşlere sahip olanlar Tanzimat'tan sonra fikirlerini serbest bir şekilde ifade eder olmuşlardı. Tanzimat'tın sebep olduğu serbestlik ortamından istifade eden devlet adamları, ıslahat teşebbüslerinin lehinde veya aleyhinde fikirler serdetmeye başlamıştı. Asker veya sivil bir kısım insanların Batı ile daha sıkı ilişkiler içine girmeleri Osmanlı'nın sıkıntılardan kurtularak, bekasının sağlanması için ülkede Batılı kurumların tesis edilmesi düşüncelerini de beraberinde getirmişti.

Osmanlı toplumu ise uzun yıllar “Avrupalılaşmak” ve “garplılaşmak” kelimelerini “frenkleşmek ve kâfir olmak” manasında kullandığından bu kelimeyi ağza bile almaya cesaret edememişken özellikle Tanzimat'tan sonra Avrupalılaşmanın Hristiyanlığa temayül etmek olmadığını topluma anlatmaya çalışıyordu.²⁹¹

Fransa elçisi Edouard Engelhardt, Tanzimat ve Osmanlı İslahâtıyla alakalı yazmış olduğu eserinin mukaddimesinde Osmanlı Devleti'nin günden güne Avrupa'nın gerisinde kalıp yıkılmaya doğru gitmesini Avrupa'dan ayrı kalmasına bağlamış ve bunun da yegâne sebebinin “din” olduğunu ifade etmişti. Engelhardt bu düşüncesini daha da ileri götürecek Osmanlı'nın kurtuluşu için şöyle bir taklifte bulunmuştu:

“... (Devletin) Hristiyan âleminde olduğu gibi dinî kanunların te-sirinden âzâde bir hale getirerek ruhânîlikten dünyevîliğe tahvil edilmesi yahut akâid esaslarını serbestçe tefsir etmek suretiyle yavaş yavaş dinî ka-yıt ve sınırlamalardan kurtarılması icap ediyor.”²⁹²

Engelhardt, bu ifadeleriyle Hristiyanlığa benzer bir şekilde İslâm'da bir nevi reform yapılarak, İslâm'ın dünyaya taalluk eden hükümlerinin

291 Tüccarzâde İbrahim Hilmi, *Avrupalılaşmak Felaketlerimizin Esbabı*, Dersaadet 1332, s. 40-41.

292 Engelhardt, *a.g.e.*, s. 7.

bir şekilde yürürlükten kaldırılıp, hükümet işlerini tamamen dünyevîleştirilmesini (seküler hale getirilmesini) teşvik ediyordu.

Arnold Toynbee (1889-1975) ise, Avrupa'nın üstünlüğünün sebebi-nin askerî gücü olmadığını belirtip, askerî gücünün Avrupa'nın birçok alandaki gelişmesinin neticesinde elde ettiği başarının bir belirtisi olduğuna dikkat çekmişti. Bundan dolayı Toynbee, Batı'nın idarî, malî, iktisadî ve sağlıkla ilgili kurumlarını almadan hatta Batı yaşam tarzını tümüyle benimsemeden yalnız askerî tekniğini almanın yeterli olmayacağına söylemişti.²⁹³

Devlet tarafından 1849 yılında Fransa'ya öğrenime gönderilen İbrahim Şinâsî (1824-1871) görüşleriyle dikkat çeken bir şahsiyetti. Fransa dönüşünde bir süre devlet hizmetlerinde bulunan Şinâsî, 1860 yılından itibaren Agâh Efendi ile birlikte *Tercüman-ı Ahval* gazetesini yayınlamaya başlamış, 1862 yılında ise kendi gazetesi *Tasvir-i Efkâr*'ı çıkarmıştı.²⁹⁴

Şinâsî, 28 Haziran 1862 tarihinde *Tasvir-i Efkâr*'ın ilk başmakalesinde medenî olan ülkelerde yaşayan insanların ne surette düşündüklerini konusunda halkın fikirlerine tercüman olan bir gazetelerinin bulunduğuna dikkat çekmişti. Şinâsî, devamla "Her bir memleket-i mütemeddine için elzem bulunan böyle bir gazetenin Millet-i muazzama-i Osmâniyye arasında çıkarmaya muvaffak olduğunu" ifade ederek, "devlete ve millete ümit bahşeden padişah hazretlerinin devrinde çıkmasından" dolayı padişaha teşekkür etmişti.²⁹⁵

Söz konusu gazetede yazdığı fikirleriyle bir nevi Batılı bir edebiyatın temellerini atan Şinâsî, Osmanlı Devleti'nin siyâsî, ekonomik ve kültürel alanlarda ilerlemesine yardımcı olacağına inandığı fikirlerini de gazetede yazmaya başladı. Şinâsî, yazılarında *millet*, *hürriyet* ve *efkâr-ı umumiye* gibi kelimeleri kullanarak halkın dikkatini bu yöne çekmeye gayret edip, devleti yöneten kesimi ile yönetilenler arasındaki ilişkilerin esaslarını belirtmeye çalışılıyordu.

293 Arnold Toynbee, Türkiye -Bir Devletin Yeniden Doğuşu-, s. 56.

294 Banarlı, Nihad Sami, Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul 1987, II, 860; Berkes, a.g.e., s. 261

295 Tansel, Fevziye Abdullah, Şinasi, Makaleler Külliyyât IV, Ankara 1960, s. 16

1863'ten itibaren dört yıl *Tercüme Odası*'nda memur olarak çalışan Namık Kemal (1840-1888) ise bu sırada Batı'yı bilen kimselerle tanışma imkânı bulduğundan gözlerini Batı kültürüne çevirmişti. Edebiyatta batılılaşmanın ilk adımlarını atan Şinâsî, Namık Kemal'in hayatında derin tesirler bıraktı. Namık Kemal, *Tasvir-i Efkâr*'da yazmaya başlayarak millet, vatan ve hürriyet gibi kelimeleri sık sık kullanıp kamuoyunun bir kısmını bu kelimeler etrafında düşünmeye teşvik etti.

Şinâsî, Namık Kemal ve Ali Süâvî (1839-1878) gibi yazar ve gazeteciler, halka ulaşp düşünceleri etrafında taraftar bulmaya çalışıyorlardı. 7 Haziran 1865 tarihinde Belgrat Ormanları'nda piknik görüntüsü altında toplanan gençler, *padişahın mutlakiyet idaresine son vererek ülkeye meşrutiyeti getirmeye* karar vermişler ve bunun için gizli bir örgüt kurmakta anlaşılmışlardı.²⁹⁶ Namık Kemal'in de aralarında bulunduğu bu gençler kendilerine önce "Yurtseverler Birliği" adını vermişler daha sonra da "Yeni Osmanlılar Cemiyeti" adını kullanmayı tercih etmişlerdi.²⁹⁷

Yurt Severler Birliği Avrupa'dan elde ettikleri kitaplardan öğrendikleri "Carbonari" örgütlenme modeline göre hücreler halinde kurulmuştu. Mason örgütlenişini model alan Carbonari (İtalyancada kömürcüler demektir) örgütü, Fransız İhtilalinden sonra revaçta olan fikirlerden etkilenerek İtalya'da 1820'ler de doğan ve İtalya'da ulusal cumhuriyetçi bir birlik kurmayı hedefleyen örgütlerin en meşhuruuydu.²⁹⁸

Belgrat Ormanları'ndaki pikniğe katılan Ayetullah Bey (1845-1878) vaktiyle İtalya'da kurulan "Carbonari" derneğiyle ve Polanya'daki gizli derneklerle ilgili birkaç kitabı da getirmeyi unutmamıştı. Bu beş-altı kişilik grup, Avrupa'nın güneyinde müstebit idareyi devirip de sosyal adaleti esas aldığını belirten bir İtalya devletine dönüştüren *kömürcülerin* başarılarını hayal ederek yola çıktılar.²⁹⁹

Yeni Osmanlıların en önemli hedefi sadrazam Ali Paşa'nın ağır baskı politikasına son vermek ve devlette hürriyetçi bir yönetim kurmaktır. Bununla birlikte Yeni Osmanlılar ile Ali Paşa arasındaki mücadelede

296 Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 197; Tevfik, Ebuzziya, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, I, 77.

297 Çavdar, Tevfik, *İttihat ve Terakki*, İstanbul 1991, s. 12.

298 Berkes, a.g.e., s. 276.

299 Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi* I, 78.

Osmanlı üzerinde nüfuz kurmak için yarışan İngiliz ve Fransızların rekabetinin etkili olduğu bilinmektedir. Mustafa Reşid Paşa Londra'dan memlekete döndükten sonra Midhat Paşa ve Ziya Paşa'nın (1829-1880) *İskoç Mason Locasına* bağlı masonlarla irtibatını sağlamıştı. Takip ettiği politikalarla daha çok Fransa'ya yakın kabul edilen Ali Paşa'nın ise bu husustan haberdar olduğu hatta "Genç Osmanlıları" birer İngiliz ajanı olarak gördüğü ifade edilmiştir.³⁰⁰

Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin ileri gelenleri, Mahmud Nedim Paşa'nın kardeşi Sağır Ahmed Bey'in yalısında toplanıp gizli görüşmelerden sonra örgüte son şeklini vermişlerdi.³⁰¹ Devletin emniyet güçleri bunların Ayasofya'da yaptıkları bir toplantıdan haberdar olmuş ve takibe başlayarak Sağır Ahmed Bey'in yalısı başta olmak üzere bazı yerlerde ara-malar yapınca Yeni Osmanlılar, çareyi Avrupa'ya kaçmakta bulmuşlardı.

Sağır Ahmed Bey'in küçük oğlu Mehmed Bey yanına Nuri ve Reşat Beyleri alarak Paris'e gitmişti. Fransız bandıralı bir gemi ile 17 Mayıs 1867 tarihinde Ziya Paşa, Namık Kemal, Agâh Efendi ve onlardan bir gün sonra da Ali Süâvî Paris'e giderek 1867 yılı ortalarında orada bir grup oluşturdular. İbrahim Şinâsî zaten 1865'ten itibaren Paris'te bulunuyordu.³⁰² Mustafa Fazlı Paşa (1829-1875) ise önceden irtibat halinde olduğu bu kişilere yurtdışında büyük mali destek sağlandı.³⁰³

Kardeşi İsmail Paşa'nın Mısır'a vali olmasından sonra valilik hakkını kaybeden Mustafa Fazlı Paşa, İstanbul'a gelerek siyasi ikbal peşine düşmüş ve bazı mevkilere gelmiş ise de özellikle Fuad Paşa ile arası açılınca Osmanlı topraklarından çıkarılmıştı.³⁰⁴

Mustafa Fazıl Paşa, Paris'ten Sultan Abdülaziz'e hitaben uzun bir mektup yazmıştı. Önce Fransızca olarak yayınlanan bu mektup Türkçeye tercüme edildikten sonra binlerce nüsha basılmış ve gizli olarak insanlara ulaştırılmıştı. Mustafa Fazıl Paşa'nın Meşrutiyet'in ilanından bahsettiği bu mektup, Tasvir-i Efkâr gazetesi tarafından da dağıtılmıştı.³⁰⁵

300 Karadağ, Muhteşem İmparatorluğu Yıkanlar, s. 217.

301 Kuran, Ahmed Bedevi, İnkılâp Tarihimizde Jön Türkler, İstanbul 2000, s. 22.

302 A. Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri*, s. 138; Çavdar, *İttihat ve Terakki*, s. 13.

303 İnal, M. Kemal, Son Asır Türk Şairleri, İstanbul 1970, III, 1993.

304 Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 197; Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi I*, 18-9.

305 Kuran, İnkılâp Tarihimizde Jön Türkler, s. 21.

Mektupta özetle padişaha devletin selameti için bir takım ıslahatın yapılması gerektiği ifade ediliyor ve özellikle devlet adamlarının bu hususta yetersiz kaldığı belirtiliyordu. Fazıl Paşa'nın mektubundaki şu ifadelerin o devirde söylenmesi dikkat çekicidir:

“Padişahım Efendim, siz hükümdarımız hazretleri benden çok daha iyi bilirsiniz ki din ve mezhep ancak, insanın manevi bünyesine hükmeder ve biz insanlara sadece âhiret nimetlerini vaat eder. Yani şunu demek isterim ki, milletlerin hukukunu tahdit veya tayin eden din ve mezhep değildir. Din ezeli hakikatler makamında durup kalmazsa, yani dünyevî işlere müdahale ederse herkesi telef eder ve kendisi de telef olur.”³⁰⁶

Mustafa Fazıl Paşa, Fransa'nın laikli anlayışının tesirinde kalarak ileri sürdüğü bu görüşleri sonraki dünyevileştirme ve dinin sosyal hayattaki tesirinin azaltılması düşüncelerine öncülük ettiğini söylenebilir. Fazıl Paşa'nın bu görüşleri, Osmanlı'da laiklik düşüncesinin ilk ifadeleri olarak değerlendirilmekle³⁰⁷ birlikte mektubun geneli dikkate alındığında Fazıl Paşa'nın sonradan uygulamaya konulan laiklik anlayışının ilk savunucusu olduğunu söylemek biraz mübalağalı bir değerlendirme olur.

Fazıl Paşa mektubunda ülkede tatbikini istediği hürriyet düzenin padişahın yetkisini elinden almayacağını, dinlerinde bir değişikliğe sebep olmayacağını belirtmekte ve “özgür düzen ne sizin ne de halkın zararına olur, ancak kendi başlarına buyruk olanların davranışlarını sınırlar” der. Fazıl Paşa'nın müşteki olduğu konunun sultanın idaresinde din ve devlet işlerinin beraber yönetildiği hilafet nizamı değil de Bâbîâli hükümetinin bazı sadrazam ve devlet adamlarının icraatları veya bu konudaki yetersizlikleri olduğu anlaşılmaktadır.³⁰⁸ Nitekim Fazıl Paşa daha sonra Sultan Abdülaziz'in affına mazhar olmuş ve Bâbîâli'de görev almıştır. Ayrıca Mustafa Fazıl Paşa'nın örnek gösterdiği ve överek anlattığı Avrupa Devletleri arasında bulunan İngiltere, parlamenter bir idareye sahip olmakla birlikte kraliyetle idare edilmekteydi ve günümüzde olduğu gibi o zamanda laik de değildi.

306 Tefvik, a.g.e. I, 40.

307 Tanpınar, Ahmet Hamdi, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 2006, s. 224.

308 Mektubun tamamı için bkz: Tefvik, a.g.e. I, 27-43

Söz konusu mektupla belli çevreleri etkilemeye muvaffak olan Mustafa Fazıl Paşa, Osmanlı Devleti'nde siyasi makam ve mevki peşinde olduğu için Yeni Osmanlıları Paris'e çağırmış ve ülkeden kaçıp gelen ve daha sonra *Jön Türkler* olarak da bilinen gençlere madden destek vererek onlara sahip çıkmıştı.

Fransa'nın İstanbul elçiliğinde dört yıl görev yapan Marki de Moutier o günlerde Fransa Hariciye nazırıydı ve İstanbul elçiliğinde görevi kendinden devralan Mösyö Bouret'e gönderdiği yazıda Jön Türklere her türlü kolaylığı göstermesini emretmişti. Bu sebeple Jön Türklerin Paris'e kaçmasına Fransa'nın İstanbul elçiliği destek vermiş ve onların deniz yolu ile gitmesine yardımcı olmuştu.

Ebuzziya Tevfik, Paris'e gelip ilk olarak Mustafa Fazıl Paşa'nın konağına yerleşen Jön Türklerin yedi kişi olduğunu belirtir. Paris'te yayınlanan bazı gazeteler Jön Türkleri alkışlayan yazılara yer vermiş ve onlardan "Türkiye'nin kurtarıcıları ve ilerleyiş ordusunun öncüleri" diye bahsetmişti. Fransa'nın Jön Türklere desteği Paris'te de devam etmiş, Ziya Bey Paris'e gelişlerinin üçüncü günü Fransa Hariciye Nazırlığı'na giderek bakan Marki de Moutier ile görüşmüş ve onun tarafından dostça karşılanmıştı.³⁰⁹ III. Napolyon hükümeti açıkça Jön Türkleri destekleme siyasetini takip ederek, onlar vasıtasıyla Osmanlı üzerinde nüfuz kurup, Fransa lehine kamuoyu oluşturmaya çalışmıştı.

Yeni Osmanlılar, kendilerine Paris'te *Jeunes-Turcs* (Jön Türkler) ismini vermişlerdi. Bu ismi alırlarken muhtemelen 1830 yılına doğru Fransa'da *Jeune-France*, İtalya'da *Jeune-Italie*, Almanya'da *Jeune-Alemagne*, İngiltere'de *Jeune-Angleterre* adı altında politika ve edebiyatta ifrat taraftarı bazı gençlerin teşkil ettikleri gizli cemiyetleri taklit etmişlerdi.³¹⁰ Ancak aralarındaki önemli nokta şuydu: *Jeune'lük* Avrupa'da milliyetçilik, meşrutiyetçilik, hatta cumhuriyetçilik yanlısı olmak manasına geldiği halde, Osmanlı'da bu manalardan ziyade hem din, hem de devlet düşmanlığı manasına geliyordu.³¹¹

309 Tevfik, a.e., I, 85, 124.

310 Sungu, *Tanzimat ve Yeni Osmanlılar*, s. 1.

311 Berkes, a.g.e. s. 282

Mustafa Fazıl Paşa tarafından kendilerine maaş bağlanan Genç Türklere Paris'te öğrenim gören veya görev yapan müslüman veya hıristiyan gençler ve III. Napolyon'un baskılarından şikâyetçi olan Fransız gençler de katılmıştı.³¹²

31 Ağustos 1867 tarihinde Ali Süâvî yönetiminde *Muhbir* gazetesini çıkaran Jön Türkler, Sultan Abdülaziz'in Fransa ziyareti sebebiyle sıkıştırılınca Londra'ya gitmişlerdi.³¹³ İngiltere, Osmanlı'dan kaçıp gelen kişilere ev sahipliği yaparak onlar kanalıyla Osmanlı Devleti üzerinde nüfuzunu arttırmak ve kendi lehine kamuoyu oluşturmayı hedefliyordu. Nitekim İngiltere Başvekili Disraeli tarafından İstanbul'daki İngiliz elçisi Sir Henry Layard'a gönderilen bir yazıda Osmanlı idaresine karşı mücadele edenlerin fikri faaliyetlerine Londra'da imkan tanınmasından dolayı onlardan bir kısım hususların öğrenildiğini ifade ederek³¹⁴ onlar vasıtasıyla Osmanlı'nın iç işlerine karışmış olduklarını belirtiyordu.

İngiltere'yi üs edinen Yeni Osmanlılar, Ali Süâvî ile araları açılıp kendi aralarında görüş ayrılığına düştülerse de Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın yazılarının yer aldığı *Hürriyet* gazetesi Londra'da yayımlanmaya başladı. *Hürriyet* gazetesinin birinci ve ikinci sayıları Türkiye'ye rahatça girmişken daha sonraki sayılar İstanbul'da gizli bir şekilde dağıtılmış, Jön Türklerin düşünceleri çerçevesinde kamuoyu oluşturulmaya çalışılmıştır.

Namık Kemal, *Hürriyet*'teki yazılarına atmış üçüncü sayıya kadar devam etmiş, onun ülkeye dönmesinden sonra da Ziya Paşa yüzüncü sayıya kadar gazeteyi çıkarmayı sürdürmüştü.³¹⁵ Mustafa Fazıl Paşa'nın gazetenin yayınlanmasına olan desteğini çekmesinden sonra Ziya Paşa'ya Mısır Hidivi İsmail Paşa yüklü miktarda yardımda bulunarak kendi lehine yazılar çıkmasını hedeflemişti.³¹⁶

312 A. Şeref Efendi, *a.g.e.*, s.138.

313 Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi I*, 127.

314 Karadağ, Muhteşem İmparatorluğu Yıkanlar, s. 240.

315 Çavdar, *İttihat ve Terakki*, s.14.

316 İsmail Paşa, Ziya Paşa'ya bir milyon frank göndermişti. Yeni Osmanlıların kurucularından olan Reşat Bey (1844-1902) söz arasında Ziya Bey'e "benim merak ettiğim bir nokta var: şu bizim Yeni Osmanlılar Cemiyeti yoksa sadece firavunlar hükûmetine hizmet için mi? kuruldu" diye sormuştu. Ziya Bey ise Reşat Bey'e kendisinin de aynı kaynaktan para aldığını hatırlatarak "beni ne hakla kınayabiliyorsun?" demişti. (Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi I*, 33)

İlk nüshası 19 Haziran 1868 tarihinde çıkan *Hürriyet* gazetesi'nin ilk makalesinin başlığı "*Hubbû'l-vatan mine'l-iman* (Vatan sevgisi iman-dandır)" şeklindeydi. Makalede *Hürriyet* gazetesinin haftada bir çıkacağı ve Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin fikir ve görüşlerini yayınlayacağı belirtiliyordu. Yeni Osmanlıların, Osmanlı Devleti'nin eski şan ve şerefini yeniden canlandırmaya çalışan ve Kânûnî Sultan Süleyman'ın üstün ve seçkin devrini asrın gerektirdiği nizam ve medeniyet içinde arayan insanlar olduğu ifade ediliyordu.

Makalede Osmanlı'nın tarihinde büyük padişahların, fedakâr vezirlerin ve idarecilerin, yanlışlarını yüzüne söylemeye cesaret eden din âlimlerinin bulunduğuna dikkat çekilerek milletin her ferdinin "Osmanlı" ifadesini her nevi üstün sıfatları ihtiva eden bir övünç unvanı haline getirdiği belirtilerek, Osmanlı'nın içinde bulunduğu sıkıntıdan kurtulmasının mümkün olduğu söyleniyordu. Makalede idarecilerin zulümden uzak durmaları ve adalete riayet etmeleri gerektiği belirtilip, adaletin de Osmanlı'nın bütün fertlerinin her alanda eşit haklara sahip olması ile gerçekleşeceğini söylenerek özellikle hristiyan vatandaşlara eşit haklar verilmesi talep ediliyordu. Makalenin temel fikir şöyle özetlenmişti: "*İşte bu ifadelerden anlaşıldı ki Yeni Osmanlıların bir araya gelmesinin maksadı, tek kelime ile ezelî olan meşru adaleti ülkemizde "meşrutiyet" aracılığı ile kurup gerçekleştirmektir.*"³¹⁷

Osmanlı'da meşrutiyet idaresinin tesis edilmesini isteyen Jön Türkler, Sultan Abdülaziz'in Paris ziyaretinden sonra dağılmıştı. Sultan Abdülaziz, 1868 yılında çıktığı Avrupa seyahati istikametinde Marsilya yolu ile Paris'e gelmişti. Marsilya'da padişahı af talebinde bulunan ve şiddetle tenkit ettiği Ali ve Fuad Paşalar ile barışan Mustafa Fazıl Paşa İstanbul'a dönüp Adalet Bakanı olunca Jön Türkler malî açıdan sıkıntıyla karşılaştılar. Bu itibarla Yeni Osmanlılar, Avrupa'da üç buçuk yıl kaldıktan sonra ülkeye döndüler. 1871 yılında Namık Kemal ve Agâh Bey, 1872'de Reşat ve Nuri Beyler, 1874'de Mehmed Bey İstanbul'a dönmüşler, Ali Süâvî ise 1876 yılında II. Abdülhamid'in tahta çıkmasından sonra geri gelmişti.

317 Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi I*, 226-9.

Ziya Paşa'nın (Paşa) Paris'te sefalet içinde yaşadığını öğrenen Sultan Abdülaziz Han, kendisine bir miktar para ile beraber gönderdiği mektupta şöyle diyordu:

“Duydum ki, büyük bir sefalet içinde kalmışsın. Rıza-yı şahanem dışında yaşamaklığına rağmen, Sultan Aziz'in fazıl bendegânından olan bir kimsenin yâr-ü ağyâra karşı sürünüp mahvolmasına vicdanımın tahammül edemediğini bil, âtini yine sen düşün.” Abdülaziz Han'ın mektubunu alan Ziya Bey, 1872 tarihlerinde İstanbul'a dönmüştür.³¹⁸ Görüldüğü gibi başta Mustafa Fazıl Paşa olmak üzere Jön Türkler, sistemli bir düşünceye sahip olmamışlar ve Bâbîâli erkânına karşı yaptıkları muhalefette ısrarcı olmayıp, hükümetle barışma yoluna gitmişlerdir.

Yeni Osmanlıların Avrupa'daki fertleri Ziya Paşa, Ağâh Efendi, Namık Kemal, Mehmet, Reşat ve Nuri beylerden ibaret sayılabilir. Ali Süâvî onlara katılmakla birlikte başından beri onlardan farklı bir anlayışa sahip olup, duygu ve eylem yönünden onlarla anlaşamamıştı.³¹⁹

a) Yeni Osmanlıların Fikirleri

1870 yılında çıkarılan aftan sonra yurt dışındaki faaliyetleri son veren ve ülkeye dönen Yeni Osmanlılar, Hugo, Montesquieu, Lamartine, Condorcet, Moliere ve Rousseau gibi Avrupalı yazarların eserlerini Türkçeye çevirerek Batı düşüncesinin Osmanlıya intikaline aracılık ettiler.³²⁰ Yeni Osmanlılar, İstanbul'da Namık Kemal'in çevresinde toplanıp, *İbret* gazetesini çıkararak düşüncelerini yaymayı sürdürdüler. Özellikle Ziya Paşa ve Namık Kemal, halk arasında itibar görmüş *millet*, *vatan* ve *hürriyet* çerçevesinde yeni düşüncelerin gelişmesine ve *meşrutiyet* fikrinin oluşmasına öncülük ettiler. Yeni Osmanlılar, genel olarak devlette bazı ıslahat yaparak Osmanlı Devleti'nin bekâsını sağlamayı düşünmüşlerdir.³²¹

Yeni Osmanlılarla 1867 senesinde Londra'da görüşen ve saatlerce onlarla din ve siyasî mevzuları tartışan Yahudi asıllı Macar müsteşrik Arminius Vambery (Vamburder) (1832-1913) onlar hakkında şunları söyler:

318 Kuran, İnkılâp Tarihimizde Jön Türkler, s. 24.

319 Tevfik, a.g.e., I, 286.

320 Çavdar, a.g.e., s.14.

321 Ernest Edmondson Ramsour, *Genç Türkler ve İttihat Terakki*, trc. Hacasan Yüncü, İstanbul 2009, s. 17.

“Gündüz konuşmaların havası ılımlı, hatta uyku olur, fakat akşamüzeri rakı şişeleri heyecanlarını kabartınca hava canlanırdı. Efendilerin gözleri parlar, paşaların faaliyetlerini ve kusurlarını eleştirmeleri sertleşirdi. Bir zamanlar o kadar güçlü olan ve kendi fikirlerince gene de aynı güçte dirilebilecek olan Osmanlı Devleti’nin çöküşü karşısında duydukları acının ve hasretin tonu yükselir ve şiddetlenirdi...”³²²

Avrupa’nın serbest ortamında ülke meseleleri konusunda görüşleri süren Yeni Osmanlılar, tarihi köklerine hissen bağlı olsalar da oranın hayat tarzı ve düşüncesine kendilerini kaptırmışlar ve o günün modası olan “hürriyet” fikrinin her şeye çare olacağına inanmışlardı.

“Hürriyet ateşinin parıldayışı” ile ışıldayan genç dimağlar, senelerce Paris âlemlerinde hoş karşılanmış, ülkeye döndüklerinde de bu genç dimağlar sakinleşmemişti. Güllü Agop Efendi’nin Gedikpaşa’da tiyatrosunda Namık Kemal’in “Vatan Yahut Silistre” piyesi sahneye konulduktan sonra seyirciler dağılırken; *yaşasın vatan, yaşasın millet, yaşasın Kemal* diyerek gösteri yapmışlardı. Ayrıca “Allah muradımızı versin” diyerek Veliht Murat Efendi’nin saltanata getirilmesini ima edince devletin otoritesini karşılarında buldular. Ertesi gün Namık Kemal, Magoşa’ya Nuri ve Hakkı Beyler Akka’ya, Ahmed Midhat Efendi ve Tevfik Bey (Ebuzziya Tevfik) Rodos’a sürüldüler.³²³

Şinâsî’nin yazılarında yer verdiği “*millet, meclis, efkâr-ı umumiye, devlet-i meşrûta, hürriyet*” gibi kavramlar ile Yeni Osmanlıların hangi mânaların kastettiği net değildi. Ayrıca Şinâsî’nin “*Nev-i beşer milletim, ruy-i zemin vatanım*” sözünün devlet adamları ve ulemânın tepkisini çekmemesi beklenemezdi.³²⁴ Aslında Şinâsî’nin bu mısrası, Hugo’nun *Les Burgraves* adlı piyesinin mukaddimesinin sonundaki cümlelerin bir nevi tercümesinden ibaretti.³²⁵

Jön Türkler, Ali ve Fuad Paşaların icraatlarını şiddetli bir şekilde tenkit etmişler ve onların idaresini istibdat olarak anlatıp, hürriyet ve meşveret usulünün önemine dikkat çekmişlerdi.³²⁶ Ziya Paşa, *Hürriyet*

322 Berkes, *a.g.e.*, s. 305.

323 A. Şeref Efendi, *a.g.e.*, s. 142.

324 Berkes, *a.g.e.*, s. 263.

325 Tanpınar, *a.g.e.*, s.177.

326 A. Midhat Efendi, *a.g.e.*, I, 158.

gazetesinin ikinci sayısında “kötüye kullanmamak şartıyla hürriyet’in Allah tarafından insanlara bağışlanan güzel bir nimet, insanın yaratılışının en tabii bir ihtiyacı ve milletlerin ilerleme vasıtası olduğunu” belirtiyordu. Ziya Paşa, bu düşüncenin vatana gireceğini müjdeleyerek Ali Paşa’yı bizar ve tedirgin ediyordu.³²⁷

Yeni Osmanlılar, kendi aralarında tutarlı ve çizgileri kesin belli olan bir ideolojiye sahip değillerdi. Onlar, Osmanlı Hanedanlığı’nın devamına bir itirazları olmamakla birlikte Bâbîâli siyasetinden ve daha çok da Ali ve Fuad Paşaların sert idarisinde şikayetçi olan belirli sayıda Osmanlı aydını ve bürokrasi içerisinde yer almış bazı memurlardan oluşmaktaydı. Daha çok hükümete karşı bir muhalefet hareketi sergileyen Jön Türkler, *usul-i meşveret* diye ifade edilen bir anlayışla yönetimde sadece bir veya bir kaç kişinin fikrinin değil de farklı görüşlerin de dikkate alınmasını istiyorlardı. Bu itibarla Jön Türklerin, Osmanlı’da sistemli bir muhalefet düşüncesinin gelişmesine öncülük ettikleri söylenebilir. Yeni Osmanlılar, Tanzimat devri yöneticilerine karşı olan görüşlerinden dolayı ilk kez siyasi bir ideoloji rengini almışlardı.³²⁸

Yeni Osmanlıların bir takım düşüncelerin serbestçe ifade edilmesi noktasında *hürriyet*, *millet* ve *meşveret* gibi istilahların önemine dikkat çekmeleri, onların saltanata karşı oldukları manasına gelmiyordu. Yeni Osmanlılar Cemiyeti’nin kurucularından olan Mehmed Bey (1843-1874) ve Sultan Abdülaziz’in saltanat kaygısını batırmaya teşebbüsten dolayı yakalandıktan sonra firar eden Hüseyin Vasfi Paşa, Cenevre’de *İnkılâb* isiminde bir gazete çıkararak Abdülaziz Han’ın aleyhinde çalışmaktaydılar. Bunun üzerine Ziya Paşa, *Hürriyet*’te Sultan Abdülaziz’i ve Osmanlı Hanedanı’nı müdafaa eden uzun bir makale yayınlamıştı.³²⁹

Yeni Osmanlıların düşünceleri arasında İslamcılık başta olmak üzere anayasacı liberalizmin, Türkçülüğün hatta sosyalizmin izlerini görmek mümkündür.³³⁰ Niyazi Berkes, Şinâsi’yi hem laikliğin hem de ulusçuluğun öncüsü kabul ederken, Namık Kemal’de bunların ikisinin

327 Tevfik, *a.g.e.*, I, 247, 282.

328 Berkes, *a.g.e.*, s. 170.

329 Tevfik, *a.g.e.*, I, 345-6.

330 Ortaylı, *a.g.e.*, s. 265.

de olmadığını belirtir.³³¹Yeni Osmanlıların yayın organı *Hürriyet*'te çıkan bir makalede hürriyetin öneminden bahsedilirken "Ortaçağ Avrupa'sının halkı müstebit idarecilerin zulmü altında ezilirken, Venedik ve Ceneviz'in hürriyeti temel esas olarak kabul eden birer cumhuriyet olmaları itibarı güçlendiği ve dünyaya etki ettiği"³³² belirtilerek cumhuriyet fikrine dikkat çekilmişti.

Sultan Abdülaziz devrinde Yeni Osmanlılar olarak bilinen ve daha sonraları özellikle II. Abdülhamid devrinde Jön Türkler olarak tanınan kişilerin hiç biri derin bir nazariye, orijinal bir siyasî formül veya bir ideoloji ortaya koyamamışlardır. Jön Türkler, Avrupa'da tartışılmakta olan fikirlerin temeline inmeden kamuoyuna yansıyan şekilden etkilenmişler ve Batılı düşünürler ile halk arasında aracı rolünü üstlenmiş ikinci derecede düşünürlerin görüşlerini benimsemişlerdi.³³³

Yeni Osmanlılarla hemen hemen aynı dönemde Avrupa kültürü ile tanışan Tunuslu Hayreddin Paşa (1821-1890) Fransa'da bulunduğu yıllarda (1853-1857) kazandığı bilgi ve tecrübesiyle kaleme aldığı ve 1868 yılında basılan *Akvâmü'l-Mesâlik* adlı eserinde sistemli bir şekilde Batı medeniyetiyle İslâm dünyasının karşılaştırmasını yapmıştı. Tunuslu Hayreddin, medeniyetinin getirdiği yeniliklerin müslümanlar tarafından alınıp geliştirilmesine İslâm'ın bir mâni teşkil etmediğini belirtmişti. Bu eser İslâm dünyasında bir hayli tesirli olmuş, Yeni Osmanlılar başta olmak üzere birçok Osmanlı aydını bundan ilham almıştı.³³⁴

Yeni Osmanlıların hedefi memlekette meşveret ve meşrutiyet esasına dayalı bir yönetim kurarak ıslahat yapmak³³⁵ şeklinde özetlense de bunların meşrutî idarenin kurulmasına ve Osmanlı siyasî düşüncesine tesiri sınırlı kalmıştır. Yeni Osmanlılar, siyasî bir muhalefet düşüncesine ve Batılı bazı fikirlerinin Osmanlı'ya intikaline öncülük etseler de aralarında âyan, esnaf ya da halk kesiminden kimse bulunmadığından³³⁶ ülkede pek etkili olamamış ve devlet tarafından takip edilip cezalandırıldıkları

331 Berkes, *a.g.e.*, s. 283.

332 Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi I*, 285.

333 Mardin, Şerif, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*, İstanbul 1992, s. 22-3.

334 Gencer, Bedri, *İslam'da Modernleşme*, Ankara 2008, s. 247, 315.

335 Kuran, İnkılâp Tarihimizde Jön Türkler, s. 21

336 Berkes, *a.g.e.*, s. 170.

için de insanlar yanında fazla bir ehemmiyetleri kalmamıştı.³³⁷ Bununla birlikte Yeni Osmanlılar Batı kaynaklı bazı kurum ve düşüncelerin Osmanlı'ya intikaline öncülük etmeleri önemli bir husustur.

Jön Türkler, meşrutî bir idarenin zamanın şartlarına göre bir ihtiyaç haline gelmekten ziyade meşveretin daha çok İslâmî kaideler doğrultusunda önemine dikkat çekmişler ve *Meclis-i Şura-yı Ümmet*'in tesisini dinî esasa dayandırmışlardır. Nitekim Namık Kemal, "*İslâm, iptida-yı zuhurunda bir nevi cumhur değil miydi?*"³³⁸ diye sorup, İslâm'ın ilk yıllarından itibaren halkın görüşlerine değer verilmesine dikkat çeker. Bu itibarla meşrutiyet idaresinin kurulması Avrupa'nın bir reçetesi olmaktan çok Osmanlı'nın kendi iç dinamiklerinden kaynaklanmıştı. Meşrutiyet büyük ölçüde Osmanlı devlet adamlarının ve aydınlarının düşüncesi-nin bir eseri-ydi. Aslında o devir de Avrupa'ya bakıldığında Avusturya'nın meşrutiyet idaresine soğuk durduğu, İngiltere ve Fransa'nın ise Osmanlı'nın bunu başarabileceğine inanmadığı, Rusya'nın ise meşrutiyet rejimine karşı olduğu görülür.³³⁹

Yeni Osmanlıların hedefinin "Osmanlı İmparatorluğu'nda bir meclis-i meşveret'in kurulmasını sağlayarak, siyasi iktidarın paylaşılmasını kurumsallaştırmak ve bir kuvvetler ayrımı yapmak" olduğunu belirten Şerif Mardin; Yeni Osmanlıların "Abdülaziz devrinde devlet idaresini fiilen ele almış olan Bâbüalî üst bürokrasinin meclise karşı sorumlu olması" düşüncesinde olduklarını belirtir.³⁴⁰

Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin üyelerinrsında yer alan Ebuzziya Tevfik ise Yeni Osmanlıların maksadının memlekette meşrutiyet idaresini kurmak olduğunu ve meşrutiyetin gerçekleşmesiyle onların çalışma ve görevlerinin bittiğini, dolayısıyla meşrutiyetten sonra Yeni Osmanlı diye bir kişi ve grubun kalmadığını belirtir.³⁴¹

Asker, ulemâ, siyaset ve fikir adamlarının aralarında bulunduğu bazı kesimlere ve daha sonraki Jön Türklerle ilham kaynağı olan Yeni Osmanlıların düşüncelerinin bir kısmı İttihat Terakki mensuplarınca

337 M. Celaleddin Paşa, *Mirât-ı Hakikat*, I, 91.

338 Sungu, *a.g.e.*, s. 73, 77.

339 Ortaylı, *a.g.e.*, s. 263.

340 Mardin, *a.g.e.*, s. 31

341 Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, II, 763.

kabul edilmiştir. Ancak yaptıkları istibdat ve zulüme bakıldığında İttihat Terakki devrinin Yeni Osmanlıların şikayetçi oldukları dönemden daha sorumsuz ve baskıcı olduğu görülür.

Yeni Osmanlıların en çok dile getirdikleri husus “hürriyet” olup bu kelimenin etrafında oluşturulmaya çalışılan düşüncenin sınırları çizilmiş, esasları ortaya koymuş değildi. Her şeyden evvel Osmanlı’da “hürriyet naralarının” atılmasından her fırsatta memnun olduğunu açıklayıp destekleyen Batılı devletlerde bile bu derece bir hürriyet bulmak mümkün değildi. Genç Türklerin düşünemedikleri nokta burasıydı.³⁴² Onlar Avrupa’nın görünüşüne ve yeni düşüncelerine kendini kaptırmışlardı. Başlangıçta üyelerinin 245’e kadar çıktığı bilinen³⁴³ ancak daha sonraları azalan ve kendi aralarında anlaşmazlığa düşerek sonlarına doğru bir kaç kişi kalan Yeni Osmanlılar, fikir ve taleplerini sistemli bir şekilde ortaya koyamamışlar ve ülkenin o günkü şartlarında ileri sürdükleri fikirleri uygulamanın mümkün olup olmadığını dikkate almamışlardı.

b) Yeni Osmanlıların İleri Gelenleri

1) İbrahim Şinâsi

Tanzimat’tan sonra Batı’ya karşı artan ilgide İbrahim Şinâsi’nin ayrı bir yeri vardır. Şinâsi ile birlikte edebiyat, sanat ve fenni içine alacak şekilde düşünce ve inançta bazı değişikliklerin olduğu ve geleneğin dışına çıkılmaya başladığı yeni bir döneme girilmiştir.³⁴⁴

Gençlerin zaman zaman Avrupa’ya tahsile gönderildiğini gören Şinâsi’de oraya gitme hevesi oluşmuştu. Tophane’de kendisinden Fransızca öğrendiği öğretmeni Reşad Bey, ihtida etmeden önce Chateaufort isminde bir Fransız subayı olduğundan Şinâsi’nin zihninin Batı âlemine açılmasında ve Paris’e gitme isteğinin uyanmasında tesirli olmuştu.³⁴⁵ Şinâsi’nin 1849 yılında Tophane müşiri Fethi Paşa ve sadrazam

342 A. Şeref Efendi, *a.g.e.*, s.139.

343 Tevfik, *a.g.e.* I, 79.

344 Okay, Orhan, “Türkiye’de Modernleşmenin İlk Döneminde Dinî Düşüncedeki Değişmeler”, *İslam ve Modernleşme* (“Modernleşme Sürecinde İslam Dünyası” Konulu İlmi Toplantı), İstanbul 1997, s. 309.

345 Banarlı, Nihad Sami, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, II, 860.

Reşid Paşa'nın delaletiyle tahsil yapmak üzere Paris'e gönderilmesi için irade-i seniyye çıktı.³⁴⁶

Reşid Paşa'nın tavsiyesiyle maliye tahsiline devam eden Şinâsî, hakkındaki bilgiler sınırlı olup, hayatının birçok noktası karanlıktır. Daha çok edebiyat ve düşünce tarihi konusundaki görüşleri ile tanınan Şinâsî, 1859 yılında Türkçede Batı şiiri tarzındaki ilk numunelerini yayınlamaya başladı. Şinâsî, 1860 yılında Agâh Efendi ile beraber *Tercüman-ı Ahval* isimli ilk hususi Türkçe gazeteyi neşrederek basın hayatına girerse de altı ay sonra bu gazeteden ayrılır. Şinâsî, *Tasvir-i efkâr* isminde yeni bir gazetenin ilk nüshasını 28 Haziran 1862 tarihinde çıkararak neşriyata devam eder.³⁴⁷

Şinâsî, Meclis-i Maarif'te memur olarak çalıştığı halde çıkardığı gazetede hükümetin icraatlarını tenkit etmesi sebep gösterilerek 1863 yılında o zaman sadaret makamında bulunan Ali Paşa'nın "rütbesinin refi, maaşının kat'i, memuriyetten def'i"³⁴⁸ ibarelerin bulunduğu meşhur yazıyla vazifesinden alınır.

Şinâsî, memuriyetten alındıktan sonra iki seneye yakın gazeteyi çıkarmaya devam ettiyse de 1865 yılında Corrier d'Orient'in sahibi Jean Pietri (Giampietri)'nin yardımıyla Paris'e kaçar. Şinâsî, beş yıl kaldığı bu ikinci Paris hayatında Fransız eğitim ve kültüründen oldukça etkilenmiş, Ernest Renan ile dostluk bile tesis etmiştir.³⁴⁹

1870 yılında İstanbul'a döndüğünde o, artık eski Şinâsî değildir. Son günlerini acayip bir vehim içerisinde geçiren Şinâsî, 1871 yılında bey-ninde çıkan bir ur sebebiyle öldüğünde cenazesi ancak bir avuç insan tarafından kaldırılır.³⁵⁰ Ayas Paşa'ya defnedilen Şinâsî'nin mezarı II. Meşrutiyet devrinde bir mesele teşkil etse de yeri tespit edilememiş ve Ayas Paşa Mezarlığına büyük binaların dikilmesinden sonra ise tamamen ortadan kaybolup gitmiştir.

346 Akün, Ömer Faruk, "Şinasi", İA, XI, 546.

347 Tansel, F. Abdullah, Şinasi, Makaleler Külliyyât IV, , s. IV-IX; Banarlı, Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, II, 861.

348 Tefvik, *Yeni Osmanlılar Tarihi I*, 223; İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, III, 1802.

349 Tanpınar, Ahmet Hamdi, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 173-177.

350 İnal, Mahmud Kemal, *Son Asır Türk Şairleri*, I, 1804.

Şinâsî'yi çok yakından tanıyan Ebuzziya Tevfik, "Bu memlekette gerçekten büyük adam, gerçekten ciddi ve yurtsever adam, gerek fikir ve edebiyatta gerek siyaset alanında gerçekten sağlam görüş sahibi adam olarak pek az kimse görülmüştür. Şinâsî bunların hiç şüphesiz en yüce ve en üstünüdür" diyerek onun ileri görüşlü, bilgili ve kültürlü bir kimse olduğunu mübalağalı bir şekilde ifade eder. Ebuzziya Tevfik, Şinâsî'nin zaaf- larını belirtirken onun yersiz ve garip huylarının bulunduğunu ve son derece vehim sahibi olmasından dolayı kimseye güvenmeyen ve tek başına yaşamayı seven bir kimse olduğunu da belirtmeden geçmez.³⁵¹

Şinâsî, Batı'nın sadece bir yazarından değil bir medeniyetin düşünce sisteminden etkilenmiştir. Bunun temelinde XVIII ve XIX. asır Fransa'sında hakim olan düşünceler olup, Fransız İhtilali'nden sonra âdetâ ilahlaştırılan akılcılık günün modasıdır. Pierre Boyle ve Fontenelle'nin akılcılığı ön plana çıkmış hatta akıl ve aydınlatma XVIII. asra adını verdiği gibi XIX. asırda Tainen ve Renan gibi meşhurlar yetişmişti. Ayrıca bunlara Montesquieu'nun hükümetin halk ile münasebetleri fikri ve Auguste Comte'un pozitif düşüncesi ilave edilebilir.³⁵² Şinâsî, müsteşrik Renan De Sacy ailesi ile dostluğu sayesinde Lamartine'in meclisine devam etmiş ve müsteşrik çevre ile temasının neticesinde 25 Haziran 1851 tarihinde *Societe Asiatique*'e üye kabul edilmiş ve bu sayede oryantalistlerle ilişkilerini geliştirmiştir.³⁵³ Nitekim Şinâsî'nin:

"Bir ıtkınamedir insana senin kanunun

Bildirir sultana haddini senin kanunun"

mısralarında dile getirdiği "kanun" fikrinde Montesquieu'nun *Rûh'ül-Kavânin* isimli eserinin tesirleri açıkça görülür.³⁵⁴ Nihat Sami Banarlı (1907-1974), "Şinâsî'nin hükümeti temsil eden bir adama methiye söylerken, devleti temsil eden hükümdara saygısızlık etmesi, daha ilk anda içine düştüğü bir çelişkidir" der. Banarlı, "Kaldı ki Gülhane Hatt-ı Hümayûnu'nda münevver ve vatanperver hükümdar Sultan Abdülmecid'in büyük hissesi vardı" diyerek Şinâsî'yi tenkit eder. Banarlı, bu

351 Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi I*, 380, 536.

352 Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 192; Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul 1979, s. 64.

353 Akün, Ömer Faruk, "Şinâsî", İA, XI, 547.

354 Kaplan, Mehmet, *Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar I*, İstanbul, 2006, s. 235.

ifadeleri, Tanzimât Devri'nin edîblerinin çoğunda görülen tezatların ilki olarak değerlendirir ve bunları olgun düşüncelerden ziyade genç duygu-ların ifadesi olarak görür.³⁵⁵

Şinâsî, Aydınlanma düşüncesinin tezlerinin pek çoğunun tesiri altında kaldığından Fransız Klasik Okulunun akılcılığından edebiyatımızda onun kadar bahseden kimseyi bulmak oldukça güçtür. Bunda pozitivizmin hâkim olduğu zamanlarda Fransa'da yaşamasının payı olduğu düşünülebilir. Ayrıca pozitivizmi evrensel bir din haline getirmeye çalışan Auguste Comte'tan etkilendiği de nazar-ı dikkatten kaçmamalıdır.³⁵⁶

Batı'da gelişen düşünce akımları materyalizm ve pozitivizm olsun Osmanlı'da daha çok medeniyetçilik adı altında taraftar bulabiliyordu. Bu düşünce çerçevesinde akıl ön plana çıkarılıp din, hayattan tecrit ediliyor veya Allah'ın akıl ile kavranabileceği iddia edilerek, diğer dini esaslara inkâr edilip, akıl ve dünyevileşme onların yerine ikame edilmeye çalışılıyordu. Bu düşüncenin bizdeki ilk temsilcisinin Şinâsî olduğu söylenebilir.³⁵⁷ Şinâsî'nin Paris'ten ateist olarak döndüğünü söyleyenler olsa da onun mısralarına bakıldığında deist görüşler kendini daha çok hissettirir.³⁵⁸ Hiçbir dini meseleye temas etmeyen Şinâsî'nin ibadeti sadece Allah'ı düşünmekten ibaret saymasında Voltaire'in tesirini görmek mümkündür. Şinâsî:

“Kitapsız görülür sun-ı sân'-i ezeli

Tutar hayatına şahid vücûd-ı Hakk'a darır”

beyti ile Hakk'ın varlığına onun eseri olan bu âlemin şahit olduğunu belirterek, Allah'ın nakil ile değil de akıl yoluyla bilinebileceğini söyler. Şinâsî'nin:

“Vahdet-i zâtına aklımca şahadet lazım”

mısrasıyla Allah'ın birliğine aklınca şahadet aramasında Avrupa'da XVIII. asırdan sonra gelişen aklî ve ilmî dinciliğin tesirinin olduğu söylenebilir.³⁵⁹ Şinâsî, bu konuda akli yeterli görünce İlahî bir kitaba ihtiyaç

355 Banarlı, a.g.e., II, 862

356 Akay, Hasan, *Tanzimat Sonrası Türk Edebiyatında Yeni Fikirler*, İstanbul 1998, s. 37.

357 Tural, Secaattin, *Cumhuriyet Dönemi Türk Şiirinde Din Duygusu*, İstanbul 2003, s. 42.

358 Akün, Ömer Faruk, “Şinasi”, İA, XI, 555

359 Kaplan, Mehmeti Şiir Tahlilleri 1 (Tanzimat'tan Cumhuriyet'e), İstanbul 2009, s. 36.

olmadığını da ifade etmiş olur. Şinâsî ayrıca bu görüşü ile aynı zamanda peygamberlik müessesesinin de bir önemini olmadığını açıklamış olur.³⁶⁰

Ziya Paşa, şu mısralarıyla âdeta Şinâsî'nin akla bu kadar değer vermesini tenkit eder:

“İdrak-i meâli bu küçük akla gerekmez

Zira bu terazi bu kadar sıkleti çekmez.”

Şinâsî, şiirlerinde Hz. Peygamberi hiç zikretmediği halde medeniyetten bir din gibi bahsederken getirdiği nizamla medeniyet kapısını açtığını düşündüğü Reşid Paşa'yı şu mısralarıyla bir peygamber gibi över:

“Acep midir medeniyet resulü dense sana

Vücut-ı mu'cizîn eyler taassubu tahzîr”

...

“Sensin ol fahr-i cihân-ı medeniyet ki heman

Ahdini vakt-i saadet bilir ebnây-ı zaman”

Şinâsî, Hz. Muhammed'e (s.a.v.) ait olan “*fahr-i cihan, asr-ı saadet*” gibi tabirleri her ne kadar kelime manasına kullansa da bu vasıfları sıradan insanlara vererek bu ıstılahların İslâm dininde ifade ettiği mefhumları basitleştirip, tahrif eder. Eskiden beri Allah, Peygamber ve Kur'an-ı Kerim hakkında kullanılan kelimelerin fâni insanlar ve fâni işler için kullanılması dinî hislerin yozlaşmasının bir alâmetidir.³⁶¹ Bu itibarla Şinâsî'nin daha sonra artarak gelişen bu yozlaşmaya öncülük ettiği söylenebilir.

Şinâsî'nin dinle alakalı görüşleri çerçevesinde değerlendirilmesi gereken bir diğer nokta da onun Kaderle ilgili görüşleridir. Şinâsî:

“Kader dedikleri halkın murad-ı haktır kim

Ezelde etti bizi her umurda tahyîr”

mısralarıyla Avrupa'da moda olan “*insan hür doğar*” fikrinin tercümanlığını yaparak Osmanlı aydınları arasında kadere imanı zorunlu görmeyen ve bu inanca açıkça karşı gelen kişi olarak ön plana çıkar.³⁶²

360 Tanpınar, a.g.e., s.193; Akay, *Tanzimat Sonrası Türk Edebiyatında Yeni Fikirler*, s. 43.

361 Kaplan, *Nesillerin Ruhu*, 21

362 Kaplan, *Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar I*, s. 236.

Yeni Osmanlılar, Paris'e kaçıp geldiklerinde Mustafa Fazıl Paşa onlara yardımcı olmak için Şinâsî'yi yanlarına gönderse de o, Jön Türklerle fazla teşrik-i mesai yapmayarak siyasi konulardan ziyade kendisini bilimsel çalışmalara verir.

Avrupa medeniyetinden âdeta büyülenen Şinâsî, medeniyetin kaynağını akıl ve kanun olarak görüp gayretlerini bu yolda sürdürdüğünden siyasi konularla pek ilgilenmez. Bununla birlikte Şinâsî, padişahlık müessesesinden rahatsız olmaz ve "Osmanlı'nın şimdiki görevi dedelerimizin kurduğu bu devleti korumaktır" diyerek Osmanlı Hanedanlığına itiraz etmekten kaçınır. Hatta o, istibdat ile idare edilen hükümetlerin yaptıklarına tahammül edilmesi icap ettiğini söyler.³⁶³

Şinâsî, sadrazam Reşid Paşa'yı medeniyet yolunda gerçekleştirdiği icraatlarından dolayı överken onun yönetim tarzından şikâyetçi olmaz. Şinâsî, "*bir millet layık olduğu devlet tarafından yönetilir diyerek*" idarecilerden çok halkın düzelmesinin önemli olduğuna ve gerektiğine dikkat çeker.

Şinâsî, Tasvir-i Efkâr'da 21 Ocak 1864 tarihinde yazdığı başmakalede "Ecdadımız şanlı gayretleriyle Avrupa, Asya ve Afrika kıtalarında kurma şerifine nail oldukları devletin bu zamanda korunması bize aittir" der. Avrupa'da medeniyetin gelişmesini onların eski savaşçı düşünceleri terk ederek barışı seçmesinden kaynaklandığı ifade eden Şinâsî:

"Bu mesel ile bulur cümle düvel fevz-ü felah

Hazır ol cenge ister isen sulh-u salâh"

beytinden hareketle savaşa hazırlıklı olmakla beraber, medeniyet için barışın tercih edilmesi gerektiğine dikkat çeker.³⁶⁴

Akıl ve medeniyeti ön plana çıkaran Şinâsî, yeni medeniyetin İslâm'ın ana esaslarına uygun olduğunu söyleyerek³⁶⁵ İslâm'ı medeniyetin önünde bir mani görmez. Şinâsî'nin dine alakasız kaldığı görülse de uzun yıllar kaldığı Avrupa'da hakim olan "İslâm'ın terakkiye mâni olduğu görüşüne" katılmadığı söylenebilir. Bu itibarla Şinâsî, dine karşı düşmanca

363 Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 189, 192.

364 Tansel, *Şinasi, Makaleler Külliyyât IV*, s. 23, 81.

365 Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 63.

bir tavır ortaya koymayan ancak dinle de bir alaka ve münasebet kurmayan düşünce ve tavırlarına bakıldığında Osmanlıda laikliğin ilk temsilcisi sayılabilir. Nitekim o, Tasvir-i Efkâr'ın 28 Haziran 1862 tarihinde imzasız yayınladığı bir makalede "Papa'nın "ruhânî bir hükümdar olduğu halde hükümet-i dünyevî'ye müdahalesini" tenkit eder. **Şinâsî**, bu işlerin İtalya Krallığı gibi bir meşrutî hükümete devredilmesini söyleyerek, din ve dünya işlerinin idaresinin ayrılmasını ifade eder.³⁶⁶

Şinâsî; akıl, medeniyet, kanun gibi ıstılahları ön plana çıkararak dünyevileşmeyi esas almış, dini ise sadece Allah'ın akıl yoluyla bilinmesinden ibaret görerek, dinin dünyevî ve sosyal hayatta yönelik esaslarını görmezlikten gelmiştir.

Şinâsî'de görülen "Allah inancının" dışında dinî esaslara dünyevi hayatta yer vermeme düşüncesi daha sonraları Allah'ı da inkar etme şekline kadar vardırırlar da olmuştur. Şinâsî'den sonra mesela Beşir Fuad (1852-1887) dinsiz ve materyalist olmuş ve bunun bir sonucu olarak intihar edip, cesedinin bilimsel inceleme yapılması için Tıbbiye'ye verilmesini vasiyet etmişti.³⁶⁷

Beşir Fuad'ın askeri liseden mezun olması bir rastlantı değildir. XIX. asırda Tıbbiyeyi ziyaret eden bir İngiliz gezgin öğrencilerin arasında "maddeciliğin" fazla ilerlediğinden şikayet etmişti.³⁶⁸ Beşir Fuad, materyalizm ve pozitivizm ilk defa açıkça müdafaa etmenin yanında intiharı ile de devrinin düşünce ve inanç buhranının âdeta sembolü olmuştur.³⁶⁹ Tamamen pozitif fikirlere sahip olan Beşir Fuad, Batı düşüncesini yakından takip edip Fransız natüralizmini Türkiye'de tanıtmış, özellikle Zola'nın görüşlerini okuyuculara anlatmak için uzun izahlar da bulunmuş ve onun düşünceleri ileriki düşünürlerin fikirlerinde yer etmiştir.³⁷⁰ Beşir Fuad'ın ruhî bunalıma girmesi ve arkasından intihar etmesi, Tanzimat sonrası Türkiye'nin medeniyet trajedisini çok açık bir şekilde gösterir.³⁷¹

366 Tansel, Şinasi, Makaleler Külliyyât IV, s. 18.

367 Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 379.

368 Mardin, Şerif, Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908, s. 58

369 Tanpınar, *a.g.e.*, s. 265, 385.

370 Mardin, *a.g.e.*, s. 56-58

371 Kaplan, Şiir Tahlilleri 1 (Tanzimat'tan Cumhuriyet'e), s. 36.

Şinâsî'nin mısralarında ve yazılarında kullandığı *millet*, *hâkimiyet*, *devlet-i meşrûta* gibi tabirlerin manası vuzuha kavuşturulmamış belki de devrin şartlarından lüzumlu izahata gidilmemiştir.³⁷² Ayıca Tanzimat Devri'nin önemli simalarından olan Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Süâvî, Şinâsî ile kıyaslandığında Şinâsî'nin onlara nispetle çok daha fazla İslâm'dan uzak kaldığı anlaşılır.

2) Ali Süâvî

Tanzimat'ın yalnız fikrî ve edebî hayatında değil siyâsî hayatında da heyecanlı ve atak bir rol oynayan Ali Süâvî, İstanbul'da Tanzimat'ın ilan edildiği yılda doğmuştur. Osmanlı'da eskiden beri olduğu gibi Tanzimat Devri'nin mütefekkir ve yazarları Arapça ve Farsça bilen, İslâmî ilimlerle ileri seviyede meşgul olan kimseler olmakla birlikte Ali Süâvî, arkadaşlarına göre daha az İslâmî eğitim aldığı halde çok genç yaşta İslâmî ilimlerde eserler telif etmeye başlamıştır. O, muallim olarak tayin edildiği Bursa Rüşdiyesi'nde görev yaparken halk tarafından yapılan şikâyetleri üzerine bir sene sonra oradan ayrılmak zorunda kalmıştır. Ali Süâvî, İstanbul camilerinde vaaz vererek belirli bir şöhreti elde etmiş ve siyasi çevre ile yakınlık kurmuştur.³⁷³

Ali Süâvî, Ziya Paşa ile birlikte *Muhbir* gazetesinde hükümet icraatlarını tenkit edince gazete kapatılır ve kendisi Kastamonu'ya sürgün edilir.³⁷⁴ Yeni Osmanlılarla birlikte Mustafa Fazıl Paşa'nın davetini alan Ali Süâvî, Paris'e kaçır ve orada bir müddet kaldıktan sonra arkadaşlarından ayrılıp Londra'ya geçer. *Muhbir* gazetesini çıkararak gazetenin başına: "Muhbir, doğru söylemek yasak olmayan bir memleket bulur, yine çıkar"³⁷⁵ cümlesini koyarak Bâbiâli hükûmetine karşı mücadelesini sürdüreceğini gösterir.

Ali Süâvî, *Muhbir* gazetesini bir kaç nüshasını çıkarsa da müşterek çalışma kabiliyetinden mahrum olmasından ve kendi başına hareket

372 Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, II, 863.

373 Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 215; Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, II, 1072.

374 Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi I*, 57, 85; Çelik, Hüseyin, *Ali Suavi ve Dönemi*, İstanbul 1994, s. 81.

375 Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 215.

etmesinden dolayı Yeni Osmanlılarla arası açılınca Paris ve Lyon'da *Ulum* isminde bir gazete çıkarmaya başlar. II. Abdülhamid devrinde İstanbul'a dönen Ali Süâvî, Galatasaray Mekteb-i Sultânî'si müdürlüğüne getirilir. Ali Süâvî, gazetelere siyasi makaleler yazıp çokbilmişlik görüntüsü ile pa-dışaha yaklaşmaya çalıştıysa da hem sözleriyle hem de davranışıyla dağı-nık bir kimse görüntüsü vermiştir. Londra'da iken evlendiği söylenen kadınla mektepte kalan Ali Süâvî, hal ve hareketleriyle halkın diline dü-şünce³⁷⁶ müdürlükten azledilir.³⁷⁷

Hayatının birçok noktaları karanlık kalan Ali Süâvî, 1876 senesinde daha cülusundan iki buçuk ay gibi kısa bir zaman geçmişken II. Abdül-hamid'i tahtan indirip, V. Murad'ı saltanata getirmeye teşebbüs eder. Ta-rihte *Çırağan Vak'ası* olarak bilinen isyan esnasında Ali Süâvî, V. Mu-rad'ı sürükleyip saraydan çıkarmaya çalışırken öldürülür. Organizesine bakıldığında başarılı olması mümkün olmayan böyle bir isyana niçin gi-riştiği konusunda ne bir bilgi bulunmamakla Ali Süâvî, hayatını bu son macera ile noktalar.

Ali Süâvî için anadan doğma ihtilalci", ihtilal için yaşamış", "ateşli bir devrimci", "Sarıklı İhtilalci"³⁷⁸ Türkçülüğün babası" gibi tabirler kul-lanılmış³⁷⁹ hatta Falih Rıfkı Atay yazdığı kitabında onu "Baş Veren İh-tilalci" olarak vasıflamıştır. Niyazi Berkes, bu ifadeleri onun şarlatanlığa kaçan yanlarını ele alan abartılı yazılar olarak değerlendirir.³⁸⁰

Ali Süâvî, yalnız oldukça ve hareket halinde yaşayabilen, daima ön planda olmayı seven ve aşırı derecede kendini beğenen bir kişiliğe sahipti. Ahmed H. Tanpınar (1901-1962) Süâvî'nin bu kişiliğinin yetiştirme tazın-daki gariplikten kaynaklandığını düşünür. Süâvî'nin kendisini "dinleri, insanları, hayat şekillerini" mütalâa ederek "hoca olmuş birisi" olarak takdim ettiğini belirten Tanpınar, onun klasik medrese tahsili görmediği

376 Namık Kemal, "Paris Yaranı" isimli şiirinde Ali Süâvî'yi şöyle hicveder:

Süavi dedikleri o küçük adam
Paris'te oturmuş yanında madam
Biz anı adam sandık o da mı cüdam
Aman yalnız kaldı Mustafa Paşam

377 Tevfik, a.g.e., 157, 260, 270; A. Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri*, s. 229-30, Tanpınar, a.g.e., s. 216.

378 Kuntay, Midhat Cemal, *Sarıklı İhtilalci Ali Suavi*, İstanbul 1946.

379 Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV, 312; Ülken, a.g.e., s. 74

380 Berkes, a.g.e., 283.

halde kendisinin din adamı olduğunu iddia eden ancak bununla birlikte şapka giyen ve Hristiyan bir kadınla beraber yaşayan bir kimse olmasındaki garipliğe dikkat çeker.³⁸¹

Banarlı, Ali Süâvî'nin değişken ve istikrarsız düşünce yapısına şöyle dikkat çeker:

“Şarkın birçok müellifinde olduğu gibi; o gün hangi mevzuda çalışıyorsa o mevzuu her konunun üstünde tutmak; hangi tarihî şahsiyetle meşgul oluyorsa o şahsiyeti derhal ön plana getirmek ve nihayet hangi zihniyeti günün mevzuu edinmişse, o zihniyeti, daha önceki düşüncelerini unutturmasına en ileri zihniyet diye tanımak vasıfları Ali Süâvî’de vardı.”³⁸²

Ali Süâvî, Avrupalı düşünürlerden ve o devirde gündemde olan görüşlerin derin tesirinde kalmıştır. Özellikle Türkçülük konusunda toplumların gelişmesinde ve yıkılmasında din, ahlak ve ekonominin değil de ırkın önemli bir faktör olduğunu söyleyen Gobineau’nun (1816-1882) fikirleri onu yönlendirmiştir. Gobineau’nun tarihi ırkla anlatan yorumlarını ihtiva eden “İrklarının Eşitsizliği Üzerine Deneme” (Essai sur l’Inegalite des Races Humaines) adlı eseri bu devirde yayınlanmıştı. Ayrıca Süâvî’nin Muhibir ve Ulum gazetelerinde Fransız sosyal bilimci Le Play’in tesirlerini açıkça görmek mümkündür.³⁸³

Yeni Osmanlılar Cemiyeti’nin üyelerinden olan Kâni Paşazâde Rifat Bey neşrettiği bir broşürle Ali Süâvî’yi orijinal siyasi bir görüşü olmamakla, İslâmî ilimleri bilmediği halde ondan hüküm çıkarmaya yetkili büyük bir âlimmiş gibi hareket etmekle itham edip onun faizi helal saymasını tenkit etmiştir. Hatta onun “Protestan Süâvî” olarak tanındığını söylemiştir.³⁸⁴

Binlerce hadis-i şerif ezberlediği³⁸⁵ söylene de hadis-i şerifler konusunda “Peygamberin ağzından çıktığını nereden biliyoruz” diyerek³⁸⁶ hadislere şüpheyile yaklaşan Ali Süâvî, Kur2an ve hadislerin sadece ibadette esas olacağını söyler. Süâvî, onlardan siyasî usullerin çıkarılmayacağını

381 Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 218.

382 Banarlı, *a.g.e.*, II, 1072.

383 Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 81.

384 Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi I*, 261-275.

385 Kuntay, *Sarıklı İhtilalci Ali Suavi*, s. 7.

386 Ülken, *a.g.e.*, s. 80

iddia edip, laik düşüncenin tesirinde “dünya işleri için Kuran ve Sünnet’in esas olmasını kabul edemeyiz” diyerek İslâm’ın dünya hayatına yönelik esaslarını reddeder.

Ali Süâvî’nin bu görüşü kendisine malî destek sağlayan Mustafa Fazıl Paşa’nın Paris’te iken Abdülaziz Han’a yazdığı mektuptaki görüşlerle benzerlik arz etmektedir. Fazıl Paşa daha önce belirttiğimiz mektubunda: “Milletlerin hukukunu tahdit veya tayin eden din ve mezhep değildir. Din ezeli hakikatler makamında durup kalmazsa, yani dünyevî işlere müdahale ederse herkesi telef eder ve kendisi de telef olur”³⁸⁷ demişti.

Ali Süâvî ile birlikte Yeni Osmanlılar genel olarak İngiliz parlamentarizmine benzeyen bir meşrutiyet arzu etmekteydiler. Namık Kemal ve Ziya Paşa, Osmanlı Hanedanlığı’nın lüzumunu kabul etmekle birlikte Lordlar kamarasına benzeyen bir âyan meclisi düşünüyorlardı. Onlar, cumhuriyet idaresi hakkında bazı bilgiye sahip olmakla beraber, Osmanlı İmparatorluğu’nun farklı milletlerden teşekkül etmesinden dolayı Osmanlı Hanedanlığı’nın ve hilâfetin devam etmesi gerektiğini düşünmekteydiler.³⁸⁸ Süâvî ise bu hususa bir itirazı olmamakla birlikte hilâfetin yaşayan şekliyle dinî bir esasa dayanmadığını iddia ederek onlardan ayrılıyordu.

Ali Süâvî, hilâfetin Kur’an ve hadise dayanmadığını, sonradan icat edildiğini ve zaruri olmadığını iddia ediyor ve İslâm’da hükümetin ruhani olmadığını söyleyip teokratik devleti kabul etmiyordu.³⁸⁹ Ali Süâvî, Hıristiyanlıktaki papalık makamına benzer ruhanî bir makamın İslâm’da bulunmamasını dikkate alarak, İslâm’da ruhanî bir makamın ve idarenin olmadığını söylüyordu.

İslâm’da ruhbana benzer bir din adamları sınıfı bulunmadığı için din adamlarının yönetiminde bir devletten, dolayısıyla teokratik bir idareden bahsedilemesi doğru olmaz. Ancak hilâfet müessesinin İslamî olmadığını söylemek bu mevzudaki yüzlerce hadis-i şerifi³⁹⁰ görmemezlikten gelmek ve Hz. Muhammed’in (s.a.v.) vefatından sonra onun gösterdiği

387 Tevfik, *a.g.e.* I, 40.

388 Tanpınar, *a.g.e.*, s. 223.

389 Ülken, *a.g.e.*, s. 80.

390 Buhârî, *el-Câmi’u’s-sahih*, “Ahkâm”, 51, vd.; “Enbiyâ”, 50; “Fezâilü’s-sahâbe” 8; “Tefsiru’s-sûre”, 59; Müslim, *el-Câmi’u’s-sahih*, “İmâre”, 1, vd.; Ebû Dâvûd, Sünen, “Sünnet” 8, vd; Tirmizî, *es-Sünen*, “İlim”, 16; “Fiten”, 48-49.

yolu takip eden ashab-ı kiramın hilâfet konusundaki hassasiyetini dikkate almadan bir takım iddialarda bulunmak gerçeklere mutabık olmaz.³⁹¹ Bu itibarla Ali Süâvî, iddialarını yeterli derece de geliştiremediği ve belli esaslara dayandıramadığı için ciddiye almaktan uzak kalmıştır.³⁹²

Ali Süâvî'nin, hilâfet konusunda özellikle İngiltere'de yeni ortaya çıkmaya başlayan görüşlerin tesiri altından kaldığı anlaşılmaktadır. Temelinde İngiltere'nin sömürge politikasının özellikle de Hindistan'daki çıkarlarının yattığı hilâfet politikası, Osmanlı sultanının bir halife olarak müslümanlar üzerindeki nüfuzunu tesirsiz hale getirmeye yönelikti.

Halifenin şahsında Osmanlı Devleti'nin gücünü gören ve bu gücün müslümanlar üzerinde tesis etmek istedikleri hâkimiyetlerine mâni olduğunu tespit eden Hindistan'daki İngiliz görevliler, İngiltere'de Osmanlı hilâfetinin meşruiyeti konusunda şüpheler uyandırmak için bir takım iddialarda bulunup, böylece hilâfet makamını yıpratmaya çalışmışlardır.³⁹³ Bu çalışmaların başladığı zamana paralel olarak Ali Süâvî de hilâfet konusunda Osmanlı'da önceden hiç söz konusu edilmeyen ancak İngilizlerin yeni hilâfet politikasıyla paralellik arz eden görüşlerini açıklamaya başlamıştı. Ali Süâvî, hilâfetin dinî bir müessese olmadığını iddia ederek bu makamın müslümanlar yanındaki itibarını zayıflatarak İngiliz politikası istikametinde fikir beyan ettiği anlaşıyordu.

Ali Süâvî, hilâfetin dini bir kurum olmadığını söyleyerek devlet işleri ile din işlerinin birbirine karıştırılmamasını istiyordu. Süâvî; tahrif olunmuş, Aydınlanma Devri ve Fransız İhtilali ile mahkum edilmiş bir Hristiyanlığın şartları ile İslâm'ın şartlarının farklı olduğunu dikkate almıyordu. Ali Süâvî, siyaset ilminin kaynağının coğrafya, iktisat ve ahlâk olduğunu belirtiyor ve batılıların ilim ve fenne kuvvet vererek ilerlemelerini dikkate alarak Batı'nın bu hususta örnek alınmasını ve Latin harflerinin kullanılmasını savunuyordu.³⁹⁴

Ali Süâvî, inanç ve ibadetin yanında sosyal hayatla ilgili belirli esaslar koyarak hayatı kuşatan ve dünyevî hayatı, âhîret hayatının şekillenmesinde

391 Geniş bilgi için bkz: Gümüsoğlu, Hasan, İslam'da İmamet ve Hilâfet, s. 51 vd.

392 Tanpınar, a.g.e., s. 224.

393 Buzpınar, "II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Hilâfetine Muhalefetin Ortaya Çıkışı: 1877-1882", Hilâfet Risaleleri, İstanbul 2002, I, 42.

394 Ülken, a.g.e., s. 80; Karpat, a.g.e., s. 234.

esas kabul eden İslâm'ın değerlerine dayanarak batılı manada din-devlet ilişkisinin kurulabileceğini düşünüyordu. O, laik denilebilecek bir hükümet şeklini müdafaa ederken görüşüne İslâm fıkından deliller getirmeye gayret edip, yetersiz dinî bilgisiyle bir nevi müçtehid rolünü üstleniyor ve naslardan ahkâm çıkarmaya çalışıyordu.

Davutpaşa Rüşdiyesi'nde sadece bir kaç sene okuyan Ali Süâvî, medreseden yetişen ateşli bir devrimci olarak takdim edilse de³⁹⁵, aslında yeterli bir medrese tahsili görmemiş ve klasik din eğitimi almamıştı.³⁹⁶ Ali Süâvî, İslâmî bilgilerinin kaynağı cami derslerinden ibaret bulunmasına rağmen birçok dinî meselede görüş beyan etmiştir. Süâvî hutbelerin Türkçe okunmasını isteyip, namazın Arapça kılınması gerektiğini söylediği halde Arapçayı Arapların dili olarak değil de İslâm'ın dili olarak görmüş ve bunun İslâm birliğinin muhafazasında önemli olduğunu belirtmiştir.³⁹⁷

Ali Süâvî'nin fikirlerinin Ziya Gökalp gibi Türkçülük düşüncesini savunanlara ve Cemalettin Efgânî gibi modernist İslâm anlayışını benimseyenlere öncülük ettiğini söylemek mümkündür. Bu bakımdan Süâvî, kendini Osmanlı-İslâm olarak takdim ederken bazı görüşlerinden dolayı *Türkçü* kabul edildiği³⁹⁸ gibi modernist İslâm anlayışını savunan bir *selefî* olarak da değerlendirilmiştir.³⁹⁹ Ayrıca Ali Süâvî, batıcılığın aşırı temsilcisi kabul edilen ve İslâm'ın esaslarına ters görüşleri ile meşhur olan Abdullah Cevdet'e, birçok konuda fikir babalığı yapmıştır. Nitekim Abdullah Cevdet, Ali Süâvî'ye derin bir muhabbetle bağlı bulunduğunu ve onun hayatından çok müteessir olduğunu belirtmiştir.⁴⁰⁰

Ali Süâvî hakkındaki farklı değerlendirmelerin onun düşüncelerini belli esaslara dayandırmayıp kendine özgü yapamamasından ve çok değişken olan kişiliğinden kaynaklandığı söylenebilir. Ali Süâvî, meşrutiyeti savunmakla birlikte bu fikrinde bir istikrar görülmez. Nitekim ölümünden yaklaşık iki yıl önce 19 Eylül 1876 yılında *Vakit* gazetesinde neşrettiği

395 Kuntay, *Sarıklı İhtilalci Ali Suavi*, s. 7; Ülken, *a.g.e.*, s. 74.

396 Çelik, Ali Suavi ve Dönemi, s. 549.

397 Tanpınar, *a.g.e.*, s. 224.

398 Çelik, Ali Suavi ve Dönemi, s. 617.

399 Tanpınar, *a.g.e.*, s. 228; Ülken, *a.g.e.*, s. 88; Karpat, *a.g.e.*, s. 234.

400 Hanoğlu, M. Şükrü, Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi, İstanbul ts. s. 25; Çelik, *a.g.e.*, s. 455.

makalesinde sadece hürriyet ve meşrutiyet fikirlerinden vazgeçtiğini söylemekle kalmaz. O, yeni hükümdara (II. Abdülhamid Han) böyle bir şeye katiyen müsaade etmemesini âdeta açıkça telkin eder. Avrupa'da istikrarın olmadığını, istikrarın Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunduğunu belirtir ve İngiltere Parlamentosuyla alay etmeye çalışır.⁴⁰¹

3) Ziya Paşa

Yeni Osmanlıları anlatırken Ziya Bey ve Namık Kemal'in bazı görüşlerine önceden temas etmiştik. Namık Kemal ve Ziya Paşa, devlet kalemlerinde yetişmiş ve terbiyelerinde daha çok şarklı ve muhafazakâr mütefekkirlerdi. Yabancı dillerini ve kitaplarını ömürlerin yarısından sonra öğrenmişlerdi. Bundan dolayı içlerinde güçlü bir Şark-Garp mücadelesi vardı.⁴⁰²

Ziya Paşa ve Namık Kemal, İslâm'a ve tarihe bağlı oldukları için Batı'ya kendilerini fazla kaptırmadan ve eziklik hissine kapılmadan Batı'nın İslâm'a uygun olan kurumlarından istifade ederek Osmanlı'yı karşı karşıya kaldığı sıkıntılardan kurtarmanın mümkün olduğu düşüncesindeydiler. Müteakip nesillerde bir hastalık haline gelen Batı karşısındaki aşâğılık hissi bunlarda hemen hemen yok gibidir. Bunların ana düşünceleri Osmanlı'nın tarihî ve dinî kurumlarının aslına zarar vermeden bir takım ıslahatlar yapmak ve Osmanlı Hanedanlığı'na ve hilâfete bağlı kalmakla birlikte Meşrutiyeti ilan edip şikayetçi oldukları Bâbüâli istibdâdından kurtulmaktır. Nitekim 1876 yılında tatbiki konulan Kânûn-ı Esâsî hazırlanırken o devirde mevcut diğer anayasalar gözden geçirilmiş ve Osmanlı'nın bünyesine uygun bir anayasa hazırlanmaya çalışılmıştı. Hatta Said Paşa bu hazırlık esnasında Fransız cumhuriyet anayasasını aynen çevirmiş ve sadece "cumhurbaşkanı" yerine padişah unvanını koymuştu.⁴⁰³

Hüseyin Vasfi Paşa, Abdülaziz Han'ın aleyhinde yazılar kaleme alınca Ziya Paşa, Sultan/halifeyi ve Osmanlı Hanedanı'nı müdafaa eden uzun bir makalesinde şöyle demektedir:

"... 36 milyon nüfusun kendisini padişah ve halife tanımasıyla devletin

401 Tanpınar, a.g.e., 219.

402 Kaplan, *Nesillerin Ruhu*, 14.

403 Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 268.

başına geçmiş, yeryüzünün hemen her bölgesinde yaşamakta olan 200 milyon İslâm nüfusunun ruhani reisi kabul edilmiş, memleketçe ve milletçe (kendisinin isteğiyle ve bilerek yaptığı iyiliklerden başka) hiç bir kötülüğü görülmemiş olan bir zat, bir hükümdar hakkında, insafı bir tarafa bırakalım, terbiye dışı bir dil kullanmayı hiç bir zaman yerinde göremeyiz.

Mademki Osmanlı padişahı ve halifesi bütün İslâm ümmetinin bir nevi odak noktasıdır, yüce ve mukaddes Peygamber'in emanetini taşımakta, Mekke ve Medine şehirlerinin hizmetkârı (*Hâdimü'l-haremeyniş-şerifeyn*) vasfı bulunmaktadır. Bundan dolayı da Hz. Muhammed'in dininin mensubu bulunan çeşitli milletlerin birlikte çarpan kalplerinin topluca yöneldiği bir makamda vazifelidir. O halde gerekir ki bizler, yurdunu ve milletini seven herkes bu birliğin (bozulmasına çalışmak şöyle dursun) daha da pekiştirilmesi için çalışmalıyız ve çalışmalıdır. Bunu hele müslüman bulunan Osmanlılardan beklemekten tabii bir şey olamaz.

Yani, kısacası halifeliliğin şeriat açısından sağlamlığı ve mukaddesliği meselesini hiç bir şekilde işe karıştırmaya lüzum görmeksizin, onun milletimiz ve memleketimiz için sağlayacağı faydaları hatırlamak ve bunu yoğunlaştırmak arzu ederiz. Mademki bunu tabiat ve bunca asırlık uzun bir zaman süre hazırlamış, Hz. Muhammed'in mukaddes şeriat hükümleri de sağlam bir temele oturtmuştur. Bu inancı (doğru ya da eğri) mutlaka korumakla, sürdürmekle ve geliştirmekle mükellefiz. Zira İslâm milletinin tek kurtuluş ve hayat yolu budur. İşte bizim düşüncemiz, genel çizgileriyle bundan ibarettir..."⁴⁰⁴

Ziya Paşa "Veraset-i Saltanat-ı Seniyye" adını taşıyan ve "Verâset Mektupları" diye de bilinen ve iki mektuptan ibaret⁴⁰⁵ olan eserinde Osmanlı padişahlarının hilâfet imtiyazını sultanlıklarına ilave etmesinden sonra padişahlık makamının kutsiyet kazandığını ve şehzadeler arasında tahta çıkma kavgasının geride kaldığına dikkat çekmektedir. Ziya Paşa, hilâfet gibi yüce bir makamın büyüklüğü şehzadenin hırsını dizginlemese bile, onun çevresindekilerin cesaretini kıracağını belirterek halifeye

404 Tefvik, *Yeni Osmanlılar Tarihi I*, 345-6.

405 Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, II, 877.

isyan etmenin büyük bir günah olduğunu düşünen müslümanların bundan kaçınacaklarına işaret etmiştir.⁴⁰⁶

Ziya Paşa “Osmanlı’nın terakki etmesine İslâm’ın mani olduğu” iddialarına karşı çıkmış ve Avrupa’da bulunduğu sırada (1870) yazıp orada neşrettiği *Terkib-i Bendin*’de bu konudaki görüşlerini şöyle şiire dökmüştür:

“İsnad-ı taassup olunur merd-i gayura
Dinsizlere tevcih-i reviiyet yeni çıktı
İslâm imiş devlete pâbend-i terakki
Evvel yoğidi işbu rivayet yeni çıktı
Milliyeti nisyan ederek her işimizde
Efkâr-ı frengi tebaiyyet yeni çıktı”

Ziya Paşa, Tanzimat Devri’nde dine karşı alakasız ve kaygısız kalınmasından da şikâyet eder ve “Vükelâ ve devlet adamları arasında dinsizlik modasının itibar görmesi” ve halktan birçoğunun bunları taklit etmesinden dolayı ahlâk-ı milliye’nin bozulduğunu” belirtir. O, “namaz kılmak ve oruç tutmak gibi dinî farzları yapmanın akılsızlık ve günah; kötü olan şeylerin alenen yapılmasının ise akıllı ve zeki olmak sayıldığını ve bunun esas alınmasından dolayı da son yirmi otuz sene içerisinde geçmişe nispetle çok büyük ahlâkî bozulma olduğunu” söyler.⁴⁰⁷

Ziya Paşa:

“Diyâr-ı küfrü gezdim, beldeler kâşâneler gördüm
Dolaştım mülk-i İslâm’ı bütün virâneler gördüm”

mısrarlarıyla Batı’nın ma’mûr olması karşısında hayretini izhar edip Batı’nın, Doğu’ya karşı elde ettiği üstünlüğü takdir etse⁴⁰⁸ de o; körü körüne batılaşma modasını kendisini kaptırmaz. Ziya Paşa, Avrupa’yı taklit ile ilerlemek iddiasında olduğumuz halde Avrupa’da câri olan kanunriayet, sanayide terakki, ticareti genişletmek ve meşveret usulü gibi esaslarda bir ilerleme kaydetmeden batılı yaşam tarzının taklit edilmesinin yanlış olduğunu belirtir. Ziya Paşa, “Tiyatro yapmak, baloya gitmek,

406 Tefik, a.g.e. I, 186-7.

407 Sungu, *Tanzimat ve Yeni Osmanlılar*, s. 37-8.

408 Banarlı, a.g.e., II, 872.

hanımını kıskanmamak ve taharetsiz gezmek gibi şeyleri uygulamaya çaba harcarken bir yandan devletimizin parçası olan mümtaz eyâletlerin ayrılıp gittiğine diğer yandan da devletin haricî ve dahilî borçlarından dolayı hazinenin tükendiğine” dikkat çeker. O, bu gidişe “dur” denilmediği takdirde bir kaç asır sonra Osmanlılara mahsus olan hamiyet ve mürüvvet gibi ahlâkî değerlere sahip kimsenin kalmayacağını ve dışarıdan bir tehlikeye ihtiyaç olmaksızın milleti ayakta tutan değerlerin kaybolup gideceğine”⁴⁰⁹ söyler.

4) Namık Kemal

“Vatan şâiri” diye meşhur olan Namık Kemal, 21 Aralık 1849’da Tekirdağ’da doğdu. Hariciye Nezâreti Tercüme Odası’nda kâtiplik vazifesi ile memuriyete başlayan ve on yıla yakın görev yaparak devlet tecrübesi kazanan Namık Kemal’in fikir ve sanat hayatında asıl dönüm noktası Şinâsî ile tanıştığı ve Tasvîr-i Efkâr’da yazı yazdığı dönemdir.⁴¹⁰

Tanzimat Devri’nden itibaren insanlarda büyük tesirler bırakan isimlerden biri olan Namık Kemal, *milliyet*, *vatan*, *istiklal* gibi kelimelere âdeta yeni manalar yükleyip, siyasî edebiyata kazandırmış ise de o daha çok, *hürriyet* kelimesi etrafında geliştirdiği düşünceyi coşkuyla dile getirmekle meşhur olmuştur. Bu çekici kelimenin siyasî manası o devirde sözlüklerdeki kadar net olmasa da Namık Kemal, “hürriyet” kelimesi etrafında bir ideal oluşturup, bir takım insanları etkilemekte başarılı olmuştur. Namık Kemal’in fikirlerinde, Tanzimat Devri’nin birçok fikir adamında olduğu gibi, Fransız İhtilali’nden sonra Batı’da ortaya çıkan düşüncelerin büyük tesirini görmek zor değildir.

Namık Kemal, Yeni Osmanlılar içerisinde Osmanlı Devleti’nin ve Müslüman Türklerin meseleleri hakkında fikir ortaya koyan bu konudaki görüşleri tartışan ve fikirleri ile sonraki nesillere tesir eden bir hususiyete sahiptir. O aynı zamanda Yeni Osmanlılar arasında bu düşüncenin kendi içerisindeki çelişkilerini müşahhas olaylar ve meseleler karşısında uzlaştırmaya çalışan tek fikir adamıdır.⁴¹¹

409 Sungu, *a.g.e.*, s. 38

410 Banarlı, *a.g.e.*, II, 881.

411 Berkes, *a.g.e.*, s. 288.

Namık Kemal, hürriyet, meşrutiyet, hatta cumhuriyet idaresi etrafında fikir beyan ederken Osmanlı'nın o günkü içinde bulunduğu şartlarda bu düşüncelerin hayata geçirilip uygulanmasının mahzurlarını da makalelerinde dile getirerek, âdetâ hürriyetin esiri haline geldiklerini ifade etmekten çekinmemiştir. Namık Kemal, *Hürriyet Kasidesi*'nde:

“Ne efsunkâr imişsin ah ey didâr-ı hürriyet

Esir-i aşkın olduk gerçi kurtulduk esaretten”

diye feryad ederken, hürriyet uğrunda başka şeylerin esaretine girildiğine dikkat çekmiş ve bu husustaki aşırılığa işaret etmiştir.

İslâm ve Türk tarihine de büyük alaka duyan Namık Kemal, Ömer b. Abdülaziz, Selahaddin-i Eyyubî, Fatih Sultan Mehmed ve Yavuz Sultan Selim gibi sultanların fikirlerine ilham verdiğini düşünür. 22 Haziran 1872 tarihinde *İbret*'te çıkan “Avrupa Şarkı Bilmez” başlıklı yazısında Avrupalı ilim adamlarının şarka karşı devamlı haksızlık ettiğinden bahseder.⁴¹²

Osmanlı'da Şinâsî'nin dile getirdiği “Milletim nev-i beşerdir, vatanım rûy-i zemin” fikrine karşı ilk itiraz Namık Kemal'den yükselir. O, bir tek vatanda bile birbirleriyle savaş halinde bulunan ferdler ve zümreler mevcut oldukça tek bir dünya düşüncesinin hakikatle hiç bir alakasının olmayacağı fikrindedir.⁴¹³

Namık Kemal, “Osmanlı Devleti'nin geri kalmasında dinin tesiri olduğu” hakkında batılıların ileri sürdükleri fikirlere Hürriyet'te şöyle cevap verir: “Avrupalı devletler bize ârız olan bu uygunsuzluğun hükümetimizin esas mebnası olan şeriatın ahkâmına riayetsizlikten meydana geldiğini bilmezler. Her ne zaman biz bu esası bırakırsak izmihlale uğrarız. Avrupalılar bilmelidirler ki Devlet-i Osmaniye'nin şarkta bekâsı muvazene-i umumiye için lazım ise kesinlikle bu esasa dokunulmamalıdır. Zira bu devlet, İslâmiyet üzerine kurulmuş olduğundan her ne zaman esasına tagayyür gelirse vücudu tehlikeye girer... Hülâsa-i kelâm devletimiz muammer olmak isterse şeriat-i ahmediye'ye ittibadan ve Devlet-i İslâmiye halinde kalmaktan ayrılmaz. Demektir ki şeriat, devletimizin canı ve hayatını kendisiyle devam ettirdiği esastır.”⁴¹⁴

412 Tanpınar, XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, , s. 373.

413 Banarlı, a.g.e., II, 892.

414 Sungu, a.g.e., s. 32.

Ziya Paşa gibi Namık Kemal de Osmanlı Devleti'nde yapılacak yeniliklerin şeriata dayandırılmasını istiyor ve fıkıhın esaslarına bağlı kalınmasının ehemmiyetini beyan ediyordu.⁴¹⁵ Bu itibarla Namık Kemal, meşrutiyet isteğine İslâm'dan kaynak gösterir. "Yeni Osmanlıların isteğinin Meclis-i Şura-yı Ümmet olduğunu, bu meclisin icra-yı adalet açısında vükelâyı (bakanlar) mesul tutacağını belirten Namık Kemal, "İslâm, iptida-yı zuhurunda bir nevi cumhur değil miydi?"⁴¹⁶ diye sorup, İslâm'ın ilk yıllarından itibaren meşveret esasına riayet edildiğini söyleyerek, halkın görüşlerine değer verilmesini meşveret esasının bir icabı olduğuna dikkat çeker.

Niyazi Berkes, Yeni Osmanlı ideolojisinin gerçek ve tutarlı biricik temsilcisinin Namık Kemal olduğunu söyler ve onu İslâm milliyetçiliği, Osmanlılık birliğini ve "millet-i hâkimenin egemenliği üçlüsünü savunduğunu belirtir.⁴¹⁷

Tanzimat Devri'ndeki fikir ve mefhum anarşisi içerisinde Şinâsî'nin laik düşünceye daha yakın olduğu, Namık Kemal ve Ziya Paşa'da ise modernleşmeci olmalarının yanında, Osmanlı'nın devamını önemli gördükleri ve İslâmî esaslara riayet etme düşüncesinin ağır bastığı söylenebilir.

Namık Kemal, Sultan II. Abdülhamid Han'a yazdığı bir mektupta onu zamanın İmâm-ı Rabbânî'si olarak vasıflar ve şöyle der:

"İmâm-ı Rabbânî'nin⁴¹⁸ başlattığı eser-i celili (yüce eseri) ikmal etmek mahdûm-ı mükerremine (kıymetli oğluna) nasip olduğu gibi muhterem babanız Abdülmecid Han'ın "rütbetü'l-ilmî a'le'r-rüteb" hadisini

415 Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s.76.

416 Sungu, *Tanzimat ve Yeni Osmanlılar*, s. 73, 77.

417 Berkes, *a.g.e.*, s. 287, 295.

418 Ahmed Fâruk es-Serhîndî (Serhendî) (k.s.) 27 Mayıs 1564 tarihinde Hindistan'da dünyaya geldi. Müceddid-i Elf-i Sâni (ikinci bin yılın yenileyicisi) olarak tanındı. Hindistan'da başlattığı tecdid hareketi daha sonra bütün İslâm dünyasına yayılarak milyonlarca müslümanın irşadına vesile olmayı sürdürdü. Tasavvuf ve tarikatların şeriata esaslarına sıkı bir şekilde bağlı kalarak Ehl-i sünnet yolunun takip etmesi gerektiğine dair görüşleri ve bidatlere karşı verdiği mücadele hususundaki üstün gayretleri sonraki müslümanlara örnek oldu. Nakşibendî tarikatının silsilesinde önemli bir makama haiz olan İmâm-ı Rabbânî (k.s.), 10 Aralık 1624 tarihinde vefat etmekle birlikte özellikle "Mektûbât" ismini taşıyan üç ciltlik eseri sadece tasavvuf konusunda değil bütün İslami bilgiler hususunda asırlardır müslümanların istifade ettikleri temel bir kaynak olma vasfını devam ettirmektedir. (Geniş bilgi için bkz: Özgen, Mustafa, İmâm-ı Rabbânî, Ulûhuyet ve Nübüvvet Anlayışı. Konya 2007.

yazmakta gösterdiği kerameti⁴¹⁹ şerh ve ikmal etmek padişahımız veli-i nimetimiz halife-i cihan ve binaenaleyh İmâm-ı Rabbânî-i zaman olan Abdülhamid Han Efendimize yakışır.”⁴²⁰

Namık Kemal ve Ziya Paşa Osmanlı Hanedanlığı'na ve onların şahsında gerçekleşen hilâfete bağlı oldukları ve bunları açıkça destekledikleri halde Ali Süâvî, geleneksel din anlayışını tenkit edip, hilâfeti dinen zorunlu bir müessese kabul etmeyerek diğerlerinden ayrılır. Ali Süâvî'nin Türkçülük, (daha çok selefi anlayışa dayanan ancak kaynağında oryantalistlerin İslâm'a yaklaşım tarzının bulunduğu) İslâmcılık ve zaman zaman da Osmanlıcılık arasında gidip geldiğini ve fikirlerini belirli bir sisteme oturtamadığını söylemek mümkündür.

419 Namık Kemal'in ilk başladığı mektepte "rütbetü'l-ilmi a'le'r-rüteb" (İlim rütbesi rütbe-lerin en yücesidir) hadis-i şerifi Abdülmecid Han'ın hattıyla yazılmış ve bir levha olarak okula asılmıştı. Namık Kemal mektubunun başında bu levhaya bakarak yazı yazmaya başladığını belirttiğinden burada ona atıfta bulunuyor.

420 Tansel, Fevziye Abdullah, *Namık Kemal'in Hususi Mektupları*, Ankara 1973, III, 99.

II. BÖLÜM

II. ABDÜLHAMİD DEVRİ

I) II. ABDÜLHAMİD TAHTA GEÇTİĞİNDE OSMANLI DEVLETİ

A- Siyasî Durum

II. Abdülhamid Han, kendisinden önce iki padişahın hal' edildiği, birisinin intihar görüntüsü altında şehid edildiği, diğerinin ise yaşanan olaylardan sonra akli dengesini kaybettiği bir siyasi havada sultan-halife olmuştu.

Ülkenin aydın bilinen pek çok insanı, Batı kültür ve hayat tarzının cazibesine kendilerini kaptırdıklarından Avrupa'nın kendi şartlarında gelişen kurumlarının Osmanlı'ya körü körüne transferinin "devletin sıkıntılarına çare olacağını" düşünüyorlardı. Bu istikamette daha çok Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin bazı mensupları dışarıda ve içeride çeşitli kesimlerle işbirliğine girerek bir takım ıslahatların yapılması ve meşrutiyet idaresine geçilmesi için yoğun faaliyet içerisindeydiler.

"Memlekette meşveret ve meşrutiyet esasına dayalı bir yönetim kurarak ıslahat yapmak" şeklinde özetlenebilen düşüncenin taraftarları devletin kurumlarını kullanarak düşüncelerini hayata geçirmek istiyorlardı. Namık Kemal ve Ziya Paşa ile meşrutiyet konusunda aynı fikirlere sahip olan Midhat Paşa'nın sadarete gelmesini bir fırsat olarak değerlendirilmişti. Yeni Osmanlılar, "bir an evvel devletin meşrutî idareye geçmesi ve bir Kânûn-ı Esâsî'nin hazırlanarak tebaaya daha fazla hürriyet verilmesini" düşünmekteydiler.

II. Abdülhamid'in karşılaştığı bütün sorun, sadece toplumun küçük bir grubunu oluşturan ve önceleri Yeni Osmanlılar daha sonra da Jön Türkler olarak ifade edilen kişilerden ibaret değildi. O, devletin asırlarca bir arada yaşatmaya muvaffak olduğu birçok millet ve cemaatin ayrılıkçı hareketleriyle uğraşmak, çağın hızlı gelişen teknolojilerini topluma kazandırmak için eğitim kurumlarını ıslah etmek ve iflasın eşiğine gelmiş bir hazineyi borç batağından kurtarmak zorundaydı. Üstelik devlet artık, bir zamanlar Avrupa'da kimin taç giyeceğine karar veren gücünü kaybetmekle kalmamış, Avrupalıların izin vermediği birçok şeyi yapamayacak duruma gelmişti.¹

II. Abdülhamid, halife olduğunda özellikle Balkanlardaki karışıklık had safhaya gelmiş, Bosna-Hersek ayaklanmış, Karadağ ordumuza saldırmış ve Sırbistan harp ilan etmişti. Rusya'nın Balkanlara ilgisi artarak devam etmekte, Slav milletini ve bölge hristiyanlarını Osmanlıya karşı isyan ettirme gayretleri hız kazanmıştı.

"Slav İttihadı" adı altında cemiyetler kurarak Bulgaristan'a din adamı ve öğretmen kimliğinde eğitilmiş ajanlar gönderen Rusya, 1760 tarihinde Bulgarların zulüm altında ezildiklerini iddia ederek, Bulgarları kendi ülkesine göçe teşvik etmiş ve bu şekilde Avrupa kamuoyununu kandırmaya çalışmıştı.² Bu haberlerin gerçeği yansıtmadığı ortaya çıkarılsa da Balkan milletlerinde Osmanlı'ya karşı isyan düşünceleri her geçen gün daha fazla taraftar bulduğundan halk, bir takım geçersiz sebeplerle devletten şikâyetçi olmaktaydı. Şikâyetleri giderilse bile istediğini elde eden toplumlar, daha fazla şıarmakta ve daha çok istekte bulunmaktaydı. Rus Çarı ise ortodoks hristiyanlar üzerinde müslüman hakimiyetine son vermenin bir Hristiyanlık vazifesi olduğunu ilan etmişti. Çar, aynı zamanda Rusya ve Orta Asya'daki müslümanlar üzerindeki otoritesini tehdit ettiğine inandığı için İslâm'ın yok edilmesini düşünmekteydi.³

Rus propagandasının ve bilhassa Panslavizm'in tesirinde kalan Balkanlar karışmış, Hersek'te başlayan ihtilali bastırmak için Osmanlı ya-vaştan alınca isyan diğer bölgelere yayılmıştı. Bulgarlar, 20 Nisan 1876

1 Koloğlu, *Abdülhamid Gerçeği*, s. 498-9.

2 A. Midhat Efendi, *a.g.e.*, I, 186; M. Celaleddin Paşa, *Mirât-ı Hakikat*, I, 21-22.

3 Karpat, *İslâm'ın Siyasallaşması*, s. 299.

tarihinde muhtariyet elde etmek için ayaklanmışlardı. Zahirde vergilerden ve son Rus savaşıdan sonra bölgeye yerleştirilen Tatar ve Çerkez muhacirlerden rahatsızlıklarını bahane eden Bulgar isyancılar, Rus ve Sırp ajanların da yardımıyla birçok Türk köyünü basmış ve yüzlerce müslümanı öldürmüşlerdi. Osmanlı Devleti'nin olaylara anında müdahale edememesinin ve başıbozuk bazı Çerkezlerin Bulgar çetelerine karşılık verip bir kısmını öldürmesinin neticesinde olaylar büyümüş ve 2 Mayıs'ta başlayan isyan ve kargaşa ancak 9 Haziran'da bastırılabilmişti.

Bir devletin meşru hakkı olan isyanı bastırma faaliyeti, Rus propagandasının tesiriyle Avrupa'ya "Hristiyanlara katliam yapılıyor" şeklinde aksetmişti. Halbuki hristiyanların ve Avrupalıların yaptıkları kışkırtmanın yüzde birini söz konusu devletlerin hakimiyetinde yaşayan müslümanlar yapsa kan gövdeyi götürürdü.

II. Abdülhamid, Osmanlı'nın büyük devletler arasında yalnız kalıp topraklarının taksim edilmesi yönündeki kanaatlerin çoğaldığı bir dönemde tahta geçmişti. 1856'da "Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü Avrupa'nın güvencesi sayan" Avrupa politikası artık geride kalmıştı.

İngiltere'nin sömürge politikası çerçevesinde Doğu Akdeniz'in daha önemli hale gelmesiyle birlikte İngiltere, Mısır'a yerleşip Kıbrıs'ı da bir oldubitti ile işgal etmesinden sonra Rusya ile Osmanlı coğrafyasını bölüşme pazarlıklarına girişmişti. İngiltere'nin muhafazakâr başbakanlarından Lord Salisbury (1830-1903) "İstanbul'un artık eski önemi kalmamıştır. Bizim için Şark kapısı bundan sonra Mısır ile Süveyş'tir. Rusya Devleti, Mısır'ın tarafımızdan işgalini tasdik edecek olursa "uzak bir günde" onun da İstanbul'a yerleşmesine karşı hiçbir engelde bulunmayız"⁴ diyerek Rusların yıllardır hayallerini süsleyen İstanbul'u almalarına ses çıkarmayacağı görüntüsü vererek onların iştahını kabartıp, kendi yanına çekmenin yollarını arıyordu.

1869 yılında Süveyş Kanalı'nın açılması Hindistan yolunun güvenliği açısından İngiltere'nin Orta Doğu'ya ve Akdeniz'e daha fazla önem atfetmesine sebep olmuştu. Hindistan müslümanlarını kazanmak isteyen İngiltere, onların Osmanlı halifesine duydukları hürmeti dikkate alarak, Osmanlı'ya destek verir görünüp işini kolaylaştırmak istemişti. Bu itibarla

İngiltere 24 Mayıs 1876'da gerektiğinde Osmanlı Devleti'ni savunmak için İngiliz donanmasını Çanakkale önlerine göndermişti. Rusların Osmanlı üzerindeki baskılarının arttığı bir dönemde İngiltere'nin Osmanlı'ya desteği de artmıştı. Ancak daha sonra İngiltere'nin doğu politikası değişmiş, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü korumak için Osmanlı'nın yanında savaşabileceğini söylediği 5 yıllar geride kalmıştı.

İngiltere başvekili Gladstone 22 Temmuz 1880 tarihinde Avam Kamarası'nda yaptığı konuşmada "İngiltere'nin birinci önceliğinin Osmanlı Devleti'nin, tebaası olan Hristiyanlara istenilen hakların vermesi olduğunu" söyleyerek İngiliz politikasındaki radikal değişikliği belirtmişti. Gladstone, bu hususta üzerine düşeni yapmadığı takdirde Osmanlı Devleti'nin kendi hâkimiyet ve istiklalini yalnız başına müdafaa ve muhafaza etmek zorunda kalacağını ifade ederek, İngiltere'nin Osmanlı'ya karşı olan eski dostane tavrının sonuna gelindiğinin haberini vermişti. 6

Balkan ayaklanmalarında Hristiyan nüfusa kötü muamele edildiğini ileri sürüp, tarafsızlık politikasını takip eden İngiltere, 1877-78 Osmanlı-Rus savaşında Osmanlı'yı yalnız bırakınca bu durum devlet adamlarında büyük hayal kırıklığına sebep oldu. İngiltere Rusya'nın ilerleyişinin kendi menfaatleri açısından tehlikeli olabileceğinin geç farkına vardı. Osmanlı hâkimiyetinden çıkan doğu bölgelerinde yaşanan halk özellikle de Ermeniler, Rus İmparatorluğu'nu istikbalin büyük devleti olarak görüp, onların otoritesini kabul edebilirlerdi.

Ayrıca Suriye ve bölgenin diğer insanları o anda Rusları istemese de bölge halkı "Rusya'nın ilerlemesinin durulması mümkün olmayacağı bir merhaleye geldiği" fikrine sahip olurlarsa, Rus idaresine sıcak bakıp ve Ruslara yardım edebilirdi. Önceden Osmanlı'nın yalnız bırakılmasını kabul eden Lord Salisbury, Rus ilerleyişinden sonra bu endişelerini 17 Teşrin-i evvel (Ekim) 1879'da Manchester'de yaptığı bir konuşmada ifade etmişti. 7

1877-78 Rus Savaşı Osmanlı-İngiliz ilişkilerinde de bir dönüm noktası

5 Kürkcüoğlu, *Mondros'tan Musul'a Türk-İngiliz İlişkileri*, s. 14

6 Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimat*, s. 397.

7 Engelhardt, A.e. s. 386.

oldu. II. Abdülhamid, savaş esnasında İngilizlerin Osmanlı'ya yardım etmemesini dikkate alarak takip edeceği siyasetini ona göre geliştirdi. İngiltere ise, Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü koruma politikasından vazgeçmekle kalmayıp, Osmanlı toprakları üzerinde kendi nüfûzu altında bölgeler oluşturarak Hindistan yolunu kontrol altında tutma politikasına yöneldi.

İngiltere, Osmanlı-Rus harbinden Rusya'nın fazla güçlenerek çıkmasından rahatsız olmuştu. Bu itibarla Ayastefanos (Yeşilköy) antlaşmasının bazı maddelerinde Osmanlı lehine bir takım değişiklikler yaptırarak bunun karşılığında Osmanlı'dan bazı tavizler elde etmek istiyordu. Rusya; Batum, Ardahan ve Kars vilayetlerinin kendisinde kalmasında ısrar ediyordu. Bunun üzerine 4 Haziran 1878'de Osmanlı ile anlaşılan İngiltere, Rusya'nın mezkûr vilayetleri işgal altında tutup, bölgede ilerlemesi durumunda Osmanlı'nın yanında yer alacaktı.⁸

Ruslarla 3 Mart 1878'de yapılan Ayastefanos Antlaşması'nın ağır şartlarının Berlin Kongresi ile hafifletilmesinde Osmanlı'ya destek veren İngiltere, bundan istifade ederek Rusların herhangi bir saldırısı esnasında ikmal merkezi olarak kullanmak için bir oldubitti ile 4 Haziran 1878'de Kıbrıs'ı işgal etti. Bu emr-i vaki İngiltere-Osmanlı ilişkisini derinden sarstı.

Ruslara karşı Osmanlı'ya destek veren İngiltere, Osmanlı'yı bir takım ıslahat yapmaya zorlamak için her fırsatta onun içişlerine karışıyordu. Bu doğrultuda özellikle ülkede yaşayan hristiyanların durumlarının iyileştirilmesi İngiltere'de iç politika malzemesi yapıliyordu. Gladstone; parlamentoda yaptığı konuşmada "Osmanlı mülkünün zarar görmemesi" şeklinde yıllardır takip edilen politikayı tenkit ediyordu. Gladstone; "Türkiye'nin tebaasına karşı ifasına mecbur olduğu vazifeyi yerine getirmesi hiçbir zaman ikinci derecede bir mesele değildir. Belki asıl mesele budur. Bütün mesaimiz bu maksada matuftur" diyerek hristiyanların menfaatlerinin Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünden daha önemli olduğunu açıkça ifade etmişti.⁹

1880 seçimlerinden sonra iktidara gelen Gladstone; "*Türkler Avrupa'dan*

8 M. Celaleddin Paşa, *Mirât-ı Hakikat*, III, 134.

9 Engelhardt, *a.g.e.*, s. 397.

tasını tarağını toplayıp gitmelidir” diyerek bundan sonra uygulayacağı Türk düşmanlığı politikasının işaretlerini veriyordu. İngilizlerin 1882’de Mısır’ı işgaline oldukça üzülen II. Abdülhamid, 1889’da bir İngiliz yetkili kendisine İngiliz dostluğunun gereğinden bahsedince, Mısır’ın işgali ile İngilizlerin kendisini İslâm dünyası karşısında zor durumda bıraktığını, böyle bir millet ve hükümetle dostluğunun olamayacağını belirtmişti. Sultan, *“Hukuken mülküm olan yerde yabancı hâkimiyetine ve geçici işgale asla razı olmam”* demişti.¹⁰

Sultan II. Abdülhamid, İngiltere’nin Makedonya, Girit ve Ermeni sorunlarına karışmamasını istiyordu. 1895 Haziran’ında Başbakan Salisbury, İstanbul’daki elçisi kanalıyla Sadrazam Said Paşa’ya gönderdiği mektupta Ermeni meselesini bahane ederek Osmanlıyı tehdit ediyor ve İngiltere’de devamlı kamuoyunun Osmanlı Devleti’nin aleyhine geliştiğini ifade ediyordu. “Osmanlı Devleti’nin devam etmeyeceğine dair kanaat günden güne artmaktadır” diyen Salisbury; mektubunun sonunda “ne Almanya, ne İtalya, ne Avusturya, İngiltere’nin şark politikasına engel olamazlar. Fransa Rusya’ya sadıktır. Osmanlı Devleti’nin devamına yarayan şey yalnız İngiltere’nin Rusya ile müttefik olmamasıdır. Eğer ittifak vaki olursa tehlike son dereceye gelir. Osmanlı Devleti sona erer.” diyerek; Osmanlı Devleti’ni Rusya ve Almanya’dan uzaklaştırıp İngiltere’nin yanına almak istiyordu.¹¹

B- Hilâfet Merkezli Siyaset

Osmanlı’nın dış politikada yalnız bırakıldığı yıllarda tahta geçen II. Abdülhamid, aynı zamanda Osmanlı sultanlarının dünya müslümanları tarafından kendisine bir halife olarak derin hürmet beslediği ve sevgilerin yükseldiği bir dönemde hilâfet makamına gelmişti. Halifenin nüfuzu sadece Osmanlı’nın hâkim olduğu coğrafyada değil müslümanların yaşadığı her bölgede hissediliyordu. Hindistan müslümanları Osmanlı halifesine büyük bir hürmet duydukları gibi Avrupa devletleri, Çin ve Japonya ile ilişkilerinde bile hilâfeti bölge politikalarının tayininde önemli bir kurum olarak görmekteydiler. Halifenin bölgedeki müslümanlar

10 Koloğlu, *Abdülhamid Gerçeği*, s. 286.

11 Karal, E. Ziya, *Osmanlı Tarihi*, VII, 139.

üzerindeki nüfuzundan istifade etmek isteyen Almanya, Osmanlı padişahından Çin imparatoru ve hakimiyeti altında yaşayan müslümanlara nasihat etmesi için bir heyetin gönderilmesini istemişti. Dahiliye nazırı da, Avrupa devletlerinin Çin ve Japonya ile ilişkilerini özetleyip, Alman İmparatoru'nun yardım isteğini padişaha arz etmişti.¹²

Batılı devletlerin İslâm dünyasını kolonileştirme politikaları ile karşı karşıya kalan müslümanlar, kendilerini himaye edecek tek gücün Osmanlı olduğunun farkındaydılar. Osmanlı da onlara yardımda bulunmayı farz, yani yerine getirilmesi zorunlu olan dini bir vazife olarak görüyordu.

Avrupalıların İslâm coğrafyasını bir sömürge haline getirme politikalarının neticesinde dünya müslümanlarında hıristiyanlara karşı tepki artmıştı. II. Abdülhamid, bu tepkileri yok etmek isteyen sömürgeci devletlerin hilâfetin tesirini kırma gayretlerini boşa çıkarmak ve sömürge tehdidi altındaki müslümanlarla alakasını kuvvetlendirecek bir siyaset takip etmişti.

Sultan II. Abdülhamid Han, bazılarının iddia ettiği gibi bir dönem Avrupalıların korkulu rüyası haline gelen "Panislamizm" düşüncesini kendisi ihdas etmemişti. O, büyük devletlerin müslümanların yaşadığı bölgeleri istila ve işgal politikaları karşısında dünya müslümanlarıyla ilişkisini sıklaştırma yolları aramıştı.

Panislamizm düşüncesinin Avrupalıların sömürge politikaları yüzünden geliştiğine dikkat çeken Lothrop Stoddard (1883-1950), şu ifadeleriyle konuya açıklık getirir:

"Miladî on dokuzuncu asrın ortasından itibaren vaziyet esasından değişti. Fransızların Cezayir'i istilası, Rusların Kafkasların ötesini zapt etmesi, İngilizlerin bütün Hindistan'ı hâkimiyeti altına almasından sonra İslâm mütefekkirleri "İslâmiyet'in Batı'nın hakimiyeti altına girme tehlikesiyle karşı karşıya olduğunu" anladılar. Böylece ancak o zaman İttihad-ı İslâm hareketi Batı'ya karşı şimdiki kadar muhafaza ettiği hasmane vaziyeti kazandı. O zamandan evvel Batı'ya karşı gösterilen mücadele ve dayanışma intizamı değildi."¹³

12 B.O.A., Y.E.E., 88/32

13 Lothrop Stoddard, The New World Of Islam, New York 1921, s. 49.

C- Arap Hilâfeti Düşüncesi

İslâm coğrafyasını sömürge haline getirmeyi planlayanlar karşılarında Osmanlı hilâfetini çok büyük bir engel görünce onu ortadan kaldırmanın yollarını aradılar ve “Arap Hilâfeti Projesini” geliştirdiler.

II. Abdülhamid'in hilâfet makamına gelmesinin hemen öncesinde hilâfetin Osmanlı Hanedanlığı'ndan alınıp Mekke Emiri Abdülmüttalib Efendi'ye verilmesi ile ilgili fikirler ileri sürülmeye başlanmış hatta bu çerçevede bazı planların uygulanmasına bile geçilmişti. V. Murat'ın tahta geçmesinden sonra şuurunu kaybettiği günlerde Osmanlı Hanedanlığı'nın ileri gelenlerinin bir ziyafet bahanesiyle topluca zehirlenmesi düşünülmüştü. Ancak II. Abdülhamid önceden bu durumu haber aldığı için ziyafete katılmamış ve plan başarısız olmuştu. Sadrazam Midhat Paşa'nın başını çektiği plan başarılı olsaydı, eski Mekke Emiri Şerif Abdülmüttalib b. Galib halife ilan edilecekti.¹⁴

Arap hilâfeti fikri İngiliz hariciyesinde çeşitli görevler alan ve Osmanlı topraklarını özellikle de Arapların yaşadığı bölgeleri iyi bilen *Wilfrid Scawen Blunt* tarafından şiddetle desteklenmişti. Blunt 1878-82 arası Arapların Osmanlı Devleti'nden ayrılıp İngiliz Hükümeti'nin desteğinde Arap hükümetleri kurması için çeşitli senaryolar üretirken hilâfetin Osmanlı'dan alınıp Araplara verilmesi fikrini devamlı işlemişti. Blunt, geçmişte Napolyon'un idealinde olduğu şekilde güçlü bir Avrupalı prensin müslüman olup Mekke'de Osmanlı sultanına karşı hilâfetini ilan etmesinin bile muhtemel olduğunu söylemişti.¹⁵

Blunt, 1882 yılında yayınladığı *The Future Of Islam* (İslam'ın Geleceği) adlı eserini temel görüşü “Hilâfetin Türklerin elinden alınıp Araplara verilmesi” yönündeydi. Blunt söz konusu eserinde bir taraftan hilâfetin Kureyş'e ait olmasından dolayı ilk Osmanlı halifesi olarak düşündüğü Sultan Selim'i bir gaspçı olarak görürken¹⁶ diğer taraftan müslüman olduğunu söyleyen Avrupalı bir prensi hilâfete layık görebilmiştir.

Arap hilâfetinin yanı sıra hilâfetin Katoliklerde olduğu gibi “ruhani

14 Kral Abdullah, “Biz” *Osmanlıya Neden İsyan Ettik*, trc. Halit Özkan, İstanbul 2006, s. 15.

15 Buzpınar, Şit Tufan, *II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Hilâfetine Muhalefetin Ortaya Çıkışı*, I, 57.

16 Blunt, *The Future of Islam*, s. 50.

bir makam”(!) olduğunu düşünen Blunt, bu iki buluşun İngiliz İmparatorluğu’nun çıkarlarına çok uygun geldiğini görmüş ve kendisi gibi bir maceracı olan Cemalettin Efgânî (1838-1897) ile sıkı bir işbirliğine gideyerek İslâm ülkesini dolaşıp görüşlerini yaymaya çalışmıştır.¹⁷

Blunt, Araplar arasında bulunduğu zamanlarda onlara hayran olduğunu ifade edip, Osmanlı’dan ayrılmaları konusunda onları cesaretlendirirken Türkleri de devamlı kötülemiştir. Blunt’ın şu ifadeleri gerçeklerin ne kadar çarpıtıldığının bir misalidir:

“Türk ulemâsı, XI. yüzyıldan itibaren Arap okullarında ilk görünmelerinden bu yana kutsal dili bilmediklerinden dolayı kendilerini dezavantajlı konumda bulunca ve yapı olarak ilmî çabaya ters düşünce, Süniliğin doğru karakterinin zihnî istirahat olduğu anlayışını savundular. Fetvalarında devamlı olarak otoriteye bağlı kalıp, orijinal düşüncüyü reddettiler. Medreselerde temel ilkeler üzerinde tartışma resmen yasaklanmıştı... Osmanlı sultanlarının ictihat kapısını kapatmaları ve hilâfet makamını Kahire’nin Arap atmosferinden Boğazların Tatar (!) (Türk olmalı) atmosferine nakletmeleri, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda açıkça ortaya çıkan İslâmî durgunluğun doğrudan ve etkin sebebidir.”¹⁸

Blunt’ın geçeklerle olmayan bu ifadelerinden daha ilginç olanı ise bu iddiaların daha sonra gerek İslâm dünyasında gerekse Batı’da birçok kimse tarafından sahiplenerek kesin doğrular gibi üzerine hükümler bina edilmesi ve müslüman olsun veya olmasın birçok kimsenin bu iddiaları kabullenmesidir.

Blunt, II. Abdülhamid’in bir halife olarak dünya müslümanları yandaki itibarını itiraf edip, Kuzey Afrika’dan Hindistan’a kadar müslümanların onun işareti ile hareket etiklerine dikkat çekmiş ve halifenin Avrupa’ya karşı direnen ve gerektiğinde onlara cihad ilan etme eğiliminde birisi olduğunu belirtmiştir. Blunt’ın mevzuu bitirirken “Ne zaman gerçekleşirse gerçekleşsin Abdülhamid’in ölümü veya hal’i, Osmanlı hilâfetine karşı bir hareketin derhal başlamasını sağlayacaktır”¹⁹ diyerek Abdülhamid’den sonra Osmanlı hilâfetinin devam etmeyeceğini söylemesi

17 Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s. 361-2.

18 Blunt, W. Scawen, *The Future of Islam*, London 1882, s. 73.

19 Blunt, *a.g.e.*, s. 159.

bir kehanetten ziyade İngiltere'nin hilâfetin geleceği ile politikasını göstermesi açısından önemliydi.

İngiltere'nin Osmanlı'nın gücünü zayıflatmak için geliştirdiği "Arap Hilâfeti Projesi"nin hayata geçirilmesi için aynı yıllarda Mısır'da gizli bir cemiyet kurulmuştu. Mısır'ın Hindistan yolunun güzergâhında bulunmasından dolayı kaynaklanan jeopolitik konumu, Süveyş Kanalı'nın açılmasından sonra daha da önemli hale geldiğinden İngiltere, bölgede nüfûzunu genişletme politikası devam ettiriyor ve çerçevde Mısır'da kendi lehine bir kamuoyu oluşturmaya çalışıyordu.

Mısır nakîbüleşrafından *Şeyhulmeşayih Muhammed Tevfik Efendi* 1316 (1898) yılında "Mısır'ın siyasi ahvaline müteallik Abdülhamid Han'a gönderdiği layihada yirmi üç yıl önce (1875) Mısır'da bir cemiyetin kurulduğunu belirtir. Bu cemiyetin "Tecdid-i hilâfet" ve Tecdid-i diyânet-i İslâmiyye" olmak üzere iki maksadı bulunmaktaydı. Muhammed Tevfik, "tecdid-i hilâfet" projesinin "Mısır, Hicaz ve Şam gibi Arap beldelelerinde bir Arap devleti kurularak dinî işler için Kureyşli bir halifenin, dünyevî işler için ise eskiden Mısır'da olduğu gibi bir sultanın nasb edilmesinden ibaret" olduğunu belirtmişti. Bu cemiyetin yeni hilâfet projesi, sadece hilâfetin Araplara verilmesi açısından değil aynı zamanda hilâfet ile saltanatın birbirinden ayrılması esasını ihtiva etmesi açısından da dikkat çekiciydi. Zira hilâfetin saltanattan ayrılması düşüncesi seneler sonra Yeni Türkiye Devleti'nin ilk yıllarında uygulanmış ancak devamı mümkün olmamıştı.

Cemiyetin "tecdid-i diyânet-i İslâmiyye" konusundaki planı ise oldukça dikkat çekiciydi. Zira bu projenin de hayata geçirilmesi için günümüze kadar devam eden büyük gayretler sarf edilmiş, İslâm dünyasındaki birçok ilim adamı bu konuda seferber olmuştu. Cemiyetin "tecdid-i diyânet-i İslâmiyye" projesi "kendilerini Hıristiyanlığın müceddidi zan eden Protestan mezhebine benzer bir mezhebi vücuda getirmek yani yalnız, Kur'an ile amel olunarak, Ebû Hanife ve Mâlik ve sair bilcümle fakahânın akvâli (sözleri) terk olunmak" şeklinde açıklanmıştı. Mısır'daki olayların arka planında bu cemiyet olduğundan Arabî vakasından sonra bir müddet etkisiz kalsa da Mısır idaresinin önemli mevkilerine gelen üyeleri sayesinde cemiyet tekrar aktif hale gelmişti.

Muhammed Tevfik'in ifadesiyle "cemiyetin reislerinden olan ve bir ara sürgüne gönderilen Muhammed Abduh'un Mısır müftüsü olup İngilizler nazarında itibarının yüksek olması ve Hidiv başta olmak üzere devlet erkânından bazılarının desteklemesi sayesinde cemiyet eski fikirlerini hayata geçirmek için büyük imkan elde etmişti. Hidiv, hilâfete sahiplenmesi konusunda şairler ve basın tarafından teşvik edilmiş, o da başta İngilizlerle ilişkisini sıklaştırıp bölgeden gücünü artıracak gayretler içine girmişti.²⁰

Arap Hilâfeti Pojesi Osmanlı Devleti'nin yıkılma sürecinde uygulamaya konulup, Şerif Hüseyin İngilizlerin desteğiyle halifelik iddiasında bulunduyorsa da hilâfetin diğer şartlarını taşımadığından sadece Kureyş kabilesinden olması onun hilâfeti için yeterli gelmemiş²¹ ve İslâm âleminin kendine destek bulamamıştır.²²

XX. asrın başında başta İngiltere olmak üzere sömürgeci batılı devletlerin dış politikadaki önceliği işgal ettikleri İslâm coğrafyasında sürekliliğin yollarını aramaktı. Bu çerçevede bazı kesimler elde edebildikleri müslüman âlimleri ve idarecileri yanlarına çekerek İslâm'ın Batı

20 B.O.A. Y.E.E, 127/71.

21 Şerif Hüseyin, ömrünün sonuna doğru yaptığı ihanetten dolayı derin pişmanlık duymuştu. 1941 yılı Şubat ayında Orta doğuda incelemelerde bulunan büyükelçi Feridun Cemal Erkin, Emir Abdullah'ın kendisini Ürdün'e davet ettiğini belirtir ve Şerif Hüseyin'in oğlunun kendisine şöyle dediğini belirtir:

"Müttefikler, daha doğrusu İngilizler, babamı Osmanlı idaresine isyan edip, İmparatorluğun düşmanlarıyla işbirliği yapılması karşısında, kendisini Hicaz Kırallığına (ve hilafet makamına, yazar) getirmek vaatlerini tuttular. Babam gerçi Hicaz Kralı oldu; fakat bir süre sonra Vahhâbiler kendisini düşürdüler, Kral Suud, onun yerine geçti. Babam İngilizlerin himayesi altında Kıbrıs'a yerleşti. Orada hastalandı, kendisini Amman'a aldım, uzun müddet hasat yattı, çok ızdırap çekti. Günün birinde, ikinci vakti, sarayın bandosu, öteden beri âdet olduğu üzere, bahçede konser veriyordu. Hava sıcak, pencereler açıktı. Bir ara bando hepimizin bildiği İzmir marşını çalmaya başladı. Babamın birçok eski hatıralarının hafızasında canlanmasını önlemek için pencereyi yavaşça kapadım. Bana seslendi: Evlat, neden pencereyi kapıyorsun? İzmir marşının eski günleri bana hatırlatması için değil mi? Ben velinimetime ihanet etmiş âsi bir kulum, günahım büyüktür. Kral olacağımı sandım. Bırak pencereyi aç, şu marşı dinleyelim, duyduğum vicdan azabının şiddeti, o eski hatıraların canlanması ile büsbütün artsın; bu dünyada çektiğim ızdıraptan artan vicdan azabıyla büsbütün ağırlaşsın, tâ ki Cnâb-ı Hak bu günahkâr kulunu dünyada affederek, Âhirette, hesap gününde daha büyük cezadan korusun." Erkin, Feridun Cemal, Dışişlerinde 34 Yıl, Ankara 1987, I, 126.

22 İsmail Şükrü, Hilâfet-i İslâmiyye ve T.B.M.M., İstanbul 1993, s. 51; Koloğlu, Gazi'nin Çağında İslâm Dünyası, s. 329; Muhammed Hüseyin, Modernizmin İslam Dünyasına Girişi, s. 240; Öke, M. Kemal, Hilâfet Hareketleri, Ankara 1991, s. 98

düşüncesi istikametinde yeni bir yorumunun yapılmasının etkili olacağını düşündüler. O devirde İngiltere'nin siyasetine yön veren bir dönem Dış İşleri Bakanlığı da yapan Lord Curzon 1909'da Lordlar Kamarası'nda yaptığı konuşmada şunları söylemişti:

“Doğu insanının yalnız dillerini değil, törelerine, hissiyatına, geleneklerine, tarihine, dinine de âşına olmamız, doğu ruhu diyebileceğimiz şeyi anlama maharetimiz, kazanmış olduğumuz mevki gelecekte de koruyabilmemizi sağlayacak tek dayanaktır.”²³ Curzon'un bu görüşleri istikametinde Londra Üniversitesi bünyesinde Şark ve Afrika Araştırmaları Okulu (SOAS) kurulmuş, Batı düşüncesi ve çıkarları açısından İslâmî ilimler dahil, doğu kültür ve medeniyeti incelenerek modern esaslar çerçevesinde düşünceler ortaya konulmuş ve bu çerçevede İslâm'da reform düşüncesi dile getirilerek yeni bir İslâm anlayışının oluşmasına çalışılmıştır.

D-Doksan Üç (Osmanlı-Rus) Harbi

Rus Çarı, Ortodoks Hristiyanlar üzerinde müslüman hakimiyetine son vermenin bir Hristiyanlık vazifesi olduğuna inanmış, hatta Orta Asya'da Rusya'nın işgal ettiği müslüman toprakları üzerinde cari otoritesini tehdit ettiğini düşündüğü İslâm'ın bizzat kendisini yok etmeye yetli olduğunu ima etmişti. Bu itibarla Doksan Üç Harbinde (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı) Rusların başlıca hedefi, Osmanlı Devleti'ni ve hilâfetini tasfiye etmek olmasa bile siyasi ve dinî bir güç olarak tesirsiz hale getirmektir.²⁴

23 Edward Said, Şarkiyatçılık, çev. Berna Ülner, İstanbul 2008, s. 226.

24 Karpat, *İslâm'ın Siyasallaşması*, s. 228.

Bulgar isyanı ve Selanik olaylarıyla²⁵ Avrupa efkâr-ı umûmiyesinin Osmanlı'nın aleyhine döndüğünü gören Rusya, "şark meselesini" kendi lehine halletmeye teşebbüs etti. İngiltere'nin teklifiyle 1856 Paris Antlaşması'nda imzaları bulanan devletlerin İstanbul'da bir konferans yapmalarına karar verildi. Haliç tersanesindeki Bahriye nezaretinde 23 Aralık 1876 tarihinde toplanan "*Tersane Konferansı*" bir aya yakın sürmüş ve Sırbistan, Karadağ, Bosna-Hersek ve Bulgaristan meseleleri mevzuunda Osmanlıya ağır şartları ihtiva eden bir teklifte bulunulmuştu. Osmanlı, teklifleri İngiliz elçisi Lord Salisbury kanalıyla hafifletmeye çalışsa da bir savaş çıkmasının önüne geçememişti.

Tersane Konferansı'nda yapılan teklifin kabul edilmemesi ise Osmanlı'nın Rusya ile savaşı göze alması manasına geliyordu. Ancak Balkanlarda senelerdir devam eden kargaşa ve isyanlardan dolayı Osmanlı ordusu yıpranmış, hazine de büyük borcun altında olduğundan Rusya ile bir savaşa girişmek devleti büyük tehlikelerle karşı karşıya getirebilirdi.

Lord Salisbury, İngiltere'nin menfaatleri açısından Osmanlı'nın zayıf düşmesini istemediğinden padişaha gizli bir mektup göndererek Osmanlı'nın müttefiksiz, parasız, mühimmatsız ve hazırlıksız Rusya ve Balkan milletleriyle savaşa girmesinin büyük bir felaket olacağını bildirmişti. Salisbury mektubunda küçük bazı tavizlerle teklifin kabul edilmesinin daha doğru olacağını belirtmenin yanında inandırıcı olmak için İngiltere'nin

25 5 Mayıs 1876 tarihinde müslüman olan bir Bulgar kızı, hükümet konağına giderken trende ihtida ettiğini açıklayınca bir hristiyan ve bir yahudi tarafından Amerikan konsolosluğuna bu durum haber verilmişti. Aslında Vodinalı bir Rum olan Amerikan konsolosunun kıskırtmasıyla, istasyon civarında toplanan 150 civarındaki kalabalık, zaptiyelerin elinden kızı zorla alıp feracesiyle yaşmağı parçalandıktan sonra müslüman olduğunu haykırarak kızın feryadına bakmadan konsolosluğunun arabasıyla Amerikan konsolosluğuna götürmüşler, oraya gelen bir kaç müslüman da kalabalık karşısında bir şey yapamamıştı. Bu olayı duyan 3-5 bin müslüman ertesi gün hükümet konağına gelip, bunun bir namus meselesi olduğunu söyleyerek kızın hükümete teslim edilmesini istemişti.

Olaya Fransız ve Alman konsolosları da karışmış zabıta bölük-ağasının kendilerine camiye girmelerinin tehlikeli olacağını söylemesine rağmen kalabalığın arasına girince halkın hücumlarıyla iki konsolos öldürülmüştü. Nihayet İngiliz konsolosunun araya girmesiyle mühtedi kızın hükümete iadesi sağlanmıştı. Bir Rus tertibi olduğu anlaşılan bu olaydan sonra İstanbul'daki Rus elçisi İgnatiyev başkanlığında toplanan elçilerin verdikleri karar çerçevesinde büyük devletler, Selanik limanına donanma göndermişlerdi. Karaya asker çıkarmak istemişlerse de Osmanlı'nın hızlı şekilde hareket edip konsolosları öldürenleri idam edip, valiyi azletmesinden dolayı bundan vaz geçmişlerse de Avrupa kamuoyunda Osmanlı'nın aleyhindeki hava iyice artmıştı.

bazen böyle tavizler vermek mecburiyetinde kaldığını söylemiş ve buna bazı misaller de vermişti.²⁶ Bu tehlikeli vaziyeti gören II. Abdülhamid, bakanları sarayda toplayarak asker, mühimmat ve para durumunu sorup, çelişkili cevaplar alınca kabinenin toplanarak meseleyi etraflıca müzakere etmesini emretmişti.

Efkâr-ı umumiyei kazanıp şöret peşinde olan ve bunun için şidetle harbi savunan Midhat Paşa başkanlığında toplanan hükümet, “böyle tekliflerde harp etmek için askerin kuvvetine bakılmaz” diye siyasetten uzak daha çok hislere hitap eden konuşmalar yapmışlar ve bunu sultana bildirmişler.²⁷

Mahmud Cemaleddin Paşa (1839-1899), Rusya’nın tehditlerini yapabilme imkanı olduğu halde ve Osmanlı’nın hiç bir devletten yardım alma imkanı bulunmadığı, dışarıdan borç alma ihtimalinin kalmadığı bir devrede; devlet erkanın bazısının bu şartları dikkate almadan ülkeyi savaşa sürüklediklerini belirtir. M. Cemaleddin Paşa, bu kişilerin “biz bu vatana dört yüz kara çadıyla geldik, yine öylece kalıncaya kadar dayanmalıyız” gibi hamasi sözlerle ülkeyi büyük felaketlere sürüklediklerine dikkat çeker.²⁸

Sultan II. Abdülhamid ve Eğinli Said Paşa, bu vaziyette savaşa girmenin cinnet olduğunu düşünmekteydi. Bununla birlikte Sadrazam Midhat Paşa ve Tophane Müşiri Mahmud Paşa ise harbin aleyhinde bulunmanın ihanet olduğunu söyleyerek bir taraftan Said Paşa’yı itham ediyorlar, diğer taraftan da padişahı tehdit edecek kadar meseleyi ileri götürüyorlardı.²⁹

Midhat Paşa, Sultan Abdülaziz devrinde olduğu gibi bu sefer de talebe-i ulûmu sarayın kapısına gönderip “Harb isteriz” diye nümayişler yaptırtmıştı. Damat Mahmud Paşa ise Çırağan Sarayı’na kadın kıyafetinde iki kişi sokturup yakalattıktan sonra padişaha harp isteyen halkın kendisinden yüz çevirip, Sultan Murad’ı tahta çıkarmak istediklerini söyleyerek³⁰ II. Abdülhamid’i savaş yönünde karar vermeye zorlamıştı.

26 M. Cemaleddin Paşa, *Mirât-ı Hakikat*, I, 234.

27 Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV, 292.

28 M. Cemaleddin Paşa, *a.g.e.*, I, 288

29 Danişmend, *a.g.e.*, IV, 292.

30 M. Cemaleddin Paşa, *a.g.e.* I, 236; II, 39; Danişmend, *a.g.e.* IV, 296.

II. Abdülhamid'in temsil ettiği sulh fikriyle Midhat Paşa'nın ısrar ettiği harp fikrinin mücadelesinde sağlıklı bir neticeye ulaşmak için Meclis-i Meb'ûsân henüz toplanmadığından dolayı; meselenin bir Meclis-i Umumi teşkil edilerek müzakere edilmesine karar verilmişti. Üçte ikisini gayr-i müslimlerin oluşturduğu mecliste ülkenin askeri ve iktisadi şartları dikkate alınmadan yapılan heyecanlı ve sözde vatanseverlik duygularını okşayan konuşmalar neticesinde meydana gelen coşkulu bir havada harp kararı alınmıştı.³¹

II. Abdülhamid, meclis görüşmelerinin başlamasından sonra Mabeyn Başkatibi, Said Bey vasıtasıyla Midhat Paşa'ya bir muhtıra göndermişti. Sultan, muhtırasında hristiyan dünyasında infiale sebep olan Bulgar hadisesinde ihmali olan devlet memurlarının cezalandırılmasını, Tersane Konferansı ile istenilen hususların Kânûn-ı Esâsî'ye uygun olanlarının yerine getirilebileceğini belirtmişti. II. Abdülhamid, söz konusu muhtırasında diğer bazı teklifler için de Kânûn-ı Esâsî'nin yeni ilan edilmiş olduğundan hareketle Osmanlı'ya belli bir müddet verilerek şartların düzeltilmesi için fırsat tanınmasını ihtiva eden iradesinin dikkate alınmasını istemişti. Ancak Midhat Paşa, harp taraftarı olduğu için Sultanın bu muhtırasını müzakere mevkiine bile koymamıştı.³²

Lord Salisbury, Osmanlı'nın Rusya ile bir savaşa girmesi durumunda İngiltere'nin tarafsız kalacağını resmen bildirmişti. Ayrıca Osmanlı'nın askeri durumu konusundaki yanlış bilgilerle efkâr-ı umumiyenin kandırıldığının tespit edilmesinden sonra II. Abdülhamid, Midhat Paşa ile bazı bakanları Mabeyn-i Hümayûn'a çağırmıştı.

Sultan; bakanlara "Herkes Rus Devleti ile muharebe için yedi yüz bin asker olduğunu biliyor. Halbuki Muhtar Paşa'dan alınan bir telgraf-tan üç yüz bin askerin yerine otuz bin askerin bulunduğu açığa çıkmıştır" diyerek Osmanlı'nın askerî gücü konusunda belirtilen miktarların sağlıklı olmadığına dikkat çekmişti. II. Abdülhamid, İngiltere Devleti'nin memuru olan Salisbury'nin bir harp vukuunda yardım edilmeyeceğini resmen beyan etmesine rağmen İngiltere'nin Osmanlı'ya yardım

31 A. Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri*, s. 163, dipnot.

32 M. Celaleddin Paşa, *a.g.e.*, I, 233.

edeceği fikriyle kendisinin ve efkâr-ı umumiyenin kandırılmaya çalışıldığını da açıkça belirtmişti.

II. Abdülhamid, Avusturya'nın Rusya ile ittifak halinde bulunduğuna dikkat çekerek, Bulgaristan'da ise durumun Osmanlı'nın aleyhine olduğunu belirtmiş ve acil tedbirlerin alınmasını istemişti. Midhat Paşa ise "İngilizler bize böyle vaat ediyor. Salisbury Efendimize yalan söylemiş" diyerek devlet ciddiyeti ile bağdaşmayan beyanlarda bulunarak savaşa girilmesinde ısrar etmişti.³³ İngilizlerin savaş esnasında hiç bir yardımları dokunmayınca kimin haklı olduğu anlaşılmış ise de bu devlete telafisi mümkün olmayan zararlara mal olmuştu.

Midhat Paşa, İngiltere'nin memurunun resmi beyanlarını dikkate almadığı gibi dünya siyasetinden de yeteri kadar haberdar değildi. Rus Büyükelçisi İgnatiyev savaşın yaklaştığı günlerde Avrupa başkentlerine (Berlin, Paris, Londra, Roma ve Viyana) diplomasi turuna çıkmıştı. Almanya başbakanı Bismark (1815-1898), çıkacak bir savaşta Osmanlı Devleti büyük zarar görse de Rusya'nın da bu savaştan dolayı yorgun düşüp zayıflayacağını düşündüğü için Rusya'nın savaşa girmesini destekliyordu.³⁴

İngiltere, çıkacak bir savaşta hem Osmanlı'nın hem de Rusya'nın büyük kayıplar vererek güç kaybedeceklerinin farkındaydı. Dolayısıyla Rusya ve Osmanlı'nın kaynaklarını ve imkanlarını bir savaşta harcayarak zayıf düşmesi hem Almanya'nın hem de İngiltere'nin dış politikada işini kolaylaştıracaktı. İgnatiyev ise istikbaldeki Osmanlı-Rus Savaşı'nda onların desteğini sağlamayı özellikle İngiltere'nin Osmanlıya destek vermemeyip, tarafsız kalmasını temin etme gayreti içindeydi. Bu çerçevede İngiltere, Rusya ile gizli bir anlaşma yaparak Osmanlı-Rus savaşında tarafsız kalmasının şartlarını Rusya'ya kabul ettirmişti. Anlaşmaya göre Rusya, Mısır ve Süveyş Kanalı'na müdahale etmeyecek, İstanbul bir başkasının hükmüne geçmeyecek, Karadeniz ve Boğazlarda İngiliz menfaatleri korunacaktı. Bu şartlara riayet edildiği takdirde İngiltere, bîtarafılık politikasını takip edecekti. Bunların ihlali durumunda ise İngiltere'nin savaşa müdahale etmeye mecbur kalacağı belirtilmişti.³⁵

33 İnal, *Son Sadrazamlar*, I. 350.

34 A. Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri*, s. 227.

35 M. Celaleddin Paşa, *Mirât-ı Hakikat*, II, 4

İngiltere'nin tarafsız kalması ve Osmanlı'nın dış politikadaki yalnızlığı bir kısım devlet ricali tarafından yeterince değerlendirilmiyordu. Tersane Konferansı'nda yapılan tekliflerin İngiltere'nin desteği ile hafifletilmesi ve Rusya'da savaşın aleyhinde oluşan havadan istifade edip savaşı önleme imkanı varken devlet adamlarının bir kısmı savaşa doğru gitmekte ısrar ediyordu.³⁶

Rus Çarı, çıkacak bir savaşın kolay olmayacağını ve kendisine çok pahalıya mâl olacağını farkında olduğu için harp istemiyor, ancak galeyana getirdiği balkan milletlerini ve hristiyan kamuoyunu teskin etmenin yollarını arıyordu. Bunun için Çar, İngiltere'nin araya girmesiyle Osmanlı'nın lehine hafifletilen Londra Protokolü'ndeki teklifi kabul etmişti. Meclis-i Umumi ise bunu reddedip, karar padişaha takdim edilince, II. Abdülhamid kararı tasdik etmek zorunda kalmış ve sulh yolları kapanmıştı.³⁷

Rus muharebesinin kaçınılmaz hale geldiğini gören ve Rusların harbe kararlılığını fark eden II. Abdülhamid, askere neşrettiği beyannamede harbe bizzat iştirak edeceğini ilan ederek gerekli hazırlıkların yapılmasını istedi ve bizzat kendisi talim yapan askerlerin eğitimini teftiş etti.³⁸ Devlet erkanı ise halifenin bizzat savaşa katılmasının müslümanlar üzerinde yapacağı müspet tesiri düşünerek onu teşvik edecek yerde, kendi rahatlarını ve menfaatlerini düşünerek, padişahın "İstanbul'dan ayrılması durumunda V. Murad'ı tahta geçirmek isteyenlerin faaliyete geçebileceği fikrini" yayarak halifenin savaşa katılmasına mani oldular.³⁹

Osmanlı Devleti için bir ölüm-kalım mücadelesi şeklinde neticeleşen 1877-1878 Rus Harbi'ne götüren sebepler II. Abdülhamid'in hilâfetinden önce meydana gelmişti. O bu savaşa yukarılarda anlattığımız şekilde mani olmaya çalıştıysa da muvaffak olamamıştı. "Millet rûştüne ulaşmıştır" seslerinin yükseldiği siyasi bir vasatta Midhat Paşa'yı sadarete getiren Sultan II. Abdülhamid, Rusya'nın teklif ettiği maddeleri kabul etmeyi veya harbe karar vermeyi milletin vekilleri kabul edilen meclise

36 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, IV, 170.

37 M. Celaleddin Paşa, *a.g.e.*, I, 239, II, 7-8, 64.

38 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, IV, 173.

39 M. Celaleddin Paşa, *a.g.e.*, II, 38, 127, III, 71

bırakmıştı. Bu hususu müzakere için toplanan Meclis-i Umumi'ye de milletin çok sevdiği düşünülen Midhat Paşa başkanlık etmişti.

Cevdet Paşa: “Rusya seferi hiç bir zorunlu ve geçerli sebep yokken meydana çıkarıldı. Rusya İmparatoru muharebe kapısının açılmasını istemiyordu. Midhat Paşa onu harp ilanına mecbur etti. İslâm ahalisinin efkârını heyecan ile cenge hırslandıran odur. Sanki tufengi o doldurdu. Damat Mahmud Paşa üst tetiğine çıkardı. Redif Paşa ateş etti. Bu üç kişi devletin başını bu felakete uğrattı. Muamelât-ı harbiyede dahi büyük kusurlar vuku buldu. Nihayet Rusyalılar İstanbul'un kapılarına kadar geldiler”⁴⁰ diyerek savaşın vebalini başta Midhat paşa olmak üzere diğer iki devlet adamına yükler. 93 Harbi ve onun ülkeye çok pahalıya mâl olan neticeleri ile kendisini mesul görmeyen Sultan II. Abdülhamid, harp esnasında en ehliyetli gördüğü zatları tayin ve istihdam ettiğinden üstüne düşen vazifeyi yaptığından emindi.⁴¹

Ruslar İstanbul'un kenarına Yeşilköy'e kadar gelmişti. Pay-i taht'ın da işgale uğrama ihtimali söz konusu olduğundan devlet erkânı arasında yapılan müzakerede padişahın Anadolu tarafına taşınmasını teklif edenler çıkmıştı. Durumun son derece tehlikeye gittiğini gören II. Abdülhamid “Rusya askerinin İstanbul'a duhulüne cevaz gösteremem. Umerâ-i askeriyemiz izhar-ı cebânet (korkaklık) ediyorlar. Ben nefsimce her fedakârlıktan çekinmem. Sancak-ı şerif'i çıkarıp Rus ordusu üzerine gitmeye hazırım” diyerek hükümetin gerekli tedbirleri almasını istemişti.⁴²

II. Abdülhamid, zaten sıkıntılı olan imparatorluğun vaziyetinin Rus Harbi başladıktan sonra daha da fenalaştığının farkındaydı. Pay-i taht'ın muhafazası için 20 yaş ile 40 yaş arasındaki sağlık açısından bir mazeretleri bulunmayan bütün müslüman erkekler İstanbul'da “*Mevkib-i hümayûn askeri*” namında eğitime alınmıştı.⁴³

Ülke nüfusunun büyük bir kısmı en verimli devrelerini askerde geçirmekle kalmamışlar, bunların büyük çoğunluğu savaşta şehid olmuşlardı. Asırlardır Osmanlı'nın askeri gücünü sadece müslümanlar

40 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, IV, 175.

41 M. Celaleddin Paşa, a.g.e., III, 71; Yalçinkaya, Alâeddin, *Sultan II. Abdülhamid Han'ın Notları*, İstanbul 1996, s. 87.

42 M. Celaleddin Paşa, a.g.e. III, 71

43 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, IV, 172.

oluştduğundan gayr-i müslim azınlık, ülkede huzur içinde sanat ve ticaretle uğraşıp, büyük servet kazanırlarken, müslüman nüfusun erkekleri cephelerde şehid olmaktaydı.

Mahmud Celaledin Paşa'nın dediği gibi askerlerin büyük çoğunluğu da Osmanlı saltanatının aslî mayasını teşkil eden ve Anadolu'nun gerçek hizmetçileri olan Türklerden oluşmaktaydı. Bu insanlar mallarını ve canlarını bu uğurda feda ettiklerinden büyük maddi imkansızlıklarla karşı karşıya kalmışlardı. Hersek'ten başlayarak büyüyen Balkan isyanlarında ve Rus Harbi'nde on binlerce müslüman şehid olduğundan Rumeli ve Anadolu'da birçok hanede erkek kalmamış ve bunlara yardım edecek kimse de bulunmadığından bunların geçimlerini sağlamak devlete düşmüştü.⁴⁴

Doksan Üç Harbi, Osmanlı tarihi için bir dönüm noktası olmuştu. Rusların Tuna nehrini geçerek Plevne'de Gazi Osman Paşa'nın kahramanca sürdürdüğü mukavemetini kırmasından sonra Bulgar çetelerini de silahlandırarak Balkanlarda akıttıkları müslüman kanlarına, yakılıp yıkılan şehir ve köylere Batı dünyasının seyirci kalması müslümanlarda büyük hayal kırıklığına sebep olmuştu.

İngiliz belgelerine göre Tuna vilayetinde ve Doğu Rumeli'de 300 bin civarında müslüman (çoğu Türk) öldürülmüş, az bir kısmı geri dönmüş olmakla birlikte bir milyon dolayında müslüman yerlerini yurtlarını terk etmek zorunda bırakılmıştı. Buna rağmen İngiltere ancak Rusların İstanbul'a dayanmasıyla o da insanî duygulardan ziyade kendi menfaatlerinin tehlikeye girdiğini görünce; Rusya'ya tepki gösterebilmişti. Bütün bunlar görüldükten sonra, kurtuluşun Avrupa medeniyetinin idealist fakat adamına göre uygulanan ve "evrensel" olduğu iddia edilen ilkelelerinde değil de müslümanların meşru müdafaasında ve birliğinde yattığına dair kanaati güçlenmişti.⁴⁵

Savaş için devletin harcadığı milyonlarca liranın yanında halk da elindeki kısıtlı imkanlarıyla orduya yardımda bulunmuş olduğundan, ülke madden çok fakirleşmişti. Devletin parası da büyük değer kaybına

44 M. Celaledin Paşa, *a.g.e.* III, 234

45 Karpat, *İslâm'ın Siyasallaşması*, s. 270.

uğradığından hem devlet hem de millet ekonomik açıdan toparlanması mümkün olmayan bir sıkıntıya girmişti.

Doksan Üç Harbi, Osmanlı toplum düzenini derinden sarmıştı. Devlet otoritesinin zayıflamasından dolayı ülkede yaşayan etnik grupların her biri kendisine bir diğer etnik grubun zulmettiğinden bahsediyordu. Van'da yaşayan Kürt aşiretlerinin Ermenilerin yanında Türklere de sıkıntı verdiğinden söz ediliyordu. Bu konuda İstanbul'a şikayetnameler gönderiliyordu. 1789 yılında İngiliz raporlarında Anadolu köylüsünün hali şöyle anlatılmıştı:

"Köylülerin durumu hristiyan olsun müslüman olsun yürekler acısıdır, hatta müslümanların çektiği sıkıntı hristiyanlarınkine nispetle daha büyüktür; çünkü onların şikayet edecekleri bir merci yoktur ve harbin yükü herkesten çok onların omuzlarına binmiştir."⁴⁶

Dönemin meşhur devlet adamı Mahmud Celaleddin Paşa, *Mirât'ül-Hakikât* adlı eserinin sonunda: "Harb ve gazada şer'-i şerifin en evvel aradığı şey istidaat gaziyyesidir ki ona mâlik olmadıkça harp ve cihadın farziyeti sabit olmaz. İstidaat dahi muharip (savaşacak) tarafın kendi kuvvet ve kudretini hasmın kuvvet ve kudretiyle bilmüvazene (ölçerek) ona fâik (üstün) ve hiç olmaz ise muâdil bulmasıyla tahakkuk eder" der. Mahmud Paşa daha sonra Osmanlı ile Rusya'nın gücü muâdil olmadığı gibi, beş büyük devlet Rusya'nın yanında iken Osmanlı'yı savaşa sokmanın delilik olduğunu belirtir.⁴⁷ Mahmud Paşa, devleti telafisi mümkün olmayan bir felakete sürükleyerek İslâmiyet'e zarar verenleri telin ederek kitabını bitir.

Sultan II. Abdülhamid Han, Doksan Üç Harbi'nden sonra yaşanan malî çöküntünün üstesinden gelmek için büyük gayret sarf etmek zorunda kalmıştı. Tesalya'daki sınırı Yunanlılara karşı müdafaa eden kuvvetler başta olmak üzere askerlere aylardır maaş ödenememesi, Sultanı son derce üzüyordu. Ayrıca hazineye para kalmadığı için Osmanlı'ya sığınan yüz binlerce mültecinin en zaruri ihtiyaçları bile karşılanamıyordu. II. Abdülhamid Han, İngiliz elçisi Layard ile görüşerek İngiltere'den kredi bulmaya çalışıyordu. Ancak İngiliz hükümeti bunu fırsat bilerek âdeta Osmanlı topraklarını ipotek altına almak istiyordu.

46 Kurat, Y. Tekin, Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği, Ankara 1968, s. 189.

47 M. Celaleddin Paşa, a.g.e. III, 236

İngiliz Hariciye Nazırı önce İskenderun'dan Bağdat'a kadar gidecek olan demir yolunun her iki yanından 10 mil genişliğindeki bir arazi kuşağının İngiltere tarafından gösterilen şahıslara satılmasını teklif etmişti. İngiltere'nin bu projelerinden maksat malî olmaktan çok politik olduğu için İngiltere bir taraftan Osmanlı'yı oyalarken diğer taraftan da Rusya'nın bölgede nüfuzunun artmaması için tedbirler alıp, Osmanlı'yı dış politikada yalnız bırakmaya çalışmıştı. Dönemin İngiliz Elçisi Layard Osmanlı'nın karşı karşıya kaldığı sıkıntıyı şöyle ifade eder:

"1878 yılı Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceğini tayin etmiş ve bende artık bu devletin tekrar eski kuvvet ve bağımsızlığına kavuşacağına dair ümitleri söndürmüştü. Geriye onu kaderiyle baş başa bırakıp yıkılmasını beklemekten başka bir şey kalmıyordu."⁴⁸

Blunt ise, Doksan Üç Harbi'nin akabinde ülkenin karşı karşıya kaldığı fiziki çöküntüden sonra Arabistan'ın bağımsızlığını ilan edip, Kureyş'ten bir halifenin kendisini kabul ettirme imkanın doğduğunu ancak Abdülhamid'in herkeste hayranlık uyandıracak şekilde idareyi eline alarak kaderin hüküm anını bir süreliğine ertelediğini ifade etmektedir.⁴⁹

Osmanlı'nın Doksan Üç Harbi'nde büyük sarsıntı geçirdiğini gören İngiltere, Araplarla ilişkisini geliştirmek için Şerif Hüseyin'in Mekke Emirliği döneminde (1877-1880) onunla irtibata geçmişti. İngiltere'nin Cidde konsolosu James Zohrab, Şerif'in Osmanlı Sultanını bir halife olarak görmek istemediği bilgisini Londra'ya rapor emişti. Zohrab 1881 yılında "Arabistan'ın ayaklanmasından sonra Arapların bir Arap hilâfeti ihdas edeceklerine dair" bir bilginin kendine ulaştığını da ifade etmişti.⁵⁰ Nitekim Blunt da Doksan Üç Harbi'nden sonra Arapların Abdülhamid'in yerine Şerif Hüseyin'i hilâfete getirmeyi kendi aralarında konuştuklarını belirtir.⁵¹

1877-1880 yıllarında İngiltere'nin İstanbul elçiliğinde bulunan Henry Layard da 1879 yılından itibaren Arabistan'da Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmayı düşünen bir milliyetçilik hareketinin başladığından

48 Kurat, Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği, s. 184.

49 Blunt, W. Scawen, *The Future of Islam*, s. 83-84.

50 Özcan, Azmi, İngiltere'de Hilâfet Tartışmaları, "Hilâfet Risaleleri, I, 73.

51 Blunt, *The Future of Islam*, s. 122-3.

haberdardı. Merkezi Mekke'de bulunan bu düşüncenin hedefi önce Sultan II. Abdülhamid'i tahttan indirip yerine başka birisini getirmek ve Osmanlı'nın zayıflığından istifade ederek Arap muhtariyetini sağlamaya yönelikti. Layard bu konuda Sultan II. Abdülhamid'e bilgi vermiş ve ilave olarak da Anadolu'da bir Ermeni muhtariyeti tehlikesinden bahsederek bunların gerçekleşmesi durumunda Osmanlı İmparatorluğu'nun küçük bir devlet haline geleceği konusunda uyarısında bulunmuştu.⁵²

II. Abdülhamid Han; Rus Harbi esnasında büyük devletlerin Osmanlıya bakışlarını yakından gördükten sonra Osmanlı Devleti'nin tek başına yaşamasının ve direnmesinin zor olduğunu görmüş ve Osmanlı'yı parçalamakta birleşen düşmanlarını kendi aralarında menfaat çatışmasına düşürerek devletin varlığını kuvvetlendirme siyaseti takip etmiştir.

II- SİYASİ REFORMLAR

A-Meşrutiyet

Midhat Paşa'nın Abdülaziz'in hal' edip V. Murad'ın tahta geçirilmesinde Hüseyin Avni Paşa'ya destek vermesinin en önemli sebeplerin birisi meşrutiyet konusunda onun desteğini almaktı. Hüseyin Avni Paşa, azlin gerçekleşmesine kadar Midhat Paşa'nın fikirlerine kaşı çıkmamakla birlikte, V. Murad'ın tahta geçmesinden sonra gerçek niyetini ortaya koyarak, meşrutiyete mâni olup, despot bir şekilde ülkeyi idare etmeye çalışmıştı. Bu sebeple Midhat Paşa, fikirlerini uygulamayı sonraya bırakmak zorunda kalmıştı.⁵³ II. Abdülhamid Han saltanat makamına geldiğinde kendini bekleyen iç siyasetteki en önemli zorluk, meşrutiyet ve Kânûn-ı Esâsi talepleri ile bu istikamette gayr-i müslim azınlıklara daha fazla haklar tanınması hususunda içte ve dışta oluşan yoğun baskıydı.

Meşrutiyet ve meşveret usulü üzere kurulacak olan bir hükümet istediğini daha iktidara gelmeden ifade eden⁵⁴ II. Abdülhamid Han, Paris seyahati esnasında tanıştığı Binbaşı Dresset'i padişah olduktan sonra

52 Kurat, *a.g.e.*, s. 195-7.

53 M. Celaleddin Paşa, *a.g.e.*, I, 117, 167.

54 M. Celaleddin Paşa, *a.g.e.*, I, 168.

İstanbul'a davet etmişti. Sultan onunla parlamento ve Kânûn-ı Esâsî konularını istişare ederek gerekli hazırlıklara girişmişti.⁵⁵

II. Abdülhamid, cülusu üzerine sadır olan Hatt-ı Hümayûn'da Devlet-i Aliyye'nin bulunduğu hal ve buhrana dikkat çekmiş bunun en önemli sebebi olarak şer-i şerifin ahkâmı üzerine tesis edilen kanun ve nizamların icra edilmemesini ve herkesin keyfi bir idare takip etmesini göstermişti. Bu sebeple lazım gelen tedbirlerin şer-i şerife muvafık bir şekilde tanzimi ve tesisi iktiza eden kanunların icrası için umumun itimadını kazanmış, memleketin ahvaline vakıf bir Meclis-i Umumi'nin teşkil edilmesinin lazım geldiğini ifade etmişti. Abdülhamid Han, gerekli hususların vekiller (bakanlar) arasında dikkatle incelenip müzakere edilmesinden sonra kendisine arz edilmesini istemişti.⁵⁶

Tanzimat'tan sonra devlet idaresinde gün geçtikçe ağırlığını hissettiren Bâbîâli hükümet erkânı ise şikayetçi olduğu padişah istibdadından kurtulmak için meşveret ve meşrutiyet usulünü bir fırsat olarak değerlendiren, kendisinin millet adına icrada bulunduğu iddiası ile siyâsî gücünü daha da arttırmanın yollarını arıyordu. Bu sebeple Said Halim Paşa (1864-1921), meşrutiyet taraftarlarının, oluşturulacak bir meclis yoluyla milletin idareye ortak olmasından çok kendi mevkilerini sağlamlaştırmaya çalıştıklarına dikkat çekerek şöyle der:

"O zamanki mücedditlerimiz bu esef verici idareyi değiştirip düzeltmek için o vakte kadar ihmal edilmiş hatta unutulmuş olan üçüncü bir unsurun, yani milletin işe karıştırılmasını yeterli gördüler. İşlerin gidişinin derhal değişmesi için Osmanlı milletine bir takım siyâsî hak ve hürriyetler verilmesini, yani Batı'dan alınan fikir ve ilhamlar üzerine kurulacak olan bir anayasanın tatbik edilmesini kâfi zannettiler... Onlar Kânûn-ı Esâsî gereği olarak kendilerine yüklenen vazifeleri milletin yerine getirmekteki aczi sayesinde bu hak ve hürriyetlerden daha birçok seneler milletin değil kendilerinin istifade edeceklerine kanaat getirmiş bulunuyorlardı. Şu halde mutlakîyet idaresinin temsilcilerinin hürriyet taraftarı olmalarının gerçek sebebi, taşıdıkları "devletin mümessili olma"

55 Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları* Sultan Abdülhamid, İstanbul 1999, s. 320.

56 A. Midhat Efendi, *Üss-i İnkılâp*, II, 229.

sıfatına bir de “hukukun ve milletin koruyucusu” sıfatını ilave etmekte. Böylece hükümdara karşı milleti kendilerine âlet ediyorlardı.”⁵⁷

Osmanlı'nın içindeki meşrutiyet taleplerinin yanında Hristiyan devletler de gayr-i müslimlere daha fazla hak ve hürriyet verilmesi hususunda Osmanlı hükümetine baskı yapıyordu. Onlar, meşrutiyet idaresi altında toplanacak mecliste gayr-i müslimlerin ve etnik kökenine göre bütün farklı kesimlerin temsil edilmesini talep edip, hazırlanacak Kânûn-ı Esâsî ile bunların kayıt altına alınmasını bekliyorlardı. Bâbîâli hükümetinde yer alan birçok devlet adamı ise hristiyanlara istedikleri hakları vererek onları tatmin edip, Osmanlı tebaası olarak kalacaklarını düşündüklerinden gayr-i müslimlerin müslümanlarla aynı haklara sahip olması için gayret sarf ediyorlardı.

Yeni Osmanlıların fikirlerinden etkilenerek meşrutiyete taraftar olan devlet adamlarının yanında, İslâmî ilimlerde temayüz etmiş birçok âlim de Kânûn-ı Esâsî'yi ve Meclis-i Meb'ûsân fikrini desteklediler ve bunların şeriata uygun olduğunu göstermek için büyük gayret sarf ettiler.⁵⁸ Ancak bu kimseler o devirde Avrupa devletleri ile Osmanlı'nın şartlarının farklı olduğunu göz ardı ediyorlardı. Meşrutiyet fikrinin geliştiği Avrupa devletlerinde yaşayan insanların hepsi hristiyan olup aynı millete mensup olduklarından bu ülkelerin etnik veya dinî farklılıklara göre parçalanma ihtimali söz konusu değildi. Halbuki Osmanlı'nın hâkim olduğu coğrafyanın bir kısmında mesela Balkanların bazı bölgelerinde müslüman nüfus azınlıktaydı.

Meşrutiyet tartışmaları esnasında ulemâdan ve siyaset adamlarından bazılarının bir meclis-i meb'ûsân teşkil edilmesinin millet-i hâkime olan ehl-i İslâm'ın hukukuna zarar vereceğinden bahsetmesi, bazılarının ise böyle bir şûra meclisinde gayr-i müslimlerin bulunmaması gerektiği yönünde fikir belirtmesi, dikkatleri İslâm'ın meşveret esasına çekmişti. Meşrutiyet fikrinin usûl-i meşveret şeklinde ifade edilmesi bu düşüncenin İslâm'daki meşveret ve şûra esası üzerine bina edilerek meşruiyet kazandırılmasına yönelikti.

57 Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, nşr. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul 1993, s. 5-7.

58 Kara, İsmail, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, İstanbul 1987, I, LVII.

B-İslâm'da Meşveret ve Şura

Danışmak, işaret almak, birinin reyini, görüşünü ve mütalaasını almak mânalarına gelen istişare kelimesi müşâvere, meşveret, şeklinde de kullanılmıştır.⁵⁹ Kur'an-ı Kerim'de Hz. Allah, Hz. Muhammed'e (s.a.v.) istişareyi emretmiş⁶⁰ ve işlerini istişare ile yapan toplulukları övmüştür.⁶¹ Hz. Muhammed, (s.a.v.) devrinde Medine'de yaşayan müslümanlar (Ensâr), bir iş yapmak istediği zaman aralarında istişare ederler, sonra da tatbik ederlerdi.⁶² Hz. Allah onların bu halini methederek şöyle buyurdu: *"Onlar, Rablerinin davetini kabul ederler ve namazı dosdoğru kırlarlar. Onların işleri kendi aralarında istişare ile dir..."*⁶³

Söz konusu âyette, Hz. Allah'ın Ensârın bazı güzel vasıflarını sayarken şûrayı; iman ve namazdan hemen sonra zikretmesi, daha sonra da zekatı içine alacak şekilde infaktan bahsetmesi şûra ve istişarenin İslâm'da ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.

Resûlullâh (s.a.v.), hakkında nas olmayan konuları mesela harp ile alakalı hususları ashâbıyla istişare etmiş, Bedir harbinde ordunun karar-gâhını sahabeyle yaptığı istişâreden sonra değiştirmişti. Fahr-i Kâinât Efendimiz (s.a.v.) Uhud savaşına çıkmadan önce aynı şekilde ashâbla konuyu görüşmüş ve istişarenin neticesine göre hareket etmişti. Uhud Harbi'nde birçok müslüman şehid olmasından dolayı "istişârenin neticesi zararlı oldu" gibi yanlış bir kanatın oluşmaması için Hz. Allah, istişareyi emrederek şöyle buyurmuştur:

"Sırf Allah'tan bir rahmet olarak sen (Hz. Muhammed) onlara karşı yumuşak davrandın. Eğer kaba ve katı yürekli olsaydın onlar senin etrafından dağılıp giderlerdi. Artık onları bağışla. Onlar için Allah'tan mağfiret

59 Firuzâbâdi, Ebû't-Tâhir, el-Okyânusü'l-basit fi tercemeti'l-Kâmûsi'l-muhîr trc. Âsim Efendi, İstanbul 1305, II, 402-403; Şemseddin Sami, Kâmus-ı Türki, İstanbul 1317, I, 100, Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân, Kahire 1959, IV, 249.

60 Âl-i İmran 3/159.

61 eş-Şûra 42/38.

62 Kurtubî, a.g.e., XVI, 36; Ebüssuûd Efendi, İrşâdü'l-akli's-selim ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm, Kahire 1980, V, 531.

63 eş-Şûra 42/38.

dile. İşte onlarla istişâre et. Bir kere azmettin mi, Allah'a tevekkül et. Muhakkak ki Allah, kendisine tevekkül edenleri sever."⁶⁴

Resûlullâh (s.a.v.) sahabeyle bazı konuları kendisi istişârede ettiği gibi meşveretin önemli bir esas olduğunu da müteaddit hadislerinde ifade edip istişârenin faydalarına dikkat çekmiş, istişâre edenin emniyette olacağını belirtmiştir.⁶⁵ Hadislerde istişârede bulunanın pişman ve mahzun olmayacağı, sadece kendi görüşüne göre hareket edenin ise saadete ulaşmatacağını açıklanmıştır.⁶⁶

Bir hadiste: "Sizin idarecileriniz hayırlınız, zenginleriniz cömerdiniz ve işleriniz şûra ile olduğu zaman Arz içinde bulundurduğu hayırlı şeyleri dışarı çıkarır. İdarecileriniz şerlileriniz, zenginleriniz cimrileriniz olup işleriniz kadınlara havale edildiği zaman Arz üstünde bulundurduğu sizin için hayırlı olan şeyleri içine alır"⁶⁷ buyrulmuştur.

Resûlullâh'ın (s.a.v.) istişâreye verdiği ehemmiyete binâen Hulefâ-yi Râşidîn döneminde de özellikle ilmi ile temayüz etmiş sahabe ile yapılan istişâreye göre hareket edilmiş,⁶⁸ bu sebeple Ebû Hureyre (r.a.) ashâp kadar istişâre eden bir topluluk görmediğini söylemiştir.⁶⁹

Resûlullâh'tan (s.a.v.) sonra kimin halife olacağı konusunda sarih bir nas olmayınca ashâb-ı kiram hilâfet gibi önemli bir konuyu istişâre ile halletmiş ve Hz. Ebû Bekir'in halife olmasına karar vermişlerdir.⁷⁰ Hz. Ömer ise konuyu daha da müşahhas hale getirmiş ve hilâfeti altı kişilik şûraya havale etmiştir.⁷¹ Hz. Ömer, halifenin istişâre ile o makama geçmesi gerektiğini ve bütün ümmeti alakadar eden bir konu olan hilâfette emr-i vaki yapılamayacağını beyan etmiştir.⁷² Hz. Ali de kendisinden halife olmasını isteyenlere bu yetkinin şûra ehline ve Bedir Ashâb'ına ait

64 Âl-i İmran 3/159.

65 İbn Hanbel, Müsned, V, 487; Ebû Dâvûd, "Edeb", 57; Tirmizî, "Züh'd", 39; İbn Mâce, "Edeb", 37.

66 Aclunî, İsmail b. Muhammed, Keşfü'l-hafa', Beyrut, ts., II, 185; Kurtubî, a.g.e., IV, 251.

67 Tirmizî, "Fiten", 78.

68 Buhârî, "İ'tisam", 13; Kurtubî, a.g.e., XVI, 37

69 Tirmizî, "Cihâd", 34.

70 Kurtubî, a.g.e., XVI, 37.

71 Buhârî, "Ahkâm", 43; Kurtubî, a.g.e., IV, 251.

72 İbn Hişâm, es-Siretü'n-nebeviyye, Beyrut 1992, II, 1073; Buhârî, "Hudâd", 31; İbn Hanbel, Müsned, I, 56.

olduğunu söyleyerek hilâfetin meşveretsiz halledilemeyeceğini ifade etmiştir.⁷³

İslâm'ın bu derece ehemmiyet verdiği şûranın faydalı olabilmesi için istişârede bazı hususlara dikkat edilmesi gerekir. İstişârenin nassın (âyet ve hadis) mevcut olmadığı mevzularda ve İslâm'ın genel kaideleri çerçevesinde yapılması konusunda âlimlerin ittifakı vardır.⁷⁴ Bir meselenin herkesle değil de o konuda ehil olan, tecrübesi bulunan kişilerle istişârenin yapılması önemlidir.⁷⁵ İslâm'ın ilk döneminde şûra meclisinin nasıl teşekkül edeceği veya kimlerden oluşacağına dair kesin kaideler konulmamakla beraber bazı esaslarının bulunduğu anlaşılmaktadır.

Şûradan istenilen neticenin alınması için şûra ehlinin İslâm'ın prensiplerine göre hareket etmesi, faziletli ve takva sahibi, insanlardan oluşması gerekir. İstişâre, bir meselenin devamlı tartışma konusu olarak gündemde tutulması değildir. Bu itibarla bir meselenin günlerce tartışılarak bazı zararlara sebebiyet vermesi, ümmetin birliğini bozmaya kadar varacak şekilde görüşme ve tartışmaların uzatılması istişârenin mânasına uymaz.

Demokrasi denilen sistemle yönetilen birçok ülkede şûraya benzer kurumlar olmakla beraber; İslâmi değerlerin bazısından mahrum olduğu için her zaman istenilen neticenin alınması mümkün olmamaktadır. Dolayısıyla demokratik düzenlerde de bir danışmadan bahsetmek mümkün ise de gerek şûrayı oluşturan insanların vasıfları gerekse kararların alınması ve uygulanması açısından İslâm'daki istişâreyle birçok noktadan ayrılmaktadır.

Sadece çoğunluğun kararının kanun olduğu ve çoğunluk kuvvetinin sadece sayı çoğunluğundan ibaret bulunduğu bir hüküm, her zaman hakkı ve adaleti göstermeyebilir. Sayı çoğunluğuna dayanan ve bu çoğunluğun bazen sunî bir takım âmillerle yönlendirilebilen kalabalıklardan teşekkül etmesi ve verilen kararlarda haktan ve hikmetten çok

73 İbn Kuteybe, el-İmâme ve's-siyâse, nşr. Tâha Muhammed ez-Zeynî, Kahire 1967, I, 47; Heysemî, Ahmed İbn Hacer, el-Mekki, Savâiku'l-muhrika fi'r-reddi alâ ehli'l-bida' ve'z-zendeka, nşr. Abdulvahhâb Abdüllatif, İstanbul 1984. s. 116.

74 er-Râzi, Fahreddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer, Mefâtihu'l-gayb (Tefsiru'l-Kebir), Beyrut ts, IX, 67.

75 Mâverdi, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Hatib, el-Ahkâmü's-sultâniyye, Beyrut 1990, s. 273-275.

hislerin veya şahsi menfaatlerin etkili olduğu bir değer ve hükmün hakaniyetinden bahsetmek oldukça zordur. Bu farklılığın dikkate alınmaması İslâm'ın evrenselliğinin ve her asra hitap eden nizamının basite indirilmesine ve çeşitli karışıklılara sebep olabilir.

C-Meclis-i Meb'ûsân

II. Abdülhamid'in tahta çıkışında yayınladığı Hatt-ı Hümayûn'da belirttiği şekilde devletin içinde bulunduğu buhranın birçok sebebi olduğu halde Midhat Paşa ve arkadaşlarının meşrutiyet ve Kânûn-ı Esâsî'ye büyük ümitler bağlaması bu husustaki çalışmaları hızlandırmıştı.

II. Abdülhamid Han, Kânûn-ı Esâsî'nin ilanı için gönderdiği Hatt-ı Hümayûn'da "ferd-i vahid veya efrâd-ı kalîlenin (tek kişi veya birkaç kişinin) tahakküm-i müstebidânesinden neşet eden suiistimallerin" ortadan kaldırılmasının önemini belirtmişti. Sultan, Osmanlı terkiibini oluşturan muhtelif milletlerin hak ve menfaatlerinin gözetilerek, hak, adalet ve müsavâtтан istisnasız istifade etmeleri gerektiğinin dikkat çekmişti. II. Abdülhamid Hatt-ı Hümayûn'un devamında asrın ortaya çıkardığı ihtiyaçlar istikametinde kanunların ve umumi maslahatların "kaide-i meşrua-i meşveret ve meşrutiyete" bağlanarak bir Meclis-i Umumi'nin teşkilinin lüzumlu olduğunu tahta geçerken beyan ettiğini hatırlatmıştı.⁷⁶ Bir Meclis-i Umumi'nin kurulmasını ve şartlarını da ihtiva eden Kânûn-ı Esâsî'nin yürürlüğe konulmasından sonra meclisin teşkil edilmesi için faaliyete başlanmıştı.

Kânûn-ı Esâsî'nin altmış beşinci maddesine göre Osmanlı tebası olan her elli bin erkek nüfusa karşılık bir mebusun seçilmesi gerekiyordu. Meclis-i Umûmî'de 71 müslüman 44 hıristiyan ve 4 yahudi⁷⁷ olmak üzere 120 civarında milletvekili yer almıştı.⁷⁸ On ayrı milletten oluşan ve on dört farklı dilin konuşulduğu Meclis-i Meb'ûsân'ın yanında

76 A. Midhat Efendi, *Üss-i İnkılâp*, II, 174.

77 Alan Palmer, *The Decline And Fall Of Ottoman Empire*, London 1993, s. 149.

78 Niyazi Berkes, bunların 69'unun müslüman, 46'sının hıristiyan ve yahudi olduğunu belirtmektedir. (*Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 336.)

üyeleri padişah tarafından tayin edilen ve 21 müslüman 5'i gayr-i müs-lim⁷⁹ olan bir de Meclis-i Âyan bulunmaktaydı.⁸⁰

İki devre çalışma yapan (19 Mart 1877-28 Haziran 1877 ve 13 Aralık 1877-14 Şubat 1878) Meclis-i Umûmî'de Kânûn-ı Esâsî'de yer aldığı şekilde her elli bin erkek için bir mebusun bulunması şartına riayet edilmemişti. Meclisin ilk döneminde 18.750 yahudiye bir mebus düşerken, 107.550 hristiyanı bir mebusun düştüğü dikkat alındığında yahudiler hristiyanlara oranla yaklaşık olarak altı kat fazla temsil edildiği anlaşılır. 133.367 müslümana karşı bir mebusun bulunduğunu düşündüğümüzde ise müslümanların hâkim millet olduğu bir devletin meclisinde temsil oranının oldukça düşük kaldığı anlaşılır. Ayrıca Mecliste bölgeler arası farklılık da dikkat çekiciydi. Devletin Avrupa kısmında yaşayan 88.882 erkeğe bir mebus düşerken Asya'da bulunan kısmından ancak bunun iki kadar 162.148 erkek nüfusu için bir mebus bulunmaktaydı.⁸¹

19 Mart 1877 tarihinde Dolmabahçe Sarayı'nda Mabeyn-i Hümayun'daki Divan Dairesi'nde tanzim edilen Meclis-i Umûmî'nin açılış merasimine Osmanlı Devlet erkânı ve azınlık liderleri ile büyük devletlerin sefirleri de katılmıştı. II. Abdülhamid, Meclis-i Umûmî'nin açılışını yapmak üzere divana teşriflerinde alkışlarla karşılanmış, nutk-ı hümayûn Sadrazam Ethem Paşa eliyle Başkâtip Said Paşa'ya verilerek onun tarafından okunmuştu.⁸²

II. Abdülhamid, nutk-ı hümayûn'a "Devlet-i Aliyye'mizde birinci defa olarak içtima eden Meclis-i Umumi'yi küşad etmekle beyan-ı memnuniyet ederim" diye başlamıştı. II. Abdülhamid Han, devlet ve milletlerin ancak adalete riayetle terakki edebileceklerine dikkat çekerek, Devlet-i Aliyye'nin zuhurundan itibaren kudret ve kuvvetinin âleme yayılmasında adaletle hükmetmesinden ve tebaasının her sınıfının hak ve menfaatine riayet olunmasından meydana geldiğini belirtmişti. Sultan konuşmasında Tanzimat'tan itibaren yapılan ıslahatın önemine dikkat çekmiş ve "Şimdiye kadar kudret ve miknetin âlem-i müştehiri olan Osmanlı

79 Palmer, *a.g.e.* s.149.

80 Ahmed Midhat Efendi, Meclis-i Âyan üyelerinin 30'dan fazla, milletvekillerinin ise 120 kadar olduğunu belirtmektedir. (*Üss-i İnkılâp*, II, 184).

81 Aydın, M. Akif, DİA. "Kânûn-ı Esâsî", XXIV, 330.

82 A. Midhat Efendi, *Üss-i İnkılâp*, II, 183.

namının kaffe-i tebaamız beyninde mevcut olacak menafi-i mütekâfile-nin dahi devam-ı muhafazasına şamil olacağını ümit ederim”⁸³ demişti.

Meclis büyük ümitlerle açılmasına rağmen çalışmalarda özellikle meclisin kozmopolit yapısından kaynaklanan sebeplerden dolayı mebuslar arasında büyük ihtilaflar çıkmış ve kendisinden beklenen vazifeyi yerine getirmekte gerekli başarıyı göstermemişti.

Meclis başkanı Ahmed Vefik Paşa'nın sık sık mebusları azarladığı müzakerelerde sert tartışmalar oluyordu. Padişahın açış nutkuna verilecek cevapta müslüman ve hristiyan mebuslar arasında anlaşmazlık meydana gelmişti. Rusya'ya karşı mücadele etmek konusunda ise müslüman ve gayr-i müslim farkı olmaksızın mebuslar arasında bir beraberliğin olduğu görülmektedir. Özellikle gayr-i müslim mebuslar, “Rus harbine din ve mezhep kavgası namı vermeden “hıfz-ı vatan muharebesi” demeli ve cümlemiz birbirimize sarılmalıyız” diyerek⁸⁴ savaşı desteklemişlerse de daha sonra müslüman mebuslar bu savaşın “gazay-ı ekber” ve “cihad-ı mukaddes” olarak ilan edilmesini isteyince Hristiyan üyeler buna itiraz etmişlerdi. Müslüman üyelerin oyları ile teklif kabul edilmiş⁸⁵ olsa da tamamen İslâmî esaslar üzerine bina edilen ve asırlardır bu uğurda cihad eden bir milletin fertlerinin temel değerlerinden vaz geçmesi mümkün değildi. Bu itibarla müslümanların hâkim millet olmasına rağmen içlerine ayrılık ateşinin düştüğü değişik milletlerin yaşadığı bir imparatorluğun meclisinde farklı unsurlar arasında menfaat ve görüş birliğini sağlamak kolay değildi.

Meclis-i Meb'ûsân'da müzakereler esnasında gayr-i müslim mebusların yaptığı konuşmalardan anlaşılmıştı ki; rengârenk ırklar, diller ve türlü türlü milliyetlerden mürekkep iğreti bir mozaik haline gelmiş olan Osmanlı İmparatorluğu, Batı tarzında bir meşrutiyete tahammül edebilecek güçte değildi.⁸⁶

Meclis-i Meb'ûsân müzakerelerinde mebusların bazısı, devlet idaresinin usul ve esaslarından uzak konuşmalar yapıyor bir diğer ifade ile

83 Konuşmanın tamamı için bkz: A. Midhat Efendi, *Üss-i İnkılâp*, II, 316 vd.

84 M. Celaledin Paşa, *a.g.e.*, I, 239.

85 Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 336.

86 Danişmend, *a.g.e.* IV, 310.

birçoğu aklına geleni konuşuyordu. Sultan II. Abdülhamid'in de bulunduğu bir müzakere esnasında Astarıcılar Kethudası Ahmed Efendi padişahı Rus Savaşı konusunda itham eden ağır sözlerde bulunmuştu.⁸⁷ Ahmed Efendi'nin sanki harp hareketini mebusların idare etmesi gerektiği gibi bir tavır sergilemesine rağmen mağlubiyetten dolayı Meclis-i Meb'ûsân'ın hiç bir mesuliyetinin olmadığını söylemesi ve bazı mebusların ona cevap vermesiyle tartışmalar büyümüş ve Meclis karışmıştı. Sultan II. Abdülhamid âdet olmadığı halde Mecliste şahsı hakkında yapılan ithamlara cevap vermek zorunda kalıp daha sonra meclisten ayrılmıştı.⁸⁸

Meşrutiyet, yalnız mecliste değil meclis haricinde de gayr-i müslim milletler arasında ayrılık ve istiklal cereyanlarını körüklemiş,⁸⁹ Osmanlı Devleti'ne ve Türk hâkimiyetine karşı çıkan millî komiteler kurularak isyanların çıkmasını cesaretlendirmişti.

Avrupa ve Osmanlı'yı iyi tanımanın verdiği avantajla Hayreddin Paşa; "(Avrupa'da) Aynı ırka mensup kitleyi, hanedanı değiştirmek gibi girişimleri olabileceği mülahazasıyla özgürlükten mahrum etmek caiz oluyorsa, böylesine tehditlerin başka bir ırktan geldiği durumlarda daha da caizdir. Dahası Osmanlı Devleti'nin tebeası çeşitli ırklara mensuptur, farklı dinleri, dilleri ve âdetleri vardır. Çoğunluğu devlet dili olan Türkçeyi bilmedikleri gibi, birbirlerinin dillerini de bilmezler. Dolayısıyla her bir millettten oluşacak bir mecliste kendi aralarında müzakerede bulunmaları zor olacaktır. Bazılarına özgürlük tanıyıp bazılarına tanımamak kargaşa çıkaracağından bu da kolay olmayacaktır" diyerek özgürlük taleplerinin önündeki mazurlara dikkat çeker. Hayreddin Paşa, devletin ileri gelen adamlarının Osmanlı'da meclisin kurulmasında gösterdiği tereddütleri haklı bulur ve bu konuda kimsenin kınanamayacağını belirtir.⁹⁰

Meşrutiyetle birlikte Ermeni mekteplerinde ve tiyatrolarda millî ihtilal ve istiklal manzumeleri terennüm edilmeye başlamıştı. Rus ordusunun İstanbul kapılarına gelip dayanmasını fırsat bilen Ermeni patriği Nerses Grandük, Rus komutan Nicolas'ı Yeşilköy'de ziyaret ederek Doğu

87 Said Paşa, *Hatırât*, Dersaadet 1328, I, 207.

88 M. Celaleddin Paşa, *a.g.e.*, III, 71.

89 Şeyhülislam Cemaleddin Efendi'nin *Hatırât-ı Siyâsîyesi*, Dersaadet 1336, s. 16-7.

90 Hayreddin Paşa, *En Emin Yol*, s. 101, 1401-2

Anadolu'da müstakil veyahut Rus kontrolünde bir Ermeni devleti kurulmasını istemiş ve bu maksatla Avrupa'ya bir heyet göndermişti.

Arnavutlar da bir ihtilal cemiyeti kurarak isyan çıkarmışlar hatta Arnavutluğun bir kısmında idareyi ellerine almışlardı. Ülkede bu ihtilal ve karışıklıklar olurken Meclis'te bulunan hristiyan mebusların her biri, mensubu oldukları milletlere daha fazla hak ve menfaat temin etme yarışına girmişlerdi.⁹¹

Bir millete özgürlük bahşederken o milletin fertlerinin hepsinin bir gaye birliğinde olması gerektiğini belirten Hayreddin Paşa, ülkedeki gayr-i müslimlerin farklı gayeler içinde olmalarından dolayı onlara her türlü özgürlüğü tanımanın sakıncalarına dikkat çekmişti. Hayreddin Paşa, "Özgürlüklerin şartları arasında siyasî hak eşitliği vardır ve bu herkesin en yüksek idari mevkilere ulaşmasını da içerir. Ancak bu *özgürlüğü bahşetmenin önemli şartlarında birisi, bütün tebaanın ülkenin çıkarlarını ve devlet hâkimiyetinin pekiştirilmesi konularında hem fikir olmalarıdır*"⁹² diyerek azınlıkların tanınan özgürlükleri ayrılıkçı fikirleri istikametinde kullandıklarına işaret eder.

Mebusların kendi aralarında uzlaşma yoluna gitmeyip zıtlaşmaları, müzakereler sırasında bazı mebusların kendi fikrini ortaya koymaktan çok hükümetin icraatlarını tenkit etmesinin neticesinde bakanlar ile mebuslar arasındaki tartışmaların büyümesi Meclise itibar kaybettirmişti.

Mebuslar geldikleri bölge ahalisinin vekilleri olmaları itibariyle efkâr-ı umumiye en fazla onlara tesir ediyordu. Nitekim Osmanlı Ordusu, Ruslar karşısında başarı gösteremeyince mebuslar, gelecek korkusu ile hareket ederek harbin idaresi konusunda hükümete güvenmedikleri belirtmişlerdi. Bakanlarla mebuslar arasında büyük anlaşmazlıklar vuku bulduğundan padişah hükümette değişiklik yapmıştı. Milletın birlik ve beraberliğe en fazla ihtiyacının olduğu bir devrede, devletin en yetkili kurumlarının birbirine düşmesi devletin selameti açısından tehlikeli bir durumdu. Bu itibarla Mahmud Celaleddin Paşa meşrutiyetle idare

91 Danişmend, a.g.e., IV, 310.

92 Hayreddin Paşa, a.g.e., s. 140.

edilen ülkelerde harp gibi tehlikeli zamanlarda meclislerin tatil edildiğine işaret etmişti.⁹³

Halkın dikkati ise daha çok Rus harbine çevrildiğinden meşrutiyet ve meclis onları pek ilgilendirmiyordu. Milletin hazırlıklı olmadığı hatta gelmesinde bir tesirinin bulunmadığı bir meşrutiyet ve meclisin insanlar yanında itibar kazanması için uzun zamana ihtiyaç vardı.

Hayatında ilk defa sandığa gidip, oy kullanacak bir milletin fertlerinin her birinin farklı farklı endişeleri vardı. Seçimler yapılırken birçok insanın ellerine pusulalarını verip seçim sandıklarına gönderilmesinde sıkıntı çekildiğini belirten Osmanlı'nın son vakanüvisi Abdurrahman Şeref Efendi (1853-1925), oyunu kullanmaya gidecek olan bir kimsenin kendisine "Efendi oğlum ev vergisinden borcum var; sakın bu yüzden benden onu istemesinler" diyerek seçim sandığına gitmekten korktuğunu ifade eder. Üsküdar'da bir dergâhta kendi haline yaşayan ve ibadetle meşgul olan bir şeyh mebusluk için aday gösterilince Abdurrahman Şeref Efendi, tanıdığı seçmenlere "Şeyh efendinin elini öpelim, hayır duasını alalım, fakat dünya işini dünyadan vaz geçmiş, bir kenara çekilmiş adama bırakmayalım" demişti.⁹⁴

Said Halim Paşa da Kânûn-ı Esâsî'nin ilan edildiği dönemde Osmanlı cemiyetinin bu derece siyasi hak ve hürriyetlere sahip olmasını gayr-i tabii bulmakta ve halkın buna hazırlıklı olmamasını şöyle ifade etmektedir:

"Eğer seçimler tabii şekilde cereyan etmiş ve seçmenler kendi vekillerini seçmek hususunda serbest bırakılarak, şahsî temayüllerine uymuş bulunsalardı; Osmanlı Meclis-i Meb'ûsân'ı, ağalar, beyler, şeyhler, papazlar veya bunların temsilcilerinden meydana gelmiş garip bir meclis manzarasını gösterecekti."⁹⁵

II. Abdülhamid, ülkenin içinde bulunduğu şartlardan ve ahvalin fevkalâdeliğinden bahsederek ve Kânûn-ı Esâsî'nin kendisine verdiği salahi-yete dayanarak 13 Şubat 1878 tarihinde Meclis-i Meb'ûsân'ı tatil ederek ülkeyi dağılmaya götürecek hareketleri önlemeye çalışmıştı. II. Abdülhamid Han Meclis'in tatil edilmesinin sebebini şöyle açıklamıştı:

93 M. Celaleddin Paşa, *a.g.e.*, III, 23.

94 A.Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri*, s. 168.

95 Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, s. 19

“Bidâyet-i cülusta Kânûn-ı Esâsî’yi “milletin henüz kabiliyeti olmadığı” ihtar edenlere rağmen kendim ilan etmiştim. Muahharen Rusya Muharebesi zuhur etti. Esna-i harpte talebe-i umum mebuâsâna müracaatla mütalebe-i gayr-i münasibede bulundular. Bu hal ile Meclis’in devamı devletçe dâiy-i mahzurât olacağını anladığımdan Kanun bana bahsettiği salahiye binaen suret-i mevakkatede tatile mecbur oldum.”⁹⁶

Sultan II. Abdülhamid Han, Tahsin Paşa’ya mevzu ile alakalı şunları söylemişti; “1877 meclisinden hasıl ettiğim tecrübeye göre Meclis-i Meb’ûsân faydalı bir şeydir. Fakat parti mücadeleleri iyi bir şey değildir. Bir meseleyi akıl, mantık, edep ve terbiye, ilim ve fen noktasından müzakere ve müşavere etmek başka şeydir. Şahsi husumet ve emellerle partizanlık etmek başkadır. Birincisi faydalı ikincisi fena ve zararlıdır. Hususiyetle, muhtelif emeller ve fikirler besleyen unsurların içtima ettikleri yerlerdeki fırka münazaralarından memlekete daima zarar gelir”.⁹⁷

Sultan II. Abdülhamid Han, kızı Ayşe Osmanoğlu’na ise “Biliyorsunuz ki ilk meşrutiyeti ben ilan etmiştim ve daima meşrutiyet taraftarı olarak kaldım. Lakin biz Japonlar gibi millet-i vahide değiliz. Muhtelif unsurlardan müteşekkil olan İmparatorluğumuzda yıkılma tehlikesi bizi çok korkutmuştu. Bu sebepten bir zaman içinde kaldırmaya lüzum görüldü” diyerek verdiği kararın sebeplerini açıklamıştır.⁹⁸

Meclis’in tatil edilmesinden beş yıl sonra II. Abdülhamid Han Avrupalı bir gazeteciye konuyla alakalı olarak “Halk beni özgürlüğün karşısında gösterirken yanılıyor. Bir ülkenin çağın gerisinde kalmaması gerektiğini biliyorum, ama alışık olunmayan bir özgürlüğün aşırısı, hiç özgürlük olmaması kadar tehlikelidir”⁹⁹ diyerek Osmanlı’da halk ve aydınların hür ve serbestlik ortamına hazır olmadıklarına dikkat çekmiş ve bunun ülke için tehlikeli olduğunu ifade etmişti.

Almanya İmparatoruna nişan götüren Ali Nizami Paşa’ya Prens Bismarck şöyle demişti: “Siz iyi ettiniz de parlamentoyu bertaraf ettiniz. Çünkü bir devlet tek millettten mürekkep olmadıkça onun parlamentosunun

96 Şeyhülislam Cemaleddin Efendi’nin *Hatırat-ı Siyâsîyesi*, s. 6.

97 Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları*, s. 320.

98 Osmanoğlu, Ayşe, *Babam Sultan Abdülhamid*, İstanbul 1984, s. 136.

99 Davinson, Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform, 1856-1876, s. 421.

faydasından ziyade zararı olur.” İsmail Hami Danişmend bu sözü naklettikten sonra “Meclis-i Meb’ûsân devam etmiş olsaydı Osmanlı İmparatorluğu yirminci asrı idrak etmeyip on dokuzuncu asrın sonlarında yıkılıp giderdi. II. Meşrutiyet’in on senelik kanlı ve hazin tarihi bu acı hakikatin en büyük delilidir. İşte bundan dolayı meseleyi yalnız Sultan Abdülhamid’in müstebitliği ile izah edivermek doğru değildir” diyerek Meclisin ve Meşrutiyetin o günün şartlarında Osmanlı’nın yararına olmadığını belirtmiştir.¹⁰⁰

Sultan II. Abdülhamid Han, hilâfet makamından hal’ edildikten sonra Selanik’te bir nevi sürgün hayatı yaşarken Fethi Bey’e (Okyar); “Siz de belki benim meşrutiyet aleyhinde olduğumu zannedeceksiniz. Hayır. Ben meşrutiyete karşı değilim. Fakat ben otuz üç sene bu memleketin başındaki bir insan olarak, mensubu olmakla iftihar ettiğim Türk milleti ile Türklerin aslî unsur olduğu devletin hudutları içinde yaşayan müslüman olsun, olmasın Türk olmayan unsurların hakiki vaziyetlerini bilmekte idim. ...Birçok yerde Türkler ve umumiyetle müslümanlar mücerret sayı olarak ekseriyettir. Daha az sayıda olsalar da hıristiyanlar ve museviler hayati kıymetler ve imkanlar itibariyle İslâm halkının kat kat üzerindedir. Bunu bu kadar açık ifade etmek benim için elbette acıdır ve elem vericidir, fakat hakikattir”¹⁰¹ diyerek o devirde Osmanlı’nın siyasi ahvalinin meşrutiyete münasip olmadığını ifade etmişti.

D-Kânûn-ı Esâsî

II. Abdülhamid’in iradesi üzerine Kânûn-ı Esâsî’yi hazırlamak üzere hususi bir encümen teşkil edildi. Encümen, on altı mülkiye memuru, on âlim, iki ferik (korgeneral) ve üç tane hıristiyan müsteşardan teşekkül etmişti.¹⁰² Bunların arasında Server Paşa, Seyfettin Efendi, Namık Kemal, Ziya Paşa gibi müslümanların yanında Çamiç Ohannes ve Odyan Efendi gibi gayr-i müslimler de bulunmaktaydı.¹⁰³ Komisyon vakit geçirmeden Osmanlı Devleti’ne bir Kânûn-ı Esâsî hazırlamak için çalışmalarına başladı.

100 Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV, 311.

101 Okyar, Fethi, *Üç Devirde Bir Adam*, İstanbul 1980, s. 104-5.

102 Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimat*, s. 349.

103 A. Şeref Efendi, *a.g.e.*, s. 158.

Kendi menfaatleri açısından padişahın salâhiyetinin sınırlandırılmasını ve ıslahât adı altında gayr-i müslimlere daha fazla haklar verilmesini isteyen Fransa ve İngiltere, özellikle Jön Türkleri bu konuda yönlendirmişlerdi. 1867-1877 arasında İstanbul'da görev yapan İngiltere Sefiri Henry Elliot, Midhat Paşa'yı bu konuda tahrik ve teşvik ettiğini şöyle ifade eder:

"Padişah ile vükelanın ittihaz ettikleri mesleğe dikkat ve nezaret ederek icab-ı halinde onları istedikleri icraattan men edip, irâe-i tarik edecek (yol gösterecek) bir meclis teşekkül etmedikçe ıslah nevinden müessir hiç bir icraat vuku bulmayacağını da iyi biliyordum. Bu itibarla Midhat Paşa'nın padişah ile vükelayı zapt etmek maksadıyla bazı teşebbüsâtta bulunduğunu haber aldığımında memnun olarak müşârün ileyhi (Midhat Paşa'yı) elden geldiği kadar tahrik ve teşvikten geri durmamış idim."¹⁰⁴

Mithat Paşa'nın on dokuzuncu yüzyıl Avrupa'sında yaşayan birçok kişi gibi laikleşmeye meyilli olduğu ifade edilmişti. Nitekim 1867 yılında Alman yazar Ritter Von Sax'a "halk kırk elli yıl içinde kilise ya da cami değil, sadece okullar ve insanî kurumlar yapacaktır"¹⁰⁵ demesine bakıldığında onun materyalist ve pozitivist düşüncenin oldukça etkisi altında kaldığı görülür. Bu itibarla Kânûn-ı Esâsî için hazırlanan birçok taslağın arasında Midhat Paşa'nın teklifi oldukça dikkat çekiciydi. Engelhardt, Midhat Paşa'nın lâyihası hususunda şu tespitlerde bulunur;

"Temin olunduğuna göre Midhat Paşa, kendi lâyihasında "*devletin devlet olmak itibarıyla dini yoktur*" kaide-i esâsiyesini kabul etmiş, mamefih padişahın müslüman tebaa-i Osmâniyye için hilâfet sıfatını muhafaza etmişti. Bu ise hükümette kuvve-i ruhaniye ile kuvve-i cismaniye'nin tefriki mümkün olduğunu bilâ tereddüt ilan etmek ve ıslahât-ı maziye'nin muvaffakiyetle neticelenmesine başlıca sebep olduğu bihakkın iddia edilebilen "sıfat-ı ruhaniyeti haiz hükümet" usûlüne hitam vermek demektir."¹⁰⁶

Engelhardt'ın ifadelerine göre Midhat Paşa bütün din ve mezheplere müsavi ve müşterek haklar vermek için devletin dininin bulunmadığını söylemesi bazı cihetten bir laiklik talebi şeklinde anlaşılabilir. Ancak Midhat Paşa'nın aynı zamanda müslümanlar üzerinde halifenin haklarını

104 İnal, *Son Sadrazamlar*, I. 343.

105 Davinson, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876*, s. 152.

106 Engelhardt, *a.g.e.*, s. 353.

muhafaza etmek istemesine baktığımızda böyle bir talebin iyice düşünülmeden ve o devirde Osmanlı'da uygulama imkanının olup olmadığına bakılmadan ortaya atıldığını görürüz. Zira İslâm âlimlerinin belirttiği gibi; halifenin, müslümanların din ve dünya işlerinin idare edilmesinde Hz. Muhammed'in (s.a.v.) vekili olduğunu dikkate alındığında böyle bir ayırımın mümkün olmadığı anlaşılır. Bu itibarla halifenin vazifelerini Batı'da olduğu gibi ruhanî ve cismanî olarak ayırmak ve cismani olanların dinî esaslar dikkate alınmadan başka bir makam tarafından idare edilmesini söylemek İslâm açısından isabetli olmaz.¹⁰⁷

Engelhardt, Osmanlı'nın hayatını devam ettirme gücünden mahrum olmadığını Avrupa'ya ispat etmek ve Osmanlı hükümetinin yabancı devletleri işi karıştırmadan kendi meselesini halledebilme imkanına sahip olduğunu göstererek gerileyen itibarını yükseltmek maksadıyla Kânûn-ı Esâsî'yi ve meşrutiyeti ilan ettiğine dikkat çeker.¹⁰⁸

Kânûn-ı Esâsî'nin ilan edilerek meşrutiyete geçmekte acele edilmesinin en önemli sebeplerinden birisi büyük devletler arasında yalnız kalan Osmanlı'nın özellikle Rusya'nın baskıları karşısında hıristiyanlara bir takım haklar vererek Batı komuoyununda itibar kazanmasına yönelikti. Nitekim Kânûn-ı Esâsî'nin ilan edildiği tarihte (23 Aralık 1876) yukarda bahsettiğimiz şekilde İstanbul'da Tersane Konferansı toplanmış büyük devletler Rusya'nın Osmanlı'ya kabul ettirmeye çalıştığı teklifi görüşmeye başlamışlardı.¹⁰⁹

Midhat Paşa'nın Avrupa Kânûn-ı Esâsîlerini yeterince tetkik etmemesinden kaynaklandığı anlaşılan tekliflerin arasında Osmanlı Devleti'nde yaşayan bütün milletlere kendi dillerinde öğrenme ve öğretme muhtariyeti de bulunmaktaydı. Ancak bu madde II. Abdülhamid'in itirazlarıyla çıkarılmış ve 18. madde "Tebaa-i Osmaniye'nin devlet hizmetlerinde istihdam olunması için devletin resmi lisanı olan Türkçeyi bilmeleri şarttır"¹¹⁰ şeklinde tanzim edilmişti.

107 Geniş bilgi için bkz: Gümüsoğlu, İslam'da İmamet ve Hilâfet, s. 299, vd.

108 Engelhardt, *a.g.e.*, s. 348.

109 M. Celaleddin Paşa, *a.g.e.*, I, 225.

110 A. Midhat Efendi, *Üss-i İnkılâp*, II, 293.

Kânûn-ı Esâsî'nin on birinci maddesinde "Devlet-i Osmaniye'nin dini, din-i İslâm'dır" denilerek devletin dininin İslâm olduğu açıkça belirtilmiştir. Aynı maddede bu esasın korunmasıyla beraber asayiş ve umumî âdaba riayet etmek şartıyla Osmanlı ülkesinde maruf olan bilcümle dinlerin serbestçe icra edilmesi ve muhtelif cemaatlara verilen mezhep imtiyazlarının devletin himayesinde olduğu da açıkça yer almıştır.

Midhat Paşa'nın Kânûn-ı Esâsî taslağı, Osmanlı Devleti'nin siyasi şartlarına göre hazırlanmayıp Avrupa'dan tercüme edilmişti. Buitibarla müzakereler esnasında Cevdet Paşa bu duruma muhalefet ediyor ve bu şekliyle kabul edilmesi durumunda "Osmanlı'nın dinden çıktı diye yıkılacağını" ifade ediyordu. Cevdet Paşa'nın gayretleriyle Kânûn-ı Esâsî taslağı Şeyhülislamlığa havale edilince orada şer-i şerife aykırı olmayacak bir kısım tashihler yapılmış¹¹¹ ise de Midhat Paşa'nın ilan ettiği Kânûn-ı Esâsî'de Meclis-i vükelâda icra olunan bazı tashihler bile dikkate alınmamıştı.¹¹² Kânûn-ı Esâsî'nin bazı maddelerinde Midhat Paşa ile Cevdet Paşa başta olmak üzere bazı devlet erkânı arasında ihtilaf meydana gelmiş, hatta Midhat Paşa, Kânûn-ı Esâsî'nin müzakeresi esnasında sadareten istifa etmekle tehdit etmişti.

Midhat Paşa'nın oğlu Ali Haydar Midhat'ın anlattıklarına göre Cevdet Paşa V. Murad'ın akli dengesini kaybetmiş olmasını dikkate alarak: "Mademki makam-ı muallây-ı saltanata akıllı bir padişah gelmiştir, o halde Kânûn-ı Esâsî'nin ilanına lüzum kalmamıştır" demişti. Bunun üzerine Midhat Paşa, Kânûn-ı Esâsî'yi ilan etmek için Sultan Abdülaziz'in hal' edildiğini itiraf ettikten sonra "Eğer diğer vükela da Mahmud ve Cevdet Paşa'ların fikrini kabul ediyor ve Kânûn-ı Esâsî'nin ilanını kabulde tereddüt ediyorlarsa, hemen sadareten istifa edeceğim"¹¹³ diyerek sert bir lisanla karşı görüşleri susturmaya çalışmıştı.

Cevdet Paşa ise Kânûn-ı Esâsî'nin hazırlanması esnasında bazı maddelerde Midhat Paşa ile aralarında ihtilafın olduğunu ve bu hususta mücadele ettiklerini ifade eder. Meclis-i vükelâda ekseriyetin görüşleri istikametinde bazı maddelerin tashih edildiğini belirten Cevdet Paşa, sadrazam

111 Akgündüz, Ahmed, "Ahmet Cevdet Paşa ve Kanunlaştırma Hareketleri", Ahmet Cevdet Paşa Sempozyum: 9-11 Haziran 1995, Ankara 1997, s. 340,

112 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, IV, 168

113 Midhat Paşa, *Tabsıra-i İbret*, nşr. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul 1997, I, 210, dipnot.

Rüştü Paşa'nın da Midhat Paşa'nın fikirlerine karşı olduğu halde İngilizlerin tesiriyle ona bir şey demeyip kendilerini ileri sürdüğünü söyleyerek¹¹⁴ Midhat Paşa'nın İngiltere ile olan sıkı ilişkisine de dikkat çeker.

Kânûn-ı Esâsî, içeride siyasî ve fikrî bir bunalım, dışarıda ise Osmanlı'yı köşeye sıkıştırarak isteklerini devlete kabul ettirmeye çalışan büyük devletlerin baskısını yoğunlaştırdığı ve Rusya ile savaşın eşğine gelindiği bir ortamda ilan edildi. II. Abdülhamid, Kânûn-ı Esâsî'nin ilanı esnasında sadrazam Midhat Paşa'ya gönderdiği Hatt-ı Hümayûn'da "uzun zamandan beri devletin gücünde meydan gelen gerilemenin haricî gailelerden çok dâhilde; idari işlerde doğru yoldan ayrılmaktan ve tebaanın tabi oldukları hükümete emniyetlerinin zayıflamasından neşet ettiğini" belirtmişti.

II. Abdülhamid, Kânûn-ı Esâsî'de "bakanların ve devlet memurlarının mesuliyet ve salahiyetleri ile Meclis-i Umumi gibi resmi kurumların kuruluş ve işleyişlerine dair usul ve esasların yer aldığına" dikkat çekmişti. Sultan bu usûl ve esasların şer-i şerife ve Osmanlı milletinin kabiliyet ve ihtiyaçlarına uygun olduğunu belirtip, Memâlik-i Osmaniye'nin her tarafında düstur'ul-amel olmasını istemişti.¹¹⁵

Said Halim Paşa da Kânûn-ı Esâsî'nin Osmanlı'nın bünyesine uygun olarak hazırlanmadığını belirtip: "Bu memleketi ve Kânûn-ı Esâsî'yi bilenler kabul ederler ki; bu anayasa büyük bir hatadır. Memleketin siyasi ve sosyal durumu, hâlet-i ruhiyesi, inanç ve gelenekleri ile asla bağdaşmaz. Hatta Osmanlı millî varlığı için ciddi bir tehlike halini almıştır... Kânûn-ı Esâsî'yi tertip ve vazedenler memleketlerine, Batı anayasalarının noksan bir kopyasını ithal etmekten başka bir şey yapmak, tabii olarak onlar için mümkün değildi. İşte görülüyor ki, bütün fenalıkların asıl kaynağı bir tanedir. Bu da: yabancı kanun ve müesseseleri alıp kabul ettiğimiz takdirde, yenilik ve ilerlemeye mazhar olacağımıza inanmaktır." diyerek yapılan yanlışlığa işaret etmişti.

Said Halim Paşa, Osmanlı Devleti'nin kuruluş esaslarının çok özel bir mahiyet taşıdığını, bu devleti teşkil eden milletlerin ırk, lisan ve millet olma bakımından farklı olmasından dolayı bir Avrupalının bunu zor

¹¹⁴ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, IV, 168.

¹¹⁵ A. Midhat Efendi, *Üss-i İnkılâp*, II, 174.

anlayacağını ifade ederek, Osmanlı'nın kendi bünyesine uygun usûl ve esaslar geliştirmesinin önemine dikkat çekmişti.¹¹⁶

Kânûn-ı Esâsî'nin ilanı konusunda çıkarılan Hatt-ı Hümayûn'u okumak için Bâbiâli meydanında Hünkâr Dairesi'nin önünde Osmanlı bayraklarıyla süslü hususi bir kürsü tanzim edilmişti. Sirkeci iskelesinden Bâbiâliye varıncaya kadar insanlar caddeyi doldurmuş ve Asâkir-i Şahane de saf halinde selam durmuştu. Devlet erkanı ve yabancı milletlerin temsilcileri resmi kıyafetleriyle merasime katılmışlardı.

Mabeyn-i Hümayûn Başkâtibi Said Paşa, Hatt-ı Hümayûn'u deniz yolu ile Sirkeci iskelesine getirmiş ve oradan resmi merasimle Bâbiâliye getirip sadrazam Midhat Paşa'ya teslim etmişti. Midhat Paşa da Hatt-ı Hümayûn'u öpüp başına koyarak teslim almış ve daha sonra okuması için Âmed-i Divân-ı Hümayûn Mahmud Celaledin Paşa'ya vermişti. Onun Kânûn-ı Esâsî'yi okumasından sonra binlerce nüsha ahaliye dağıtılmıştı. Midhat Paşa, Kânûn-ı Esâsî'nin padişah hazretlerinin bir lütfu olduğunu belirtmişti. Edirne müftüsünün yaptığı ve bütün ahali ve askerlerin "âmin" diyerek iştirak ettiği bir duanın arkasından yüz pare top atışıyla Kânûn-ı Esâsî resmen ilan edilip meşrutiyet idâresine geçilmişti. "Yaşasın Sultan II. Abdülhamid Han, Padişahım çok yaşa" nidalarıyla merasim bitmiş, daha sonra Padişah'a teşekkür ziyaretine gidilmiş ve kutlamalar akşam da devam etmişti.¹¹⁷

Osmanlı'da bir bayram havasında ilan edilen Kânûn-ı Esâsî ile Meşrutiyet idaresine geçildiği kabul edilse de aslında Osmanlı Devleti'nin önceden batılıların anladığı manada bir mutlakiyet idaresiyle yönetilmiyordu. Zira Osmanlı tarihinin her devrinde padişahlar şer-i şerife yani İslâm hukukuna bağlı kalmak zorunda olup, icraatları şerî hukuku iyi bilen âlimler tarafından denetlenmesi bir tarafa padişahlar, kendilerini birçok önemli kararı almadan önce İslâm âlimlerinden görüş almaya mecbur hissediyor ve onların görüşleri istikametinde hareket ediyordu.

Kânûn-ı Esâsî'nin ilanına şahit olan Abdurrahman Şeref Efendi, Sultanî Okulu (Galatasaray Lisesi) müdürü yardımcısı ve aynı zamandan

116 Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, s. 17, 27

117 A. Midhat Efendi, *a.g.e.*, II, 171; M. Celaledin Paşa, *a.g.e.*, I, 224.

tarikh öğretmenliğinden yetişme olan M. Graned konuyla alakalı olarak kendine şöyle dediğini nakleder:

“Geçireceğiniz bu değişiklik devrinde yeni sistemden doğacak sarsıntılara memleketinizin hayırlısıyla dayanabilmesini dilerim. Zira bu çeşit inkılâplar, alışkın olmayan milletlerde göğüslenmesi mümkün olmayan sarsıntılar meydana getirir.”¹¹⁸

Abdurrahman Şeref Efendi “Ben ise ihtiyar öğretmenin sözlerine kulak bile asmadım. Çünkü Kânûn-ı Esâsî’nin ilanıyla memleketimiz tarihte okuduğumuz “İngiltere gibi oldu” kesin inancındaydım” diyerek Kânûn-ı Esâsî’nin bazı insanlarda ne kadar aşırı beklentilere yol açtığını ifade eder.

Kânûn-ı Esâsî’nin ilanı yabancı devletler tarafında pek ilgiyle karşılanmadı. Tersane Konferansı esnasında Hariciye Nazırı Safvet Paşa hemen ayağa kalkıp duyulan top seslerinin Kânûn-ı Esâsî’nin ilanı sebebiyle olduğunu söyleyerek bütün milletlerin haklarının temin edilmiş olması itibariyle artık “içtimamız zait kalır” demişse de ehemmiyet verilmeyecek müzakereye devam edilmişti. Kânûn-ı Esâsî’nin ilanına büyük ümitler bağlayan ve bundan Batılı devletlerin çok memnun olacağını düşünen Midhat Paşa, Safvet Paşa Bâbîâliye döndüğünde yabancı devletlerin Kânûn-ı Esâsî’nin ilanı karşısında ne dediklerini sormuş, Hariciye Nazırı: “Ne diyecekler? Çocuk oyuncağı dediler” şeklinde cevap vermişti.¹¹⁹

Kânûn-ı Esâsî içerde coşkulu bir merasimle ilan edilmiş olsa da dışarıda ihtiyatla karşılanmış İstanbul Konferansı’nda bulunan Rus diplomat Prens Aleksandır Korçakof (1798-1883), bunu “maymun taklitçiliği” olarak değerlendirmişti. İngiliz basınında ise uygulanmasındaki zorluklarla dair uzun makaleler yer almıştı.

Rusya ve İngiltere’nin Kânûn-ı Esâsî’ye ihtiyatla yaklaşmasına kendi iç siyasetinin şartları da tesir etmiş olabilirdi. Büyük devletler içerisinde anayasası olmayan tek ülke durumuna düşen Rusya’da toplumun anayasa talepleri Çarlık idaresi tarafından şiddetle bastırılıyordu. Bu itibarla Osmanlı’nın Kânûn-ı Esâsî’yi ilan etmesi kendi ülkesinde başka milletlerin

118 A. Şeref Efendi, *a.g.e.*, s. 163.

119 Danişmend, *a.g.e.*, IV, 294

haklarını tanımak istemeyen Rusya'nın işine hiç gelmiyordu.¹²⁰ Hindistan gibi milyonlarca müslümanın yaşadığı bir coğrafyaya hükmeden İngiltere'nin parlamentosunda ise bir tane müslüman vekil bile bulunmuyordu.

E-Cumhuriyet Düşüncesi

Fransız İhtilali'nin Osmanlı üzerindeki tesirlerinden ve Osmanlıların söz konusu ihtilali nasıl karşıladıklarına dair daha önce bazı hususlara dikkat çekmiştik. O devirde Fransız İhtilali'nden sonra krallığın kaldırılıp cumhuriyet ilan edilmesi Osmanlı'nın hiç dikkatini çekmediği söylenebilir.

Osmanlılar aslında, Venedik ve Ragusa'daki¹²¹ cumhuriyet kurumlarına asırlardan beri âşına idiler. Bu itibarla bir bölgede cumhuriyetin kurulmasının Osmanlıyı endişelendirecek bir tarafı yoktu. Osmanlıyı rahatsız eden İhtilalin laikliği, devlet ve kilisenin ayrılması, bütün dinî doktrinlerin terk edilmesi ve akla taparcasına onu çok fazla yetki vermek gibi hususlardı.¹²²

Osmanlıda millet-i hâkime mevkiinde olan müslümanlar, padişah ve halife olan Osmanlı sultanına son derece hürmet duyup, ona itaat hissi ile bağlı olduklarından Osmanlı Hanedanlığı'na alternatif bir idare arama düşüncesinde olmamışlardı. Mehmed Ali Paşa bile en güçlü olduğu hatta ordularının Kütahya'ya kadar geldiği dönemde bile Osmanlı tahtına geçme talebi şöyle dursun, hilâfet makamının sahibi olan padişaha hürmette kusur etmemiş ve sadece Osmanlı Hükümeti'nden Suriye valiliği gibi bazı isteklerinin yerine getirilmesini istemişti.¹²³

Mehmed Ali Paşa'nın güvenini kazanan ve Ezher Şeyhliğinde de bulunan Hasan el-Attar (1766-1834) yazdığı risalede belirttiği şekilde¹²⁴ o

120 Koloğlu, *Abdülhamid Gerçeği*, s. 230.

121 Ragusa Cumhuriyeti: Bugünkü Hırvatistan'ın Dalmaçya kıyısında bulunan Dubrovnik şehrinde kurulan ve 1365 yılında I. Murat'ın balkanlarda ilerlemesiyle Osmanlı himayesini girerek 1808 yılında Napoleon Bonapart tarafından ele geçirilinceye dek Osmanlı Devleti'nin himayesinde yaşayan ve cumhuriyetle idare olunan bir şehir devleti.

122 Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 69.

123 Danişmend, *a.g.e.*, IV, 118.

124 Şeyh Hasan el-Attârî, *Risâle fî Tahkîk'ıl-Hilâfet'il-İslâmiye ve Menâkıb'ıl-Hilâfet'il-Osmâniyye*, nşr. Ahmed Abdullah Necm, Kahire 2006, s. 55 vd.

devirde bütün müslümanların Osmanlı hilâfetinin hakkaniyetini kabul etmekteydiler. Osmanlı sultanları asırlardır bir halifenin yapması icap eden vazifeleri layıkıyla yerine getirmelerinden dolayı müslümanların yanında büyük bir itibara sahiptiler. Dolayısıyla o devirde Osmanlı Hanedanlığı'nı değiştirip yerine bir başkasının geçmesi mümkün değildi. Nitekim tarih boyunca bir takım dedikoduların¹²⁵ dışında Osmanlı Hanedanı'na ciddi mânada bir alternatif arayış olmamıştır.

Osmanlı Hanedanlığı'nın ülkedeki hâkimiyeti ve dünya müslümanları yanındaki itibarından dolayı, Şinâsî'nin 1856 yılında yazdığı kaside Reşid Paşa'ya "Eyâ ahali-i fazlın reîs-i cumhûru (Ey faziletli halkın cumhurbaşkanı)" diyerek "reîs-i cumhur" tabirini kullanması onun iç dünyasındaki gizli bir temenniye işaret olabilme ihtimalinin dışında bir mana ifade etmiyordu.¹²⁶

Şinâsî, muhtemelen Montesquieu'nun "demokrasinin ancak faziletli kişiler sayesinde mümkün olabileceği" fikrinden hareketle bu mısraları söylemişti.¹²⁷ Padişahlığın hüküm sürdüğü bir devirde, önde gelen bir devlet adamı için bu unvanı kullanması büyük bir cesaret olarak görülse de¹²⁸ Şinâsî, Osmanlı'da bir cumhuriyet idaresinin tesisi konusuna hiç temas etmez. O, cumhuriyet idaresinden ve bu idarenin (millî ve ictimâî) bir kıvam meselesi olmasından bahseder. Bu itibarla Şinâsî, o günkü Yunanlıları cumhuriyet idaresini tesis edecek sıfatları taşımadığından dolayı hal-i hazırda cumhuriyet şekline girmelerini de mümkün görmez.¹²⁹

Şinâsî'nin dışında Osmanlı'nın diğer aydınları da o devirde cumhuriyet idaresinden habersiz değillerdi. Tunuslu Hayreddin Paşa, Avrupa'daki siyasî sistemleri anlatırken Montesquieu'nun devlet yönetimini üçe ayırdığını belirtir ve bunlardan birisinin cumhuriyet olduğunu ifade ederek her sistemin iyi ve kötü yönlerinin bulunduğu dikkat çeker.¹³⁰

125 Emecen, Feridun M., "Osmanlı Hanedanına Alternatif Arayışlar Üzerine Bazı Örnekler ve Mülâhazalar", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, Sy. VI, 2001, s. 63-76

126 Banarlı, Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, II, 862.

127 Kaplan, Mehmet, *Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar I*, s. 238;

128 Kaplan, "Mustafa Reşid Paşa ve Yeni Aydın Tipi", *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri*, 13-14 Mart 1985, s.116.

129 Banarlı, Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, II, 863.

130 Hayreddin Paşa, *En Emin Yol*, s. 170

Bu itibarla Tanzimat Devri'nde liberal ve parlamenter yönetimi isteyenler olmakla birlikte bu istek saltanata karşı çıkmak manasına gelmiyordu.¹³¹

Yeni Osmanlılar, meşrutî bir idarenin lüzumunu zamanın şartlarının ortaya çıkardığı bir ihtiyaçtan çok, İslâmî esaslara dayandırıyorlardı. Onlar İslâmî esaslardan deliller getirerek ve daha çok da İslâm'ın meşve-ret müessesesine dikkat çekerek meşrutiyete meşruiyet arayışına gitmişlerdi. Nitekim Namık Kemal'in, "İslâm, ibtidâ-i zuhurunda bir nevi cumhur değil miydi?"¹³² diye sorması bu meşruiyet arayışının bir ifadesiydi. İslâm'dan referans alan bir düşüncenin müslümanlar tarafından kabul edilmesinin daha kolay olacağından hareketle meşrutiyet ve cumhuriyet düşüncesine İslâm dininden delil getirilmeye büyük gayret gösteriliyordu.

Yeni Osmanlıların yayın organı olan *Hürriyet*'te yer alan bir makalede hürriyetin öneminden bahsedilirken Ortaçağ'da Avrupa'da halk müstebit idarecilerin zulmü altında ezilirken, Venedik ve Ceneviz'in birer cumhuriyet olmaları itibarıyla güçlendiği ve dünyayı etkilediği belirtile-rek¹³³ cumhuriyet fikrine dikkat çekilmişti. Yeni Osmanlıların hepsinin tek bir siyasi düşünceye sahip olduklarını veya düşüncelerinde istikrarlı olduklarını söylemek mümkün olmamakla birlikte 1868 yılındaki programlarında "memlekette, önce meşrutî bir hükümet, sonra da cumhuriyeti tesis etmeye yer verdikleri" ifade edilmiştir.¹³⁴

Ziya Paşa, 1870 yılında Cenevre'de neşrettiği makalesinde cumhuriyet idaresinin şahsî hükümete nispetle üstün yanlarını belirtir. Ziya Paşa, 14 Mayıs 1870 (14 Rebiülevvel 1287) tarihinde *Hürriyet* gazetesinin 99. sayısında "İdare-i cumhuriyet ile hükümet-i şahsiyenin farkı" başlıklı bir yazı yayınladı. Ziya Paşa bu yazısına "cumhuriyet idaresinde padişah, imparator, sadrazam, hariciye nazırı yoktur. Memleketin padişahı da imparatoru da, kralı da sadrazamı da hep memleket halkıdır" diyerek başlar. Ülkesinde şikâyetçi olduğu konuların cumhuriyet idaresinde bulunmamasından bahseden Ziya Paşa, "kur'a, cebir ve zulümle askere alınmak, nice yüz bin kişiyi yerinden yurdundan, kazancından ve gelirinden uzaklaştırıp kışlalarda çürütmek usûlünün" cumhuriyet

131 Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 266.

132 Sungu, *Tanzimat ve Yeni Osmanlılar*, s. 73, 77.

133 Tefvik, *Yeni Osmanlılar Tarihi I*, 285.

134 Sungu, a.g.e., s. 77.

idaresinde olmadığını söyleyerek, o günkü Osmanlı toplumunun sıkıntılarıyla cumhuriyet idaresini kıyaslar.

“Cumhuriyet idaresinde, bir millet meclisi vardır. Bunun üyelerini halk seçer... Kanunlar ülkenin ve halkın ihtiyaçlarına göre meclis tarafından hazırlanır, oy çokluğu ile kanunlaşır. Bütün işler kanunlara göre yürütülür”¹³⁵ diyerek bir cumhuriyetin temel niteliklerine dikkat çeken Ziya Paşa, cumhuriyet idaresinin Osmanlı’da tatbiki konusunda ise fikir beyan etmez.¹³⁶

Ebuzziya Tevfik, Ziya Paşa’nın mektubunu yayınladıktan sonra mektup üzerinde ve cumhuriyet çerçevesinde geniş olarak fikir beyan ettiği halde cumhuriyet idaresinin ülkede tesisi konusunda bir görüş beyan etmediği gibi onun diğer idare şekillerinden pek farklı olmadığına işaret eder. Ebuzziya Tevfik, II. Meşrutiyet’in ilanından sonra tefrikasına başladığı Yeni Osmanlılar Tarihi’nde cumhuriyetle ilgili şunları yazar:

“Cumhurbaşkanları, bazı öteki ülkelerde olduğu gibi, ülkenin bütünlüğünü temsil eden sembolik birer varlıktır. Bunlar meclislerin uzun uzadıya inceleyip kabul ettikleri kararları, gözden geçirdikten sonra uygulanması için imza ve emir ederler. Bu da her şeyin tamamlanmış ve yapıpı kotarılmış işlemlerin son formalitesini yerine getirmekten ibarettir. Bazı meşrutiyetle yönetilen memleketteki meclis kararları nasıl o memleketin hükümdarlarının imzasıyla tamamlanırsa, İsviçre’deki cumhurbaşkanlığı imzası da bundan daha geniş bir anlam ve kapsam taşımaz.”¹³⁷

II. Abdülhamid devrinin Şeyhülislamı Cemaleddin Efendi, 1330 yılında Mısır’da yayınlanan hatıralarında “Cumhuriyet düşüncesi” etrafında meydana gelen bir olaydan bahseder. Onun ifadelerine göre II. Meşrutiyet’in ilanının hemen akabinde Sultan II. Abdülhamid Han, Recep Paşa’nın Harbiye Nezaretine tayinine “onun reis-i cumhur yapılabileceği endişesiyle” karşı çıkar. Cemaleddin Efendi ise “Kânûn-ı Esâsî nâtık olduğu üzere devletimizin din-i resmisi İslâm’dır. Nasb-ı imam ise şeran ümmet üzerine vaciptir” dendikten sonra cumhuriyetle idare edilen hükümetlerde olduğu vechile Osmanlı’da cumhur reisi tayinine imkan

135 Yazının tamamı için bkz: Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi* I, 361-6.

136 Sungu, *a.g.e.*, s. 80.

137 Tevfik, *a.g.e.*, I, 372.

olmadığını söyler. Şeyhülislam, “Buna şeriat-i Ahmediye ve ekseriyet-i azimesini teşkil eden teba-i müslime müsaade etmez” diyerek böyle bir değişikliğin mümkün olmadığını belirtir. Şeyhülislam daha sonra “bu cihete gidilecek olursa maazallah bu devlet yıkılır”¹³⁸ diyerek Sultana teminat vermiş, o da Recep Paşa’nın Harbiye Nezareti’ne tayinini kabul etmişti. Bu itibarla “Cumhuriyet” düşüncesinin Osmanlı’da zaman zaman gündeme geldiği ancak pek ciddiye alınmadığı söylenebilir.

İstanbul’da altı yıl kalan ve devlet erkânından bazısına yabancı dil öğretmenliği de yapan Vambéry, 1893 yılında yayınladığı hatıralarında Jön Türkleri hürriyet müdafileri olarak ifade etmekte ancak davalarının muvaffak olacağına pek az ümitlerinin bulunduğunu söylemektedir. Vambéry biraz da alaylı bir ifadeyle Yeni Osmanlılarla alakalı olarak “Avrupalı ihtilalcileri taklit ederek boş prensip ve cümleleri ciddi olarak ortaya atıyorlardı... Osmanlı ecdadı için besledikleri hayranlık ve hürmetin yanında şimdiki padişaha da hürmeti sürdürüyorlardı. Vakıa ihtilalci idiler, fakat sadık ihtilalci. Almanlara benziyorlardı ki memleketlerinde cumhuriyetin tesisini isterler; lakin başında bir grandük bulunmak şartıyla...” diyordu.¹³⁹ Bu itibarla Yeni Osmanlılardan cumhuriyet fikrinde bulunanlar Osmanlı saltanatının devamını da istediklerinden padişahın başında olduğu bir cumhuriyetin tesisinin imkan dahilinde olup olmadığını ciddi olarak düşünmedikleri anlaşılmaktadır.

Yeni Türkiye Devleti’nin kuruluş aşamasında bile “cumhuriyet idaresine geçilmesi” düşüncesinin geniş kesimler tarafından kabul gördüğünü söylemek mümkün değildi. Zira Cumhuriyet’in ilanının hemen öncesinde “başında halifenin bulunacağı meşrutî bir idarenin devamını” isteyenler olduğu gibi Mustafa Kemal Paşa’nın Güney Amerika ve Sovyet Rusya’da olduğu gibi bir çeşit diktatörlüğe dönmesinden çekinenler de bulunmaktaydı. Bu kesimler Mustafa Kemal’in Meclis’te bir oldu-bitti ile Cumhuriyeti ilan etmesinden korkuyorlardı. Nitekim Mustafa Kemal, içlerinde Fethi Paşa ve İsmet Paşa’nın bulunduğu ve kendilerine güvendiği birkaç kişiyi Çankaya’da yemeğe çağırarak ve “Yarın Cumhuriyet’i ilan edeceğiz demişti. Mustafa Kemal ile İsmet Paşa baş başa kalarak Anayasa’ya

138 Şeyhülislam Cemaleddin Efendi’nin *Hatırat-ı Siyâsîyesi*, s. 12

139 Sungu, a.g.e., s. 78; Berkes, a.g.e., s.285

“Türkiye Devleti’nin hükümet şekli Cumhuriyet’tir” cümlesinin eklenmesine kara vermişlerdi.¹⁴⁰

29 Ekim 1923 tarihinde teklif, önce parti grubunda görüşülüp birkaç itiraza rağmen kabul edildiğinden akşam TBMM’nde yapılan oylama bir formaliteden ibaretti. Mustafa Kemal Paşa’nın kendisine muhalif olan I. grup milletvekillerinden hiçbirisinin seçime girmesine müsaade etmeyerek bizzat belirlediği 287 üyeden oluşan II. dönem milletvekillerinin sadece 158’i oylamaya katılmış ve üçte iki çoğunluk sağlanamadığı halde teklif onların oyları ile kabul edilip Mustafa Kemal Paşa ilk Cumhurbaşkanı seçilmişti.¹⁴¹

F-Midhat Paşa ve Cumhuriyet Düşüncesi

Sultan II. Abdülhamid, Midhat Paşa ve çevresinde toplanan bazı kişilerin suret-i haktan görünüp hükümetin meşrutiyete intikalinden sonra “Osmanlı Hanedanına son vererek idareyi cumhuriyete dönüştürüp reis-i cumhur olmak” fikrinde olanların varlığını biliyordu.¹⁴²

Midhat Paşa’nın konağında bazı insanlarla toplanıp memleket meselelerini konuşurken kendi fikrine yakın gördüğü insanlara “Osmanlı Hanedanı artık hayır görmeyecek, cumhuriyete tahvil etmekten başka çare kalmadı” dediği ifade edilmişti. Hatta onun “*Bu ana kadar Âl-i Osman dendi, bundan sonra dahi Âl-i Midhat dense ne olur*” dediğini birçok kimsenin işittiği belirtilmektedir. Bu itibarla Sultan II. Abdülhamid, Midhat Paşa’nın “Osmanlı Hanedanı’nın gücünü yok ederek, cumhuriyet idaresine geçip kendisinin de reis-i cumhur olma fikrini taşıdığına dair konuşmaların” devlete zarar vereceğini düşündüğünden onu ülke için faydalı bir insan olarak görmüyordu.¹⁴³

Midhat Paşa’nın önderliğinde ayrıca, “*millet askeri*” adı altında askerliğe kaydolunan askerlerin Midhat Paşa’nın konağının etrafında toplanarak onu alkışlaması, ülkede tedirginliğe sebep olmuştu. Bu askerler devlet tarafından orduya alınmak istenince bunu kabul etmediklerinden

140 Lord Kinross, *Atatürk*, trc. Necdet Sander, İstanbul 2006, s. 446-7.

141 Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, s. 261, Lord Kinross, *Atatürk*, s. 447.

142 İnal, *Son Sadrazamlar*, I. 362.

143 İnal, *Son Sadrazamlar*, I. 362.

hak arasında Midhat Paşa'nın kendini destekleyen bir ordu kurmaya çalıştığına dair sözler dolaşmaya başlamıştı. Bu düşünceler ve olaylar devletin bekası açısından tehlikeli olduğundan buna göz yummak mümkün olmamış ve Midhat Paşa sadaretten azledilerek sürgüne gönderilmişti.¹⁴⁴

Midhat Paşa *Hatıratı*'nda "kendisinin padişah olmak istediği veya devleti cumhuriyete götürmek düşüncesinde olduğuna dair düşüncelerin" başkaları tarafından ortaya atılan bir dedikodu olduğunu belirtmiştir. Midhat Paşa, "devletin kuruluşundan beri hiç bir asırda hiç bir kimse tarafından ileri sürülmemiş olan böyle batıl bir fikrin bu asırda ve Midhat Paşa gibi bir adam tarafından söylenmesini düşünmek değil, hayal etmek bile cinnet derecesinde bir ahmaklıktır" der.¹⁴⁵

Midhat Paşa'nın dediği gibi, iftira bile olsa cinnet derecesine varan bu düşüncelerin etrafında konuşulmasına fırsat vermesi ve sadaret makamında bulunmasına rağmen saltanat ve hilâfetin aleyhinde yapılan konuşmalara ev sahipliği yapması, bu kimselerle hemhal olması onun hakkındaki şüpheleri arttırmıştır. Bu kimselerin Namık Kemal'in evinde görüşme esnasında "Midhat Paşa istiklaliyeti, aldı. Muradı bermurâd ederez" şeklinde konuşmalar yaparak V. Murad'ın tahta getirilmesini îma etmelerinden II. Abdülhamid haberdar olduğundan Midhat Paşa'nın sürgüne gönderilmesinde bu nevi haberler etkili olmuştu.¹⁴⁶

Sultan II. Abdülhamid, Midhat Paşa'yı hudut dışı ederken ona beş yüz altın gönderip yabancı ülkelerde sıkıntıya düşmesini ve yabancılara minnet etmesini istememişti. Avrupa'nın değişik şehirlerini dolaşan Midhat Paşa, İngiltere'de daha fazla itibar görünce orada ikamet etmeyi tercih etmişti. Daha sonra ülkeye dönme yolları arayan Midhat Paşa, Teşrifat Nazırı Kamil Paşa'ya mektup yazarak "emekli olarak bir yere çekilip kalan ömrümüzde devlet ve padişaha dua etmek isteriz" demişti. Kamil Paşa ise "hilâfet makamının maazallah bir değişikliğe uğratılmasını beklediğiniz hakkında yüksek makamlarca hiç akla gelmeyecek bazı şüpheler hasıl olmuştur" diye Midhat Paşa'dan bilgi istemiştir.¹⁴⁷ Midhat Paşa

144 M. Celaleddin Paşa, *a.g.e.*, I, 266-7; Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV, 298.

145 Midhat Paşa, *Tabsıra-i İbret*, I, 220.

146 İnal, *a.g.e.*, I, 363

147 Midhat Paşa, *Tabsıra-i İbret*, I, 356.

ise bu iddialarının aslının olmadığını söyleyerek ülkeye dönüş izninin çıkmasını sağlamıştı.¹⁴⁸

Midhat Paşa, kendisinin hilâfet ve saltanatta değişiklik yapılması fikrinde olduğuna dair iddiaların asılsız olduğunu söylese de o devirde bu fikirleri açıkça sahiplenmesinin çok zor olduğu dikkatten kaçmamalıdır. Bu itibarla Midhat Paşa'nın gerek sürgünden önce gerekse sürgün hayatının geçtiği İngiltere'de hilâfet makamında değişiklik yapılmasına dair görüşlerin ifade edildiği meclislerde bulunduğu ve bunların tesiri altında kaldığı söylenebilir.

Engelhardt, 1876 senesinde Kânûn-ı Esâsî müzakereleri esnasında Midhat Paşa'nın "padişahın hilâfet sıfatını almamakla birlikte hükümette kuvve-i ruhânînin kuvve-i cismânîden tefrikinin ihtiva eden bir teklifte" bulunduğunu belirtir.¹⁴⁹

Mithat Paşa, dinler arasında bir ayrımın olmadığını, müslümanlar ile gayr-i müslimlerin aynı devletin tebeası altında birleşmelerinin mümkün olduğunu düşünüyordu. Nitekim bunu göstermek için hristiyanlardan bir tabur asker teşkil edip, sancaktaki ay-yıldızın yanına bir de haç ilave ederek bu taburu herkesin görmesi için İstanbul sokaklarında dolaştırmıştı.¹⁵⁰ Laiklik şeklinde anlaşılabilecek bu nevi düşünceleri o günün şartlarında Osmanlı devlet adamları ve münevverleri tarafından kabul edilmesi mümkün olmadığından Midhat Paşa umumi efkârda itibarını kaybetmiş ve sürgüne gönderilmesine kamuoyundan bir tepki gelmemiştir.

Osmanlı coğrafyasında gözü olan dış güçler, müslümanların asırlardır mukaddes bir makam olarak kabul edip, hürmet gösterdikleri hilâfet makamı gibi bazı kökleşmiş kurumları tartışmaya açıp, toplumu düşünce ve inanç kargaşası içine çekerek zayıflatmaya çalışıyordu. Büyük devletler, Osmanlı Devleti'nin İslâm dünyasındaki nüfuzunu yıkmakta görüş birliğindeydiler. Bu konuda daha önce belirttiğimiz şekilde İngiltere başı çekmekteydi ve Midhat Paşa da bu düşüncelerin yoğun olarak tartışıldığı Londra'da kalmıştı.

148 Koloğlu, *a.g.e.*, s. 163.

149 Engelhardt, *a.g.e.*, s. 456.

150 Midhat Paşa, *a.g.e.*, I, 202.

Midhat Paşa çok sonraları Taif'te hapisde iken kaleme aldığı hatıratında hakkında çıkan "devletin idaresini değiştirerek bir cumhuriyet kurma ve kendisinin reisicumhur olmaya ve Osmanlı Devleti'ni ortadan kaldırmaya" yönelik iddialara cevap vermeye çalışır. Midhat Paşa konuyla alakalı olarak "cumhuriyet meselesine gelince, bunun münasebet alacak ve hale yakışacak bir ağırlığı olmayıp cahilane ortaya çıkarılmış bir sözdür. Çünkü herkesin bildiği bir şeydir ki, cumhuriyet denilen hükümet şekli padişahı olmayan bir devletin sistemidir." dedikten sonra Kânûn-ı Esâsî'nin çeşitli maddelerinde padişahın ve Osmanlı saltanatının varlığı teminat altına alınmasından dolayı cumhuriyet rejimini tasavvur etmenin mümkün olmadığını belirtir.

Midhat Paşa, müebbet hapisle kaldığı Taif'te değil de devlette sadrazamlık başta olmak üzere ileri gelen vazifelerde bulunduğu zamanlarda ve kendisinin de içinde bulunduğu ortamlarda cumhuriyet fikrinin imkansız olduğundan bahsetseydi kendisine bir faydası olabilirdi. Zira Midhat Paşa'nın bizzat kendisinin bahsettiği şekilde o Taif'te hapisde olduğu halde bile Midhat Paşa'nın devleti ele geçirerek cumhuriyet ilan edeceğine dair yazıların bulunduğu *el-Cevaib* gazetesinin Arap şeyhlerine bedava olarak dağıtıldığını¹⁵¹ dikkate aldığımızda insanın zihnine "ateş olmayan yerden duman çıkmaz" vecizesi gelişyor.

Abdurrahman Şeref Efendi, Midhat Paşa'nın takdir edilecek birçok tarafı olduğunu beyan etmekle birlikte onun Avrupa'yı ve Avrupa'nın nazarında Osmanlı Devleti'nin siyasi durumunu iyi bilmediği gibi ihtiyatlı ve tedbirli hareket etmediğini belirtir. Midhat Paşa'nın diktatörlük ve cumhuriyet heveslisi olduğuna dair iddiaların bir iftira olabileceğini söyledikten sonra Abdurrahman Şeref Efendi "Şayet insan olarak öyle hülyalar kafasından esmiş ise ahmaklığına ve aptallığına bundan daha güzel bir delil olamaz" diyerek¹⁵² bu düşüncelerin o devirde sadece hayal olabileceğine dikkat çeker.

Namık Kemal, Midilli'de sürgünde bulunduğu sırada 24 ağustos 1878 tarihinde Ahmed Midhat Efendi'ye yazdığı mektupta cumhuriyet meselesinden de bahsederek "memlekette cumhur yapmak efkârında değilim"

¹⁵¹ Midhat Paşa, *a.g.e.*, I, 263, 267.

¹⁵² A. Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri*, s. 165.

diyerek cumhuriyete taraftar olmadığını belirtmişti. Namık Kemal'in bu mektupta II. Abdülhamid'den çekindiğinden dolayı cumhuriyet hakkındaki gerçek fikirlerini gizlemiş olabileceği düşünülse¹⁵³ de Namık Kemal'in o devrin şartlarında Osmanlı'da bir cumhuriyet idaresinin tesis edilmesini imkan dahilinde görmemesi daha isabetli bir tespit olur. Zira o devirde Avusturya meşrutiyet idaresine soğuk durmakta, İngiltere ve Fransa ise Osmanlı'nın bunu başarabileceğine inanmamakta, Rusya ise meşrutiyet rejimine karşı durmaktaydı.

III) SİYASİ VE KÜLTÜREL HAYAT

A- Jön Türkler

Jön Türkler hem II. Abdülhamid'in hilâfet ve saltanat makamından indirilmesinde hem de Osmanlı'ya Batılı düşüncesinin girmesinde önemli roller üstlenmişlerdi. Gerek Yeni Osmanlılar gerekse Jön Türkler, ülkede "fikir sahibi ve münevver kimseler" olarak takdim edilmişlerdi. Her iki kesim de Osmanlı'nın tek kurtuluşunun meşrutiyet olduğuna inanmış ve bunun gerçekleşmesi için de orduyu kullanarak askeri politize etmişler ve ordunun siyasi tartışmaların içine çekilerek zayıflayıp bölünmesinin önünü açmışlardı. Ancak her iki grup da Batı'nın düşünce sistemini yeterince araştırmadan ve siyasî şartlarını dikkate almadan onun değerlerine kendini kaptırmışlardı.

Jön Türkler Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamak isteyen büyük devletlerin hepsi tarafından desteklenip kullanılmıştı. Kazım Karabekir (1882-1948), cemiyetin Ermenilerle beraber hareket ettiğini de şöyle ifade eder:

"Başlarında Ahmed Rıza Bey bulunan Doktor Bahaddin Şâkir ve Sami Paşazade Sezai gibi birkaç zatın Genç Türklerin timsali mahiyetinde Terakki ve İttihat Cemiyeti namı altındaki faaliyetlerinde Ermenilerle teşrik-i mesai de edilmişti. Ermeniler ise istiklal kazanma ideallerine varmak için bundan çok faydalanıyorlardı."¹⁵⁴

Sultan II. Abdülhamid, Jön Türk denilen kimselerin Avrupa'da

153 Sungu, a.g.e., s. 78

154 Karabekir, Kazım, *İttihat ve Terakki Cemiyet*, İstanbul 2009, s. 300.

büyük devletlere arkalarını dayayarak, kendi aleyhine çalıştığının farkındaydı. Hilâfetin Osmanlı'dan alınarak Araplara verilmesi konusunda Jön Türklerin İngiliz politikalarına hizmet ettiklerini ve bu sebeple İngiltere'den yüklü miktarda para aldıklarını biliyordu.¹⁵⁵ Jön Türkler ise; sultanın aleyhine çalışayım derken vatanın da aleyhine çalıştıklarının farkında değillerdi. Sultan ise yabancıların maşası olmaması ve yabancı ülkelerde parasızlık yüzünden sıkıntı çekmemeleri için gazetelerini satın almak bahanesi ile veya talebe yardımı adı altında onlara yardımlarda bulunmuştu.

Sultan II. Abdülhamid, kendilerine “Genç Türkler” ve Jön Türkler” dedirten kimselerin hemen hepsinin mason olduğunu, İngiliz Locası'na kayıtlı bulunduklarını ve bu localardan maddi yardım gördüklerini ve kendine düşman olduklarının farkındaydı. Aslında cemiyet “Jön Türkler” olarak isimlendirilse de üyeleri sadece Türklerden ibaret değildi. Jön Türklerin arasında Arap, Arnavut ve Yahudi olduğu gibi hareketin ilk dönemlerinde yukarıda belirttiğimiz şekilde Ermeni ve Rumlar da vardı.¹⁵⁶

Genç Türk İhtilali'nin yahudilerin öncülüğündeki “dünya ihtilalinin” bir parçası olduğuna dair iddialar mübalağalı bulunsa da bir İngiliz araştırmacı, Fransız İhtilali'nin “Dünya Hâkimiyeti” projesinin ilk denemesi olduğunu belirttikten sonra:

“Genç Türk hareketi *İtalyan Büyük Şark Locası*'na bağlı Selanik Şubelerinde gelişti ve Mustafa Kemal'in başarılarına büyük katkılarda bulundu. Ayrıca masonluğun doğum yeri olan Orta doğuya yaklaştığımızda Semitik etkileri sadece yahudilerde değil, locaları yönetmekte olan diğer ırklar üzerinde de görmekteyiz”¹⁵⁷ diyerek Jön Türk Hareketi'ne yön veren güçlere dikkat çekmişti.

Karabekir, Avrupa'dan gelmiş *Meşveret* ve *Mizan* gazetelerinde, Ahmed Rıza ve Mehmet Murat imzalarıyla II. Abdülhamid'in aleyhindeki yazıları okuyunca sultana olan kin ve nefretinin çoğaldığını belirttir. Yazılarda, Abdülhamid'in kanlı bir katil olduğu, “bu zalim herif ortadan kalkmadıkça milletin mahvolacağı”, Meşrutiyet idaresinin kurulup

155 B.O.A. Y:E.E, 4/59.

156 Kayalı, Hasan *Jön Türkler ve Araplar*, İstanbul 2003, s. 4.

157 Ernest, *Genç Türkler ve İttihat Terakki*, s. 118.

hürriyet teessüs etmedikçe vatanın tehlikede bulunduğu, sayısı on sekiz bini aşan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bunu başaracağı... Millet'in fedakâr gençlerinin çöllere sürüldüğü, milletin parasını Saray ve hafiyelerin yediği, Avrupa terakki ederken cahil ve katil (!) padişahın buna mani olduğu gibi gerçek dışı hayal ve iftiralar bulunuyordu.¹⁵⁸

Sultan II. Abdülhamid Han'ın açtığı mekteplerde okuyan öğrencilerden bazıları Batı eğitimi almış uzmanlardan bilim ve sanayiye dair bilgiler öğrenecekleri yerde onların siyasi fikirlerinin, dünyevî görüşlerinin ve Avrupaî hayat tarzının tesirinde kalmışlardı. Ayrıca II. Abdülhamid Han'ın, Avrupa'ya gönderip dünyevî ilimleri öğrenmelerini sağladığı kişilerin bir kısmı, Avrupa'dan fen ve sanat getirecekleri yerde memlekete zararlı fikirlerle dönmüşlerdi. Avrupa'ya giden gençlerin birçoğu, orada laboratuvarlarda ve kütüphanelerde insanların yoğun bir şekilde çalıştıklarına bakmadan, erkeklerle kadınların dans etmeleriyle ilgileniyor, içkinin serbestçe tüketildiği ve eğlencenin her türlüşünün yapıldığı hayat tarzına kendilerini kaptırıyorlardı. Ülkeye döndüklerinde de ise bu hayat tarzını "Avrupa Medeniyeti" diye insanlara takdim etmeye çalışıyorlardı.

Cevdet Paşa "...(Tanzimat'tan) sonra da sırf taklid yoluna gidildi. Bunda ifrat edildi. Binanın ihkam-ı erkanına bakılmadı. Nakşına özenildi. Emr-i terakkînin il-ü mebâdisini istihsale çalışılacağına malumat ve âsâr-ı müteferrihasına heves edildi. Bu yolda memleketin uğradığı hasârât kabil-i ihşâ değildi"¹⁵⁹ diyerek Batılı değerlerin şuuruzca taklid edilmesini tenkit eder.

Avrupa'yı bildiği, bilgi ve beceri kazandığı düşünülen bu gençlerin birçoğu Avrupalı bir devlete yaranarak Osmanlı'da istikbal elde etme peşinde olduklarından çoğu zaman onların kendilerini yönlendirdiğinin farkında bile değillerdi. İngiltere'de Meşrutiyeti görüp hayran olanlar, 250 milyonluk Hindistan'ın İngiliz Parlamentosu'nda bir tek temsilcisinin olmadığını düşünmedikleri halde Osmanlı Meclisi'nde her türlü azınlığın onlarca mebusla temsil edilmesini şiddetle destekliyorlardı.

Birçok devlet adamının büyük devletlerle şahsi menfaat ilişkisi içerisinde bulunduğu, yıllarca sadrazamlık makamını işgal eden Kamil

¹⁵⁸ Karabekir, *a.g.e.*, s. 22.

¹⁵⁹ Cevdet Paşa, *Tezâkir* 40 (Tetimme), s. 220

Paşa'nın İngiliz sefaretine sığındığı bir dönemde¹⁶⁰ Jön Türkler büyük roller oynamışlardı. İktidardan beklediğini bulamayanların ve muhaliflerin birçoğu yurt dışına kaçıp yabancı ülkelerin kucağına düşmüşlerdi. Avrupa'daki gençlerin devletten aldıkları talebe tahsisatı ile ilim ve fen öğrenecekleri yerde devletin aleyhinde gazete ve dergi çıkarmalarında ve yabancı ve ayrılıkçı güçlerle işbirliğine gidilerek, Osmanlı'nın zayıflatılmasında kendilerini Jön Türk olarak gören insanların büyük payları vardı.

Yurtdışına kaçarak muhalefetlerini oradan yürüten Jön Türkler, çıkardıkları gazete ve dergilerin Osmanlı'ya gizlice sokulmasında yabancı postahanelerden yardım görmüşlerdi. Bunların dağıtılması konusunda ülkede yaşayan azınlıkların yanı sıra Bektaşî ocaklarının da büyük desteği olmuştu.¹⁶¹ Eskiden beri dini konularda laubalilikleriyle ve serbest hareketleriyle meşhur olan bir kısım Bektaşîler Batılı düşünce ve hayat tarzını daha çok ve kolay kabullendiklerinden ve inançlarından dolayı halifeye karşı bir hürmet duygusu da taşımadıklarından birçok konuda kendileri gibi düşünen ve yaşayan Jön Türklerle işbirliğine gitmekte bir sakınca görmemişlerdir.¹⁶²

II. Abdülhamid Han, Avrupa'ya öğrenime gönderilen talebelerin oranının düşünce akımlarından ve hayat tarzından fazla etkilendiklerini, Jön Türk hareketine katıldıklarını görünce bir irade-i seniyye çıkararak tedbir alınmasını istemişti. Söz konusu irade de "... tahsil-i ulûm ve fûnûn etmek üzere bu defa Fransa'ya gönderilecek çocukların yaşları, on iki, on üç olmak ve çocuklar bir konakta toplanıp daima aralarında Türkçe ve Arapça konuşarak, Fransızlar ile ancak muayyen vakitlerde görüşüp bu cihetle Avrupa'nın ahlâk ve âdâbıyla ülfet ve mûmâresât etmeyerek..." denilerek talebenin millî ve İslâmî kimliğini muhafaza ederek oradan sadece gerekli teknolojik bilgileri alarak ülkeye dönmeleri hedeflenmişti.¹⁶³

II. Abdülhamid Han, alınan tedbirlere rağmen bir kısım gençlerin Paris'te Avrupa düşüncesinden fazla etkilenecek, Osmanlı örf ve âdetlerinden uzaklaşıp, knedilerini batılı yaşam tarzına kaptırdıkları görmüştü. Sultan bu itibarla talebenin daha az etkileneceğini düşündüğü

160 Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları* Sultan Abdülhamid, s. 60, 74.

161 Ertürk, Hüsamettin, *İki Devrin Perde Arkası*, İstanbul 1996, s. 21.

162 Ernest, *Genç Türkler ve İttihat Terakki*, s. 124-7.

163 Hanioglu, Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi, s. 7.

Almanya'ya gönderilmesini istemiş, ayrıca Batı'dan muktedir uzmanlar getirilerek gençlerin Türkiye'de eğitim almalarını arzu etmişti. Ancak alınan tedbirlere rağmen bir kısım gençlerin Batı düşüncesinden etkilenmesinin ve büyük devletlerin politikalarına doğrudan veya dolaylı bir şekilde hizmet eden örgütlerin ağına düşmesi önlenememişti. II. Abdülhamid Han, Jön Türklerin çoğunlukta olduğu bu kesimin zararlarından ülkeyi korumak için de sürekli tedbirler almıştır.

Sultan II. Abdülhamid Han, yurt dışındaki Jön Türklerin parasız pulsuz kalıp kötü kimselerin emellerine âlet olmaması için onlara çeşitli devlet memurlukları teklif ederek ülkeye dönmelerini sağlamıştır. Bu yollarla ikna olmayanları ise mahkemeye vererek medeni haklarından mahrum edip yayınlarının ülkeye sokulmasını yasaklamış ve onların zararının sınırlı kalmasına çalışmıştır. II. Abdülhamid Han, Jön Türklerle mücadelede daha çok onlarla görüşülerek ikna edilmesi yolunu tercih etmiştir. Sultan, Jön Türkler ile alaklı olarak takip ettiği siyaseti şöyle ifade etmiştir:

“Bunlar yolunu şaşırılmış kuzular gibidir. Onlara karşı sert davranmak evvelce tatbik edilmiş ve çok zararları görülmüş bir usuldür. Bu usulü tekrarlamaktan ise, avare kuzuları tatlılıkla sürüye katmak, aynı zamanda kötülüğe karşı iyilik ile mukabele etmek demektir. Bu suretle ve kendilerine memuriyet verilerek onları minnettar bir hizmetkâr haline getirmek mümkündür.”¹⁶⁴

Jön Türkler, kısıtlı imkanlarıyla faaliyetlerinin özellikle de çıkardıkları gazetelerin finansmanını sağlamaya çalışıyorlardı. Onlar, Yeni Osmanlılar gibi kendilerini destek verecek Mısırlı Mustafa Fazıl Paşa'nın desteğine sahip değillerdi. Bazen Mısır Hıdiv'inden ve bazı Mısırlı zenginlerden yardım görseler¹⁶⁵ de Jön Türklerin masraflarının büyük çoğunluğunu Sultan II. Abdülhamid'in kendilerine sağladığı imkanlarla karşılamışlardı. II. Abdülhamid, Hıdiv kanalıyla veya bir başkasının vasıtasıyla yurt dışında bulunan gençlere para ulaştırmak için büyük gayret göstermiştir.¹⁶⁶

164 Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII, s. 538.

165 Ernest, *Genç Türkler ve İttihat Terakki*, s. 50.

166 Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 38.

Jön Türklerin birçoğu muhalefet safına geçmelerine rağmen II. Abdülhamid Han'ın verdiği talebe tahsisatını almaya devam etmişlerdi.¹⁶⁷ 1898 yılında Abdullah Cevdet, İshak Sükuti ve Tunalı Hilmi gibi ileri gelen Jön Türklere talebe tahsisatından aylık bağlanması için padişahın iradesi sadır olmuş ve bu Paris sefaretine bildirilmişti.¹⁶⁸ Bâbîâli hükümeti alacakları aylık karşılığında muhalefete ara verme konusunda Jön Türklerin bazılarıyla anlaştı ise de bir kısmı muhalefeti devam ettirmişti. Abdullah Cevdet, sürgüne gittiği Trablusgarp'ta bu parayı almayı sürdürmüş ve bu paralarla Cenevre'de *Osmanlı gazetesi*'ni çıkararak muhalefeti devam ettirmişti.¹⁶⁹ Hükümetle müzakereleri sürdüren Jön Türkler, devletten para almaya devam ederken muhalefeti de sürdürünce hükümet daha sonra onların tahsisatını kesmişti.¹⁷⁰

Jön Türklerin birçoğları Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi Yeni Osmanlıların eserlerini okuyarak onların hürriyet ve meşrutiyet düşüncesinden etkilenmişlerdi. Nitekim A. Bedevi Kuran, "İlk oluşumumuzda ne Avrupa'daki Jön Türklerden ne de içeride çalışan diğer gençlerden haberdar değildik. Başlangıçta, Namık Kemal'in veya Ziya Paşa'nın hür fikirlerle yazılmış eserlerini arkadaşlarımıza okutmak yoluyla zihinlerinde serbest düşünceye eğilim uyandırıyorlardık"¹⁷¹ diyerek Jön Türklerin düşüncelerinde oluşmasında bu iki kişinin önemine dikkat çekmiştir.

Sonrakilere ilham kaynağı olmakla birlikte Yeni Osmanlıların, Jön Türklerden daha fazla Osmanlı geleneklerine bağlı olduğu söylenebilirdi.¹⁷² Jön Türkler arasında Mizancı Murat gibi Osmanlı'nın devamı için İslâmî değerlere bağlılığı en önemli esas olarak gören kimseler olduğu gibi, Ahmed Rıza ve Abdullah Cevdet gibi devletin kurumlarının ve hayatın dünyevileştirilmesini (laik ve seküler hale getirilmesini) isteyen kişiler de vardı. Ayrıca iki zıt düşünce arasında farklı renklerde ve tonlarda görüşler ortaya koyan birçok insan da bulunmaktaydı. Hatta aynı görüşleri kabul etmesine rağmen bunun uygulamasında farklı yol ve usulleri tercih edenler de vardı.

167 BOA.BEO, 1180/88433, 139/10419.

168 BOA.BEO, 1180/88433

169 Hanioğlu, a.g.e. s. 35.

170 Hanioğlu, A.e., s.37

171 Kuran, a.g.e., s. 274.

172 Ortaylı, a.g.e., s. 266.

Tunalı Hilmi gibi ihtilali benimseyen olduğu gibi eğitim yoluyla toplumun tedricen değiştirilmesini savunan ve ihtilale karşı olan Ahmed Rıza gibi kişiler de bulunduğundan Jön Türkler arasında bir eylem birliği söz konusu değildi. Onlar arasında modernist, Osmanlıcı, İslâmcı, pozitivist kimseler olduğu gibi bunların her birinden bir parça etkilenerek karmaşık bir ideolojiye sahip olanlar da bulunuyordu. Ayrıca Ziya Gökalp gibi bunların bir kaçını bir araya getirmek için yorulanlar da vardı.¹⁷³

Jön Türklerin yarıldığı önemli noktalardan birisi Avrupa devletlerinin farklı özelliklerini dikkate almadan onların hepsini aynı gibi görmeleriydi. Fransa'nın katı bir laik olmasına rağmen İngiltere'nin laik olmadığını, kadın hakları konusunda İsveç'te tartışılan konular ile diğer ülkelerin şartlarının farklı olduğu göz ardı ediliyordu. Ahmed Rıza Fransız düşüncesinin etkisinde daha çok kalmışken, Prens Sabahaddin Anglo-Sakson düşüncesine ve eğitim tarzına meylediyordu.

II. Abdülhamid Han'ın idaresine muhalefet olmakla birlikte Jön Türklerin bir kısmı görüşlerinde sebat etmemiş daha sonra çeşitli memuriyetler veya menfaatler karşılığında muhalefeti bırakmış olduğundan Cemiyet, belli bir ideal uğrunda değil de farklı maksatlarla bir araya gelen insanlardan teşekkül etmiş bir görüntü veriyordu.

Jön Türkler, II. Abdülhamid'in gücünü büyük oranda hilâfet makamından aldığını bilmelerine hatta Osmanlı'nın hilâfetin sahih olmadığını iddia eden düşünürlerle görüş alışverişinde olmalarına rağmen; Osmanlı Hanedanlığı'nın kaldırılması veya hilâfetin ilga edilmesine dair sistemli bir görüş dile getirmemişlerdir. Hatta onlar, dünya müslümanlarının hamisi olan Osmanlı'nın dolayısıyla hilâfetinin zayıflamaması için hanedana karşı bir sadakatsizliği savunmamışlar¹⁷⁴ sadece aynı hanedandan bir başkasının hilâfet ve saltanat makamına getirilmesi için çalışmışlardır. Bununla birlikte Jön Türklerin ilişki içinde bulunduğu gayr-i müslimler için aynı düşünceleri söylemek mümkün değildi.

Ahmed Rıza, 1907 senesinde yapılan Jön Türk Kongresi'nin başında hilâfet ve saltanatın haklarının kongre tarafından kabul edildiğinin ilan edilmesini talep ettiğinde buna gayr-i müslim üyeler özellikle de

173 Karpat, *İslâm'ın Siyasallaşması*, s. 689.

174 Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, s. 45.

Ermeniler tepki göstermişlerdi.¹⁷⁵ Jön Türkler, II. Abdülhamid Han'ın tahttan indirilmesi konusunda farklı unsurlarla işbirliğine giderken onların kendi millî kimliklerini muhafaza edip dinlerinin gereklerini yaparak Osmanlı çatısı altında yaşamaya devam edeceklerine ya inanmışlardı veya sultanın tahttan indirilmesi için onlarla güç birliğine gittikleri için pek ses çıkarmamışlardı.

Aslında Jön Türkler, ayrılıkçı unsurların sultanın tahttan indirilmesinden sonra meydana gelecek otorite boşluğundan istifade ederek, bağımsızlık kazanabileceğini göz ardı etmiş değillerdi. Jön Türkler 1890 yılında Paris'te yaptıkları toplantıda Ermeni milliyetçilerin taleplerine karşı çıkınca Ermeni delegasyonu bu tavrı protesto ederek toplantıyı terk etmişti. Daha sonra Mizancı Murat Arap katılımcılardan bir Arap devleti kurma niyeti taşıyıp taşmadıklarını sormuş onlar da bu iddiaları ret ederek Osmanlı Devleti'ne bağlı kalmanın gerekliliğine kesinlikle inan-dıklarını söylemişlerdi.¹⁷⁶

a) Jön Türkler'in Ortaya Çıkışı

Sultan II. Abdülhamid'in saltanatının ilk yıllarında Sultan Murad'ın tekrar tahta çıkarılması için Farmason cemiyeti tarafından teşkil edilen gizli örgütün (İskalyeri-Aziz Bey komitesi) içinde yer alan Ali Şefkati Bey, bu örgütün ortaya çıkarılmasından sonra 1878 yılında Avrupa'ya kaçmıştı. Gıyabında on iki sene hüküm giyen Ali Şefkati Bey, iktidara olan muhalefeti sürdürmüştü ve 1879 yılında Napoli'de çıkarmış olduğu *İstikbal* isimli gazeteden dolayı 16 Haziran 1881 (1298) tarihinde tekrar mahkûm edilerek hakkında ölünceye kadar sürgün kararı verilmişti.

Sultan II. Abdülhamid, Ali Şefkati Bey'in Avrupa'da sıkıntı içersinde kalıp, kötü kişilerin emellerine âlet olmaması için diğer muhaliflerin çoğuna yaptığı gibi dolaylı yollardan para göndermiş ve bu iş için Mısır Hıdivi İsmail Paşa'dan ona her ay elli altın göndermesini istemiştir. Ali Şefkati Bey, Avrupa'da Sultan Abdülhamid'e karşı muhalefete başlayan ve yayın faaliyetinde bulunan ilk Jön Türk olarak bilinmektedir.¹⁷⁷

¹⁷⁵ Kuran, *a.g.e.*, s. 289.

¹⁷⁶ Kayalı, *a.g.e.*, s. 49.

¹⁷⁷ Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 38.

21 Mayıs 1889 (1305) yılında İbrahim Temo, İshak Sükuti ve Abdullah Cevdet gibi Tıbbiye talebeleri tarafından “*İttihad-ı Osmani*” adıyla İstanbul’da gizli bir örgüt kurulmuştu. Bu örgüt Paris’teki Jön Türklerin lideri Ahmed Rıza Bey’le ilişkiye geçmiş ve “*Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti*” ismini alarak¹⁷⁸ aktif bir muhalefet yapmaya başlamıştı.

Cemiyet ilk başlarda sıradan bir talebe yardım cemiyeti gibi kurulmuştu. Murat Bey Cemiyeti: “Doktor İbrahim Bey, Tıbbiye’de birkaç arkadaşıyla beraber bir nevi teâvün cemiyeti teşekkül etmiş, yekdiğerini bilmek, emniyet etmek, teâli-i efkâr ve muâmelât eylemek, memnu kütüb-ü evrakı bulup okumak ve sair, mektebin dört duvarına münhasıran işlerle altı sene kadar meşgul olmuş âzâsı otuza bile balığ olmamış...”¹⁷⁹ şeklinde anlatarak söz konusu örgütün pasifliğine dikkat çekmişti.

Cemiyet üyelerinin İstanbul’da umumun görebileceği cami ve mahkeme duvarları gibi yerlere ilanlar asması ve sokak bildirileri dağıtarak halkı isyana teşvik etmesinin ardından yakalanıp 1311 (1894) yılının başında mahkûm edilmişti. Doktor Abdullah Cevdet ve birkaç Tıbbiye öğrencisi sürgüne gönderilmişlerdi. Bu olayın ardından ülke dahilinde muhalefet yapamayacağını anlayan Tıbbiye mensuplarından İshak Sükuti, Tunalı Hilmi, İzmirli Refik Nevzat, Arap Ahmed (Verdani), Selanikli Nazmi gibileri Avrupa’ya veya Mısır’a kaçan Jön Türklere katılmak için ülkeyi terk etmişlerdi.¹⁸⁰

Avrupa’ya kaçarak Paris’e gelen Ahmed Rıza başta olmak üzere muhalifler Ali Şefkati Bey’in etrafında toplanmışlar¹⁸¹ ve onun 1313 (1896) yılında sefalet içinde ölmesine oldukça üzülmüşlerdi. Jön Türkler, aynı zamanda mason olan Ali Şefkati Bey’in meşrutiyetin tekrar kurulması gibi görüşlerinden etkilendiklerini ve hürriyetçi fikirlerin tohumlarının onun tarafından atıldığını ifade etmişler ve yaptıkları çalışmaların o tohumların meyveleri olduğunu söylemişlerdir.¹⁸²

Fransız pozitivistlerle ilişki kuran Ahmed Rıza, 1895 yılında pozitivist düşünce ekolünün yandaşı haline gelen Halil Ganem ile işbirliğine

178 Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, İstanbul 2009, I, 51

179 Hanioglu, a.g.e., s. 27.

180 Ernest, a.g.e., s. 34; Kuran, a.g.e., s. 47

181 Hanioglu, a.g.e., s. 31.

182 Kuran, a.g.e. s. 37.

giderek Jön Türklerin Avrupa'daki ilk yayın organı olan *Meşveret*'i çıkarmaya karar verdiler. Ganem, Paris'te Arapça ve Fransızca yayımladığı "*Türkiye el-Fetat*" (La Jeune Turquie)'da reform isteyen yazılar yayınlarak "Genç Türkiye" deyimini gazetesine mal etmişti.¹⁸³

Rusyalı bir Türk göçmen olan ve Mülkiye'de öğretmenlik yapan Murat Bey (Mizancı) da bunlara katılınca Paris'te bir Jön Türk grubu oluştu.¹⁸⁴ 10 Ağustos 1897 tarihinde Paris'e gelen Doktor Abdullah Cevdet de bu gruba katılmış ancak yaklaşık bir ay sonra (6 Eylül) Cenevre'ye geçerek oradaki Jön Türklerle beraber 1898 (1316)'da "*Osmanlı*" gazetesini çıkarmaya başlamıştı.¹⁸⁵

Osmanlı'nın yayın kurulunda yer alan Tunalı Hilmi Bey, başlangıçtan beri ihtilalci düşünce hareketleriyle diğer Jön Türklerden ayrılıyordu. 1896'da Cenevre'de *Osmanlı İhtilal* fırkasını kuran ve o tarihten itibaren "hutbe" başlığı altında yazdığı yazılarda sıradan halka, köylüye ve herkese seslenerek onları isyana ve ihtilale çağırmıştı. Hilmi Bey'in ihtilalci ve komiteci çağrılarına rağmen birçok Jön Türkün yaptığı gibi Ahmed Celâleddin Paşa'nın teklif ettiği parayı kabul ederek muhalefetten vaz geçmesi, onun muhalefet düşüncesini belirli bir sistem dahilinde ortaya koymayıp, hükümetten bir takım menfaatler elde etmek için yaptığı şeklinde anlaşılabilir.¹⁸⁶

Tunalı Hilmi, Sükuti ve Cevdet gibileri, bir taraftan devletin talebe tahsisatından para alırken¹⁸⁷ diğer taraftan iktidarın aleyhinde yayın yapan gazeteyi bu paralarla finanse etmeye devam etmişlerdi. 1899 yılında Tunalı Hilmi gibi hükümetinin teklifine kabul eden *Osmanlı* gazetesi yazarlarından Abdullah Cevdet; Viyana, İshak Sükuti ise Roma sefareatine doktor olarak tayin edilmişti. *Osmanlı* zımnen yayından çekilmiş olsa da bunlar perde arkasından gazete ile ilişkilerini devam ettirdiler.¹⁸⁸

Jön Türklerden Tunalı Hilmi, Çürüksulu Ahmed Bey, Ali Kemal Bey gibileri devletle anlaşmaya gidip yurt dışındaki çeşitli elçiliklerde görev

183 Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s. 41; Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, s. 46.

184 Kayalı, *a.g.e.*, s. 47

185 Hanioglu, *a.g.e.*, s. 34.

186 Mardin, *a.g.e.*, 141.

187 BOA. BEO, 1180/88433.

188 Hanioglu, *a.g.e.*, s.40.

alınca, öğrenci olanlarının da bir kısmının öğrenimini tercih etmelerinden neticesinde cemiyetin dağılma noktasına gelmişti. Bu sırada Damat Mahmud Paşa (Abdülhamid Han'ın kız kardeşiyle evli olduğu için Damat lakabıyla meşhur olmuştu) bu gidişatı değiştirdi.

Adliye Nezaretinden alınan Damat Mahmud Paşa, 1899 senesinde yanına oğulları (Prens Sabahaddin (annesi Osmanlı handanından olması itibariyle doğru olan "Sultanzâde" iken yanlış bir şekilde prens olarak meşhur olmuştu) ve Lütfullah Bey'leri de alıp ülkeden firar ederek Marsilya'ya yoluyla Paris'e gitmiş ve orada Jön Türkler tarafından büyük ilgiyle karşılanmıştı. Jön Türkler Murat Bey'in İstanbul'a dönmesinden sonra Mahmud Paşa'nın bu boşluğu doldurabileceğini düşünmüş olsalar da o, Cenevre'ye gitmeyi tercih etmişti.¹⁸⁹ Bu dönemde *Meşveret*, Brüksel'de *Osmanlı* ise Cenevre'de yayını sürdürmekteydi. Mahmud Paşa, hem oradaki Jön Türklerle tanışmak hem de maddi sıkıntıda olan *Osmanlı*'ya yardım maksadıyla Cenevre'ye gelmişti.

Damat Mahmud Paşa sıkıntı içerisinde olan Jön Türklere büyük destek vermiş ve *Osmanlı gazetesi*'nin yayına devam etmesi için yüklü miktarda harcama yapmıştı. Mahmud Paşa, Sarayın "yabancı devletlerin kucağına düşmektense Dersaadet'e dönüp padişahın ihsanına nail olması" yönündeki tekliflerini kabul etmemiş ve daha sonra çocuklarıyla beraber Londra'ya giderek 1 Temmuz 1900 tarihinden itibaren *Osmanlı* gazetesini yayınlamaya başlamıştır.¹⁹⁰ Gazete Ağustos 1900 sayısında Osmanlı padişahın bir akrabasının sağladığı desteğe güvenerek II. Abdülhamid Han'a karşı şiddetli bir muhalefet kampanyası başlamıştı. Hatta *Osmanlı*, Ocak 1901 sayısında padişahı hal'etmeye cevaz veren bir fetva yayınlamıştı.¹⁹¹

Prens Sabahaddin ülkemizde daha çok "*adem-i merkeziyetçi*" görüşleriyle tanınmıştı. Sabahaddin Bey, özetle Edmond Desmolin ve Frédéric Le Play'in İlm-i ictimâ (Science Sociale) doktrinini benimseyerek Osmanlı'da uygulanmasını savunmuştur.¹⁹² Ülkede ihtilal yapmak için çıkarına uygun yabancı ülkelerle işbirliği yollarını arayan Sabahaddin, bu istikamette Avrupa şehirlerini (Londra, Paris, Atina) dolaşmıştı. O,

189 Kuran, *a.g.e.*, s. 117-9.

190 Kuran, *a.e.*, s. 136-41.

191 Mardin, *a.g.e.*, s. 170.

192 Tunaya, *a.g.e.*, I, 53.

“Türk, Arap, Arnavut, Ermeni, Makedonyalı, Rum, Kürt, Musevî vb” bütün Osmanlı vatandaşlarını bir noktaya çekerek Sultan II. Abdülhamid’in idaresine son vermek için mücadele etmişti. Yabancı müdahaleye karşı olan Jön Türklerden Ahmed Rıza liderliğinde grupla ihtilafa düşen Sabahaddin, hedeflerine ulaşmak için “*Ermeni Taşnaksütyon Cemiyeti*” ile bile işbirliğine gitmişken¹⁹³ kurulması için çalıştığı meşrutiyet idaresinden sonra önceki yol arkadaşları olan İttihatçıların baskılarından kurtulamayarak ülkeyi terk etmek zorunda kalmış ancak I. Dünya Savaşı sonrası Türkiye’ye dönebilmişti.

Prens Sabahaddin’in dışında Jön Türkler arasında öne çıkan, Ahmed Rıza Bey, Mizancı Murat ve Doktor Abdullah Cevdet’in Cemiyete yön veren düşünce ve faaliyetleri konusuna temas ederek Jön Türklerin kendi aralarında görüş birliğinde olmadıklarına dikkat çekmek istiyoruz.

b) Jön Türklerin İleri Gelenleri

1-Ahmed Rıza Bey

İngiliz Ali Bey’den (İngilizce öğretmeni olduğu için bu şekilde meşhur olmuştu) ve Avusturyalı bir anneden dünyaya gelen Ahmed Rıza Bey (1859-1930), Galatasaray Lisesi’ni bitirdikten sonra Fransa’da ziraat öğrenimi görmüştü. Ancak o, ziraatla pek ilgilenmemiş ve bir süre Bursa’da maarif müdürlüğü yapmıştı. Ahmed Rıza, Fransız İhtilali’nin yüzüncü yılı münasebetiyle 1889 yılında Paris’e gitmiş ve daha sonra görevinden istifa edip orada kalmış ve II. Meşrutiyet’e kadar yurda dönmemişti.

Paris’te on beş civarında olan Jön Türkler, Avrupa’da Türkler aleyhine çıkan yazılara cevap veren aynı zamanda meşrutiyet düşüncesine taraftar olan bir gazetenin çıkarılması için Ahmed Rıza Bey’e müracaat etmişlerdi. Jön Türkler, onun himayesinde 1895 yılından itibaren *Meşveret* isimindeki gazeteyi çıkarmaya başlamışlardı.¹⁹⁴

Fransa’da o devirde revaçta olan Auguste Comte’un felsefesine ilgi duyan Ahmed Rıza, Paris’te pozitivist düşünce doğrultusunda verilen

¹⁹³ Kuran, a.g.e., s. 2 87

¹⁹⁴ Kuran, A.e. s. 43.

dersleri takip etmiş, onların yayın organı olan *Revue Occidentale*'de yazılar yayınlayacak derecede bu düşüncüyü kabullenmişti.¹⁹⁵

Pozitivist düşüncenin gazetesi olan *Revue Occidentale*'de Jön Türklerin yayın organı olarak "*Meşveret*" isminde Türkçe bir gazetenin, pozitivist takvime göre iki haftada bir yayına başlayacağı ilan edilmişti. Aslında Ahmed Rıza ve Halil Ganem'in dışında Paris'te bulunan Jön Türkler arasında Auguste Comte'un görüşlerine hayranlık duyan kimse olmasa da Jön Türkler bu kanal ile Fransa'da daha kolay çevre edinip seslerini daha çok duyurabilmişlerdi.

3 Aralık 1895 tarihli nüshasında *Meşveret* ilk olarak cemiyetin bir programını yayınlamış ve "İttihat ve Terakki Komitesi, Türkiye'de basının sansüre tabi olmasından ötürü, faaliyetlerini duyurmak için Paris'te *Meşveret* isminde bir gazete çıkarmaya başlamıştır" diyerek İttihatçıların yayın organı olduğunu ilan etmişti. Yayımlanan programda özetle İmparatorluk'ta reform yapılması, yahudi, hristiyan ve müslüman herkese eşit haklar verilmesi istenmiş ve "sahip olduğumuz Şark medeniyetini devam ettirmeye azimliyiz" denildikten sonra Batı'daki ilmi gelişmelerden kendi kültürlerine ters düşmeyenleri almak düşüncesinde oldukları ifade edilmişti. Kendilerinin doğu ve batının iyiliğini isteyen kimseler olduğuna dikkat çekilen programda yabancı güçlerin Osmanlı otoritesine doğrudan müdahalesine karşı oldukları da açıkça belirtilmişti.¹⁹⁶

Meşveret, İttihat ve Terakki'nin yayın organı olduğunu ifade etse de Ahmed Rıza Bey, devrimden yana değil de tedricen yani bir nevi evrim yoluyla toplumun değiştirilmesini düşünüyor, hadiselerle uzun vadedi ve daha soğukkanlı bakıyordu. Ahmed Rıza, Avrupa'da eğitim almış, uzun müddet oranın kültür çevresinde kalmış, entelektüel yorum ve davranışlarıyla dikkat çekmekle birlikte her şeyden önemlisi onun İttihat ve Terakki mensuplarına göre çok daha laik düşüncelere sahip olması cemiyetle derin ihtilaflara düşmesine sebep olmuştu.¹⁹⁷ Bununla birlikte Ahmed Rıza, Jön Türklerle ilişkisinde zaman zaman sıkıntılar yaşamış ancak, hiçbir zaman onlarla alakasını tam olarak kesmemiştir.

195 Ernest, *a.g.e.*, s. 35.

196 Ernest, *a.g.e.*, s. 37.

197 Mardin, *a.g.e.*, s. 177; Hanioğlu, *a.g.e.*, s.158.

Osmanlı Devleti tarafından sıkıştırılmakta olduğundan Fransa, 12 Nisan 1896 tarihinde Türkçe Meşveret'in kapatılmasını istemiştir. Murat Bey'in 1897 yılında İstanbul'a dönmesinden sonra Ahmed Rıza yazılarını daha serbest yazma imkanı bulsa da Cenevre'de çıkmaya başlayan Meşveret, Ahmed Rıza ile Halil Ganem'in 15 Ağustos 1897 tarihinde para cezasına mahkum edilmesinden sonra Brüksel'e nakledilmişti. Aynı yılın Eylül ayında orada da gazetenin yayınına mani olunmuş ve Kasım ayında Ahmed Rıza sınır dışı edilmiştir.¹⁹⁸

Comte felsefesinin derinden etkilendiği Ahmed Rıza, "Cihanın kudret ve serveti vatanımızda kavânîn-i tabiiyenin (tabiat kanunlarının) hükmünü değiştirmez. Kürre-i Arz'ın üzerindeki dağlar, nehirler nasıl bir kanuna tâbi ise hayatı o kürreye merbut olan insanlar da her şeyde kavânîn-i tabiiyeye itaat ve inkıyat etmek mecburiyetindedir" diyerek tabiat kanunlarına toplum ve insan hayatında çok fazla rol verip,¹⁹⁹ seküler düşüncenin Osmanlı'da yeşermesine öncülük etmiştir. Ahmed Rıza, Auguste Comte'un insanlığı, "aynı mükemmelleşme gayesine doğru giden devamlı bir bütün" olarak tarif etmesini esas alıp, "İnsanlık, kendisine hizmet eden insanları takdir ederken, onların dinine ve ırkına göre ayırım yapmaz" der. O, tabiatın incelenmesinde insanlığa yeni yollar açanlara daima büyük hayranlık duyduğunu ifade eder.²⁰⁰ Bu yönüyle Ahmed Rıza'nın Osmanlı'da düşüncenin ve toplum hayatının laikleştirilmesine çalıştığını ve bu konuda sonrakilere öncülük ettiğini söylemek mümkündür.

Muhtemelen sahip olduğu pozitivist düşüncenin tesirinden dolayı diğer İttihatçıların şiddet ve ihtilal yoluyla düzenin değiştirilmesi düşüncesine sıcak bakmayan Ahmed Rıza, bazen Cemiyet tarafından dışlansa da II. Abdülhamid Han'a karşı mücadeleyi sürdürdü. Ahmed Rıza 1897 yılında kendisinin Cemiyetin diğer üyelerine göre Osmanlı'da yaşayan gayr-i müslimlerin haklarını daha fazla müdafaa ettiğinden dolayı ayrılığa düşüldüğünü ifade etse de pozitivist ve masonik düşüncelerinden dolayı cemiyetin güvenini yitirmiş olduğu da ifade edilmişti.²⁰¹ Zira Ahmed Rıza, İslâm'ı Hıristiyanlığa göre sosyal gelişmeye daha elverişli

198 Kuran, *a.g.e.*, s. 44.

199 Mardin, *a.g.e.*, s.181.

200 Ahmet Rıza Bey, *Batının Politik Ahlaksızlığı*, trc. Ergun Göze, İstanbul 2004, s. 150.

201 Ernest, *a.g.e.*, s. 62.

bulmakla birlikte; İslâm'a İlâhî bir vahiy ve bir din olarak hiçbir değer vermemekte ve İslâm'ın sadece sosyal bünyenin önemli bir harcı olduğunu düşünmekteydi. Nitekim o yazılarında meşrutiyet idaresinden bahsederken daha çok İslâm'dan referans göstermiş ve "bîat, meşveret ve hilâfet gibi kelimeleri esas alarak düşüncesini bu esaslar üzerine bina etmiştir. Ahmed Rıza, bir halife görevlerini meşru bir şekilde yapmaz ise "İslâm hukukuna göre ulemâ bundan şikâyet etme hakkına sahiptir ve hatta padişahı hal' edebilir"²⁰² diyerek İslâm hukukuna atıfta bulunmuş olsa da bu kendi düşüncelerine meşruiyet kazandırma gayretlerinde ileri gitmemiştir.

Hıristiyan dünyayı da şiddetli bir şekilde tenkit eden Ahmed Rıza; "Dini konulardaki tenkitlerimin adresi mutaassıp saldırgan militanlardır. Yoksa kendi özel hayatlarında samimiyetle ve sükûnetle dinlerinin gereğini yerine getirenler değildir. Ben onlara hiç müsamahakârsızlık gösterebilir miyim? Bilakis istiyorum ki din siyasetten ayrılarak özgürce tatbik edilsin" dedikten sonra böyle vicdanlara ve özel hayata hapsedilmiş bir dinin fert ve toplum hayatına müspet manada katkı bile sağlayacağını ifade ederek pozitivist din anlayışını savunur.²⁰³

1908'den sonra Meclis-i Âyân reisi olan Ahmed Rıza'yı sonraki katı laikçilerden ayıran en önemli özelliği onun İslâm'ı sosyal gelişme ve ilerleme için bir mâni görmemesiydi.²⁰⁴ İslâm'a düşman olmayan ancak onu İlâhî bir din olmasından kaynaklanan birçok esasını da kabul etmeyen Ahmed Rıza'nın, laik düşünceye sahip birisi olarak, hayatı bütün yönleriyle dünyevileştirmeye (seküler hale getirme) çalışan bir kişi olduğu söylenebilir.

2-Mizancı Murat

Dağıstan'da dünyaya gelen Murat Bey (1853-1912) Rusya'da bir müddet eğitim gördükten sonra 1873'de İstanbul'a gelmiş ve Midhat Paşa'nın yardımıyla Bâbîâlî'de çalışmaya başlamıştı. Daha sonra Mülkiye'de hocalık yapmaya başlayan Murat Bey, gençlere liberal fikirleri yaymakla

202 Mardin, *a.g.e.* s. 186.

203 Ahmet Rıza Bey, *Batının Politik Ahlaksızlığı*, s. 151.

204 Mardin, *a.g.e.*, 183.

tanınmıştı. Murat Bey'in talebelerinden olan Tevfik Fikret (1867-1915) ondan bahsederken "Bize Murat Bey tarih dersi verir ve hiç kimseden sakınmayarak Fransız İhtilali'ni dahi kemâl-i belâgatla takrir eder, anlatırdı"²⁰⁵ diyerek öğrenciler üzerindeki tesirine dikkat çeker.

A. Bedevi Kuran ise "Murat Bey memleketin kültür ve inkılâp hayatında unutulmaması gereken kişilerden biridir. Bir zamanlar Ziya ve Kemal Bey'ler ve emsali, Türk gençliği üzerinde nasıl etkili olmuşlarsa, sonraki nesiller üzerinde de Murat Bey onlar tarafından meydana getirilen hürriyet havasını beslemede aynı etkiyi göstermiştir" diyerek onun toplum üzerindeki tesirlerine dikkat çeker.²⁰⁶

Murat Bey, 1886 yılında haftalık olarak çıkarmaya başladığı *Mizan* isimindeki gazeteyle ilgi çekmeyi başarmış, hatta *Mizancı Murat* olarak meşhur olmuştu. Murat Bey gazetesinde Sultan II. Abdülhamid'e hürmet ifade eden kelimler kullanmakla birlikte onun siyasetini tenkit etmekten geri durmamıştı. Ayrıca o, hükümette bulunanları da devlet adamlığına yakışır tavır sergilemedikleri için ağır bir şekilde tenkit ettiğinden gazetesini birçok kez kapatılmıştır.

Mizancı Murat'ın gazetede önem verdiği husulardan birisi Türklük düşüncesi üzerine vurgu yapmasıydı. Yeni Osmanlılar yazılarında "Türk" kelimesini geçmişe nispetle daha sık kullansalar da onlar "Türk", "Millet-i Osmaniye" ve "Millet-i İslâmiye" arasında kesin bir ayırım yapmamışlar ve daha çok "Osmanlı" terimini kullanmayı tercih etmişlerdir. Ancak Türklük konusu umumi efkârda daha fazla ön plana çıkmaya başladığı için *Mizan*'ın, 13 Sefer 1304 (1888) tarihli nüshasında bu konuya dikkat çekerek "Arapların her türlü hikem ve bedâini istişare edelim, fakat Türk olduğumuzu... unutmayalım" diyerek Türklüğün öneme dikkat çekilmişti. Mizancı Murat, kültürel Türklüğün gelişmesine önem verip İslâm'ı Türklükle beraber gördüğü halde²⁰⁷ müslüman olan diğer milletler bundan rahatsız olmuşlardır.

Mizan'ın yayına başladığı devirlerde Murat'ın Türklük düşüncesi istikametinde yazdığı yazılar Arnavut, Çerkez ve Arap asıllı Osmanlıların

205 Mardin, a.e., s. 81.

206 Kuran, a.g.e., s. 54.

207 Mardin, a.g.e. s. 115.

protestolarına sebep olduğu gibi Türklerin dışındaki müslüman Osmanlıların da kendi millî hislerini tahrik etmiştir. Nitekim bu düşüncelere sahip Jön Türkler arasında kendi milli hislerine hitap eden *Kürdistan, Anadolu, Arnavutluk* gibi isimler taşıyan gazetelerin²⁰⁸ varlığına baktığımızda bu devirde Türklük düşüncesine fazla atıfta bulunmanın, diğer millî düşüncelerin gelişmesini tetiklediğini ve Osmanlı şuurunu gün geçtikçe zayıflattığını görmekteyiz.

Yeni Osmanlıların diğer üyeleri kadar İslâmî bilgiye sahip olmayan Murat Bey, İslâm ile Batı uygarlığının bağdaşabileceğini savunuyordu. O, bazen “İslâmcı” olarak vasıflansa²⁰⁹ da bu konuda sistemli bir görüş ortaya koyacak İslâmî birikime sahip olmadığından, daha çok batılı değerler karşısında İslâm’ı müdafaa etmenin ötesine geçememişti.²¹⁰

Murat Bey, Yeni Osmanlılar aksine meşrutiyetin İmparatorluğun bütün dertlerine deva olacağını düşünmüyordu. O aynı zamanda ülkenin iki kampa ayrılmasından endişe ediyor ve Osmanlı’da reformun zorunlu olduğunu ifade etmekle birlikte bunun halk hareketiyle yapılacak bir ihtilal neticesinde uygulamaya konulmasını doğru bulmuyordu. İttihat ve Terakki’nin padişaha suikast da dahil olmak üzere her türlü anarşist yöntemi ve ihtilali kullanmayı düşünmesine rağmen²¹¹ o, bunları doğru bulmuyordu. Murat Bey “Garpta olduğu gibi aşağıdan tazyik icrası bizde caiz değil itikadındayım. Çünkü bunca inkıraz sebebine rağmen devletin yarım asırdan beri payidar olması, halkımızın hükümetlerine karşı olan bir rabita-i mâneviye semeresidir” diyerek halkın ihtilale tahrik edilmesinin devlet ve millet için büyük bir tehlike olabileceğine dikkat çekmişti.²¹² Murat Bey’in bu kaygıları maalesef seneler sona 31 Mart Hadisesi’nden sonra gerçekleşmiş, devlet ve millet büyük bir karğaşa ve keşmekeşe sürüklenmişti.

1895 Ekimin ortalarında Sultan II. Abdülhamid ile görüşme arzusu gerçekleşen Murat Bey Sultanla iki saat civarında baş başa görüşür ve Sultan, kendisinden “makul ama aynı zamanda liberal bir anayasa

208 Kuran, *a.g.e.*, s. 61.

209 Karpas, *İslâm’ın Siyasallaşması*, s. 617.

210 Mardin, *a.g.e.*, s. 118.

211 Kuran, *a.g.e.*, s. 195.

212 Mardin, *a.g.e.*, s. 126.

hazırlanmasını ister. 26 Ekim 1895 tarihinde II. Abdülhamid Han'a sunduğu ayrıntılı raporunda Murat Bey, modern eğitim alanında yaptığı hizmetlerden dolayı sultanı takdir ederken, etrafındaki devlet adamlarını tenkit etmekten geri durmaz. Murat Bey, ilk başlarda Hafiiye teşkilatının lazım olduğunu kabul etmekle birlikte bunun artık kaldırılması gerektiğini belirtip, basın özgürlüğünün sağlanmasını ister. Murat Bey genel oy sistemi ile oluşturulacak bir parlamentonun Avrupa'da bile gözden düşüşüne işaret ederek, çeşitli ırkların yaşadığı Osmanlı için bu sistemi doğru bulmaz, ancak bunun yerine hükümete hesap sorabilecek yetkili bir kurum oluşturulmasını tavsiye eder.²¹³

O dönemde Jön Türkler tarafından ön plana çıkarılan düşüncelere pek itibar etmeyen hatta Meclis-i Meb'ûsân'ı bile Osmanlı'nın bünyesine uygun bulmayan Murat Bey, raporu sunduktan sonraki girişimleri yeterli bulmamış, sultanla tekrar görüşme isteği de kabul görmeyince 7 Kasım 1311 (1895) tarihinde İstanbul'dan firar etmişti. İstanbul'da kurulmuş olan İttihat ve Terakki Cemiyeti ile doğrudan bir ilişkisi olmayan Murat Bey, daha başka oluşumların tekliflerini de kabul etmemiş olmasına rağmen²¹⁴ Paris'e gidince Ahmed Rıza'dan Jön Türklerin liderliğini devralmıştır.

Meşveret gazetesinin 1895 yılı Aralık ayında ilk sayısının çıkmasından önce Paris'e gelen Murat Bey ile Ahmed Rıza Bey arasında düşünce ve eylem noktasında bir takım farklılıklar ortaya çıkmıştı. Önceden belirttiğimiz şekilde Ziya Paşa ve Namık Kemal gibi Yeni Osmanlılar ülkenin geri kalmasının sebebini İslâmî esaslardan uzaklaşmaya bağlamışlar ve ülkenin içinde bulunduğu sıkıntılardan kurtulmanın yolunun İslâmî değerleri hakim kılmaktan geçtiğini açıkça belirtmişlerdi. Ahmed Rıza Bey ise İslâm'ı daha çok sosyal bakımdan yararlı görmekle birlikte pozitivist düşüncenin tesirinde kaldığından dini bir zorunluluk kabul etmiyor ve ona gereken önemi atfetmiyordu.²¹⁵

Murat Bey'in Paris'te yayınladığı ilk risalesinde II. Abdülhamid'in politikalarını şiddetle tenkit ettiğini gören Ahmed Rıza Bey, bu kadar

213 Koloğlu, *Abdülhamid Gerçeği*, s. 451-8.

214 Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, s.54.

215 Mardin, *a.g.e.*, s. 92.

ileri gidilmesine hayret etmiş ve bunu kendisine de söylemiştir. İyi bir pozitivist olan Ahmed Rıza ise daha tedrici ve şiddet içermeyen bir yaklaşımı benimsiyordu.²¹⁶ Murat Bey ise bundan gücenmiş ve İttihat ve Terakki'nin kendisiyle aynı görüşte olduğunu ifade etmişti.

Murat Bey bu esnada Hidiv Abbas Hilmi Paşa'dan Mısır'a gelip yerleşmesi için davetiye aldığından Londra'da Lord Salisbury ile görüşüp, Mizan'ı devam ettirmek düşüncesiyle Mısır'a gitti. Hidiv, Osmanlı'yı zayıflatmak ve kendi gücünü arttırmak politikası çerçevesinde Jön Türkleri gibi Osmanlı idaresine muhalif olanları Mısır'da ağırlayıp onları destekliyordu.²¹⁷

Kahire'de teşekkül eden İttihat ve Terakki şubasını pek beğenmeyen Murat Bey, Mısır'da Jön Türklerden çok, İngiliz memurlarla beraber olmakla birlikte Osmanlı Devleti'nin temsilcileriyle de iyi ilişki içerisindeydi. 4 Ocak 1896 tarihinde Mısır'da Mizan'ın ilk sayısını çıkaran Murat Bey, ilk makalesinden Paris ve Mısır Jön Türklerinin programsızlığından bahsettiğinden İttihat ve Terakki'nin Kahire şubesi dergiye eleştiriler yöneltti. Aslında Jön Türklerin bir programı vardı ve bunu Mechveret'in (Meşveretin Fransızca eki) ikinci sayısında yayınlanmıştı. Murat Bey kendi reform tekliflerinin yanında bu programı yetersiz bulurken Jön Türkler de Mizancı Murat'ı yeterince hürriyet ve vatan düşüncesine önem vermemekle itham etmişti.²¹⁸

1312 (1896) senesinin Haziran ayında İngiliz işgal yönetimi Osmanlı Devleti'nin baskılarını sebep göstererek Murat'tan Mısır'ı terk etmesini isteyince o tekrar Paris'e dönmeye mecbur kalmıştı. O Paris'e geldiğinden Dr. İshak Sükutî, Süleyman Nazif, Dr. Şerafeddin Mağmumi ve Ali Kemal gibi birçok Jön Türk'ün kendisinden önce oraya geldiklerini gördü.²¹⁹ Bu gençler de Ahmed Rıza Bey ile pek anlaşamadıklarından onun gelmesinden memnun olmuşlardı.

Murat Beyin Paris'e geri döndüğü deverde Ahmed Rıza'nın yayınlamaya devam ettiği Meşveret'te çıkan yazılara tepkiler artmaya başlamıştı.

216 Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, s. 49.

217 Y.E.E, 127/71.

218 Mardin, *a.g.e.*, s. 93-6.

219 Kuran, *a.g.e.*, s. 56

Meşveret'teki yazıların çok radikal olduğu yönünde tenkitler gelse de aslında Ahmed Rıza'nın Padişaha karşı tutumu diğer Jön Türk dergilerinin kullandığı ifadeden farklı değildi. Meselenin özünde Ahmed Rıza'nın "enternasyonalliği ve laikliği" bulunmaktaydı. Asırlardır İslâmî esasların hâkim olduğu, İslâmî değerlerin örf, âdet ve geleneklerin en önemli kaynağı haline geldiği müslüman toplum, Ahmed Rıza'nın seküler düşüncelerinden rahatsız olmuştu.²²⁰

Ahmed Rıza'dan rahatsız olan ve Paris'te Jön Türklerinin çoğalmasından istifade eden gençler, İttihat ve Terakki'nin faaliyetlerine yeni bir şekil vermek için bir program hazırlamak istediklerinden Murat Bey'in başkan olmasını sağladılar.²²¹ 1896'nın sonbaharından itibaren Murat Bey, Meşveret'e yazmaya başladı. Meşveret 1876 anayasasını müdafaa ediyor ve vatani kurtarma çağrısında bulunarak Sultan II. Abdülhamid'e büyük ithamlarda bulunuyordu. Murat Bey, Türkçe Meşveret'in yerine Mizan'ı çıkarmaya başladı ve Aralık 1896 sonunda Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bir tüzüğünü yayınladı. Tüzükte Padişahın icraatları çılgınlık olarak ifade edilmiş ve geçmişte Osmanlıların devleti tehlikeye sokan sultanları tahttan indirdiklerine dikkat çekilerek, Jön Türklerin o zamana kadar kaçındıkları umumi bir ihtilal için çalışmaya başlayacakları ifade edilmişti.²²²

Murat Bey, Jön Türklerin tesiriyle şiddet kullanılmasına taraftar gibi görünse de aslında o Avrupa kamuoyuna karşı Osmanlı Devleti'ni savunmayı bir vazife görüyordu. Murat Bey idaredeki yanlışların padişahı ziyade daha çok onun etrafındaki insanlardan kaynaklandığını ifade ediyor ve dinin gereği olarak halifeye itaat konusunda halkın gevşeklik göstermesinin doğru olmayacağına dikkat çekiyordu.²²³

Murat Bey, Avrupa'da çıkardığı ilk risalelerin birinde Osmanlı'yı ayakta tutan köklü kurumlarda (kalemîyye, seyfiyye ve ilmiyye) deki bozulmaya dikkat çekerek o devirdeki muhalif görüş sahipleri gibi bozulmanın tek sorumluluğunu padişaha yüklememiş ve halkın meclis ve

220 Mardin, *a.g.e.*, s. 102.

221 Kuran, *a.g.e.* s. 57.

222 Mardin, *a.g.e.*, s. 105.

223 Berkes, *a.g.e.*, s. 395

anayasa gibi modern kurumları kullanmaya hazır hale getirilmesine yönelik bir dizi reformlar teklif etmiştir.²²⁴

Mizancı Murat, zaman zaman Sultan II. Abdülhamid'e çok sert tenkitler yöneltse de hilâfetin etrafında bütün müslümanların birleşmesini ve İslâm'ın şartlarına uygun meşrutî bir idarenin kurulması fikrinde olduğundan²²⁵ tenkitleri diğer Jön Türkler gibi şiddet ihtiva etmemiştir.

Paris'te Ahmed Rıza Bey ile Murat Bey arasındaki anlaşmazlıkların da tesiriyle Cemiyet merkezi 24 Nisan 1897 tarihinde Cenevre'ye taşındı. Meşveret'in Fransızcasının yayın politikası yüzünden çıkan anlaşmazlıklardan dolayı Ahmed Rıza Cemiyetten çıkarılınca o, Meşveret'i şahsi bir yayın organı olarak yayınlamaya devam etti. Ahmed Rıza'nın Meşveret'te yayınladığı bazı yazılar Jön Türkler tarafından tasvip edilmiyordu. Hatta Ahmed Rıza Girit İsyanında Yunan çıkarlarına hizmet etmekle itham edilmişti. Bu arada işleri idare etmekte zorlanan ve tenkitlere tahammül edemeyen Murat Bey de Cemiyetten istifa etmişti.²²⁶

Sultan II. Abdülhamid Han Avrupa'ya firar edenlerden endişe eder, devamlı onlarla meşgul olur ve kimini menfaat mukabilinde susturmaya kimini de bir memuriyetle dönmeye ikna için çalıştırdı. Bu çerçevede Murat Bey de Şûrâ-yı azalığını kabul ederek 2 ağustos 1313 (1897) tarihinde İstanbul'a dönmeye karar verdi.²²⁷ Murat Bey'in sultan ile anlaşmayı tercih etmesi Jön Türkleri derinden sarsmış, birçoğu onun ardından II. Abdülhamid ile uzlaşma yoluna gitmişti.²²⁸

3-Doktor Abdullah Cevdet

1869 yılında Arapkir'de dünyaya gelen Abdullah Cevdet ilk eğitimi babası ve imam olan amcasından almıştır. Mamûratu'l-Aziz Askerî Rüşdiyesi'ni bitirdikten sonra 27 Mayıs 1301 (1884) tarihinde İstanbul'a gelen Cevdet, Kuleli Askeri Tıbbiyesi'nde öğretimini tamamlamıştır.²²⁹

224 Mardin, *a.g.e.*, s. 128-30.

225 Berkes, *a.g.e.*, s. 395

226 Mardin *a.g.e.*, s.107.

227 Tahsin Paşa, Yıldız Hatırları, s. 136.

228 Kuran, *a.g.e.*, s. 76.

229 İnal, Son Asır Türk Şairleri, I, 244; Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 240.

Gençliğinde dindar birisi olarak bilinen ve yazdığı şiirlerde dinî hislerini ifade eden Abdullah Cevdet'in aynı zamanda insan, evren ve tabiat arasındaki ilişkiye merakı vardı. O, Tıbbiye mektebinde iken İbrahim Temo'nun kendisine verdiği *Spiritaulisme et Matérielisme* isimdeki eseri okuduktan sonra onun büyük etkisinde kalmıştı. *Felix Isnard* isiminde bir Fransız tarafından yazılan ve "Maneviyat ve Maddiyat" konusunu tahlil eden bu eser Abdullah Cevdet'in dünya görüşünün değişmesinde, inançları ve düşünceleri konusunda kendisinde şüpheler uyandırmada etkili olmuştu. O, Fransız ve İngiliz birçok edebiyatçı ve düşünürün yazılarını ilgiyle okuyup, onların düşüncelerinden etkilendi. Tıbbiye'de öğrenci iken okuduğu Louis Büchner'in *Matière et Force* isimli eserinde ortaya koyduğu "Madde ve Kuvvet" konusundaki görüşleri Cevdet'in düşüncesinde büyük değişiklik yapmıştı.²³⁰

Materyalizm düşüncesini oldukça basit bir dille anlatan bu kitap, toplumun gelişmesi için ahlakın önemini kabul ediyor, ancak bu görevi dine değil bilime veriyordu. "Din ahlakın temeli değildir. Dinler yerlerini ahlaka terk edeceklerdir. Bilimsel maddecilik deney ve bilime dayanmayan bütün doktrinlerin yerine geçecektir" diyen Felix Isnard'ın kitabını okuyan Abdullah Cevdet "...hiçbir şey düşünemeyiz ki ya madde veya madde mahsulü olmasın..." diyerek "Maddeciliği" Osmanlı toplumuna anlatmayı bir vazife saymıştı.²³¹

Abdullah Cevdet, 1308'de (1892) İstanbul Askerî Tıbbiye'de İshak Sükuti, İbrahim Ethem'in (Temo) başını çektiği kişilerle beraber İttihat ve Terakki'nin kurucuları arasında yer aldı.²³² Giritli Şefik ve Şerafeddin Mağmumi ile beraber 1893-94'de okulda hürriyetçi ve ihtilalci düşünceleri yaymaktan hapse atılan Cevdet, daha sonra eğitimini tamamlaması düşünüülerek serbest bırakılsa da sultanı hedef alan çalışmalarını sürdürdü.²³³

Pozitivizm'in Fransa'da hakim olduğu bir dönemde bu ülkeden getirilen kitap ve eğitimcilerin etkisiyle materyalist düşünce ve toplumun inançlarına aykırı görüşler, Mekteb-i Tıbbiye'de Abdullah Cevdet'in de

230 Ülken, *a.g.e.*, s. 240-1; Mardin, *a.g.e.*, s. 224.

231 Hanoğlu, *a.g.e.* s.13.

232 Kuran, *a.g.e.*, s. 45; Uzer, Tahsin, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, Ankara 1999, s. 22.

233 Ernest, *a.g.e.*, s. 32.

aralarında bulunduğu bazı öğrencelerin düşünce ve inançlarının değişmesine sebep olmuştu. Hatta bu sebepten dolayı Sultan II. Abdülhamid, Fransız modeline göre yapılanan bu okulların Almanya'daki tıp okullarına benzer bir şekilde değiştirmenin planlamasını yaparak öğrencilerin zararlı düşüncelerden etkilenmesini önlemeyi düşünmüştü.²³⁴

1894 yılında Tıbbiye'den mezun olan Abdullah Cevdet, bir yıl sonra hükümet aleyhine faaliyetlerde bulun İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üyelerinin bir kaçı ile beraber tutuklanıp 16 Kânunusani 1311 (1895) tarihinde Trablusgarp'a (Fizan) sürüldü.²³⁵ O Fizan'da doktorluktan elde ettiği imkanları kullanarak kaçmayı başardı. Doktor Abdullah Cevdet 10 Ağustos 1897 tarihinde Paris'e geldiğinde buradaki Jön Türkler kendi aralarında fikir ayrılığa düşmüşler ve iki gruba ayrılmışlardı. Şerafeddin Mağmumî'nin başını çektiği Jön Türkler pozitivist düşüncelerinden dolayı Ahmed Rıza ile anlaşmazlığa düşmüşler Murat Bey de 1313'de (1897) İstanbul'a dönmüştü.²³⁶

Jön Türkler arasında II. Abdülhamid Han'a karşı olmanın dışından bir fikir birliği bulunmadığından bu nevi anlaşmazlıklar devamlı olarak söz konusu olsa da Sultan II. Abdülhamid'e karşı mücadele etme düşüncesi, onları beraber hareket etmeye zorluyordu. Osmanlı yönetimi ise onları ikna ederek muhalif hareketlerine son verdirmek için Ahmed Celaleddin Paşayı Avrupa'ya göndermiş olduğundan Jön Türklerin bir kısmı onun gayretleriyle muhalefeti bırakmaya karar vermişti. Jön Türkler arasındaki ihtilafın derinleştiği bir dönemde Paris'e gelen Cevdet, iktidara karşı muhalefeti sürdürme kararında olan Ahmed Rıza'nı grubuna katıldıysa da bir ay sonra (6 Eylül) Cenevre'ye geçerek orada ki Jön Türklerle beraber 1316 (1898)'de *Osmanlı* gazetesini çıkarmaya başladı.

Osmanlı'yı çıkartan kadro daha çok Tıbbiye'nin düşünce ortamında yetişen kişilerdi. Ahmed Rıza Türkçe *Meşveret*'i kapatmıştı. O yazılarını Doktor İshak Sükuti ve Abdullah Cevdet gibi Jön Türklerden mürekkep olan *Osmanlı*'da yayınlayacağını bildirerek, *Osmanlı* gazetesinin önemine dikkat çekse de onun yazılarına gazetede fazla yer verilmemişti.

234 Hanioglu, a.g.e., s. 9.

235 Kuran, a.g.e., s. 47.

236 Tahsin Paşa, a.g.e., s.136.

Abdullah Cevdet ve arkadaşları 1898 yılından itibaren *Osmanlı'nın* yayını konusunda bağımsız bir merkez gibi hareket etmeye başlamıştı.²³⁷ Diğer Jön Türk yayınlarında olduğu gibi *Osmanlı'nın* da ülkeye girmesi yasaklanmış olsa da kaçak yollarla özellikle de Osmanlı Devleti'nde faaliyet gösteren Fransız ve Avusturya postaneleri yoluyla giriyor ve gizli gizli okunuyordu.²³⁸ Mesela Halıcıoğlu'nda meyhanecilik yapan Yunan tebaasından Dimitri, Galata'daki Avusturya Postahanesi'nden aldığı gazete ve mecmuları, Sütlüce'deki Bektâşi Dergâhı'na götürür tekke şeyhine teslim ederdi.²³⁹

Osmanlı gazetesi yaklaşık bir yıl sonra malî, fikri ve siyasî açıdan ciddi sıkıntılarla karşılaştığı gibi yazarlarda da bir kötümserlik havası esmeye başlamıştı. Abdullah Cevdet "Anlamıştım ki okuyucuları yüz adedi geçmeyen kuru sözlerle, kuru kafalara âb-ü tâb (su ve tazelik) vermek muhal-i enderdir" diyerek²⁴⁰ ülkenin sorunlarının eskiden sandığı kadar kolay olmadığını anlamış yıllardır tenkit ettiği hükümette bir memuriyet elde etmenin yolunu aramaya başlamıştı.

1899 yılında hükümetin teklifini kabul eden Abdullah Cevdet, Viyana sefaretine doktor olarak tayin edilince gazete yazarlığından çekilmiş olsa da perde arkasından gazete ile ilişkilerini devam ettirmişti.²⁴¹

Viyana'da üç yıl kalan Abdullah Cevdet, muhalefetini açıktan sürdürmeye devam edip Viyana sefirine cephe alınca Viyana polisi tarafından sınır dışı edilmişti. Bir süre bir dergi çıkarmanın yollarını arayan Abdullah Cevdet, sonradan Jön Türklere katılıp Mısır'da yaşayan Ahmet Celâlettin Paşa'nın desteğiyle ölünceye kadar yayınlayacağı dergi olan *İctihad*'ın ilk sayısını Eylül 1904 yılında Cenevre'de çıkarmıştır.

İctihad'ın ilk sayısında müslümanların geri kalışlarının sebepleri ve bu durumdan kurtaracak tedbirlerin neler olduğu konusu ele alınmıştı. Başyazıda, II. Abdülhamid ve adamlarından çok onun idaresine boyun eğmekten dolayı millet ve toplumu aydınlatma görevini yerine

237 Hanoğlu, a.g.e., s. 36.

238 Erik, Jan Zürcher, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, trc. Nüzhet Salihoğlu, İstanbul, 210, s. 36.

239 Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, s. 20.

240 Mardin, a.g.e. s. 225.

241 Hanoğlu, a.g.e., s. 40.

getirmediklerinden aydınlar suçlanmıştı.²⁴² Bu şekilde millet ve aydınlar tahrik edilerek onların ihtilale kalkışması sağlanmış olacaktı.

Abdullah Cevdet'in düşünce hayatında Fransa'da tanıştığı ve 1907 yılında Kahire'de eserini bastırarak kendisinden birçok tercümeler yaptığı Gustave Le Bon'un büyük izleri görülür. Onun sosyal reforma ait temel düşünceleri Le Bon'dan mülhem olduğu için *İctihat*'ta yayınlanan makalelerinde Abdullah Cevdet birçok konuda ona dayanır. Le Bon'un fikirlerini Türkiye'nin sosyal meselelerine uygulamayı çözüm yolu olarak gören Abdullah Cevdet, gençliğinden itibaren onun eserlerini tercümeyle başlamış ve hayatı boyunca onu Türk okuyucularına tanıttığı için âdeta Abdullah Cevdet'in ismi iştirilince Le Bon hatıra gelir olmuştur.²⁴³ Onun eserlerinden birini çevirmeye başladığından Cevdet, *İctihad*'ın 1 Ocak 1905 sayısında "Bir kavmin tabîb-i ictimâîsi (toplumsal sosyal hekimi) olmak isteyenler... bu kitabın ihtiva ettiği husus ve kavânîn-i ictimâîyeye (sosyal kanunlara) muttali olmayanların islâh-ı mülk-i millete" teşebbüs etmelerinin abes ve çocukça bir hareket olacağını söyleyerek Le Bon'un görüşlerine çok büyük değer atfetmiştir.²⁴⁴

Toplumlarda görülen değişme ve gelişmeler neticesinde hanedanlık ve din gibi geleneksel kurumların itibar kaybettiğini ve cumhurun gücünün hadiseleri belirleyen çok önemli bir faktör olarak ortaya çıktığına dikkat çeken Le Bon, sadece sosyal bir psikolog gibi konuşmamış ırkçı bir takım görüşler de ileri sürmüştür.

Daha önce belirttiğimiz şekilde Ali Süâvî'nin Türkçülük konusundaki düşüncelerine ilham olan Gobineau, "toplumların gelişmesinde ve yıkılmasında din, ahlak ve ekonominin değil de ırkın önemli bir faktör olduğunu" söylemişti. Gobineau'nun "*Irkların Eşitsizliği Üzerine Deneme*" (*Essai sur l'Inegalite des Races Humaines*) isimli eserinde ortaya koyduğu fikirlerini esas alan Le Bon, âdeta Almanya'da yayılan "üstün ırk" teorisinin Fransa'daki savunucusu rolünü oynamıştır.

Abdullah Cevdet'i etkileyen en önemli konulardan birisi Le Bon'un "melezleşme" teorisidir. Abdullah Cevdet üzerinde hiçbir tartışma

242 Berkes, *a.g.e.*, s. 412, 427.

243 Ülken, *a.g.e.*, s. 244.

244 Mardin, *a.g.e.* s. 239.

yapmadan “Türk ırkının üstün bir ırkla karışmasını ve melezleşmesi” dile getirmişti. Cevdet, fikirlerinin ne kadar ileri bir noktaya ulaştığının farkına varıp düşüncelerini o zamanki diğer sosyal psikologlarla karşılaştırmış olsaydı sağlıklı bir neticeye varabilir ve toplumda kendisine yapılan hücumlardan belki biraz korunabilirdi.²⁴⁵

Abdullah Cevdet hayatı boyunca birçok batılı düşünürün eserlerinin Türkçelerini yayınladığı gibi kendisi de bu istikamette birçok eser ve makale yayınlamıştı. Cevdet İsviçre’den çıkartılınca matbaasını Eylül 1905’de Mısır’a taşımıştı. O, diğer muhalifler gibi Meşrutiyet’ten hemen sonra ülkeye dönmemiş ise de 1911 yılında *İctihad* Matbaası’nı İstanbul’a taşıyarak dergiyi burada yayınlamaya devam etmiştir.²⁴⁶

Abdullah Cevdet’in Mısır hayatı onun İslâm hakkındaki düşüncelerinin değişmesinde etkili olmuştu. İstanbul’a nispetle batılı düşüncelerin daha etkili olduğu Kahire’de ve geleneksel İslâm anlayışına Batı düşüncesinin tesirinde daha fazla tenkit yöneltildiği bir atmosferde İslâm’da reform yapılması düşüncesi, Mısır’da daha fazla taraftar buluyor ve daha yüksek sesle dile getiriliyordu.

Cemâlettin Efgânî’nin modernist ve reformist düşünceleri Osmanlı’da taraftar bulamazken Mısır’da bir hayli itibar görmüştü. Bundan dolayı Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi (1879-1954): “İstanbul’daki din bilginlerinin ilmî bakımdan üstünlüklerine iki şey delâlet eder: Birincisi Cemâlettin Efgânî’nin Mısır’daki âlimleri aldattığı halde İstanbul’daki âlimleri aldatamaması. İkincisi: Efgânî ve Abduh aracılığı ile masonluğun el-Ezher’deki âlimler arasında yayılma ortamı bulunduğu halde, İstanbul’daki âlimler arasında bu tür faaliyetlere rastlanmaması”²⁴⁷ diyerek İstanbul’un bu konudaki üstünlüğüne dikkat çeker.

Batılı araştırmacılar özellikle de oryantalistler yirminci asrın başındaki İslâmiyet’in durumunu, on beşinci asırdaki Hıristiyanlığa benzetiyorlardı. Protestanlık sayesinde Hıristiyanlık’ta reform yapılarak hürriyet fikrinin geliştiği, akıl ve fennin önem kazandığı düşünülüyor ve İslâm’ın da bir reforma tâbi tutulup, muteber İslâmî kitapların ve şer’i

245 Ülken, *a.g.e.*, s. 244. Mardin, *a.g.e.* s. 239.

246 Kuran, *a.g.e.*, s. 266; Ülken, *a.g.e.*, s. 242.

247 Mustafa Sabri Efendi, *Mevkûfû'l-akl ve'l-ilm ve'l-âlem*, Beyrut 1992, I, 144.

hükümlerin yeniden gözden geçirilerek medeniyet ve terakkiye uygun hale getirilmesi tavsiye ediliyordu.²⁴⁸

Wilfred C. Smith, Hristiyan dünyasındaki reform hareketleri ve Protestanlığın ortaya çıkışı ile İslâm dünyası arasında alaka kurmaya çalışarak sekülerlik, özgürlük ve evrensellik gibi terimlerin İslâmî bir yorumunun yapılması durumunda İslâm dünyasında kabul göreceğini belirtir. Buna örnek olarak da Pakistan'ın ilk kuruluşunda çok az kimsenin İslâm'dan ziyade laikliğe taraf olmasına rağmen gün geçtikçe laikliği tercih edenlerin artmasını gösterir.²⁴⁹

Türk ulemâsını, İslâm'ı bilmemekle ve müslümanları geri bırakmakla itham eden Blunt, "Osmanlı sultanlarının ictihat kapısını kapatmaları ve hilâfet makamını İstanbul'a nakletmelerinden dolayı XVII ve XVIII. yüzyıllarda İslâmî bir durgunluğun ortaya çıktığını"²⁵⁰ söylemiş ve bundan da Osmanlıyı sorumlu tutmuştu. Blunt, bundan kurtulmak için ictihat kapısının açılması gerektiğini söyleyerek bazı Arap aydınları reform konusunda teşvik etmişti.

Abdullah Cevdet'in 1897 yılında Cenevre'de tanışıp görüşme imkanı bulduğu ve hayran olduğu Muhammed Abduh, 1905 yılında ölmüş olsa da talebesi Reşid Rıza'nın (1876-1935) önderliğindeki kesim "İslâm'da reform yapılması düşüncesini yaymaya devam etmişlerdi."²⁵¹ Muhammed Abduh ve hocası Cemâlettin Efgânî, Luther ve Kalvin'in Hristiyanlık için oynadığı rolü İslâm için oynamak istemişler ancak başarılı olamamışlardı.²⁵² İslâm'da reform yapılmasını öneren ve bu istikamette yeni ictihatların yapılmasını teklif eden batılı fikir adamları ve onlarla aynı düşünceyi paylaşan Efganî ve Abduh'un yolundan gittiği anlaşılan Abdullah Cevdet'in dergisine *İctihat* ismini vermesi bir tesadüf değildi.

Görüşlerinin ancak İslâmî bir yorumunun yapılması durumunda müslüman toplumlar tarafında kabul edileceğinin farkında olan Cevdet, İslâm'a tamamen aykırı bir fikir söylese bile bunun bir ictihat olduğu

248 Lothrop Stoddard, *Yeni Alem-i İslam*, trc. Ali Rıza Seyfi, İstanbul 1338, s. 38.

249 Smith, Wilfred Cantwell, *Islam in Modern History*, New York 1957, s. 40-7, 253-4.

250 Blunt, a.g.e. 73.

251 Geniş bilgi için bkz: Gümüšoğlu, Hasan, *İslam Mezhepleri Tarihi*, İstanbul 2009, s. 300 vd.

252 Mustafa Sabri Efendi, a.g.e., I, 144.

imajını oluşturup müslüman umumi efkârında meşruiyet kazanmak için İslâm'dan referans bulma gayretinde olmuştur. Görüşlerini uygun olarak seçtiği âyetlere felsefi ve pozitif bilme dayalı izahlar yaparak düşüncelerini İslâmî referanslara dayandırmaya çalışmıştır.²⁵³ Ancak bu gayretleri onun Meşrutiyet döneminden beri “dinsizlik akımının önderi olarak tanınmasına” mani olamamıştır.²⁵⁴

Muhammed Abduh'un müslümanların gelişebilmeleri için “İslâm'ın ilk asrındaki aslına döndürülmesi gerektiği düşüncesini” Abdullah Cevdet, modernleşme için uygun bir fırsat olarak değerlendirmişti. Cevdet'in “...Zaman-ı Saadet'te teessüs eden İslâmî hükümetin idare şekli bir cumhuriyet ve hem de gayet hürriyetperver bir cumhuriyet idi. Fakat sonraları o adalet esası bozuldu... Bâb-ı ictihat kapatıldı ...”²⁵⁵ ifadelerinde daha önce Blunt, Efgânî ve Abduh gibi kişiler tarafından teşvik edilen reformist düşüncelerin etkisi gözükmekteydi. Nitekim Osmanlı hükümeti, onun meşhur Hollandalı oryantalist Reinhart Dozy'den çevirdiği İslâm Tarihi'nin satışını yasaklamıştı.²⁵⁶ Dozy'nin eserinde İslâm için aşağılayıcı ifadelere yer vermesi ve Abdullah Cevdet'in de önsözde aynı tonda buna benzer ifadeler kullanması yasaklanmaya sebep gösterilmişti.

Abdullah Cevdet; Cumhuriyet devrinde *İctihad*'ı Latin harfleriyle çıkmaya başladığı zaman bu konunun İctihad'ın ilk sayılarından itibaren tartışıldığını hatırlatmıştı. Nitekim Cevdet'in daha önce Osmanlı'da çıkan yazılarına bakıldığında sonradan uygulanan laiklik politikasının temellerini görmek mümkündü. Bundan dolayı Şerif Mardin, İctihad'ın diğer Jön Türk dergilerinden farklı olarak Atatürk devrimlerine öncülük yaptığını belirtir. Mardin, bu istikamette batılılaşmanın gereklerinden birinin fikir ve görüşlerin temelinden değiştirilerek evrenin biyolojik materyalizm çerçevesinde değerlendirilmesi düşüncesinin cumhuriyet devrinin ilk yıllarında uygulanan politikalara yön verdiğine işaret eder. Mardin, Abdullah Cevdet'in materyalist bir düşünceye sahip olmasına

253 İctihad, 31 Kânun-ı evvel 1921, s. 2951-2.

254 Berkes, a.g.e., s. 549

255 Hanioglu, a.g.e., s. 138.

256 Berkes, a.g.e., s. 258.

rağmen “maneviyatın beslenmesine” değer verdiğini ancak tıpkı Atatürk’te olduğu gibi bu besleyiciyi, dinin dışında aradığına dikkat çeker.²⁵⁷

İstanbul’a dönerken Sirkeci garında başındaki şapkası ile insanların dikkatlerini çeken Abdullah Cevdet, gerek düşünceleriyle gerekse tavırlarıyla devrindeki diğer muhaliflerden ayrılmış, kitaplarında ilk defa Latin harflerini kullanmanın yanında, ölçü ve tartının batılı esaslara göre yapılmasını savunmuştu. Hayatındaki siyasî istikrarsızlıklar ve mütareke döneminde hakkında çıkan bazı dedikodular yüzünden cumhuriyet devrinin ilk yıllarında kendisine pek itibar edilmemiş gibi gözükse de Abdullah Cevdet, devletin batılılaşma politikasında sonraki nesillere örnek olmuştur.²⁵⁸

Dinin tesirinin olmadığı bir maneviyat tesis etmeye çalışan Abdullah Cevdet, bu konuda Avrupa’daki felsefî düşüncelere kendisini kaptırmış ve Jön Türk hareketi içinde İslâm’ı, toplumlumun gelişmesinin önünde bir engel görüp ona eleştiride bulunan tek kişi olarak ortaya çıkmıştır. Abdullah Cevdet, Protestan reformuna benzer bir uygulamayı İslâm’da yapmayı düşünmüş ve İslâm toplumunda “Protestan ethic” ini tesis etmeye çalışarak âdeta Luther’in yolunu takip etmek istemiştir.²⁵⁹ Abdullah Cevdet bu konuda kendinden önce hareket eden Efgâni ve Abduh kadar bile mesafe alamadığı gibi Luther, bir Hıristiyan mezhebi tesis etmeye muvaffak olurken o “dinsiz bir dindar veya dindar bir dinsiz” olarak vasıflanacak kadar²⁶⁰ içinde doğup büyüdüğü toplumun değerlerinin dışında kalmıştı. İslâm’da reformu, dinde rasyonalizmi savunan ve İslâm âlimlerine hücum eden Abdullah Cevdet, bir ara Bahaîlik düşüncesine de meyletmişti.²⁶¹ *İctihad* dergisinde Bahaîliğin kurucusu Mirza Hüseyin Ali hakkında onu överek âdeta göklere çıkaran yazılar yayınlanmıştı.²⁶²

Abdullah Cevdet’in farklı inançlara sahip olması onun cenaze merasimine de yansımıştır. 1932 yılında ölen Abdullah Cevdet, ölüsünün bir hıristiyan tabutuyla naklini vasiyet etmiş olmalı ki cenazesi hıristiyan

257 Mardin, *a.g.e.* s.228.

258 Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 243.

259 Hanioğlu, *a.g.e.*, s. 33-5.

260 Mardin, *a.g.e.*, s. 242.

261 Tunaya, T. Zafer, *İslâmcılık Akımı*, İstanbul 2007, s. 67.

262 *İctihad*, 31 *Kânun-ı evvel* 1921, s. 2952-55.

tabutuna benzer bir şekilde süslü ve boyalı fakat kolsuz bir tabuta konularak Ayasofya Camiine getirildiğinde²⁶³ mektep muallimlerinden biri “bu büyük adam, bütün hayatında hür düşünmüş, taassuba harp açmıştır. Onun bir hoca tarafından namazının kılınması onun ruhuna azap etmek olacaktır. Namazı kılınmamalı doğru defnedilmelidir” demesi üzerine kargaşa çıkmıştı. Cemaat zaten cenazenin Abdullah Cevdet’e ait olduğunu öğrendikten sonra musallayı terk etmiş Peyami Safa’nın ısrarı üzerine sadece birkaç kişi namazını kılmıştı.²⁶⁴

Abdullah Cevdet hakkında detaylı çalışması bulunan Şükrü Hanioglu; toplumda dinin ifa ettiği vazifenin biyolojik materyalizm tarafından yapılmasına çalışan Abdullah Cevdet’in Bahailiği bir aşama olarak gördüğüne dikkat çektikten sonra onun hakkındaki kanaatinin şu cümlelerle ifade etmiştir:

“Dinin arka plana geçtiği bir Türk toplumu düşüncesi Abdullah Cevdet’in “utopia”sının önemli parçalarından birisidir. “Batılılaşma” tezleriyle birlikte bu “utopia” 1923 sonrası Türkiye Cumhuriyeti’nin resmi ideolojisi ile büyük bir benzerlik göstermektedir.”²⁶⁵

B-İttihat ve Terakki

İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1890’lı yılların başlarında İstanbul’da Askerî Tıbbiye’de öğrenci olan Abdullah Cevdet, İshak Sükutî, İbrahim Ethem’in (Temo) başını çektiği kişiler tarafından kurulmuştur.²⁶⁶ Cemiyet daha sonra Paris’teki Jön Türklerin lideri Ahmed Rıza Bey’le ilişkileri geçerek ismini “*Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti*” şeklinde değiştirmişti.²⁶⁷ Bu Cemiyetin tohumlarının çok önceden atıldığı ifade edilmiş ise²⁶⁸ de gizli bir cemiyet olan İttihat ve Terakki’nin kuruluş konusunda farklı tarihleri bulunmasını normal karşılamak gerekir.

263 Ergin, Osman, *Türk Maarif Tarihi*, II, 284.

264 İnal, *Son Devir Türk Şairleri*, III, 2189.

265 Hanioglu, a.g.e., s. 341.

266 Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 45; Uzer, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, s. 22; Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, I, 51

267 Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, I, 51

268 Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s.73.

İttihat ve Terakki her ne kadar ilk olarak İstanbul'da kurulsa da yurt içinde fazla bir faaliyette bulunamadığından hakiki bünyesinin Makedonya'da olduğu söylenebilir. Zira Cemiyetin hedefini tayin etmede önemli görevler yapan Talat Bey, Midhat Şükrü, İsmail Canbulad, Ömer Naci ve Süleyman Fehmi gibi meşhur İttihatçılar bu bölgeden çıkmıştı.²⁶⁹ Ayrıca İbrahim Temo, Paris'in yanı sıra Kahire'de bulunan Ahmed Verdani ile de irtibata geçerek örgütün imparatorluk dışında yayılmasını sağlamıştı.²⁷⁰

Edirne'de posta memuru olarak çalışan Talat Bey (1824-19219), Cemiyetin Rumeli'de yayılmasında büyük rolü oynamıştı. Talat Bey, Avrupa'da çıkan Jön Türk gazetelerinin Osmanlı'ya düzenli olarak getirilmesine yardımcı olduğundan yakalanmış ve Selanik'e sürülmüştü. Burada da posta memurluğunu elde etmeyi beceren Talat, Jön Türk yayınlarının getirilmesi ve okunması işini düzene koymuş ve farmason cemiyetine girmişti. Talat bir ara komiteci hislerini tatmin etmek için İslâm farmasonluğunu kurmayı teklif edecek kadar masonluğu benisemişti.²⁷¹

Cemiyet, Harbiye ve Mülkiye'de de hızlı bir şekilde yayıldı.²⁷² Daha çok dış tesirler ve millî hisler sebebiyle kurulan Cemiyet²⁷³ Mason locaları şeklinde örgütlenmişti. Üyeler küçük hücrelerden meydana gelmekte, her hücreye ayrı bir numara verilmekteydi.²⁷⁴ İttihat ve Terakki'nin mahalli komiteleri için mason locaları özellikle Selanik'teki "Grand Orion (Büyük Doğu Locası)" emin bir sığınaktı. Zaten komitenin birçok üyesi önceden masonluğa intisap etmişlerdi. Cemiyete yeni girecek olanlar, mason locaları tarafından eskiden beri tatbik edilen usule göre seçilirdi.²⁷⁵

1895 yılında bu gizli örgütün bir nizamnamesi yayınlandı. Bu nizamnamede örgütten Osmanlı *İttihat ve Terakki Cemiyeti* diye bahsediliyor ve adalet, eşitlik, özgürlük gibi o günlerde itibar gören kelime ve düşüncelere atıfta bulunuluyordu. Cemiyet, o günkü hükümetin Osmanlı'nın ilerleme ve gelişmesine mani olduğunu, vatani yabancıların eline

269 Cansu, Samih Nafiz, *İttihat ve Terakki İçinde Dönerler*, İstanbul 2003, s. 40.

270 Hanioglu, *Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, s. 26.

271 Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 313.

272 Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyet*, s. 281; Okyar, a.g.e., 20.

273 Cansu, *İttihat ve Terakki İçinde Dönerler*, s. 39.

274 Karabekir, a.g.e., s. 90; Ernest, *Genç Türkler ve İttihat Terakki*, s. 29; Çavdar, *İttihat ve Terakki*, s. 16.

275 Hüseyin K. Kadri, *Bir Millet'in Dirilişi*, s. 74; Ernest, *Genç Türkler ve İttihat Terakki*, s. 29

bıraktığını iddia ederek, kadın erkek bütün Osmanlıları kendi hareketlerine katılmaya çağırıyor ve bunun için de Meşrutiyet'in geri getirilmesini istiyordu.²⁷⁶

Cemiyet üyeleri, halkı kışkırtarak iktidarı değiştirme yollara aramaya başlamıştı. Doğu Anadolu'da Ermenilerin isyan başlatması, arkasından müslümanların (Türk ve Kürt) onları bastırmaya çalışmasının neticesinde olaylar büyümüş ve Ermeniler, Bâbîâliye ve Osmanlı Bankası'na hücum etmişlerdi. Bu olaylardan cesaret alan cemiyet üyeleri iktidardan sadece Ermenilerin değil, birçok kesimin şikayetçi olduğunu bildiren yazıları önce Tıbbiyelilerin cami duvarlarına daha sonra da umumun görebileceği yerlere asarak halkı isyana teşvik etmeye çalışmışlardı. Olayların İttihat ve Terakki Cemiyet'in üyeleri tarafından yapıldığının tespit edilmesinden sonra 16 Kânunusani 1311 (1895) tarihinde üyelerin bazıları mahkum edilmişti. Doktor Abdullah Cevdet Trablusgarp'a, Tıbbiye öğrencilerinden Süleyman Bey Şam'a ve İbrahim Nazmî de Manastır'a sürülmüştü.²⁷⁷

Cemiyet, 1897'de Yıldız Sarayı'na karşı geniş bir gösteri hazırlığındayken haber alınmış ve elebaşları Taşkışla Harb Divanı'na verilmişti. Sultan II. Abdülhamid'in görevlendirdiği Ahmed Celâleddin Paşa tarafından İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yurt dışı teşkilatı tasfiye edilip, üyelerinin yurda dönmeleri sağlanmaya çalışıldı ise de bazıları bunu kabul etmemişti.²⁷⁸

Talat Bey ve arkadaşlarının 1906 yılında "Osmanlı Hürriyet Cemiyeti" adıyla kurdukları örgüt bir yıl sonra İttihat ve Terakki ile birleşip "Terakki ve İttihat" ismini almıştı. Aynı tarihlerde Şam'da Mustafa Kemal ve arkadaşları tarafından "Vatan ve Hürriyet Cemiyet"i adında bir örgüt kurulmuştu. Mustafa Kemal, Harbiye'deki öğrencilik yıllarında (1902-4) Napolyon'la alakalı kitapları ve John Stuart Mill gibi düşünürleri okuyarak onlardan etkilenmişti. O, birkaç arkadaşıyla beraber gizli bir grup oluşturup, el yazısıyla bir gazete çıkararak idareyi ve onların siyasetini tenkit etmeye başlamıştı. Bu gelişme Saray'a kadar gidince Mustafa Kemal

276 Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, I, 70; Çavdar, a.g.e., s. 17.

277 Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 47.

278 Okyar, a.g.e., s. 20; Karabekir, a.g.e., s. 298.

arkadaşlarıyla beraber gazeteyi hazırlarken yakalanmış ancak okul idaresinin işi kapatmak istemesinden dolayı hafif bir ceza ile kurtulmuştu.²⁷⁹

Öğrencilik yıllarından itibaren faal bir ihtilalci görüntüsü veren ve Harp Akademisi'nde kurmay eğitimi alarak 1904'de mezun olan Mustafa Kemal, yüzbaşı olarak orduya tayinin yapılmasını beklediği günlerde tutuklanmıştı.²⁸⁰ Mustafa Kemal ve arkadaşları toplanıp ülkenin siyasi konuları hakkında konuşurlarken padişahı meşrutî idareye zorlayacak gücün ordu olduğunu düşünüyorlardı. Onlar bunun uygulaması için çeşitli planlar yaparlarken ihbar edilmişler ve Mustafa Kemal, birkaç ay tutuklu kaldıktan sonra bir nevi sürgün olarak Şam'daki 5. Orduya tayin edilmişti.²⁸¹

Selanik veya Edirne beklerken Şam'a gönderilen Mustafa Kemal, fikirlerini hayata geçirebilmek için 1906 yılında "Vatan" isminde gizli bir cemiyet kurmuş olsa da ihtilal için en uygun yerin Makedonya olduğunu düşündüğünden Selanik'e gitmeyi aklına koymuştu. Komutanının göz yummasıyla Şam'dan gizlice ayrılan Mustafa Kemal Selanik'e gelmiş ve orada ülkenin içinde bulunduğu durum, Rumeli'nin şartları ve sarayın idaresi konusunda gizli bir takım görüşmeler yapmıştı. Mustafa Kemal, tutuklanması yönünde Selanik'e emir verilmesinden sonra oradan ayrılp gizlice görev yerine dönmüştü.²⁸² Şam'da "Vatan Cemiyeti"nin bir şubesi olan "Vatan ve Hürriyet"i kurarak eskiden tanıdığı arkadaşlarını üye yapan²⁸³ Mustafa Kemal, 1907 yılında Selanik'e tayini yaptırmayı başardı ve kurduğu "Vatan ve Hürriyet Cemiyeti" ile birlikte İttihat ve Terakki'ye katıldı. İki cemiyet 27 Eylül 1907'de birleşmiş oldu.²⁸⁴

İttihat ve Terakki'ye yeni girecek olanlar gözü bağlı olarak yemin edilecek yere getirilir, bir masada bulunan Kuran-ı kerim, bayrak ve silah üzerine el basarak yemin ederlerdi. Cemiyete girdikten sonra çıkmak mümkün değildi ve cemiyetin gayelerinin dışında hareket edenler

279 Lord Kinross, *Atatürk*, s. 36.

280 Ernest, *a.g.e.*, s. 110.

281 Cebesoy, Ali Fuat, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, İstanbul ts., s. 90-98; Kinross, *a.g.e.*, s. 37.

282 Atay, Falih Rıfkı, *Çankaya*, İstanbul 2004, s. 48

283 Özalp, Kazım-Özalp, *Teoman Atatürk'ten Anılar*, Ankara 1992, s. 6-7; Lord Kinross, *a.g.e.* s. 343-46; Cebesoy, *a.g.e.* s. 124.

284 Uzer, *a.g.e.*, s. 23, Atay, *a.g.e.*, s. 49.

ölümle yargılanıp cezaları infaz edilirdi.²⁸⁵ Gerekliğinde iki üyenin tanışması için masonların tanışma şekline benzer işaretleri ve parolaları vardı.²⁸⁶ İttihat ve Terakki'nin örgütlenmesinde, yemin şeklinde ve gizli faaliyetlerinde Balkan komitecilerini örnek almanın yanında masonlardan da büyük yardım görmüşler, üyelerinin bir kısmı onların localarında yetişmişti. İttihat ve Terakki gayr-i İslâmî unsurlarının yanı sıra İslâmî esaslara bağlılık hususunda serbest hareket eden Bektaşî ve Melamîlik gibi tarikatlardan da istifade etmişti.²⁸⁷

İttihat ve Terakki Cemiyeti, büyük devletlerin ve Balkan hükümetçiklerinin düşünce ve faaliyetlerinin yoğun olduğu Makedonya'da Osmanlı otoritesinin zayıflığından istifade ederek Rumeli'deki Üçüncü Ordu'da özellikle genç subaylar arasında taraftar buldu. Rum, Bulgar, Sırp, Karadağ, Arnavut çetelerinin hem Osmanlıyla hem de birbirleriyle kanlı ve sert çatışmaların yaşandığı bir zaman ve bölgede İttihat ve Terakki; Osmanlı Devleti'nin varlığını korumak için bir ümit olarak gösterildi.²⁸⁸

Kazım Karabekir, cemiyet üyelerinden Talat Bey ve Emanuel Karasu'nun beraberliğinden bahsederek onların mason olduklarını ve mason localarına katıldıklarını belirtir.²⁸⁹ İttihat ve Terakki'nin şubelerine Ermenilerden yoğun katılım olduğunu söyleyen Abdurrahman Şeref Efendi cemiyetin karışık yapısını şu cümleleriyle ifade eder:

"İttihat ve Terakki kulübünün müessislerinden biri de muharrir-i âciz (kendisi) olduğum cihetiyle itiraf ederim ki kapıyı pek açık bıraktığımızdan hırsız, müstebid, mutaassıp, mürtekip ve mürtecilerden pek çok kimseler içeriye doldu."²⁹⁰

II. Abdülhamid, İttihat ve Terakki'nin dışarıdan yardım aldığını, bir kısmının bu menfaat karşılığında Avrupalı devletlerin menfaatine çalıştığını ve onları destekleyenlerin gizli emellerini biliyordu. Nitekim

285 Okyar, *a.g.e.*, s. 22; Karabekir, *a.g.e.*, s. 102-110.

286 Karabekir, *a.g.e.*, s. 81-2; Çavdar, *a.g.e.*, s. 70.

287 Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, I, 550

288 Okyar, *a.g.e.*, s. 21.

289 Karabekir, *a.g.e.*, s. 166, 170.

290 A. Şeref Efendi, *Tarih (II. Meşrutiyet Olayları)*, Ankara 1996, s. 121.

o, Cemiyet mensuplarının tecrübe ve bilgisinin koca bir devleti idare etmeye yetmeyeceğini Fethi Bey'e söylemişti.²⁹¹

İttihat ve Terakki'de milli olan ve olmayan unsurlar birbirine karışmıştı. Bu şartlar içinde fikir adamları ve müesseseleri olmayan ve gizli çalışan bir cemiyet, birçok farklı kaynaklardan ilham alıyor ve destekleniyordu. Nitekim Karabekir, Yıldızı işgal etmek üzere gelen Enver Bey'in yanında Bulgar komitacılarından Sandanski çetesinin bulunduğunu belirtir.²⁹² Cemiyet, Balkan Komitacılığından Mason Localarına kadar uzanan farklı kesimleri içinde barındırıyordu.²⁹³

II. Abdülhamid Han'ın iktidarından kurtulmak isteyen İttihatçılar, Ermeni ve Bulgar komitecilerle işbirliği yapacak kadar hırslı hareket etmişlerdi. Söz konusu komitecilerin ve diğer azınlıkların gayesi Türk devletini yıkarak toprak ve istiklal kazanmak olduğundan bu işbirliği kısa sürmüş, İttihatçıların iktidara gelmesinden sonra Bulgarlar, Rumeli'de; Ermeniler, doğuda Osmanlı tebaasından binlerce kişiyi katletmişlerdi.

a) Görüşleri

İttihat ve Terakki ismi altında birleşen gizli örgütlerin ortak hedefi Sultan II. Abdülhamid'in istibdat olarak gördükleri idaresine son vererek memlekete Meşrutiyet idaresini geri getirmektir. İttihat ve Terakki ordu içerisinde ve memurlar arasında gizli bir şekilde örgütlendi. Manastır Kolordusu'nda vazifeli İsmail Hakkı Bey'in aracılığı ile Fethi Bey, Enver Bey, Cemal Bey cemiyete girdi. Binbaşı Hüseyin Topal Bey başkanlığında Fethi, Cemal ve Mustafa Kemal gibi bazı kişilerin ordunun kilit noktalarında olması cemiyetin subaylar arasında daha hızlı yayılmasına yardımcı oldu.²⁹⁴

Selanik'in kozmopolit yapısı İttihat ve Terakki'nin farklı kesimlerle işbirliğine girmesine, gelişip büyümesine imkan sağlıyordu. İmparatorluk dahilindeki gayr-i müslim unsurların büyük çoğunluğu Makedonya bölgesinde yaşıyordu. Selanik'in nüfusunda hristiyan İspanya'da kendilerine

291 Okyar, a.g.e., s. 82.

292 Karabekir, a.g.e., s.278.

293 Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, I, 550.

294 Okyar, a.g.e., s. 21, Çavdar, *İttihat ve Terakki*, s. 28.

tanınmayan hakları Türkiye’de bulmuş olan Sephardic yahudileri büyük bir kesimi teşkil ediyordu. Ayrıca Selanik, İzmir’de kendisini Mesih ilan etmiş olan Sabatay Sevi ile birlikte XVII. asırda İslâm’a girdiklerini söyleyen ancak gizlice yahudi ayinlerini devam ettiren “dönmeler” olarak bilinen kişilerin de yoğun olarak yaşadığı bir yerdi.²⁹⁵

İttihatçılar, Osmanlı İmparatorluğu’nda yaşayan gayr-i müslimlere yeni haklar vererek ıslahat yapılması durumunda hem onların hem de hristiyan devletlerin memnun edileceğini düşünüyorlardı.²⁹⁶ Özellikle vilayet-i selese denilen Selanik, Üsküp, Manastır’daki Türk subay ve sivil memurları Meşrutiyet’e geçilerek gayr-i müslimlere daha fazla hürriyet tanınırsa bundan memnun olan unsurların ittihat-ı anâsır çerçevesinde Osmanlı hâkimiyetinde kalacaklarına inanmışlardı.

Berkes, İttihat ve Terakki’nin Osmanlı-Türk toplumunun geleneksel hayatlarında değişimler olmuş kesimlerini daha kolay yanına çekebildiğini belirtir. Bunların arasında Rumeli’nde yerlerinden ve geleneklerinden sökülmiş kişiler, askerlik eğitimi ile düşünceleri değişenler ve Diyarbakır ve Arnavutluk gibi devletin uzağından gelen subay, doktor, öğretmen gibi memurlar bulunmaktaydı. Berkes, İttihat ve Terakki’ye katılan kişiler arasında Selaniklilerin farklı özelliklerine şöyle işaret eder:

“Selanik gibi Yahudilerin, masonların, komitecilerin, Makedonya sosyalistlerinin bol bulunduğu kozmopolit bir şehirde çok şeylere gözü açılanlar, II. Abdülhamid kuşakları açısından dinsiz Conlar, Namık Kemal’in vatan ve terakkisine, Tefik Fikret’in hümanizmine inanan ülkücü kişilerdi.”²⁹⁷

Galip Vardar (1890-1958) hatıralarında Selanik’in meşhur gazinolarındaki eğlence hayatından bahseder ve Kristal gazinosunun üst katında Musevî ve Rum tüccarlar başta olmak üzere gayr-i müslimlerin yiyip içip, kumar oynadıklarını belirtir. Yonyo adını taşıyan gazinoya İttihatçı subayların devam ettiklerini ifade eden Vardar, bu gazinoda babası ile Mustafa Kemal Bey’in konuşmasına da şahid olduğunu belirtir.

295 Ernest, *a.g.e.*, s. 111.

296 Cansu, *İttihat ve Terakki İçinde Dönenler*, s. 38.

297 Berkes, *a.g.e.*, s. 404.

Enver, Talat, Nazım ve Cavid Bey gibi birçok İttihatçı subay, her nevi içkinin servis edildiği bu gazinoda toplanıp eğlenirlerdi.²⁹⁸

İttihat ve Terakki üyeleri, cemiyetin kuvvetlendirilmesini hedef aldıkları halde cemiyetin temel düşüncesi konusunda bilgi sahibi değildiler. Nitekim Fethi Bey: “Bizler o zaman Paris’teki merkezin siyasî yapısını ve kadrosunu bilmiyorduk” der. Bu kadronun cemiyetin üyelerinin hepsinden haberdar olmadığı gibi kendi aralarında da görüş birliği söz konusu değildi. İttihat ve Terakki, Fransız İhtilali ile Makedonya Komiteliğinden kopya edilmişti. Dolayısıyla bu Cemiyet ideallerinin büyük çoğunluğunu Fransız İhtilali’nden, icraat usulünü de Makedonya Komitacılarından almıştı.²⁹⁹ Cemiyetin bütün mensupları “Meşrutiyetin her derde deva olduğuna” inandırılmıştı. Hâlbuki bu insanların pek çoğu hadiseleri derinlemesine inceleyip düşünecek ruh haline sahip olmadıklarını sonradan itiraf edeceklerdi.

İttihatçıların elebaşlarından olan Ömer Naci, Tanin yazarı Muhiddin Birgen’e: “İttihat ve Terakki yani onu vücuda getiren bizler, tarihin bizim omuzlarımıza yüklemiş olduğu vazifeyi ifa edecek bilgi ve beceri kuvvetine malik değiliz. Bunun birincisini kültür, ikincisini tecrübe verir. Bizde bunun ne birincisi ve ne de ikincisi vardır”³⁰⁰ diyerek İttihatçıların bilgisiz ve tecrübesiz oldukları gerçeğini itiraf etmişti.

b) İttihatçıların İcraatları

İttihatçılar arasında görüş veya icraat birliği söz konusu olmadığından büyük bir kısmı Sultan II. Abdülhamid’in Meşrutiyeti yeniden yürürlüğe koymasını yeterli bulurken bazıları kendi aralarında onun tahttan indirilmesini görüşüyorlardı. Kazım Karabekir ise, Sultan II. Abdülhamid’in öldürülmesi gerektiğini düşünüyordu. Karabekir, Enver Bey ile beraber, Sultanı Ramazan-ı Şerif ayında Hırka-ı şerif ziyaretine giderken öldürmeyi planladıklarını belirtmektedir. Suikast için Enver’in Beşiktaş’taki evinin Yıldız’a bakan bir penceresini kullanacaklar, gerekirse başka bir yer daha kiralayacaklardı. Ancak Ramazan ayına dört ay kadar

298 Cansu, a.g.e., s. 68-9.

299 Birgen, Muhittin, *İttihat ve Terakki’de On Sene*, nşr. Zeki Arıkan, İstanbul 2006, s. 79.

300 Birgen, A.e., s. 93.

kala olaylar hızlı bir şekilde gelişmiş ve suikast planı uygulanmadan Meşrutiyet ilan edilmişti.³⁰¹

İttihat ve Terakki Cemiyeti, Meşrutiyet'in iadesinde sonra bütün ayrılıkçı emellerin son bulacağı inancıyla kozmopolit bir siyasetle meydana çıkmıştı. Ancak aradan çok kısa bir zaman geçtikten sonra Meşrutiyet'in gayr-i müslimlere, millî hislerini daha çok ifade etme imkanı verdiği ve ihtilafı arttırmaya daha çok hizmet ettiği görülmüştü. İttihat Terakki de bu durumda fikrini değiştirip ittihad-ı anasından vaz geçerek *ittihad-ı İslâm* siyasetine ağırlık vermişti.³⁰²

Arnavut isyanında Arnavut müslümanların milliyetçi Arnavutları desteklemelerinin yanı sıra 1912 yılında biten Balkan harpleri esnasındaki gelişmeler ve bazı Arap aydınların büyük devletlerin etkisine girmesinden sonra İttihatçıların bir kısmı İttihad-ı İslâm'dan da ümidini kesip *Türk Birliği* idealine düştüler. Bu arada gittikçe dağılan ve önemini kaybeden İttihatçıların çok azı Mili Mücadele yıllarından sonra Türk Birliği'nin de mümkün olmadığını görebildi. İngiltere önderliğindeki batılı güçler Osmanlı saltanat ve hilâfetini tarihe intikal ettirerek İslâm Birliği ihtimalini ortadan kaldırıp, sömürge politikalarının önünde ki en büyük engelden kurtuldukları gibi komünist Rusya da emperyalist politikaları çerçevesinde nüfuz alanına giren coğrafyada Türk Birliği ihtimaline ortadan kaldırmıştı.

İttihatçıların düşüncelerinin tesirinde kalan bazı kimseler, I. Dünya Savaşı yıllarından itibaren Batı kültüründen oldukça etkilenererek İslâm'dan uzak bir Türkçülük düşüncesi geliştirmeye çalışmışlar ve bu gayretlerini Cumhuriyet'ten sonra da devam ettirmişlerdi.

İttihatçılar, gayr-i müslimlerin Osmanlı'dan ayrılma idealinden vazgeçmediklerini hatta bir kısmının kendi bağımsızlıklarını elde ettiklerini gördükten sonra politikalarında Türklük düşüncesine ağırlık vermediler. Ancak bu durumda Türk olmayan diğer müslümanların tepkisini çekmişlerdi.

Batılı devletler II. Abdülhamid'in dünya müslümanları arasında tesis etmeye çalıştığı birlik ve beraberliğe karşı, Osmanlı İmparatorluğu'nun

301 Karabekir, a.g.e., s. 137,173,182.

302 Hüseyin Kazım Kadri, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım*, İstanbul 2008, s. 232.

Türk olmayan müslüman tebaası arasında dinî bağı körletecek kuvvetli bir milliyetçilik propagandası yapıyordu.³⁰³ İslâm ve hilâfet siyasetinin ehemmiyetini bilen ve bunu müdafaa eden Emir Şekip Aslan, Talat Paşa'ya Türklük cereyanındaki ifrattan dolayı şikâyetçi olmuştu. Şekip Aslan, Türk'ün Türk olmasını tabii bulmakla beraber "hepimizin müslüman olarak birleşmemiz" gerekir diyerek müslümanların birliğinin öneminden Talat Paşa'ya uzun uzun anlatmaya çalışmıştı.³⁰⁴ O devirde, dünya müslümanlarından başka destek bekledikleri bir güç kalmadığı için İttihatçılar, Türkçülükten ziyade İslâmî esasları öne çıkarmaya çalışıyorlardı. İttihatçılar ve Jön Türkler arasında Ziya Gökalp gibi önemli Türkçüler olsa da bu devrede İslâm siyasetine bağlı kalınmaya çalışılmıştı.³⁰⁵ Bu durum Milli Mücadele'nin sonuna kadar devam etmiş özellikle Hindistan başta olmak üzere dünyanın değişik yerindeki müslümanlardan destek sağlanmıştı.

İttihat ve Terakki mensupları yokluğundan şikâyet ettikleri "hürriyet, adalet, müsavât ve kardeşlik" getirecekleri yerde İstanbul'da sonradan adına "Hürriyet-i Ebediye Tepesi" diye isimlendirilen yere "çadılar kuran, silah çatan, beli fişekli, eli tüfekli" kişiler olarak halkın karşısına çıktılar ve yeni devrin resmî küşadını Yıldız Yağması'yla yaptılar. İttihatçıların II. Abdülhamid'in Yıldız Sarayı'nda tamamen kendi tasarruflarının ve emeğinin mahsulü olan ve milyonları aşan servetini yağmalamaları, sadece Türk milletini değil, imparatorluğun içinde ve dışında yaşayanları derin bir sukut-ı hayale uğratmıştı.³⁰⁶

Yıldız Yağması II. Abdülhamid'in en önemli muhaliflerinden olan Tefvik Fikret'i³⁰⁷ bile dehşete düşürmüş ve "Han-ı Yağma" isimli şiirinde bu durumu şöyle haykırmıştı:

303 Adıvar, Hailde Edip, Türkiye'de Şark-Garb ve Amerika'nın Tesirleri, İstanbul 2009, s. 105.

304 Birgen, *İttihat ve Terakki'de On Sene*, s. 113.

305 Feroz, Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, İstanbul 2008, s. 53.

306 Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, s. 71.

307 Tefvik Fikret'in Sultan Abdülhamid'e olan düşmanlığı o kadar ilerlemişti ki, Ermeni komitacıların gerçekleştirdiği süikasttan sonra Abdülhamid Han'ın hayatta kalmasına çok üzülmüş ve Ermeni komitacıyı "şanlı avcı" diye övmüştü. Bu üzüntüsünü "Bir Lahza-i Taahhur", isimli şiirinde şöyle ifade etmişti:

"Ey şanlı avcı, tuzağını bihüde kurmadın
Attın fakat yazık ki, yazıklar ki, vurmadın."

“Yiyn Efendiler, yiyn bu hân-ı iştiha sizin

Yiyn, yemezseniz bugün, yarın kalır mı kim bilir?

Bu hakkıdır gazanızın, evet o hak da elde bir!

Doyunca, tıksırınca, çatlayıncaya kadar yiyn!”

II. Meşrutiyet'in ilanından kısa bir zaman sonra görülmüşü ki Sultan II. Abdülhamid'i istibdat ile suçlayanlar ve şahsi idareden şikayetçi olup, meşrutî hükümeti tesis etmek maksadıyla idareye gelen İttihat ve Terakki idaresinin istibdadı, geçmişi çoktan aratmıştı.³⁰⁸ İttihatçılar, idareye gelmelerinden kısa zaman sonra ülkeyi yönetecek idarî kabiliyete ve devletin birliğini sağlayacak siyasî fikirlere sahip olmadığını gösterdikleri gibi Sultan II. Abdülhamid'in elinden aldıkları hükümeti istibdat tarzında idare ettikleri muhakkaktı.³⁰⁹

Yıldız Saray'ını yağmalayarak işe başlayan İttihatçıların macerası hem ülkenin hem de kendilerinin sonu oldu. İttihatçılar büyük bir hayal ile Osmanlı Devleti'ni I. Dünya Savaşı'na soktular ve savaş ülke için felaketle neticelendi. Osmanlıyı bölme planlarının mimarlarından biri olan meşhur İngiliz tarihçisi Anorl Toynebee, Osmanlı'nın savaşın sonunda karşı karşıya kaldığı durumu şöyle tasvir eder:

“Türkiye vilayetlerini kaybetti; müttefikleri yenildi ve Hint müslümanları arasında ateşli taraftarları olsa da, Türkiye'nin İslâm kampı içinde bile dostu kalmadı. İstanbul galiplerin eline geçti. Türkiye düşmanlarla kuşatıldı. Büyük güçler tıpkı kamp ateşinin çevresindeki kurtlar gibi, aç gözlemlerini dikmiş fırsat kolluyorlardı. Doğa Türkiye'ye zenginlik bahşetmişti ve emperyalizm aç gözleliydi.”³¹⁰ Rumeli'yi kaybetmemek için yola çıkan İttihat ve Terakki Cemiyeti, Anadolu'yu bile muhafaza etmekten aciz kalmış ve emperyalist devletler için Türklerin merkez yurdunu işgal etme fırsatı doğmuştu.

İttihatçılar büyük ideallerle yola çıktıkları halde sonradan hepsi çil yavrusu gibi dağıldılar. Talat, gurbet ellerde Ermeni kurşunlarına hedef oldu; Enver, Türkleri bir arada toplama ülküsü uğrunda Turan'da Moskof

308 Ahmed Muhtar, *İntâk-ı Hak*, İstanbul 1930, s. 165

309 H. Kâzım Kadri, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım*, s. 233.

310 Feroz, Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, s. 62.

kurşunlarıyla son nefesini verdi. Bir kısmı da son olarak İzmir Sûikastı bahanesiyle muhakeme olunup daracığında canlarını verdiler.

Niyazi Berkes, İttihatçı hareketin en önemli sonuçlarından birisinin genç subayların, padişaha sadakat eğitimiyle yetiştirilen eski tip komutanların yerine padişah-halife otoritesine bağlılık ile Türk halkına bağlılık arasında seçme durumuna gelmeleri olduğuna dikkat çeker. Berkes subayların birincisinden (hilâfete bağlılık) koptukları ölçüde ikicisine (Türk halkına) dayanma yanlısı olduklarını belirttikten sonra “bu kopmanın en radikal örneğinin, Mustafa Kemal olduğunu” söyleyerek³¹¹ İttihatçıların Yeni Türkiye’nin politikalarına etkilerine dikkat çeker.

c) Tunuslu Hayreddin Paşa’nın Islahât Projeleri

Kafkasya’dan muhtemelen Çerkez asıllı bir ailenin çocuğu iken köle olarak İstanbul’a getirilen Hayreddin, Anadolu Kazaskeri Kıbrıslı Tahsin Bey tarafından alınıp, Kanlıca’daki yalısında yetiştirildi. 1830 yılında Tunus Valisi Ahmed Paşa’nın adamları tarafından Tunus’a götürülen ve valinin sarayında İslâmî ilimler konusunda özel eğitim alan Hayreddin, 1840 yılında kurulan Bardo Harbiye Mektebi’nde görevli Fransız öğretmenlerden Fransızca öğrenip, Batı bilim ve düşüncesiyle tanıştı.

1846 yılında kısa bir müddet için Paris’e giden Hayreddin, Tunuslu Mahmud b. Ayyad Paşa’nın davasını takip etmek maksadıyla 1853-1857 yıllarında Paris’te kalır ve bu sırada Avrupa kültür ve medeniyetini yakından tanıma ve inceleme fırsatı bulur. Tunus’ta 1857 yılında başlatılan siyasi ve sosyal kurumların modernleştirilmesi faaliyetlerinde aktif rol alan Hayreddin Paşa, 1860 yılında ilan edilen anayasayı hazırlayan heyetin arasında bulunur. Önce Meclis-i Ekber üyeliğine sonra da başkanlığına getirilen Hayreddin Paşa, bu görevinden istifa ettikten sonra da Tunus idaresi tarafından İstanbul’a ve Avrupa’ya birçok defa geçici görevlere gönderilir.³¹²

Hayreddin Paşa, 1873-1877 yıllarında Tunus’ta bulunduğu yüksek idarî görevlerde siyasi, mali ve ziraî birçok reformlar yapmanın yanında

311 Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s. 393.

312 İnal, *Son Sadrazamlar*, II. 895-97.

Zeytûne Medresesi'nin ıslahına büyük önem verdi. Ayrıca 1875'de el-Medresetü's-Sâdıkiyye isminde yeni bir okul açarak Tunuslu aydınların yetiştirilmesine imkan sağladı.³¹³

İdareciliği döneminde Tunus'un Osmanlı ile bağlarını kuvvetlendiren Hayreddin Paşa, "Tunus'un Devlet-i Aliyye ile olan irtibatına hâl gelecekte olursa mahv ve münkariz olacağı açıktır" diyerek³¹⁴ batılıların Osmanlı'dan ayırma politikalarına ve onların emellerine alet olan yerli idarecilere karşı çıktı.

Hayreddin Paşa, 1868 yılında Tunus Devlet Matbaası'nda basılan ve aynı yıl Paris'te mukaddime kısmı Fransızca olarak yayınlanan *Ak-ve mü'l-mesâlik fî ma'rifet-i ahvâlî'l-memâlik* adlı eserinde ortaya koyduğu görüşleriyle meşhur oldu. Söz konusu eserin özellikle mukaddime kısmı büyük ilgi gördü. Bu mukaddime 1876 yılında İstanbul'da, 1881-82'de İskenderiye'de basıldı. Ayrıca Türkçeye çevrilip 1879 yılında İstanbul'da basıldığı gibi, İngilizcesi önce Atina'da 1874 yılında daha sonra da Cambridge'te yayınlandı.³¹⁵

İslâm dünyasında çağdaşlaşma konusundaki ilk sistematik teşebbüsü temsil eden ve söz konusu eseriyle Ali Süâvî başta olmak üzere Yeni Osmanlıların birçoklarını etkileyen³¹⁶ Hayreddin Paşa, Şeyh Muhammed Zâfir Efendi tarafından Sultan II. Abdülhamid'e tavsiye edildi. Hayreddin Paşa'nın şahsiyetini, İslâmî esaslara bağlı kalınarak gerekli ıslahatın yapılması yönündeki düşüncelerini ve söz konusu eserindeki görüşlerini dikkate alan Sultan, 1878 yılında onu İstanbul'a çağırdı. Hayreddin Paşa önce Meclis-i A'yan üyeliğine iki ay sonra 4 Aralık 1878 tarihinde sadrazamlığa getirildi.³¹⁷

Sultan II. Abdülhamid Han, Yeni Osmanlıların istikrarlı ve sistemli olmayan düşüncelerine karşılık Hayreddin Paşa'yı sadrazam yaparken İslâm'a bağlılığı ve ıslahatçı vasıflarıyla Tanzimat'ın esaslarını doğru bir şekilde uygulamaya ehliyetli bir devlet adamı bulduğunu düşündüğünden

313 Çetin, Atilla, "Hayreddin Paşa", DİA, XVII, 58.

314 İnal, *Son Sadrazamlar*, II, 898.

315 Çetin, a.g.m. DİA, XVII, 59.

316 Gencer, Bedri, *İslâm'da Modernleşme*, s. 247.

317 Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV, 316.

olsa gerek İstanbul'a gelmesinden fazla bir vakit geçmeden onu sadaret makamına getirmişti.

Hayreddin Paşa, bilgi ve sanatın gerçek sahibi olan müslümanların geçmişte Avrupa'ya ilham kaynağı olduklarını, özellikle Haçlı seferleri veya Endülüs yoluyla İslâm medeniyetinden istifade eden Avrupalıların teknolojinin kaynağı haline geldiklerine dikkat çeker. O, İslâm'a bağlı kalınmakla birlikte müslümanların "kaybolmuş malı" olarak gördüğü Avrupa'nın bilim ve fen sahasındaki ilerlemesinden istifade edilmesini zorunlu görür. Hayreddin Paşa, bir Avrupalıdan duyduğu "Avrupa medeniyet seli dünyayı basmaktadır. Bu durmadan akan selin gücü önünde hiçbir şey yok olmadan duramaz. Bundan dolayı Avrupa'ya komşu olan krallıklar onu taklit ve aynı dünyevî tanzimat yolunu takip etmedikçe bu selin tehlikesi altındadır" sözünü hatırlatarak³¹⁸ Avrupa'daki bilim ve sanayi alanındaki gelişmelerin takip edilmemesi durumunda Osmanlı Devleti'nin hayatını devam ettirmesinin zor olduğuna işaret eder.

Hayreddin Paşa'nın geniş bilgi ve uzun tecrübelerinin neticesinde ortaya koyduğu görüşler maalesef devlet erkanı ve aydınlar tarafından yeterince değerlendirilemediği gibi devlet adamları arasında ona karşı büyük bir kıskançlık ortaya çıkmıştı. Osmanlı başkentine uzak bir belleden gelip devlet bürokrasisini yeterince tanımadan idarenin en üst makamına getirilmesi, Osmanlı devlet adamlarının hazımsızlığına sebep olmuştu. Onun, Türkçeyi yeterince bilmediği, devletin idarî kadrolarını ve sistemini tanımadığı bahanesiyle projelerinin uygulanmasına engeller çıkarılmıştı.

Namık Kemal, Hayreddin Paşa'nın Tunus valisi olmasının Şûray-ı Devlet riyasetine getirilmesinden daha hayırlı olduğunu belirtmiş ve onun şöhretine layık bir adam olmadığı söylemekle kalmayıp, *Akvemü'l-Mesâlik* adlı eserinin Kâni Paşazâde Rifat'ın "Hukuk" kitabından çok daha aşağı bir seviyede olduğunu ifade etmiştir. Namık Kemal ayrıca "biz ne kadar aşağı olsak, Tunus'tan memur dilenecek kadar aşağı değiliz" diyerek devlet ciddiyetiyle bağdaşmayan bir alınganlık göstermiştir.³¹⁹

318 Hayreddin Paşa, *En Emin Yol*, s. 161.

319 Kuntay, *Sarıklı İhtilalci Ali Suavi*, s. 71.

Sadrızamlığı döneminde devletin idaresinde reformlar yapmaya gayret eden Hayreddin Paşa, devlet adamlarının ciddi muhalefeti ile karşılaştı. Özellikle Meclis-i Vükelâ'nın (bakanların) yetkilerinin belirlenip yaptıklarından mesul olması (Mesûliyet-i Vükelâ) konusundaki teklifi kabul görmeyince bir hafta görevine gitmedi³²⁰ ve 29 Temmuz 1879 tarihinde sadâretten ayrıldı.³²¹ Hayreddin Paşa, devletin idaresinde gördüğü yolsuzlukları ıslaha teşebbüs eylediği sırada devlet ricalinin şiddetli garaz ve fesadıyla karşılaşmıştı. Şeyh Zafir Efendi'ye yazdığı mektupta "Mesâil-i mühimmenin halli ve ıslahata tesaddi hususlarındaki mezahim ve müşkilât yetmiyormuş gibi (şahsî menfaatinden başka bir şey düşünmeyen) "rical-i devlet" namındaki deccalların mefasidesiyle de uğraşmak lazım geliyor"³²² diyerek karşılaştığı zorlukları ifade etmişti.

Hayreddin Paşa, *Akvemü'l-Mesâlik* isimli meşhur eserinde de Tanzimat'ın önündeki en büyük engel olarak şahsî çıkarlarını ön planda tutan, yaptıklarından hiç kimseye hesap verme zorunluluğu hissetmeyen resmi görevlilerin ıslahâta muhalefet etmelerini gösterir. Bu itibarla terakki alanında büyük bir başarının sağlanması, ümmet arasında şeriatı iyi bilen, siyasetten anlayan, ümmetin çıkarının nerede olduğunu kavrayan, iç ve dış olayları izleyen ve yarar ve zararların nereden kaynaklanacağını iyi bilen bir kadronun örgütlenmesi ve dayanışması ile mümkün olacağını ifade eder.³²³

Bir taraftan Avrupa'nın teknolojisinden ve gelişmesinden istifade edilmesini isteyen diğer taraftan ise Osmanlıyı yıkmak isteyen aynı Avrupa'nın devlete son bir darbe indirmek için fırsat aradığının farkında olan Hayreddin Paşa, sadareti bıraksa da İstanbul'dan ayrılmadı. II. Abdülhamid Han'ın istekleri doğrultusunda layihalar hazırlayarak devlette yapılması gereken reformlar konusunda yol gösterdi ve devrindeki diğer devlet adamlarının aksine sadârete gelmek için istekli olmadığı gibi yapılan teklifleri de çeşitli bahaneler ileri sürerek kabul etmedi.

Hayreddin Paşa, II. Abdülhamid Han'ın sadaret teklifinin kabulünü, programının kabulüne bağlamış, padişah programını tedricen

320 A. Şeref Efendi, *a.g.e.*, s. 237.

321 Danişmend, *a.g.e.*, IV, 316.

322 İnal, *Son Sadrızamlar*, II. 901.

323 Hayreddin Paşa, *En Emin Yol*, s. 147.

icraya koyacağını vaat ettiği zaman ise “vaadin icrasını görebilmek için Hz. Nuh’un ömrü ve Hz. Eyyûb’un sabrı lazım. Bende ise bunun ikisi de yoktur” diyerek muhtemelen devlet bürokrasisinde daha önce karşılaştığı sıkıntıların da tesiriyle sadarete gelmek istememiştir.³²⁴

Hayreddin Paşa *Akvemü’l-Mesâlik*’in başında müslüman kitleleri ikaz ederek “gayr-i müslimlerin bütün davranış ve örgütleri lanetlenmeli, kitapları atılmalı, adları dahi anılmamalı ve bu tür şeyleri öven herkes reddedilmeli” gibi düşüncelerin yanlış olduğunu onların davranışları ve kurumları arasında şeraite uygun olanların da bulunduğunu belirtir. O “doğru ve isabetli bir şey hele eskiden bizim olan ve elimizden alınan bir şeyi sadece başkasından geldiği için kenara atmanın ve yok saymanın doğru olmadığını” ifade ederek mütedeyyin bir kimsenin dünyevî menfaatler hususunda yanlış inanç sahiplerini taklit edebileceğini söyler. Hayreddin Paşa bu görüşlerinin doğruluğunu ispat için Asr-ı saadet’ten misaller verir ve “müslümanın hedefi ilimdir. Onu nerede bulursa almak durumundadır” diyerek görüşlerini meşhur hadis-i şerife dayandırır.³²⁵

Namık Kemal’in haksız bir şekilde küçümsediği, siyaseti az bildiği ve saray idaresinden pek anlamadığı eleştirilerine karşılık³²⁶ Ali Süavi’nin *Akvemü’l-Mesâlik*’ten birçok iktibas yapacak kadar kendisini beğendiği³²⁷ Hayreddin Paşa, reformların müslüman halk nazarında meşruiyet kazanabilmesi için Gazzalî, İbn Abidîn, Maverdi ve İbn Haldun gibi âlimlerin eserlerine atıfta bulunur. Hayreddin Paşa, müslümanların Avrupa’yı reddetmelerine rağmen silahlarda ve diğer askeri malzemelerde olduğu gibi giyim ve günlük ihtiyaçlarında Avrupalı malları almakta birbirleriyle yarışmalarındaki tenakuza (çelişkiye) dikkat çekerek, ümmetin bu hale düşmesinin utanç verici olduğunu belirterek Osmanlı’da sanayi üretiminin sağlanmasının önemini ifade eder.³²⁸

Çağdaşı birçok aydının aksine Avrupa’nın gelişmişliği karşısında aşâğılık hissine kapılmadan, ruhi bir buhrana girmeden ve İslâmî esaslardan taviz vermeden Avrupa’dan istifade edilmesini önemli gören Hayreddin

324 İnal, *Son Sadrazamlar*, II. 932.

325 Hayreddin Paşa, *a.g.e.*, s. 98.

326 Tansel, *Namık Kemal’in Hususi Mektupları*, III, 17-8.

327 Kuntay, *Sarıklı İhtilalci Ali Süavi*, s. 70.

328 Hayreddin Paşa, *En Emin Yol*, s. 100.

Paşa'dan ne yazık ki "devlet adamları arasındaki bir kısım müfsitler yüzünden onun siyasî işlerdeki maharetinden ümit olunduğu kadar istifade edilememiştir." ³²⁹

"İslâm ümmeti dinî kaidelere uyduğu zamanlarda servetin ve gücünün doruğundaydı ve bu konumu; iyi yönetim ve hükümdarların âdil davranışları sayesinde muhafaza edilmişti" diyen Hayreddin Paşa, ulemânın bu konuda topluma önderlik yapmasının önemine dikkat çekmiştir. Hayreddin Paşa "Eğer ulemâdan biri inzivayı tercih eder de, siyasî liderlerden uzak durursa, kapılarını şartların bilincine kapıyor, idarecilerin baskısına açık bırakıyor demektir... İleri gelen ulemânın ülkelerini politikasını incelemeye; iç ve dış işlerde ortaya çıkan kusurları gözden geçirmeye ve şeriata uygun düşen ıslahın örgütlenmesinde siyasî liderlere yardımcı olmaya yetkili olduklarını" belirterek³³⁰ ulemâdan İslâm'a uygun olan ıslahâtı desteklemesini uygun olmayanlara ise karşı çıkmasını ister.

Vasiyetnamesinde namaz, oruç, zekât ve kul hakları gibi hususların kefareti için yüklü miktarda para ayıracak kadar İslâmî esaslara bağlı kalmaya özen gösteren Hayreddin Paşa, teklif ettiği siyasî reformların esasını İslâm siyasî nizamındaki *şûra*, *adâlet* ve *ehlü'l-hal ve'l-akd* gibi kurumlara dayandırır. Hayreddin Paşa, devletin sağlıklı bir şekilde yönetiminde bir meclisin teşekkülünün önemini belirtmekle birlikte her devletin şartlarının farklı olduğundan hareketle harfiyen Avrupa taklitçiliğine de karşı çıkar. O "Avrupa'da cari olan siyasî kaidelerin harfiyen memalik-i şahanede (Osmanlıda) icrası tebaanın farklı cins, mezhep ve lisanları hasebiyle pek de maslahata muvafık olmayacağını" ifade ederek bir meclisin teşkili için yeterli müzakerelerin yapılmasını ve padişahın bunu uygun bulduğuna dair iradesinden sonra fiiliyata geçirilmesini ister.³³¹

d) Said Halim Paşa ve Modernleşme

Osmanlı Devleti'nde bir kısım aydınının Batı'nın sanayileşme ve teknolojiadaki üstünlüğüne bakarak aşağılık hissine kapılması ve ümitsizliğe düşmesi neticesinde meselelere doğru teşhis konulamamış veya tedavi

329 İnal, *Son Sadrazamlar*, II. 946.

330 Hayreddin Paşa, *a.g.e.*, s. 120, 149.

331 İnal, *Son Sadrazamlar*, II. 931, 937.

etmekte başarılı olunamamıştır. “Batı’dan gelen her şeyin üstün olduğundan” hareketle içine düşülen buhrandan çıkmanın yolunun Batı’nın asırlardır kendi kültürünün neticesinde oluşan değerlerinde aranmış ve bu değerler körü körüne taklit edilmekle devletin ve milletin içinde bulunduğu krizden çıkarılacağı sanılmıştır.

Ülkenin içine düştüğü ortamdan çıkmak için atılan bu yanlış adımlar, İslâm’ın yanı sıra Batıyı da çok iyi bilen ve Osmanlı Devleti’nin son döneminde sadrazamlık makamına kadar yükselen Said Halim Paşa tarafından ciddi şekilde tenkit edilerek ülkenin karşı karşıya kaldığı sıkıntılara çare olacak görüşler ortaya konulmuştur.

Kavalalı Mehmet Ali Paşa’nın torunu olarak Kahire’de 1863 yılında dünyaya gelen Said Halim Paşa, yüksek tahsilini İsviçre’de siyasi ilimler alanında yaptı. Avrupa’daki beş senelik bir tahsil hayatından sonra İstanbul’a geldi ve 1888 tarihinde kendisine Şûrâ-yı Devlet azalığı tevcih olundu. 1900 yılında kendisine Rumeli Beylerbeyliği payesi verilse de Jön Türklerle ilişkisi olduğuna dair bilgilerden dolayı takibe alınınca bu durumdan rahatsız oldu ve önce Mısır’a arkasından da Avrupa’ya gitti.³³²

Devrindeki birçok fikir adamı gibi Said Halim Paşa da II. Abdülhamid Han’ın devrini bir “istibdat ve tahakküm” devri olarak değerlendirmiş olmakla birlikte ondan sonra memleketin tam bir anarşi içine düştüğünü kabul etmek zorunda kalmıştı.³³³

Meşrutiyetin ilanını müteakiben İstanbul’a dönen ve Mahmud Şevket Paşa’nın öldürülmesinden sonra İttihat ve Terakki’nin gayretleriyle 30 Mayıs 1913 tarihinde sadrazam yapılan³³⁴ Said Halim Paşa, İttihatçıların istibdadı karşısında etkisiz kalmıştı. Padişahın haberi olmadan Enver ve Talat Paşa’nın önderliğinde Osmanlı Devleti’nin I. Dünya Savaşı’na sürüklenmesi karşısında bir varlık gösterememişti.

Sadrazamlık makamında bulunduğu sürece Osmanlı Devleti’ni harbe bulaştırmayacağını her fırsatta söyleyen ve bunu İngiltere, Fransa ve Rusya sefirleri huzurunda da tekrar eden Said Halim Paşa, ismi gibi halim selim bir karaktere sahip olduğundan hırslı ve tecrübesiz İttihatçılarla

332 İnal, *Son Sadrazamlar*, IV, 1893.

333 Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, s. 37, 93.

334 Türk geldi, Ali Fuat, *Görüp İştiklerim*, Ankara 2010, s. 101.

uyuşmamıştı. İttihatçıların tazyiki altında Said Paşa'nın sadrazamlığı âdeta göstermelik bir hale gelmiş ve İttihatçıların Almaya ile imzaladıkları gizli ittifak analaşmasıyla padişahın başmabeyincisi Lütî Simâvî'nin ifadesiyle "devlet ve milletin istikbali bir kumar oynar gibi" tehlikeye atılmıştı.³³⁵

Sadrazam olduğu halde önemli kararlardan sonradan haberdar olan bir mevkîe düştüğünden istifa etmek isteyen Said Halim Paşa'nın, istifasını padişah önceleri kabul etmemiş, ancak İttihatçılar ile arası gün geçtikçe açılıp hükümet işlerini yapamaz hale gelince âdeta;

"Görüp ahkâm-ı asrı münharif sıdk-u selâmetten

Çekildim izzet-ü ikbal ile bab-ı hükümetten"

dercesine, 3 Şubat 1917 tarihinde sadaret makamından ayrılmıştır.³³⁶

Balkan Harbi esnasında Bulgarlar tarafından işgal edilen Edirne'nin geri alınmasındaki gayretlerinden dolayı kendisine padişah tarafından nişan takılan Said Halim Paşa³³⁷ I. Dünya Savaşı sonrası İstanbul'un işgalinden sonra 1919 yılında tutuklanıp Malta'ya sürülmüş ve tahliyesinden sonra Roma'ya gitmişti.

Said Halim Paşa, "Bir gün gelecek, İslâm gerçekleri, Müslümanlığa karşı çıkan sapıkları bir kere daha yenecektir. Hükümdarı, yeryüzündeki müslümanların halifesi bulunan bu memleket, bir kere daha müslüman milletlerin başına geçerek, onları mutluluk yollarına sevk edecektir"³³⁸ diyerek İslâm âlemi için parlak devirlerin yeniden geleceğini düşünürken Roma'da 6 Aralık 1921 tarihinde bir Ermeni komiteci tarafından şehid edilmiştir.³³⁹

Osmanlı Devleti'nde yetişen önemli bir siyaset adamı ve münevveri olan Said Halim Paşa'ya göre, "teceddüt" adı verilen yenilikler, asırlardan beri kurulan yerleşmiş inançları, fikirleri ve ahlâkı harap etmekten başka bir işe yaramamış ve ülkeyi "manevi kargaşalığa" sürüklemekte büyük rol oynamıştır. Ona göre, Batı medeniyetinin tesirleriyle meydana

335 Simâvî, Lütî, *Sultan Mehmed Reşad Han'ın ve Halifenin Sarayında Gördüklerim*, İstanbul 1340, II. Kısım, s. 106.

336 Danişmend, a.g.e., IV, 434, İnal, a.g.e., IV, 1908.

337 Türkgeldi, *Görüp İştiklaklerim*, s. 110.

338 Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, s. 206.

339 İnal, a.g.e., IV, 1912.

gelen ve “*Osmanlı Rönesansı*”ı diye adlandırılan hareket ise İslâm’dan uzaklaşmaktan başka bir şey değildir. Said Halim Paşa bu konuda şunları ifade etmektedir:

“Bu yenileşmelerin başladığı devirlerde devlet adamlarımız; memleketi Batı taklidi müesseseleri ve onlarla beraber Avrupalı telakki ve esasları getirirsek Avrupa hükümetlerinin sevgilerini kazanmaya, eski düşmanlıklarını hafifletmeye ve bencillikleri yumuşatmaya muvaffak oluruz sandılar. Bu zanna düştükten sonra da memleketi İslâm’dan uzaklaştırmak mecburiyetinde olduklarına inandılar.”³⁴⁰

Said Halim Paşa, İslâm’ın kendine has itikadı, ahlâkı ve ictimaiyâtı olduğuna dikkat çeker. “Kendinin müslüman olduğunu söyleyen bir adam, İslâm’ın ahlâkiyâtına, ictimaiyâtına ve siyasiyâtına tamamıyla kendini uydurmadıkça yalnız Müslümanlığını itiraf etmekle bir şey kazanamaz, hiçbir saadet elde edemez”³⁴¹ diyerek hayatın her merhalesinde İslâmî esaslara uygun hareket edilmesinin önemini belirtir.

Said Halim Paşa şuursuz bir Avrupa taklitçiliğine karşı çıkarak “Bir Kant’ın yahut bir Spencer’in ahlâk görüşüne inanan, sosyal hayatta Fransız, siyasette İngiliz usulünü kabul eden bir müslüman, ne kadar bilgili olursa olsun, ne yaptığını bilmeyen bir kimseden başka bir şey değildir” der. O, Avrupa’yı taklide koyulan kişilerin çoğundan Avrupa’yı daha iyi bilmenin verdiği avantajla müslümanların Avrupa medeniyeti karşısında aşağılık hissine kapılmadan İslâm’ın esaslarına sıkı bir şekilde bağlı kalarak elde edecekleri bilgi ve faziletle geri kalmışlıktan kurtulacaklarını ve şimdiki medeniyetten daha üstün bir medeniyet kurabileceklerini ifade eder.³⁴²

C-II. Abdülhamid Devri’nde Basın

Osmanlı Devleti’nde eskiden beri muhtelif dillerde azınlıkların çıkardığı gazeteler bulunmaktaydı. 1828 yılında Sırpça, 1821 Fransızca, 1822 Rumca, 1826 İngilizce, 1831 Farsça ve Arapça, 1832 Ermenice, 1844

³⁴⁰ Said Halim Paşa, *a.g.e.*, s. 206-7.

³⁴¹ İnal, *a.g.e.*, IV, 1928.

³⁴² Said Halim Paşa, *a.g.e.*, s. 180, 185.

Bulgarca, gazetelerinin yayına başlamasının yanı sıra 1846 yılında Yahudiler de kendilerine ait gazete çıkarmaya başlamışlardı.

İstanbul'da çıkan ilk Türkçe devlet gazetesi 1831 yılında yayınlanan "*Takvim-i Vekâî*", ilk özel gazete ise 1841 yılında yayınlanan "*Ceride-i Havâdis*"dir. Devlet bu dönemde hem azınlık gazetelerine hem de Türkçe çıkan gazetelere yardımda bulunurdu. Batı devletlerinde gazetelerin çıkmasından itibaren onlara hukuki düzenlemeler getirilirken Osmanlı Devleti, basına malî kaynak aktardığı halde bu konuda çok yavaş hareket etmiştir. Fuad Paşa'nın sadareti döneminde 15.11.1864 tarihinde her türlü basın ve yayını faaliyetini düzenleyen *Matbuat Nizamnâmesi*'yle saltanatın, hükümetin ve azınlıkların aleyhine yayın yapanlar ile ahlâka aykırı ve başkaları hakkında asılsız yazılara yer veren gazete ve yayınlara cezalar getirilmişti. Ancak Ali Paşa'nın sadareti zamanında (1867) sadece basın konusunda kararname çıkarılarak³⁴³ kanunda belirtilen esaslara riayet etmeyen gazetelere sansür uygulanmaya başlanmıştı.

Kânûn-ı Esâsî'nin 12. maddesinde "Matbuat kânun dairesinde serbesttir"³⁴⁴ denilerek basın hürriyeti teminat altına alınmış ise de önceden çıkarılan *Matbuat Nizamnâmesi* meriyette bulunuyordu. 1869 yılında yayına başlayan *Basiret* gazetesi II. Abdülhamid Devri'nde kapatılıp, sahibi Ali Efendi'nin sürgüne gönderilen ilk gazeteydi. Ali Süavî'nin Çırağan Sarayı'nı basmasından sonra 27 Eylül 1877 tarihinde ilan edilen Örfî İdare Kanunu ile *Basiret* gazetesi kapatılmıştı. Zira Çırağan baskınından birkaç gün evvel Ali Süavî'nin gazetede makaleleri çıkmış hatta olaydan bir gün önce Ali Süavî, gazetede baskını ima eden bir yazı kaleme almış ve halkı ülkenin sorunlarına çözüm bulmak için toplantıya çağırıştı.³⁴⁵

II. Abdülhamid Han, bu gün her devletin uyguladığı bir usûl geliştirmiş ve yerli veya yabancı birçok gazeteciyi âdeta maaşa bağlayarak, Osmanlı'nın aleyhine yayın yapmalarını önlemiş, ayrıca eskiden beri basına yapılan devlet yardımını da arttırarak sürdürmüş ve ülke menfaatine uygun yayın yapan basını desteklemiştir.

343 Ziyad Ebuzziya, "II. Abdülhamid Döneminde Basın ve Basın Hareketlerine Bakış", II. *Abdülhamid ve Dönemi*, İstanbul 1992, s. 116-7.

344 Ahmed Midhat, *Üss-i İnkılâp*, II, 292.

345 Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, s. 236.

II. Abdülhamid Devri, sanıldığığının aksine sansürün acımasızca tatbik edildiği bir dönem değildir. Bütün menfi şartlara rağmen II. Abdülhamid Devri'nde geçmişe nispetle basında büyük gelişme oldu. Onun saltanatı devrinde 24 farklı siyasî gazete yayın hayatına girmişti. Yine onun devrinde 49 haftalık, 48 on beş günlük, 11 aylık, 23 adet muhtelif olmak üzere toplam 131 edebi dergi ve gazete çıkıyordu. Ayrıca, ilmi, meslekî dergiler, sadece asker, kadın ve çocuğa hitap eden onlarca gazeteye³⁴⁶ bakıldığından II. Abdülhamid Devri'nde basının bir ilerleme kaydettiği görülür.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra matbuat mensupları kendilerinin bir emrivaki şeklinde sansüre son verdiklerini açıklamalarından sonra toplumda birçok cemiyet ve gazete türemişti. Kânûn-ı Esâsî çerçevesinde Meclis-i Meb'ûsân'ın tekrar toplantıya çağrılmasından sonra oluşan "hürriyet" ortamında her çeşit yayın üzerindeki kontrol ve denetim kalkmış ve iki buçuk ay içerisinde gazete imtiyazı alanların adedi iki yüzü geçmişti.³⁴⁷ Yedi ay geçtikten sonra ise İstanbul'da ve diğer illerde basın idaresi tarafından gazete çıkarma izni verilenlerin sayısı bine ulaşmaktaydı. Sayıları her türlü tahminin üstünde çoğalan gazeteler³⁴⁸ her gün idareciler hakkında uzun uzun suçlamalarda bulunuyordu. Basın bir hükümeti tenkit ederek düşmesine sebep olsa da yeni gelen hükümeti ve icraatlarını şiddetle tenkide devam ediyordu.

Osmanlı basını âdeta iki düşman cepheye ayrılmış şiddetle birbirlerine saldırıyorlardı. Bir tarafta *Tanin*'in başını çektiği İttihatçı gazeteler diğer tarafta İttihatçıların karşısında olan *Osmanlı*, *Serbestî* ve *Mizan* gibi gazeteler muhaliflerine ateş püskürüyordu. İttihat ve Terakki'nin fedailik teşkilatına mensup ve "Silahçı Tahsin" diye meşhur olan ve sonradan kendi arkadaşları tarafından boğularak cesedi bir çuvala konulan Silahçı Tahsin'in çıkardığı *Silah*, *Süngü*, "*Bomba*" isimli gazetelerin isimlerinin ifade ettiği şiddete ilaveten yazıları da ülkedeki kargaşayı körüklüyordu.

Osmanlı'yı yıkmak isteyen yabancı güçler bir taraftan ülkede gizli gizli çalışırken diğer taraftan gazeteciler de ihtirasları yüzünden onlara

346 Ziyad Ebuzziya, "II. Abdülhamid Döneminde Basın ve Basın Hareketlerine Bakış", s. 128.

347 Öztoprak, İzzet, *Kurtuluş Savaşında Basın*, Ankara 1981, s. 25.

348 A. Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri*, 283.

yardımcı oluyordu. Kendisi de bir gazeteci olan Ahmed Emin Yalman, basının yabancılar tarafından kullanıldığına ve basındaki bu curcunanın zararlarını şöyle dikkat çeker: “Her gün takım takım yazılarla ortalığı bulandıran ve normal ve meşru gelirlerle yaşamalarına ihtimal olmayan büyük bir kısım gazetelerin ecnebi parası aldıklarında şüphem yoktur.”³⁴⁹

İttihatçıların önde gelen isimlerinden olan Ahmet Bedevi Kuran, meşrutiyetten sonra ortaya çıkan İttihatçı basının tahrik edici yayınlarına dikkat çeker. Kuran, “Eğer mebus seçimi sırasında *Tanin* (İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin destekçisi) gazetesinin çok aşırı ve hıristiyan unsurları rencide eden o nifak saçıcı yazıları olmasaydı, her halde Osmanlılar arasında meydana gelen karışıklık bu kadar alevlenmez ve azınlıkların talep ve iddiaları bu derece şiddetli olmazdı”³⁵⁰ diyerek İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin komiteci zihniyetiyle basını yanlış yönlendirdiğini belirtir.

Meşrutiyet devrinin başlamasından itibaren II. Abdülhamid’in tahttan indirildiği zamana kadar geçen dokuz aylık sürede toplumu en çok etkileyen, bir anarşi ortamı meydana getirme yarışına girenin basın olduğu söylenebilirdi.³⁵¹ Basının körüklediği, Bâbüâlî’nin ve Meclis’in iştirak ettiği tartışmaların ve kargaşanın oluşturduğu siyasi havada Sultan II. Abdülhamid Han, âdeta unutulmuş, memleketin idaresindeki tasarrufları oldukça azaltılmıştı.

Tanin yazarı Muhittin Birgen, Meşrutiyet’ten sonra “her önüne gelenin bir gazete çıkarttığı ve her eline kalem alanın bir muharrir olduğu bu devirde bu yazı hürriyeti, memleketi karıştıran bir âfet haline gelmişti” diyerek basının sosyal kargaşadaki tesirine dikkat çeker.³⁵²

Basın fikir hürriyeti adı altında her türlü hakareti yapabiliyor ve yalan yanlış birçok şeyi yazabiliyordu. Gazetelerin yazdıklarından en fazla etkilenen zamanın hükümdarı II. Abdülhamid olmuş; gazeteler halifeye yalan ve iftiralarda bulunurken, hükümet bunlara bir tedbir almadığından sultan artık kendisinin saltanatta kalmasının istenmediğini yakın çevresine ifade etmişti. Mabeyn Başkâtibi basının bu tavrını şöyle ifade eder:

349 Yalman, Ahmed Emin, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, İstanbul 1970, I, 86.

350 Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 311.

351 Koloğlu, *Abdülhamid Gerçeği*, s. 481.

352 Birgen, *İttihat ve Terakki’de On Sene*, s. 90

“Vakıa hangi nokta-i nazardan muhakeme edilirse edilsin, o vakit gazetelerin ve neşrolunan evrakın ve risalelerin altı asırdan beri âlem-i islâmiyet ve nasraniyetin takdis ve tazim etmekte olduğu Makam-ı Hilâfet-i İslâmiye ve taht-ı muallâ-yı saltanat-ı seniyy-i Osmaniye hakkındaki tuğyanı, ne İslâmlığın ve ne de Türklüğün şiar ve vasıflarıyla telif kabil olmayacak bir hale gelmişti.”³⁵³

Meşrutiyet’ten evvel matbuatta padişah ve halife hakkında hürmet ve ta’zim ifade eden kelimeler, “*zıllullah ve akdes*” gibi sıfatlar kullanılırken Meşrutiyet’ten sonra padişahın ismi satır aralarını sıkıştırılmakla kalınmıyor; bizzat halifenin şahsına her türlü hakaretler yapılıyordu. Buna mâni olması gereken sadrazam ve hükümet, II. Abdülhamid Han’ın bu durumun milleti felakete götüreceği yönünde ikazına rağmen, “Kânûn-ı Esâsî muktezasınca matbuat serbesttir” diyerek müdahale bulunmuyordu.³⁵⁴

Gazetelerin kendisine saldırdığını ve bir sürü ithamlarda bulunduğunu gören II. Abdülhamid Han bir ara Ali Cevat Bey’e şöyle demişti:

“Başkâtip Bey, bu gazetelerin makam-ı saltanat ve hilâfete bu kadar tecavüz etmelerine bakılır ise fimabade (bundan sonra) ne padişahlığın ve ne de hilâfetin ehemmiyeti kalmayacak. Zan edersem ben *hâtem’ül-mülûk* (sultanların sonuncusu) olacağım.”³⁵⁵ II. Abdülhamid Han bu sözleriyle kendisinin Osmanlı hükümdarlarının sonuncusu olacağına işaret etmişti.

“*Hürriyet, uhuvvet, adalet ve müsavat*” naralarıyla, askeri siyasete çekerek ve şiddet yolu ile Meşrutiyet’in ilan edilmesini sağlayan İttihat ve Terakki, ülke yönetiminde ağırlığını hissettirmesinden sonra şikayetçi olduğu hususların daha kötüsünü uygulamaya koydu. Meşrutiyet’in ilanından yaklaşık bir yıl geçtikten sonra askeri yönetim iş başına getirilerek çok istedikleri Meclis etkisiz hale getirildi. II. Abdülhamid devrinde şikayetçi oldukları sansür, yayın hayatına tekrar kondu. 16 Temmuz 1909 tarihinde matbuat yasası değiştirildi. Birçok gazete ve dergini

353 Ali Cevat Bey, *Fezleke* s. 11.

354 A. Şeref Efendi, *Tarih*, s.173.

355 Ali Cevat Bey, *Fezleke (İkinci Meşrutiyetin İlânı ve Otuz Bir Mart Hadisesi)*, nşr. Faik Reşit Unat, Ankara 1991, s. 47.

çıkarılmasına mani olundu ve Meşrutiyet'le birlikte başlayan kolayca gazete çıkarılmasının önüne geçildi.³⁵⁶

D-II. Abdülhamid Devrinde Maârif ve Kültür Faaliyetleri

II. Abdülhamid saltanata geçtiğinde devraldığı eğitim sisteminin aksayan yönlerini düzelterek devletin ve toplumun ihtiyacı olan elemanları yetiştirmenin yanında dinî ve dünyevî eğitim arasındaki dengeyi iyi kurmak zorundaydı. Bu itibarla II. Abdülhamid Han, ülke genelinde büyük bir eğitim seferberliği başlatarak, maarifin faaliyetlerini köylere kadar götürdü ve her kademede yüzlerce mektep açıp, devletin okullarında hem dünyevî hem de dinî dersler verdirerek öğrencilerin iki taraflı olarak yetişmesini sağlamaya çalıştı. Zira o devletin bekasını dindar ve gayretli gençlerde gördüğünden, mekteplerde dünyevi derslerin yanında İslâmî tedrisatın layıkıyla yapılmasını zorunlu olduğunu düşünüyordu.³⁵⁷

Sultan II. Abdülhamid Han "Devlet-i Aliyye'nin bekâsı din-i mübîn-i İslâm'ın her türlü zaaf ve halelden masuniyeti ile kaim bulunduğu... Hükümetin şekli-hazırında kalabilmesi, ahali-i İslâmiye'nin şariat-ı Muhammediye'nin kâffe-i ahkâm-ı celilesine riayet-i kamile ile amil ve makam-ı akdes-i hilâfet ve saltanat-ı seniyyeye merbut ve sadık bulunmasına vabestedir"³⁵⁸ diyerek hilâfetin devamının İslâm'ı iyi öğrenmiş ve dine sadık kimselerin varlığına bağlı bulunduğunu ifade etmişti.

II. Abdülhamid Han devrinde eğitim alanındaki eskiden beri devam eden eksiklikler büyük oranda giderilmiş ve modern manada yenilenen ve büyük oranda günümüze kadar devam eden merkezi ve taşra maârif teşkilatı onun zamanında kurulmuştu. Geçmişe göre kıyas kabul etmeyen çoğunlukta açılan okullardaki öğrenci sayısı 1903 yılında 1.375.000'i buluyordu. Ülke nüfusunun 20 milyon olduğunu düşündüğümüzde bu sayı o devrin şartlarına oldukça yüksekti.³⁵⁹

1824 yılında II. Mahmud'un yayınladığı ferman ile ülke genelinden zorunlu hale getirilen ilköğretim tahsili 1876 yılında tatbiki konulan

356 Öztoprak, *Kurtuluş Savaşında Basın*, s. 27.

357 Eraslan, *Abdülhamid ve İslam Birliği*, s. 235.

358 Y.E.E 11/1763/120/5

359 Koloğlu, *Abdülhamid Gerçeği*, s. 365-7

Kânûn-ı Esâsî 'de de yer almıştı. 114. Maddede: "Osmanlı efradının kâf-fesince tahsil-i maârifin birinci mertebesi mecburi olacaktır"³⁶⁰ denile-rek ilköğretimin zorunlu olduğu ifade edilmişti. Bundan dolayı itibarla II. Abdülhamid'in emriyle 1887 yılında Ali Haydar başkanlığında teş-kill edilen maârif komisyonu "mekâtib-i ibtidâiyyenin ihtiyaç nispetinde teksirini" kendine görev kabul etmişti.³⁶¹

II. Abdülhamid Han'ın eğitim alanında en önemli icraatlarından biri 1869 yılında yayınlanan *Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi*'ni gerçek ma-nada tatbika koyarak, maârif hizmetlerinin köylere varıncaya kadar ülke sathında yaygın hale getirmesiydi. Özellikle orta eğitim kurumları hem bina hem de müfredat olarak ıslah edilmiş ayrıca onlara yenileri ilave edilerek daha fonksiyonel hale getirilmiştir. Bu okullarda fen ve sanatın yanında batı dillerinin öğretilmesine de ağırlık verilerek nesillerin geli-şen dünyanın şartlarına göre yetiştirilmesine gayret edilmişti. Nitekim II. Abdülhamid Han'ın açtığı okullarda yetişen öğrenciler ülkenin kali-fiye eleman ihtiyacını karşılamış ve gerek Osmanlı'nın son döneminde gerekse de cumhuriyet devrinde devlet yönetiminde, eğitim ve kültür fa-liyetlerinde önemli görevler almışlardı.

İsmail Hami Danişmend'in "II. Abdülhamid'in bir takım idari tak-siratına mukabil memlekete çok büyük iyilikleri vardır. Eserleri ve tes-iyatı hakkında ciltlerle eserler yazılabilir. En büyük iyiliği maârif sahasın-dadır. Memleketin kültür seviyesini yükselten Sultan Abdülhamid'dir"³⁶² diyerek takdirlerini ifade ettiği II. Abdülhamid Devri'nde *ibtidâî* (ilköğ-retim) seviyesinde bulunan 29.130 okulda 900 bin civarında talebenin bu-lunduğu tahmin ediliyordu. Bu dönemde ilk defa bölge okulları açılarak yaşadıkları mahallerde eğitim ve öğretim imkanı bulamayanlara imkan sağlanmıştı. Orta öğretim seviyesinde *Rüşdiyelerin* (ilkokuldan sonraki okullar) adedi ülke genelinde 619, öğrencisi de 40.000 civarına kadar yük-selmişti. 1906 yılından 109 adet *idâdî* de öğrenci sayısı ise muhtemelen 20 bin civarındaydı. II. Abdülhamid Han devrinde azınlıklara ait okul-ların denetimi sıklaştırılırken müslümanların okuduğu okullara ihti-yaç duyuldukça yeni dersler ilave edilmişti. 1904 yılında görülen lüzum

360 A. Midhat Efendi, *Üss-i İnkılâp*, II, s. 308.

361 Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 73.

362 Danişmend, *a.g.e.*, IV, 376.

üzere özellikle dünyevi ilimlerin öğretildiği mekteplere, ilave din ve ahlak dersleri konulmuştu.³⁶³

Sultan II. Abdülhamid, kendisinin açtığı Haydar Paşa Tıbbiyesi ve Mekteb-i Hukuk'a ilaveten Mekteb-i Mülkiye, Mekteb-i Tıbbiye gibi önceden açılan yüksek öğretim kurumlarını geliştirmiş, Dârülfünûn'a yeni bölümler ilave ederek 1900 yılında tekrar açmıştı. Mekteb-i Mülkiye ve Mekteb-i Sultânî'ye hususi alaka gösteren II. Abdülhamid Han bu okulların başarılı öğrencilerini her yıl hediyelerle ödüllendirmiştir. Askeri okullarda kendi idaresinin aleyhine bazı fikirlerin oluşmaya başladığı yıllarda bile II. Abdülhamid Han askerin eğitimine büyük önem vermişti. O, yetiştirmiş subayların adedini çoğaltmak için 1904 yılından itibaren Edirne, Manastır, Erzincan, Şam ve Bağdat'ta birer Harb Okulu daha açtırmıştı.³⁶⁴

II. Abdülhamid Han yeni mektepler açarak ülke genelinde bir eğitim reformu yaptığı birçok araştırmacı tarafından kabul edilmekle birlikte onun medreseleri ihmal ettiğini ve onlara beklenen desteği vermediğini ifade edenler olmuştur.³⁶⁵ II. Abdülhamid'e başkaldıran, onu şiddetle tenkit eden ve nihayet bir ihtilal bahanesi ile onu tahttan indirenlerin onun açtığı mekteplerden çıkan kimseler olması dikkat çekiciydi. Acaba II. Abdülhamid Han iddia edildiği gibi medreselerden ümidini kesmiş olabilir miydi? Bu konu geniş bir çalışmaya ihtiyaç duymakla beraber, Sultan II. Abdülhamid'in medrese ihmal ettiğini sonucuna varabilmek için yeterli bilgi ve belgeye sahip değiliz.

Zira II. Abdülhamid Han, 1892 yılından medrese talebelerini askere gitmekten muaf tutması³⁶⁶ gibi ülke güvenliği açısından son derece ciddi bir karar alabilmesi onun medrese talebesine verdiği önemin en bariz göstergesidir. Bu kararın bazı suiistimalleri olsa da medreseye alakayı arttırdığı ve medrese talebelerinin çoğaldığı bir gerçektir. Ayrıca devletin kuruluşundan itibaren toplumun temel eğitim kurumu olma özelliği sürdüren ve tahsis edilen vakıflarla çok köklü kurumlar haline gelen medreselere devletin müdahale etmesi oldukça zor olup, ıslahı da koyla bir şey değildi. Nitekim Meclis-i Meb'ûsân'ın açılmasından itibaren bu

363 Kodaman, *a.g.e.*, s. 79, 105, 129, 132.

364 Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 215.

365 Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, s. 77.

366 Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, s. 215

konu gündeme gelmekle birlikte ve çeşitli ıslahât projeleri ortaya konmakla birlikte bunların tatbiki mümkün olmamıştı. Nitekim Sultan 20 Aralık 1884 tarihinde medrese mezunlarının devam edeceği yüksek din ilimleri tahsili verecek bir okulun açılmasını irade etmiş³⁶⁷ ise de uygulamaya geçilememişti. Bu itibarla II. Abdülhamid Han'ın açtığı modern okulların yanında geleneksel olarak eğitim veren medreseleri ayakta tutmak ve onları canlandırmak için elinden geleni yaptığı söylenebilir.³⁶⁸

Medreselerin eskiden beri ıslaha muhtaç olduğu ifade edilmiş ve bu bir zorunluluk haline gelmişti. Nitekim Cevdet Paşa, toplumda hatıra hayale gelmedik fenalıkların çıkmasında medresedeki suiistimallerin ve tarîk-i ilmiyenin bozulmasının büyük hissesi olduğunu ifade etmiş ve ıslahın zorunlu olduğuna işaret etmişti. Ancak Cevdet Paşa: “Artık tarîk-i ilmiyenin ıslahı yapılacak önde gelen işlerden görülmüş ise de, hemen bunca rütbelerin ve tayin yerlerinin makamlarını kaldırıp silmek kabil olmadığından, ıslahın yavaş derecede yapılması istenilmekteydi.”³⁶⁹ diyerek medreselerin ve ilim teşkilatının ıslahının kolay olmadığını da belirtmişti.

Mustafa Sabri Efendi “dünyanın herhangi bir tarafında İslâmiyet’ten eser kalmışsa, medreselerde kalmıştır” diyerek hüda-i nâbit kabilinden de olsa medreselerin eserler vermeye devam ettiğini belirttikten sonra mekteplerin açılması ile birlikte medreselerin toplumda itibar kaybettiğine dikkat çekmiştir. İstanbul halkının kalbinde medreseye karşı sıcak bir alakanın kalmadığını belirten Sabri Efendi, “İlim talebeleri unvanı” taşımanın saf ve fakir Anadolu çocuklarına kaldığını söyler. O, itibar kaybında medreseden yetişen âlimlerin önemli mesuliyetinin olduğunu söyleyerek ulemâdaki ahlâkî ve ilmî çöküntüye dikkat çeker. Sabri Efendi, medrese ve ulemânın halindeki bu değişikliğin hükümet mensuplarının hak ve adalet davet eden ulemâdan hoşlanmayıp, kendilerine dalkavukluk eden ulemâyı yükseltmelerinden kaynakladığını ifade eder. Sabri Efendi bütün bu eksiklere rağmen yine de ülkeyi kurtaracak olanların uhrevî mesuliyetin şuurunda olan ve âlimler arasında yeterince bulunduğu inandığı din âlimleri olduğunu belirtir.³⁷⁰

367 Eraslan, *Abdülhamid ve İslam Birliği*, s. 245.

368 Karpas, *İslâm'ın Siyasallaşması*, s.184.

369 Cevdet Paşa, *Tarih*, I, s.109

370 Mustafa Sabri Efendi, *Dini Mücedditler*, İstanbul 1977, s. 250-5.

Osmanlı'nın son döneminde medresenin birçok eksiği olup ıslaha ihtiyaç duymakla birlikte bu medresenin tamamen fonksiyonlarını kaybettiği manasına gelmiyordu. Dünyevî eğitim veren mekteplerin açılmasından sonra medresenin geçmişe nispetle toplum üzerinde tesirinin azaldığı bir gerçek olsa da II. Abdülhamid Han devrinde medreseler toplumun kurumsal manada en köklü ve geniş İslâm eğitimi veren birer ilim ve irfan ocağı olma özeliğini kaybetmemişlerdi. Yirminci asrın başlarında ülke genelinde 2840 önemli medresenin³⁷¹ tedrise devam ettiğine bakıldığından medresenin Osmanlı İmparatorluğu'nda hala önemli bir kurum olmaya devam ettiği görülür.

Sultan II. Abdülhamid Han, eskiden beri devam eden klasik medrese eğitimin yanında gelişen dünya şartlarında ihtiyaç duyulan dünyevî eğitim verecek mektepleri açarken onların müfredatlarında İslâmî eğitime önem verilmesi konusunda gerekli hassasiyeti göstermişti. Bununla birlikte mekteplerde okuyan bazı öğrenciler arasında Batı düşünce ve yaşam tarzının yaygınlık kazanmasının önüne geçilememiştir.

II. Abdülhamid Han, eğitim kurumlarının yanı sıra, sosyal ve kültürel alanda da hizmetleri günümüzde de devam eden çok büyük müesseseler inşa etmişti. Bâyezid Kütübhâne-i Umûmisi, Askerî Müze, Yıldız Kütübhânesi, Şişli Etfâl Hastanesi, Dârülaceze, Yeni-Postane gibi meşhur eserler onun zamandı yapılmıştı. Başta demir yolları olmak üzere ülkenin birçok yolu ve telgraf hatlarına yenileri ilave edilmiş, Ticaret, Sanayi ve Ziraat odaları onun devrinde kurulmuştu.³⁷²

Ülkenin zararına gördüğü yayınları yasaklatmakla birlikte faydalı bulunduğu ilmi faaliyetleri ve mütefekkirleri madden manen destekleyen II. Abdülhamid Han, bu konuda dönemin meşhur gazetecisi ve edebiyatçısı Ahmed Midhat Efendi'ye (1844-1912) verdiği desteğin yanında Şemseddin Sami Efendi'yi (1850-1904) yazdığı Kâmûs-ı Fransevî'den (Fransızca Sözlük) dolayı nişanla taltif etmişti. Modern manada geniş kelime hazinesiyle ilk Türkçe lügat kabul edilen Kâmûs-ı Türkî'nin de yazarı olan Şemseddin Sami, ansiklopedik manadaki muazzam eseri Kâmûs-ı'l-Âlâm

371 Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, s. 79.

372 Danişmend, *a.g.e.*, IV, 378.

isimli altı ciltlik eserini II. Abdülhamid Han'ın kendisine verdiği imkanlarla meydana getirmişti.³⁷³

E-II. Meşrutiyet Devri

Osmanlı'nın özellikle Balkanlardaki hâkimiyetini kaybetme endişesinin arttığı bir dönemde Baltık Denizi'nin doğu kıyısında bulunan Rus üssü Reval'de 8-9 Haziran 1908'de Rus Çarı II. Nikola ile İngiltere Kralı VII. Edward buluşup, Osmanlı İmparatorluğu'nun bölüşülmesi için anlaşmaya vardıkları iddiaları kamu oyununda büyük infiale sebep olmuştu.³⁷⁴ Salisbury'nin 1895'de belirttiği tehlike gözükmüş, Rus-İngiliz ittifakı gerçekleşmişti. Reval'de İngiltere, Asya'daki Rus yayılışını, Hint yolunu tehdit etmeyecek şekilde sınırlandırılmasına karşın, Boğazlarda ve Balkanlarda Rusya'nın serbest hareket etmesine ses çıkarmayacaktı.

Rus Çarı ve İngiltere Kralı'nın "Osmanlı İmparatorluğu'nun bölüşülmesi için anlaşmaya vardıkları" iddiaları Osmanlı umumi efkârının tedirgin edilmesi için kullanıldı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Selanik şubesi Reval kararlarını neticesiz bırakmayı ve Rumeli ile Makedonya'nın kurtarılmasını kendileri için önemli bir görev olarak addetmişti.³⁷⁵ Reval mülakatı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde "Rumeli'nin elden gideceği endişesini tahrik etmiş ve kesin bir eyleme girişmesini tetiklemişti. İttihat ve Terakki Cemiyeti ülkede Meşrutiyet idaresi tesis edildiği takdirde Balkanlarda yaşayan gayr-i müslim unsurların ittihad-ı anasır politikasıyla Osmanlı hâkimiyetinde kalacaklarına inandıklarından bir an önce Meşrutiyet'in ilanını istiyordu.

1908'in Mayıs'ından sonra Manastır'ın Üçüncü Ordu kıtalarında ve çevre bölgelerde karışıklılar çıkarılarak ihtilal hazırlığı başlatıldı. Cemiyet İkinci ve Üçüncü Ordu'nun subaylarının birçoğu bölgedeki Arnavutlardan nüfuzlu olanlarının desteğini aldı. Selanik ve çevresinde silahlı eylemlere girerek hükümeti yıldırma politikası takip edilecek ve isteklerinin yerine getirilmesini sağlanacaktı. İhtilalin hareket merkezi olan Selanik'teki âsilerin en büyük destekçileri mason localarıydı. İmparatorluğun

373 Akün, Ömer Faruk, "II. Abdülhamid'in Kültür Faaliyetleri Üzerine Bazı Dikkatler", II. Abdülhamid ve Dönemi, İstanbul 1992, s. 83.

374 Okyar, a.g.e., s. 9; Kürkcüoğlu, *Mondros'tan Musul'a Türk-İngiliz İlişkileri*, s. 21.

375 Uzer, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, s. 89

birçok yerinde faaliyetlerini aralıksız sürdüren gizli mason locaları, sultanı devirme düşüncesinde olan herkese kapılarını açıyordu. Bu masonların çoğunluğunu yahudiler oluşturmaktaydı.

1900 senesinde itibaren Fransız Büyük Şark Locası'nın Sultan II. Abdülhamid'i tahttan indirmeyi ve yerine Genç Türkleri geçirmeyi düşündüklerine³⁷⁶ dair bilgileri de dikkate aldığımızda masonların, II. Abdülhamid'in tahtan indirilmesi için eskinden beri bir takım planlar yaptıklarını ve localarla bu istikamette işbirliği içinde olduklarını söyleyebiliriz.

İhtilal çerçevesinde Selanik Merkez komutanı Nazım Bey'e öldürme girişiminde bulunularak bölgedeki devlet otoritesine isyan edildi. Nazım Bey'in yaralanıp İstanbul'a dönmesinden sonra cemiyet, Enver Bey'i gerisinde gerilla hareketi başlatmak üzere Tikveş'e gönderdi.³⁷⁷ 3 Temmuz 1908'de Niyazi Bey'in alay cephaneliğinden aldığı mühimmat ile dağa çıkması bölgedeki kargaşayı arttırdı. Sarayın hareketi bastırmak üzere gönderdiği Şemsi Paşa'nın İttihat ve Terakki tarafından öldürülmesinden sonra olayların daha fazla büyümesini istemeyen II. Abdülhamid Han, Meclis-i Meb'ûsân'ın toplanmasını isteyerek 24 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet devrini başlatmış oldu.

II. Abdülhamid Han, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Paris'ten tutun da Selanik'e kadar faaliyetlerinden ve liderlerinden haberdar olduğu gibi bunların masonlar tarafından yönlendirildiğinin de farkındaydı. Onun bu gizli örgütleri tasfiye edecek askerî ve malî imkana sahip olmasına rağmen bunu yapmaması birçok araştırmacının dikkatini çekmiş, hatta sultanın hemen Kânûn-ı Esâsî'yi meriyete koyması İttihatçıları bile şaşırtmıştı. Bunu II. Abdülhamid Han'ın kan dökülmesini ve kendi açtığı mekteplerde yetişmiş meslek sahiplerinin selametini istemesine bağlayanlar olduğu gibi; Sultanın artık mutlakiyet idaresinin bir geleceğinin olmadığını görmesinden dolayı meşrutiyet idaresini tercih ettiğini söyleyenler de olmuştu.³⁷⁸

376 Ernest, *Genç Türkler ve İttihat Terakki*, s. 118.

377 Cansu, *İttihat ve Terakki İçinde Dönerler*, s. 84-5.

378 Karpat, *İslâm'ın Siyasallaşması*, s. 650.

a) Kânûn-ı Esâsî'nin Yeniden Yürürlüğe Konması

Dünyanın başka memleketlerinde mutlakiyet idareleri birer birer devrilmekteydi. Rusya'da Duma teşekkül etmiş, İran'da idare şekli değişmişti. Bu hallere bakarak "Suyun akıntısına gideceğim" diyen II. Abdülhamid³⁷⁹ gelişen siyasî şartlar istikametinde meşrutiyetin tekrar ilanının zorunlu olduğunu görmüş ve "İnşallah pek yakında Meclis-i Meb'ûsân'ı açacağız, meşrutî bir hükümdar olarak devlete ve millete hizmet edeceğiz"³⁸⁰ demişti.

Sultan II. Abdülhamid Han, Ali Cevat Bey'e "Bütün Avrupa devletleri Kânûn-ı Esâsî ile idare olunurken bizim eski idarenin artık devamının mümkün olmayacağını biliyor ve münasip bir vaktini bekliyordum. Kânûn-ı Esâsî'yi istediler. Bende bilâ tereddüt ve memnuniyetle verdim. Ölsem de dönmem" diyerek siyasî şartların buna zorladığını ifade etmiştir.³⁸¹

Fethi Paşa da 1876 yılından beri otuz iki yıl saltanat ve hilâfet makamında bulunan II. Sultan Abdülhamid'in, Tahsin Paşa'ya, "Yaşlandım ve yoruldum. Suyun akıntısına gideceğim. meşrutiyet her derde deva zannediyorlar. Tecrübe etsinler, görsünler" dediğini nakleder.³⁸²

II. Abdülhamid Han, İzzet Paşa'ya hitaben; "Kânûn-ı Esâsî'nin ilanı benim zamanımda olmuştur. Bunun müessisi benim, bir müddet hasbe'l-lüzum meriyetini tatil etmiştim. Heyet-i Vükela'ya gidiniz, bunları söyleyiniz ve ilanı için mazbatanın yazılmasını irade ettiğimi tebliğ ediniz"³⁸³ diyerek II. Meşrutiyet dönminin önünü açmıştı. Halifenin bu emrinden sonra Kânûn-ı Esâsî istikametinde Meclis toplantıya çağrılarak tarihimizde "II. Meşrutiyet Devri" olarak bilinen dönem başlamış oldu.

Sultan II. Abdülhamid Han Şeyhülislam Cemaleddin Efendi'ye Meclis-i Meb'ûsân'ı muvakkaten tatil etmek mecburiyetinde kaldığını hatırlattıktan sonra "Muahharen birkaç defa küşat etmek niyetinde bulunduğum halde mâniolar zuhur etti. Maazelik Mülkiye Mektebi gibi terbiye-i efkâra hadim olacak müessesâtı vücuda getirmekle istihzar-ı kabiliyete çalıştım. Bu defa gösterilen arzu-ı umûmiyyeden o kabiliyetin husulünü

379 Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları*, s. 372.

380 Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, s. 137.

381 Ali Cevat Bey, *Fezleke*, s. 28.

382 Okyar, *a.g.e.*, s. 15.

383 Tahsin Paşa, *a.g.e.*, s. 375.

istidlal ederek vükelâ'nın (bakanların) kararına intizar etmeksizin Meclis-i Meb'ûsân'ın küşadını irade ettim. Siz Şeyhülislamsınız işte huzurunuzda kasem ediyorum, Meşrutiyeti hiçbir zaman raf ve iptale tesaddî etmeyip devam-ı meriyetini bizzat iltizam ve saltanatta bulundukça muhafazasına sa'y ve ikdam ile bu meslekten inhiraftan etmeyeceğim" diyerek, Meşrutiyet konusunda niyetinin kati olduğunu³⁸⁴ ifade etmişti.

Esasen 1876 yılında ilan edilen Kânûn-ı Esâsî ilga olunmamış ve muntazaman devlet salnamelerinde yazılmaya devam etmiş olduğundan Meşrutiyet şeklen devam etmekteydi. Ancak Meclis-i Meb'ûsân tatil edildikten sonra aradan otuz seneye yakın zaman geçmesine rağmen toplanmamış olduğundan Kânûn-ı Esâsî'ye riayet edilmemiş oluyordu. Bundan dolayı usulen tanzim olunan gerek Meclis-i Vükelâ mazbatasında gerekse basına verilen resmî tebliğde meşrutiyetin ilanından bahsedilmemişti. Sadece "Tesis-i Celil-i Cenab-ı Hilafetpenâhi (Yüce halife cenapları tarafından tesis edilmiş) olan Kânûn-ı Esâsî'de suret-i teşkili beyan olunan Meclis-i Meb'ûsân'ın ictimaa davet olunması" hakkında irade çıktığından bahsedilmişti.³⁸⁵

Halifenin iradesi 23 Temmuz 1908 (10 Temmuz 1324) Perşembe günü çıkmış olmasına rağmen meşrutiyetin ilanında etkili olan ihtilalin merkezi Manastır'ın dışında İstanbul başta olmak üzere diğer bölgeler, gazetelerin bu olayı bir gün sonra neşredebilmiş olmalarından dolayı 24 Temmuz Cuma günü haberdar olabilmişlerdi.

Meşrutiyet'e geçiş ülkede bir bayram havasında kutlandı. Top sesleri İstanbul'u inletiyor, papazlar ve hocalar sarmaş dolaş oluyor, müslümanlarla gayr-i müslimler görünüşte birbirlerine sarılıyorlardı.³⁸⁶ "Hürriyet, adalet, müsavat, uhuvvet" kelimeleri umum-i efkârda ülkenin içinde bulunduğu sıkıntılardan kurtuluş reçetesi olarak gösteriliyordu. İstanbul halkı Meşrutiyet'in ilanında büyük emeği geçtiğini düşündüğü İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni bir halaskar gibi değerlendiriyor, "Yaşasın Niyaziler,

384 Şeyhülislam Cemaleddin Efendi'nin *Hatırât-ı Siyâsiyesi*, s. 7.

385 Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV, 357

386 Paul Dumont-François Georgeon, *Bir İmparatorluğun Ölümü*, trc. Server Tanilli, İstanbul 1997, s.7

Enverler; Yaşasın hürriyet” diye bağıırıyordu. Gazeteler verdikleri “ila-ve”lerle gelişmeleri heyecan uyandıracak şekilde halka duyuruyorlardı.³⁸⁷

Âdeta herkes “hürriyet” diye bağırmakla hür olduklarını zannediyor, “hürriyet”in ne manaya geldiğini ne biçim bir şey olduğunu pek düşünmüyordu. Millet bu yaldızlı kelimelerin devlete çok pahalıya mal olduğunu gördüğünde ise vakit çok geçti. Orduyu ve milleti “hürriyet ve müsavat” fikirleri ile harekete geçiren ve gayr-i müslim unsurları “meşrutiyet” idaresinde bir arada tutacağını düşünen İttihat ve Terakki Cemiyeti, halkı harekete geçirirken kullandığı esasları bir tarafa bırakıp kendi istibdadını kurduktan sonra takip ettiği politikanın ülkeyi felakete götürdüğünün çok geç farkına vardı.

Meşrutiyet hem şehirlerde hem de kırsal kesimlerde büyük ümitler uyandırmıştı. Ancak bir yıl sonra gazeteci Ahmed Şerif Anadolu’yu gezdiğinde her yerde umutsuzluk görmüş ve hayatlarında bir şey değişmediğinden şikayet eden köylülerle karşılaşmıştı. “Hürriyet” köylünün yeni duyduğu bir kelimeydi ve onun çok değerli bir şey olduğunu düşünüyordu. Artık vergilerin düzgün toplanacağını, katil ve hırsızların ıslah edileceğini, askere giden çocuklarının aç ve çıplak kalmadan terhis edilmelerini bekliyorlardı. Ahmed Şerif, “Ancak bütün bunlar olmadı. Geçmişte bazı şeyler daha iyi işliyordu, bugün ise her şey karışıklık içinde...” diyerek Meşrutiyet’ten daha bir yıl sonra insanların hayal kırıklığına uğradıklarını belirtmişti.³⁸⁸

b) Meclis-i Meb’ûsân’ın Toplanması

II. Abdülhamid Han, Kânûn-ı Esâsî’nin istikametinde 17 Aralık 1908 tarihinde Meclis-i Meb’ûsân’ın tekrar açılışında îrâd olunan nutuk-ı hümayûn’da Meclis-i Meb’ûsân’ı ahalinin kabiliyet kazanmasına kadar muvakkaten tatil edilmiş olduğuna dikkat çekmişti. Sultan daha sonra tesis edilen mektepler ve terakki eden maarif sayesinde ahalinin ilerlemesinin yanında izhar olunan arzusunun husulü için Kânûn-ı Esâsî’nin ilgili maddesinin yürürlüğe konulduğunu beyan etmiştir. II. Abdülhamid,

387 Turan, Mustafa, *Bir Generalin 31 Mart Anıları*, İstanbul 2003, s. 49; Lütfi Simâvi, *Sultan Mehmed Reşad Han’ın ve Halifenin Sarayında Gördüklerim*, I. Kısım, s. 21.

388 Ahmed, Feroz, *Modern Türkiye’nin Oluşumu*, s. 56.

nutkunda Kânûn-i Esâsî'nin yürürlüğe konması hakkındaki kararının kesin olduğunu ve değişmeyeceğini beyan ederek bu husustaki tereddütleri ortadan kaldırmayı düşünmüştür.³⁸⁹

Teşekkül eden meclise bakıldığında Osmanlı'nın birliği açısından ne kadar tehlikeli bir durumun ortaya çıktığı görülür. Zira hâkim millet müslümanlar nüfuslarına göre yeterince temsil edilmemekle birlikte ayrılık düşüncesinde olan çeşitli milletler geniş olarak temsil edilmişti. Mebuslar Meclisi'nde 142 Türk mebusa karşı 139 Türk olmayan³⁹⁰ mebus bulunmaktaydı.³⁹¹

Meclis'in açılışının ilk günlerinde sayıları 23-24'ü bulan Rum mebuslar hemen idarenin aleyhine geçmişlerdi. Ruslarla araları henüz düzelmeyen Ermeni Taşnak çeteleri ve Balkan Harbine kadar İttihatçılarla işbirliği devam eden Bulgarlar, millî politikalarını uygulamak için fırsat kolluyorlardı. Meşrutiyet devrinin bütün meclislerinde gayr-i müslimler, evvela Rum, Bulgar ve Ermeni olarak ayrı ayrı gruplar şeklinde sonra da hep birden ekalliyetler grubu olarak birlikte hareket ederek, muntazam bir dayanışma içerisindeyken; Türkler, Arnavutlar, Araplar ve Kürtlerden mürekkep olan müslümanlar fikir ve siyaset anarşisi içerisindeydiler.³⁹²

II. Abdülhamid Han, Meclis-i Meb'ûsân'ı ikinci defa açarken, ilk kapatılmaya sebep, milletin rûşt haline ulaşmamasını göstermişti. Sultan II. Abdülhamid Han, aradan otuz seneye yakın bir zaman geçmesinden sonra içlerinde evvelkilerle kıyas kabul etmez şekilde mükemmel tahsil görmüş, münevver adamlar bulunan II. Meşrutiyet devrinin mebuslarının bile ne kadar rûşt ve doğruluk gösterdiklerinin göz önüne getirilmesini ister. Sultan, "(Sonraki gelişmeler) gösterdi ki, ben Meşrutiyet usûlü ile idare edilmek için iktiza eden rûşt ve doğruluğu milletimin henüz ihraz etmediğini tahmin etmekte hiç hata etmemiştim"³⁹³ diyerek

389 Ali Cevat Bey, *Fezleke*, s. 28.

390 A. Emin Yalman, bunların dağılımını şöyle verir: 142 Türk, 60 Arap, 25 Arnavut, 23 Rum, 12 Ermeni, 5 Yahudi, 4 Bulgar, 3 Sırp, 1 Ulah (Romen), *Yakın Tarihte Gördüklerimiz ve Geçirdiklerimiz*, I, 88; Ayrıca bkz: Danişmend, *a.g.e.*, IV, s. 369; Paul-François, *Bir İmparatorluğun Ölümü*, s. 43.

391 Okyar, *a.g.e.*, s. 31.

392 Birgen, *İttihat ve Terakki'de On yıl*, s. 107.

393 Yalçınkaya, *Sultan II. Abdülhamid Han'ın Notları*, s. 119.

Meşrutiyet için en önemli olan hususun milletin ve vekillerinin buna ilmen ve siyaseten hazır olmalarına dikkat çekmişti.

II. Abdülhamid, Meclis-i Meb'ûsân'ın açılışında Balkanlardaki siyasi durumun tehlikeye doğru gittiğini belirtmiş ve Meclis'ten acil tedbirlerin alınmasını istemişti. Balkanlar, âdeta Osmanlı'yı felakete götüren bir lokomotif görevi yapmıştı. Bulgar patrikhanesinin Rusya'ya eğitime gönderdiği öğrencilere geriye döndüklerinde öğretmen ve papaz görevinde halkı ayaklanmaya teşvik edip, onları organize ediyorlardı. İstanbul patrikhanesi de bölgede kurduğu cemiyetlerle halkın milli duygularını geliştiriyordu. Sultan II. Abdülhamid ise bunların faaliyetlerinin hepsinden haberdar olmak için farklı hristiyan mezheplerine ve etnik kökene sahip cemiyetleri birbirine düşüren ve onların beraber hareket etmesini önleyen bir siyaset takip ettiğinden Balkan milletleri kurdukları çetelerle kendi aralarında devamlı çatışıyorlardı.

Meşrutiyet'ten sonra ilk Meclis açılıp da Bâbil Kulesi'ne benzer birinin dillerini anlamayan ve her biri ayrı telden çalan mebus kalabalığı konuşmaya başladığı zaman, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelenleri ne yapacaklarını şaşırmışlardı. Talat Bey, bir gün Babanzade İsmail Hakkı'ya, yaptığı işten pişman olduğu itiraf etmiş ve "Bu olaylara meydana vermemek galiba daha hayırlı imiş" demişti. Fakat ne çare ki işe başlanmış adım atılmıştı. Bir tarafta türlü türlü milliyet iddiaları, mahalli hakimiyet davaları, her istikametten gelen ecnebi nüfuzlar, Rumeli'nin Bulgaristan'a, Bosna-Hersek'in Avusturya'ya kati ilhakları diğer tarafta Türklerin kendi aralarındaki ihtiras ve şahsi makam ve menfaat kavgaları... Hülâsa ülkede siyasi bir kargaşa meydana gelmişti.³⁹⁴

c) II. Meşrutiyet Sonrası Azınlıklar ve Balkan Harbi

II. Abdülhamid Han II. Meşrutiyet'in ilanından sonra ülkenin idaresinde pek gücünün kalmadığının farkında olduğu halde Meşrutiyet'i fırsat bilerek çeşitli milletlerin ayrılıkçı örgütlenmelerindeki tehlikeye dikkat çekmeyi dinî ve millî bir borç bilmişti. Bu itibarla Ali Cevat Bey'e hitaben "Bu kulüpler nedir? Arap kulübü, Arnavut kulübü, Rum kulübü velhasıl her millet kendine bir kulüp yapmış. Bunlar fena şeyler...

394 Birgen, *İttihat ve Terakki'de On Sene*, s. 109.

Bu gidişata bakılırsa her millet ayrı ayrı yaşamağa hazırlanıyor. Beni bir şeye karıştırmıyorlar. Ben de karışmak istemem... Ben bunları Müslümanlık ve Türklük namına söylüyorum” demişti.³⁹⁵

Devletimizin hudutları dahiline ancak kendi milletimizden olanları ve bizimle aynı dini inançları paylaşanları kabul etmeliyiz” diyen II. Abdülhamid, Türk unsurunu kuvvetlendirilmesine ehemmiyet vererek özellikle Anadolu’nun müslümanların son melceleri olarak muhafaza edilmesine çalışmıştı.³⁹⁶ Devlet ekâbiri arasında Hristiyan olanların kendi hemcins ve dindaşları ile evlenmelerini bir dereceye kadar tabii gören II. Abdülhamid Han, “bir müslüman Türk’ün ecnebi kadınla hayatını birleştirmesini hiç tabii görmediğini” söyler. Bu itibarla Sultan, söz konusu evliliklere müdahale etmemekle beraber onları karar mevkiinden uzak tutmaya çalışmıştır.³⁹⁷

Ülkenin ahvaline ve halkın hissiyat ve efkârına vâkıf olan kimseler de Meşrutiyet’in tekrar tesisinden ümitvar değillerdi. Onlar bu idare tarzının sağlayacağı “hürriyet”ten daha çok Hristiyan milletlerin faydalanaacağını düşünüyorlar ve Meşrutiyet’in milliyetçilik emellerini daha çok açığa çıkarmaya imkan vermesinden dolayı harici sıkıntıların yanında birçok dahilî gâileler çıkmasından korkuyorlardı. Nitekim II. Meşrutiyet’in ilanından sonra ortaya çıkan hadiseler bu endişenin haklı olduğunu göstermişti.³⁹⁸

Meşrutiyet’ten önce umumi efkârın telakkisinde Türklük, Osmanlılık ve Müslümanlık mefhumları arasında pek bir farklılık bulunmayıp hemen hemen müteradif gibiydi. İttihat ve Terakki Cemiyet’in ilk üyelerinden Hakkı Baha Pars (1879-1942) bu kelimeler arasındaki benzerliği şöyle ifade eder: “O zaman vatanda müslüman olmayan Türk olmadığı gibi Osmanlı olmayan Arap da yoktu. “Osmanlı” tabiri Türk ile Arabı birleştirdiği halde “müslüman” tabiri Katolik Arnavudu Zeydî Arabı ayırıyor ve bilakis Türk olmayan Lazı, Gürcüyü, Çerkesi birleştiriyordu. Osmanlı kelimesi sûret-i resmîyede Ruma Ermeniye de şamildi.”³⁹⁹

395 Ali Cevat Bey, *Fezleke*, s. 14

396 Sultan Abdülhamid, *Siyasi Hatıratım*, İstanbul 1999, s. 50,104.

397 Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, s.171.

398 Hüseyin Kâzım Kadri, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım*, s. 231.

399 Birgen, *İttihat ve Terakki’de On yıl*, s. 161

İttihat ve Terakki, Meşrutî bir idare altında gayr-i müslimlerin, ittihad-ı anâsır politikası çerçevesinde Osmanlı hâkimiyetinde kalacaklarına inanmıştı. Ancak bunun öyle kolay olmadığını Meşrutiyet'ten sonra görmüştü. Meşrutiyet idaresinden cesaret alan Ermeniler, bağımsızlık hareketlerini hızlandırmışlar ve 31 Mart hadisesiyle ülkenin siyasi kargaşa içine çekildiği günlerde Adana'da silahlanan Ermeniler çılgınca bir isyan başlatmışlardı. Ermeni gençler Avrupa'dan getirilen silahlarla donatılarken Meşrutiyet hükümeti ittihad-ı anâsır politikası çerçevesinde bunlara göz yummuş, onlarda ortamın uygun hale geldiğini düşünerek müslümanlara kadın, çocuk, yaşlı demeden saldırınca müslümanlar kendilerini savunmaya çalışmış ve neticede iki taraftan da binlerce kişi ölmüştü.

Olaylar üzerine Adana valiliğine tayin edilen ve önde gelen İttihatçı-lardan olan Cemal Paşa (1872-1922) Avrupa'ya şirin görünmek için aralarında bir müftünün de bulunduğu elliye yakın müslümanı idam ettirirken sadece bir Ermeni'yi idam ettirmişti.⁴⁰⁰ Bir diğer İttihatçı Talat Paşa da Dahiliye Nazırı olduğu hükümetinin bakanlarına idam kararlarını onaylatırmak için özel gayret göstermişti. Meşrutiyetin ilanında Ermenilerle işbirliğine giden İttihatçılar, Meşrutiyet ve ittihad-ı anâsır uğruna onları kızdıracak hareketlerden çekinmişlerdi. İttihatçıların önde gelen liderleri sonradan Ermenilerin kurşunlarıyla hayata veda etmek zorunda kalmaları tarihin ibret alınması gereken hadiselerindendi. İttihatçıların gayr-i müslim azınlıklarla yaşamının zorluğunu anlamaları sadece kendi hayatlarına değil koskoca bir devletin de hayatına mal olmuştu.

Meşrutiyet'in ilanından daha iki ay gibi kısa bir zaman geçmişken 5 Ekim'de Bulgarlar bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi. Avusturya-Macaristan Bosna-Hersek'i kendi topraklarına kattığını, Girit, Yunanistan'a bağlandığını açıklamıştı. II. Abdülhamid Han'ın otuz küsur senedir muhafaza etmekte büyük gayret gösterdiği toprakları, İttihatçılar birkaç ay içinde kaybetmişlerdi.⁴⁰¹

Ahmed Refik Meşrutiyet'in ilanından sonra İttihatçıların baskısı yüzünden insanların "hürriyet, adalet, terakki, vatan, ittihat ve meşrutiyet" gibi kelimelerden nefret eder hale geldiğini belirtir. Ahmed Refik,

400 Danişmend, a.g.e. IV, 374.

401 Paul-François, *Bir İmparatorluğun Ölümü*, s. 11-2.

10 Temmuz İnkılabı (24 Temmuz 1908 II. Meşrutiyet'e geçiş) esnasında halkta heyecan ve galeyen uyandıran "ordumuz etti yemin titredi hak-ı zemin" şarkısının daha sonra riyakar bir tavırla söylendiğine dikkat çeker. O bu şarkı söylendiği zaman insanın gözlerinin önüne "İttihatçı Türklerden, Arnavutlardan, Çingenelerden, Bulgarlardan, Rumlardan mürekkep bir hareket ordusu geliyor" diyerek daha sonra Hareket Ordusu'nun İstanbul'da yaptığı dehşetin devamlı hatırlanıldığını belirtir.⁴⁰²

Gayr-i müslim unsurları da bünyesinde bulunduran İttihat ve Terakki ihtilafları siyasi tecrübeden yoksun olarak hazırladığı "Kilisler Kanunu" uygulamaya koyunca Bulgar ve Rum Kiliseleri kendi aralarındaki anlaşmazlığa son verip birleşmişlerdi. Aralarında birliği tesis eden Balkan milletleri Osmanlı'ya hep beraber saldırmışlar ve tarihte Balkan Harbi olarak bilinen savaşın neticesinde Osmanlı sadece Balkan topraklarını terk etmekle kalmamış o bölgede yaşayan milyonlarca müslümanı soy kırım, göç ve zorla dinlerini değiştirme gibi bir felaketle karşı karşıya bırakmıştı.

II. Abdülhamid, Selanik'te göz hapsinde tutulduğu günlerde "Kiliseler Kanunu" denilen gaflet yasasını öğrendiğinde başını ellerinin içine alıp "Eyvah! ... Rumlarla Bulgarları birleştirdiler. Şimdi harbi bekleyiniz" diyerek Balkan Savaşı'nın çıkmasında çok önemli olan bu hatanın nasıl işlediğine hayret etmişti.⁴⁰³

Sultan II. Abdülhamid, Ahmed Muhtar'ın ifadesiyle "Bulgarları, Sırpı, Yunanlıları birbirlerine düşman yapmış, Türk olmayan fakat müslüman milletleri din ve hilâfet bağı ile Osmanlı saltanatına kuvvetle bağlanmasını sağlamış" ve büyük devletlerin Osmanlı üzerindeki planlarının uygulamasına fırsat bırakmamıştı.⁴⁰⁴

İttihatçıların çizgisinde yayın yapan Tanin gazetesinin yazarlarından Muhiddin Birgen (1885-1951) ülkenin o devirde kültürel olarak meşrutiyete hazır olmadığını ve "memleketin meşrutiyetle idaresi" fikrinin lüks bir fikir olduğunu açıklar. Birgen, cumhuriyet devrinde yayınladığı

402 Altınay, Ahmed Refik, *İki Komite, İki kıta*, İstanbul 1919, s. 51

403 Uzer, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, s. 117; Okyar, *Üç Devirde Bir adam*, s. 157.

404 Ahmet Muhtar, *İntâk-ı Hak*, s. 30.

anılarında “rengârenk mozaik bir levhayı andıran o zamanki Osmanlı İmparatorluğu’nun, bütün parçalarını ve bütün unsurlarını yukarıdan aşağı tesis edilen bir meşrutiyetle idareye imkan olamazdı”⁴⁰⁵ diyerek meşrutiyetin ilanının vakitsiz olduğunu beyan etmekle tarihi bir itirafta bulunur.

d) II. Meşrutiyet Sonrası Otorite Boşluğu

İlk zamanlarda umumi efkâr, meşrutiyetin ilanı konusunda biraz tereddüt emiş ise de daha sonra gündelik gazetelerde ateşli yazılar çıkmaya başladı ve çeşitli toplantılar yapılarak büyük gürültüler koparıldı. İttihat ve Terakki üyeleri her gün İstanbul’a koşuyordu. Bu beklenmedik değişim, toplumda büyük kargaşaya ve infiale sebep olmuştu. Hapishaneler boşalıyor, suçlu ve başıbozuk kişiler halkın arasına yayılıyor, İstanbul dışındaki birçok idareci ve memurlar kovuluyordu. II. Abdülhamid Han’ın “İstibdadı”ndan şikâyetçi olanlar onun idaresine Meşrutiyet’le kısıtlama getirmişler ama kendileri de ülkeyi idare edecek bilgi ve tecrübeden mahrum oldukları için toplumda düzeni sağlayamamışlardı.

Meşrutiyet idaresine geçildikten sonra mahkûmlar serbest bırakılıp hapishaneler boşaldığından binlerce cânî ortalıkta başıboş dolaşıyordu. Bu insanlar, işsiz güçsüz olduklarından hırsızlık, gasp ve cinayetlerden dolayı halk sokağa çıkmaktan korkar hale gelmişti. Zaptiye Nazırı Sami Paşa İstanbul’daki hırsız ve yağmacılardan oluşan serseri topluluğunun adedinin on beş bin kadar olduğunu tahmin ediyordu. Osmanlı’nın son vakanüvisi Abdurrahman Şeref Efendi, İstanbul’daki asayiş bozukluğunu şöyle ifade eder:

“Meşrutiyet’in ilanı ile beraber İstanbul’da kuvve-i zabıta bir anda muhtel (bozulmuş) oluvermiş; çünkü polislerin ve bilumum memurîn-i inzibâtiyyenin jurnalcılık töhmeti ve hüdâm-ı istibdâdî (istibdat hizmetçileri) olmak kabahatiyle hizmetlerinden tard ve ihracında bilâteenni acele edilmişti. Halk dahi alenen bunları tahkire âğaz eylediğinden (başladığından) zabt-ü rabtın fevkalade gevşemesi hasebiyle İstanbul’da emniyet ve asayiş namına bir şey kalmamış idi.”⁴⁰⁶

405 Birgen, *İttihat ve Terakki’de On Sene*, s. 93.

406 Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih* 171, 72.

İlk zamanlarda ortaya çıkan bu otorite boşluğu İttihat ve Terakki'nin ismiyle doldurulmaya çalışılmış, bu cemiyet gayr-i resmi olarak iktidarın ortağı haline gelmişti. Meşrutiyetin ilanından sonra bütün basın yayın organları İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne methiyeler düzmüş ve onu göklere çıkarmışlardı. Eski dönemin gazeteleri, *İkdam* ve *Sabah*'ın yanı sıra "İslamcı" olarak bilinen *Sırat-ı Müstekîm* de bunlara katılmıştı.⁴⁰⁷

1908'in Kasım ayının sonunda yapılan Meşrutiyet döneminin ilk seçiminde İttihat ve Terakki ise mecliste büyük çoğunluk elde etmekle birlikte; Rumlar, Ermeniler ve Bulgarlar başta olmak üzere gayr-i müslim azınlıklar, meclise birçok mebus gönderdiğinden açıkça Türk aleyhtarı kampanyalar yapma imkanı bulmuşlardı.

Önceden Sultan II. Abdülhamid Han'ın elinde bulunan iktidar, ilk zamanlar Bâbîâli Hükümeti ile İttihat ve Terakki Cemiyeti arasında paylaşılmış daha sonra ordu ve matbuat da iktidara dahil olmuş; hatta Meclisin açılmasından sonra mebûsân ve âyan da iktidara ortak olduğundan⁴⁰⁸ ülkenin idaresinde siyasi istikrar kalmamıştı. Bir devletin idaresinde üç kuvvet (yasama, yürütme, yargı) ve bunlar arasında sağlıklı bir ilişki önemli iken Meşrutiyet'ten sonra İttihat ve Terakki dördüncü bir kuvvet olarak gizli ve gayr-i mesul bir şekilde devlet işlerine nezaret etmeye hatta hakim olmaya çalışınca, meşrutiyet idaresinin esasları en başta meşrutiyet isteyenler tarafından ihlal edilmişti.⁴⁰⁹

31 Mart Vakası gerçekleşip İstanbul'da asayiş sağlamaktan aciz kalan Bâbîâli hükümeti ise II. Abdülhamid Han'ın millet üzerindeki itibarını kabul ve idare kabiliyetini düşünecek ve olayları ancak onun önleyebileceğini söyleyecekti. Birçok konuda II. Abdülhamid Han'ı suçlayan Abdurrahman Şeref Efendi bile "Gâilenin def'inin ancak zat-ı şahane'nin (Abdülhamid Han) müdahalesiyle kâbil olabileceği tahakkuk etti" demek zorunda kalmıştı. Heyet-i vükelâ'nın (bakanlar kurulu) olayların büyümesi karşısında istifayı görüştüğü esnada Maarif Nazırı'nın "Biz bu işin üstesinden gelemeyeceğiz. Aczimiz zahirdir... Onun için hükümeti sahibine teslim edelim. O meydana çıksın, mesele derhal hal olunur ve

407 Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, 1, 65.

408 Birinci, Ali, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, İstanbul 1990, s. 15.

409 Birgen, *İttihat ve Terakki'de On Sene*, s. 91.

vekâya-i fecîaya (feci olaylara) meydan verilmemiş olur"⁴¹⁰ sözü II. Abdülhamid Han'ın idaresini yıkmak isteyenlerin ülkeyi yönetme konusunda yeterli ehliyete sahip olmadıklarını göstermekteydi.

F-II. Abdülhamid Han ve Ordu

Osmanlı'da en köklü kurum olan ordunun toplum üzerindeki tesiri ve itibarı dikkate alındığında ülkede yapılacak her hangi bir inkılâbın ordunun dışında bir yere istinat etmesi durumunda başarılı olması mümkün değildi. Bununla birlikte esasen harbe hazırlanmaktan başka bir vazifesi olmayan ordunun siyasi işlerde kullanılması büyük felaketlere yol açmıştı.⁴¹¹ Hatta ordunun siyasete bulaşması daha sonra hükümetin sivil memurlarına da sirayet ederek devletin işlerinin yürütülmesinde büyük aksamalara meydana gelmişti.

Şeyhülislam Cemaleddin Efendi, bilhassa Meşrutiyet'ten itibaren subayların çoğunun siyaset ile iştigal etmesinin neticesinde askerliğin ruhu olan emir ve itaat esasının bozulduğunu ve devlet erkânının bu ordu ile bir savaşa katılmaktan çekindiklerini belirtir. Cemaleddin Efendi, ecnebi devletlerle müzakere ve ilişkilerde hep bu durumun dikkate alındığını ifade ederek, subayların siyasete bulaşmasının devleti uluslararası ilişkilerde zora soktuğunu söyler.⁴¹²

Sultan II. Abdülhamid, tahta çıktığı ilk günlerde mutat olan Hırka-ı şerif ziyaretinden sonra *Bâb-ı Seraskeriye*'yi ziyaret etmiş o akşam askeriyeye dairesinde tertip edilen yemeğe lütfedip, binbaşıya kadar kumandanları ve askeri memurları sofrasına davet ederek onlara iltifat etmişti. Sultan kendisi için çeşitli yemekler hazırlanmış olmasına rağmen *Bâb-ı Seraskeri Kışla-yı Hümayûn*'unda bulunan askerler için çıkarılan, türlü, pilav ve hoşaftan getirtip yalnız onlardan yemeyi tercih etmişti. II. Abdülhamid, birkaç gün sonra da *Tersane-i Amire*'yi ziyaret etmiş gemilerin denize indirilişini temaşa etmiş ve burada da erata mahsus yemekten yemişti. Sultanın *Tophane-i Amire*'yi ziyareti Ramazan ayında olduğu için orada, iftar yemeğine iştirak etmişti. Padişahın bu hareketi askerler

410 A. Şeref Efendi, *Tarih*, s. 154-6.

411 H. Kâzım Kadri, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım*, s. 72.

412 Şeyhülislam Cemaleddin Efendi'nin *Hatırât-ı Siyâsiyesi*, s. 43.

başta olmak üzere bütün millette büyük bir memnuniyet ve sevgiye sebep olmuştu.⁴¹³

Geleneksel olarak Osmanlı Hanedanlığı'na büyük bağlılık gösteren ordu, hilâfet ve saltanatı zatında cem eden halifenin "cihad ilan" etmesi durumunda büyük bir coşkuyla savaşa, hatta ölüme giderek, padişahın emrine itaati mukaddes bir vazife bilmiştir. Ancak ordunun modernizasyonu çerçevesinde Avrupa ile ilişkiye girilmesinden sonra oradan getirilen bir kısım askeri uzmanların Osmanlı ordusunun düşünce yapısını bozacak fikirleri yayma gayretleri ve Abdülaziz Han'ın hal'inde olduğu gibi devlet erkânının siyasî emellerine askeri âlet etmesi, ordunun nizam ve intizamına zarar vermiştir.

II. Abdülhamid Han devrinde, askeri kurumların profesyonel hale getirilmesi için büyük gayret sarf edilmiş ve Harbiye'nin müfredatı, kurmay subaylarını Avrupai tarzda yetiştirecek şekilde değiştirilmişti. Sultan II. Abdülhamid Han, ordunun Gazi Osman Paşa gibi yüksek rütbe-leri subaylarıyla dostluklar kurmuş ve ordunun modernleşmesi için yurt dışından askeri uzmanlar getirterek elinden geleni yapmıştı. 1897 yılında 18.927.000 lira olan devlet bütçesinin yaklaşık olarak yarısı (7.756.000 lira) 700 bin civarında olan ordunun senelik harcamasına gidiyordu.⁴¹⁴

II. Abdülhamid Han'ın saltanatının son yıllarına doğru subaylar arasında pozitivist düşünce ve muhalif siyasi fikirler bir hayli taraftar bulmuştu. Özellikle de İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin başını çektiği kişiler tarafından iktidara muhalefet ve meşrutiyeti iade düşüncesi subaylar arasında gizli gizli yayılarak ordu politize edilmişti.

Yeni yetişmiş subayların çoğunluğu, Edirne ve Selanik'teki ordulara atandıklarından genç subaylar, Balkanlardaki siyasî ve fikrî kargaşalıklardan etkilenmilerdi. Makedonya'daki karışıklıkları önlemek amacıyla bölgede Rus, İngiliz, Fransız ve Avusturyalı farklı milletlerden birçok subay ve asker bulunmaktaydı. Bu yabancı askerlerle bölgede türeyen çetelere karşı mücadele eden Osmanlı ordusunun genç subayları, bir taraftan çeteciliği ve onların örgütlenme modelini öğrenmişler diğer taraftan İttihat ve Terakki'nin gizli faaliyetleriyle yavaş yavaş gerilla

413 A. Midhat Efendi, *Üss-i İnkılâp*, II, 26.

414 Karpat, *İslâm'ın Siyasallaşması*, s. 315.

komitacıları haline gelmişlerdi. Bu subaylar eskidenberi masonluk merkezi olan Selanik'in sağladığı gizlilik örtüsü ile sivil kesimlerden de destek alarak siyasî faaliyetlerini genişletmiş⁴¹⁵ ve II. Abdülhamid Han'ın hal'i ile neticelenen olaylara öncülük etmişlerdi.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önderliğinde küçük subaylar ve bazı kamu görevlileri gizlice işbirliğine giderek Sultan II. Abdülhamid idaresini değiştirip, Kânûn-ı Esâsî'yi yeniden yürürlüğe koymak ve Meşrutiyeti ilan etmek için ayaklandılar. Bu isyan hareketinin Meşrutiyet'in ilanı-
nın hızlandırılmasında etkili olduğu söylene de subayların siyasete bu-
laşması, ordunun geleneksel disiplini iyice bozduğundan ülke için kötü sonuçları olmuştu.

Ali Fuat Cebesoy, II Meşrutiyet'in ilanı üzerine ülkeye "hürriyet" getirmekte emeğinin olduğunu düşünen subayların kendilerini birden bire politikanın içine yuvarlanmış bulduklarını belirtir. Üst ve ast arasında orduyu ayakta tutan geleneksel saygı ve disiplin bozulmuştu. Ne İttihat ve Terakki Cemiyeti, subaylara, ne de subaylar, cemiyete söz geçirebiliyordu. Ne bir program ve ne de programı uygulayacak bir önder vardı.⁴¹⁶

II. Abdülhamid Han'ın son Mabeyn Başkâtibi olan ve II. Meşrutiyetten sonra bu makama getirilen Ali Cevat Bey, Sultanın Mekteb-i Harbiye talebelerine itimadını sağlamak için, talebelerin bir kısmının Selamlık merasiminde bulundurulmasını sağlamış ise de onlar askerin padişahı alkışlamasına iştirak etmemişlerdi.

Birinci Ordu kumandanı Mahmut Muhtar Paşa, söz konusu olaydan dolayı ikaz edilmesine rağmen bir hafta sonraki selamlık merasiminde ise harbiye talebeleri daha fenasını yapmışlardı. Talebeler Cuma günü Selamlık merasiminde kendilerine verilen ikramı kabul etmeyip hakaretle reddetmişler ve alkışa da iştirak etmemişlerdi. O zaman Harbiyede bulunan Ahmet Bedevi Kuran (1864-1966) mektep öğrencilerinin Abdülhamid Han'ın bir an önce tahttan indirilmesini istediklerini ve böyle aykırı hareketlerde bulunarak halkın dikkatini Yıldız Sarayı'nın üzerine çekmek istediklerini belirtir.⁴¹⁷

415 Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 392.

416 Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, s. 159.

417 Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 334.

Bu hadise karşısında II. Abdülhamid Han "... Ben bunları saraydan nefret ettirecek bir şey yapmadım. Onlar okumaktan ziyade entrikalarla, politika ile meşgul oldular; ahlâklarını kendileri bozdular. Sebep olanlara Allah lanet etsin. Ben bunların kinlerini nasıl izale edebilirim!" diyerek⁴¹⁸ ordunun tamamen bozulduğuna dikkat çekmiş ve Harbiye talebesine hiçbir itimadının kalmadığını ifade etmiştir. Sultanın bu itimatsızlığında haklı olduğu birkaç ay sonra anlaşılmış genç subayların başını çektiği Hareket Ordusu tarafından II. Abdülhamid Han, saltanat ve hilâfet makamından indirilmişti. Sonra ise siyasetin içine çekilen ordunun gücü zaafa uğradığından; Rumeli başta olmak üzere vatan toraklarının büyük çoğunluğu kısa zamanda kaybedilmişti.⁴¹⁹

G-31 Mart Hadisesi

13 Nisan 1909 tarihinde meydana gelen ancak o gün kullanılan Rumi takvime göre 1325 yılının 31 Mart'ında meydana geldiğinden dolayı tarihte "*31 Mart Vak'ası*" veya "*31 Mart Hadisesi*" olarak bilinen isyan hareketi konusunda birçok şeyler yazılıp çizildiğinden konunun mevzuumuz açısından önemli noktalarını işaret etmek istiyoruz.

4 Kanun-ı evvel 1324 (17 Aralık 1908) tarihinde Meclis-i Meb'ûsân açılmış ve II. Abdülhamid Han nutuk-ı hümayun'da ifade ettiği "Memleketimizin Kânûn-ı Esâsî ile idaresi hakkındaki azmim kat'i ve lâ yetegayyerd (değişmez)" cümlesi dakikalarca alkışlanmıştı.⁴²⁰

Sultanın açık teminatına rağmen özellikle Meşrutiyet'in yeninden tesisinin kendi eserleri olduğuna inanan bazı subayların Meşrutiyet olan aşırı hassasiyeti, onların "vatanı cephede savunma" duygusunun bile önüne geçmişti. Söz konusu subaylar, kendilerini Meşrutiyet'in yegâne koruyucuları olarak görür hale gelmişlerdi. Bu subaylar muhalif düşünceleri ortadan kaldırarak, ülkede her şeye hâkim olup, ideallerini uygulamak istiyorlardı.

Memlekette oluşturulan Meşrutiyet havası içerisinde daha önce belirttiğimiz şekilde ülkede âdeta bir başıbozukluk hüküm sürdüğünden

418 Ali Cevat Bey, *Fezleke* s. 23.

419 Kazım Özalp-Teoman Özalp, *Atatürk'ten Anılar*, s. 7

420 Ali Cevat Bey, *Fezleke* s. 28; Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, s. 34

bir taraftan Meşrutiyet'in aleyhinde olanlar gün geçtikçe artarken diğer taraftan da İttihat ve Terakki Cemiyeti gizlice her şeye hâkim olmak için mücadele veriyordu. Ayrıca İttihatçılar ehliyesiz ve tecrübesiz kişileri iş başına getirdiğinden toplumda huzursuzluklar sürekli artmakta, güven bunalımı hat safhaya ulaşmaktaydı. Bu karmaşada "hürriyet" sarhoşluğuna kapılan kimseler ülkede birçok cinayetin işlenmesine sebep olmuşlardı.⁴²¹

a) İsyanın Sebepleri

İttihat ve Terakki kendi görüşleri doğrultusunda ordu içindeki genç subaylar vasıtasıyla askeri yönlendirdiğinden bazı subaylar, kendilerini Meşrutiyet'in "yılmaz savunucuları" olarak görüyorlardı. II. Abdülhamid'in Meclis-i Meb'ûsân açılışında verdiği teminatına rağmen Harbiyelilerin bir kısmı onun tahtta kalması durumunda bir fırsatını bulup, Meşrutiyet'e son vereceğine inandırılarak; Sultanın tahttan indirilmesi sürecinde kullanılmaya hazır hale getirilmişti. Ayrıca Meşrutiyet'i korumak için Birinci Ordu'ya güvenilmediğinden Rumeli'den *Avcı Taburları* gönderilerek Taşkışla'ya yerleştirilmişti.

31 Mart öncesi basında *Volkan*, *Serbestî* ve *Mizan* isimindeki gazeteler İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tagallüp ve tahakkümüne karşı çıkarak Cemiyeti şiddetle tenkit etmekteydi. Meşrutiyet'ten sonra İttihat ve Terakki ile *Ahrar Fırkası* başta olmak üzere birçok fırka zuhur etmişti. Bu partiler, yekdiğerine karşı itirazını mecliste dile getirip siyasi görüş ve projelerini orada müzakere etmelerinin yerine, birbirlerinin düşmanını kesilmişlerdi. Siyasî mücadelede basın, bir silah olarak kullanıldığından umumi efkâr karışmış ve toplum sabır ve sükûnetinin sonuna gelmişti.

Tarık Zafer Tunaya; "Osmanlı Devleti'nin keşmekeşini arttıran, siyasi teşekküllerin başında muhakkak ki, mahiyetleri anlaşılamamış, garip bir muhalefete dayanan, birbirleriyle boğuşan siyasal partiler gelmektedir"⁴²² diyerek fırkacılığın sebep olduğu bu kargaşaya işaret eder. II. Meşrutiyet itibaren Türk siyasî hayatında ülke meselelerini halletmek için yola çıkan ancak takip ettikleri particilik anlayışı yüzünden kendileri bir

421 Turan, Mustafa, *Bir Generalin 31 Mart Anıları*, s. 51.

422 Tunaya, *İslâmcılık Akımı*, s. 58.

mesele haline gelen siyasi fırkalar, ülkedeki birliğin ve istikrarın bozulmasında etkili olmuşlardı.

31 Mart öncesinde siyasi edebiyata kazandırılan en önemli kelimelerden birisi *irtica* tabiri idi. Fransız İhtilali'nden sonra, önceki monarşi rejimine veya onun şartlarına dönmeyi isteyen karşı devrimcileri ifade için kullanılan Fransızca "reaction" kelimesinin ifade ettiği manaya paralel "irtica" ve mürteci kelimeleri basında çok sık kullanılır olmuştu. Aslında Meşrutiyet idaresine son vererek "istibdat devrine" geri dönüşmesini ifade eden "irtica" kelimesinin manası sonraları anlaşılabilir bir muamma haline gelmişti.

Siyasi bazı hedeflere ulaşmak için bir takım konulara hassas ve duyarlı olan toplumun bazı kesimlerini harekete geçirmek için bir alet haline getirilen "irtica" kelimesi 31 Mart öncesinden başlayarak özellikle siyaset meydanında muhaliflerin sindirilmesinde güçlü bir silah olarak kullanılmıştı. Bu dönemde bir kimse İttihat ve Terakki üyelerinden birisine karşı bir söz sarf ettiğinde cemiyete mensup gazetelere derhal o zata *mürteci* damgasını kondururlardı.⁴²³

Bu ortamda *Serbestî* gazetesinin başmuharriri Hasan Fehmi Bey 31 Mart hadisesinden bir hafta önce yani yirmi dört Mart Salı günü (6 Nisan 1909) Galata Köprüsü'nden geçerken öldürülmüş ve katiller ise yakalanamamıştı. Hasan Fehmi Bey uzun süre Mısır'da Sultan II. Abdülhamid idaresine karşı mücadele yürütmüş birisi olduğu halde İttihat ve Terakki'ye muhalefet ettiği için öldürüldüğü herkes tarafından biliniyordu.⁴²⁴ Çünkü Hasan Fehmi'nin katlinden birkaç gün evvel Aksaray'da *Serbestî* gazetesinin imtiyaz sahibi Mevlanzâde Rifat ve *İkdam* gazetesi yazarlarından Ali Kemal Bey tarafından yapılan bir konferansta İttihat ve Terakki şiddetli bir şekilde tenkit edilmişti.⁴²⁵

Hasan Fehmi Bey'in katli halk arasında çok kötü bir tesir bıraktığından protestolar bitmiyordu. Hukuk ve Mülkiye öğrencileri Bâbiâli'ye yürüyerek Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'dan katillerin yakalanmasını istemişlerdi. Bu topluluk Bâbiâli'den ayrılırken kendilerini destekleyen

423 A. Şeref Efendi, *Tarih*, s. 163.

424 Kuran, a.g.e., s. 337; Koloğlu, *Abdülhamid Gerçeği*, s. 483.

425 Ali Cevat Bey, *Fezleke*, s. 46.

halkın katılımı ile adetleri on bini bulmuş, hatta Meclis-i Meb'ûsân'a geldiklerinde kalabalık elli bini geçmişti.⁴²⁶ Hasan Fehmi Bey'in cenazesinin defnine on binlerce kişinin katıldığına bakıldığından 31 Mart hadisesi öncesinde İttihat ve Terakki'nin faaliyetlerinin toplumda nasıl büyük bir infiale sebep olduğu görülür.

Bu facianın çıkmasında İttihat ve Terakki liderlerinin izlediği politika etkili olmuş, özellikle basının müslüman halkın inançlarını tahkir veya tahrik eden yayınlarıyla toplum galeyana getirilmişti. Meşrutiyet'in ilanından sonra oluşan iktidar karmaşasında hükümetin iktidarsızlığı neticesinde olaylar büyümüştü.⁴²⁷

İkdam gazetesi hadiseden üç gün önce İttihatçı subayların askerlere "Hocalarla katiyen görüşmeyeceksiniz! Askerlikte diyanet meselesi aranmaz. Allah'tan başka kimse tanınmaz. Padişah ve efrad-ı ahali, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin elindedir" gibi telkinde bulunduklarını yazmıştı.⁴²⁸ Bunlardan etkilenerek askerlerin huzursuzluğu her geçen gün artmış, âdeta patlamaya hazır bir bomba haline gelmişlerdi.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tensibiyle "*Kâbe-i Hürriyet*" diye meşhur edilen askerî taburlar Selanik'ten getirilip, kendilerine "*Nigehbân-ı Meşrûtiyet*" sıfatı verilerek⁴²⁹ Meşrutiyet'in bekçiliğini yapmak üzere Taşkısla'ya yerleştirilmişti. *Avcı Taburları*, denilen bu askerler Rumeli'nin dağlarında yıllarca eşkiya takibi yaptıktan sonra İstanbul'a gelmişti. Başlarındaki subaylar Beyoğlu'nun eğlence dünyasına kendilerini kaptırınca askerî disiplin iyice bozulmuştu. Başlarındaki subayların eğlenceye dalmasının neticesinde kendini serbest hisseden askerler halk ile temasa geçip İttihatçıların zulümlerini öğrenince korumaya memur oldukları subayların aleyhine geçmişlerdi.⁴³⁰

Şeyhülislam Cemaleddin Efendi, Meşrutiyet'i muhafaza için İttihat Terakki tarafından Selanik'ten özel olarak getirilen ve Kamil Paşa tarafından askerî kıtalarına iadeye teşebbüs edildiği halde İttihatçıların buna mani olmasına manidar bulur. Cemaleddin Efendi, *Avcı Taburlarının*

426 Kuran, *a.g.e.*, s. 338.

427 A. Şeref Efendi, *Tarih*, s. 164.

428 Danişmend, *a.g.e.*, s. 371-2.

429 A. Şeref Efendi, *Tarih*, s. 171

430 Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, s. 34

çıkardığı kargaşa bahane edilerek İstanbul'da İttihatçıların güçlerini takviye etmeye çalışmalarını dikkat çekici bir hareket olarak değerlendirir.⁴³¹ Cemaleddin Efendi bu değerlendirmesiyle Avcı Taburlarının İttihatçılar tarafından, tahrik etmek ve olaylar çıkarmak için özel olarak görevlendirilmiş olabileceğine işaret eder.

Avcı Taburlarının askerleri subaylarının kendilerine kötü muamele yaptıklarını belirtmişler, hatta talimleri ve meşguliyetlerinin çokluğu bahane edilerek abdest ve namazdan men edildiklerinden dolayı şikâyetçi olmuşlardı. Bunun üzerine bir irade-i seniye ile Harbiye Nazırı bu konuda ikaz edilmişti. Harbiye Nazırı Ali Rıza Bey ise "Asker tarafından şikayet vuku bulduğunu ben de duydum. Fakat askerlerin namazdan ve hamamdan men edildiğinin aslı olmasa gerektir. Mamafih talimat-ı cedide derdest-i tanzim olunduğundan fermân-ı hümayûnları veçhiyle bir kat daha dikkat ederiz" demişti. Ancak olayların büyümesinin önüne geçmek için yeterli tedbir alınmamış olsa gerek ki subayların kendilerine yaptığı bu gibi tahrik edici hareketlere isyan eden askerler, Mabeyn Başkâtibi Ali Cevat Bey'e "Babalığa söyle. Bizim ırzımıza, dinimize sövüyorlar, dövüyorlar" diye şikayet etmişlerdi.⁴³²

Alaylı subayların ordudan çıkarılmasına daha önce karar verildiğinden bu durum zaten alaylıların galeyana gelmesine sebep olmuştu. İttihatçıların etkisiyle ordudan tasfiye edilen subayların ve askere alınma zorunluluğu getirilen bazı medrese talebesinin hoşnutsuzluğu İttihatçılara olan muhalefeti büyütmüştü. Alaylı subayların mekteplileri kâfir ilan etmeleri ve İttihatçı subayların mason olduğuna dair halk arasında çıkan şayialar, 31 Mart hadisesinde önemli bir rol oynamıştı.⁴³³ Rumeli'den gelmiş saf askerler tahriklere kendilerini kaptırmışlar ve tam bir muhalif kesilerek subaylarını yakalayıp hapsetmişlerdi.

31 Mart olaylarında Taşkısla'nın içinde yer alan ve ordunun kışkırtılmasına şahit olan Mustafa Turan, kışlanın içindeki olayları teferruatlı bir şekilde anlatır. Turan'ın anlattıklarına göre kışlada bir paşa, askerleri toplayarak padişah fermanı görüntüsü verdiği ve "askerlere şapka

431 Şeyhülislam Cemaleddin Efendi, *Hatırât-ı Siyâsiye*, s. 16-7

432 Ali Cevat Bey, *Fezleke*, s. 47, 52.

433 Danişmend, *a.g.e.*, s.372.

giydirilmesini emreden” bir bildiriye okumuş, sonra kendisi de bu yeni başlığı giymiş ve askerler onun önünden merasimle geçmişti. Halbuki bu uydurma fermanın II. Abdülhamid ile bir alakası bulunmuyordu. Kendisi de İttihat ve Terakki üyesi olan Turan, “Meğer fermanı okuyan paşa ve maiyetindeki subaylar sahte üniforma giydirilmiş, isyanı hazırlayan ve tertipleyen mühim şahsiyetlerdi. İçlerinde Cemiyetten (İttihat ve Terakki) tanıdığım Bahaddin Şâkir (1874-1922), Mithat Şükrü (1872-1956), Ömer Naci (1878-1916) beyler vardı” diyerek İttihatçıların önde gelen bu kişilerin askerleri dini duyguları istismar ederek onları kışkırtmak üzere kışlada olduklarına dikkat çeker. Turan, “o günün dinî inançlarına göre müslümana şapka giydirmek barut fıçısına ateş atmak gibi bir şeydi”⁴³⁴ diyerek olayın tahrik edici gücüne dikkat çeker.⁴³⁵

Abdurrahman Şeref Efendi de askerlerin serpuşunun değiştirilerek onlara giydirmek için Avrupa’dan gönderilen numunelerinin şapkaya benzemesi sebebiyle askerlerin tahrik olduklarını söyler. Ayrıca o, taburdaki bazı subayların dinî adâb ve farzlara lüzumlu derecede önem vermeme-leri ve hürmet etmemelerinden dolayı askerler arasında huzursuzluğun arttığını belirterek, bunların 31 Mart Hadisesi’nde Avcı Taburlarının isyan etmesinde etkili olduğuna dikkat çeker.⁴³⁶

Sultan II. Abdülhamid’in kardeş kavgasını önlemek için verdiği büyük mücadeleye rağmen Kânûn-ı Esâsî’nin ilgası maksadıyla bu olayların kendisi tarafından çıkarıldığı iddia edilince bu reddederek şöyle demişti:

“Rumeli’nden kendilerinin (İttihat ve Terakki Cemiyeti) getirmiş oldukları askerler, kendi aleyhlerinde kıyam etmişler. Herifleri namazdan niyazdan mahrum eylediler. Tazyik ettiler. Bizim ne kabahatimiz var, biz ne yapalım”⁴³⁷ diyerek 31 Mart Hadisesi’nin İttihat ve Terakki’nin tahrikiyle başladığına işaret etmişti.

434 Turan, *Bir Generalin 31 Mart Anıları*, s. 74-5, 82.

435 Bu şapka meselesi 31 Mart hadisesinden sonra da gündeme gelmiş Mahmud Şevket Paşa “bu serpuş işine bir çözüm bulmalı” deyince, Mustafa Kemal, hiç beklemeden “şapka kabul edilmelidir” demişti. Paşa halkın tepkisiyle karşılaşacağını bildiği için bunu doğru bulmamıştı. Daha sonra subaylar için kalpak erler için de siperliksiz bir başlık uygun görülünce Mustafa Kemal, “Bir gün gelecek asker, sivil hepimiz şapka giyeceğiz demişti. (Kazım Özalp-Teoman Özalp, *Atatürk’ten Anılar*, Ankara 1992, s. 4-5.

436 A. Şeref Efendi, *Tarih*, s. 158.

437 Ali Cevat Bey, *Fezleke*, s. 62.

Feylesof Rıza Tevfik de 31 Mart'tan sonra mahkemede olaylardan İttihatçıların haberi olduğunu ifade ederek söyle demişti:

“Hâkim Bey Allah bizi affetsin, günahımız çok büyüktür. 31 Mart uydurma ihtilali hazırlandığı zaman ben Talat Bey'e bundan tevakki (kaçınılması) edilmesi lazım geldiğini söyledim. Beyhude yere kardeşkanının dökülmesinin ne büyük cinayet olduğunu anlattım, bunun fena aksülâ-meller doğuracağını da hatırlattım. Aldığım cevap şu oldu: Ne yapalım Rıza Bey, cemiyetin (İttihat ve Terakki) paraya ihtiyacı var. Bu ihtiyacı da ancak Yıldız Sarayı'nın zenginliği ve oradaki hazine karşılayabilir.”⁴³⁸

II. Abdülhamid'in 31 Mart Hadisesi'nde hiçbir tesirinin bulunmama-
makla birlikte İttihat ve Terakki onun müdahalesinin olduğunu iddia
ederek sultanın hal' edilmesine meşruiyet kazandırmaya çalışmıştı.⁴³⁹ Ni-
tekim o dönemde başta Talat Paşa olmak üzere hadisede padişahın dah-
linin olduğunu iddia edenler, daha sonra padişahın bu olaylarda hiçbir
tesirinin olmadığını itiraf etmişlerdi.⁴⁴⁰

Zaman zaman II. Abdülhamid Han'a hakaret etmekten hiç çekin-
meyen Ahmed Refik sultanın olayla alakası konusuna gelince “31 Mart'ta
hiçbir dahli, hiçbir cürmü olmadığı halde hal' edilen, sarayı Resne kah-
ramanları tarafından yağma ve târâc (talan) olunan Sultan Abdülhamid”
diyerek Sultanın bu olayla hiçbir ilişkisinin olmadığına dikkat çekmiştir.⁴⁴¹

b) İsyanda Dış Faktörler

Osmanlı topraklarında gözü olan düvel-i muazzama (büyük devlet-
ler) özellikle ülkenin zayıfladığı dönemleri fırsat bilerek memleket da-
hilinde kargaşa çıkarmak veya çıkan kargaşalıklara kendi ülkelerinin
menfaatleri istikametinde yön vermeyi politikalarının önemli bir un-
suru haline getirmişlerdi.

Sömürgeci devletler, Osmanlı Devleti'nin idaresinde siyasi ikbal pe-
şinde olan veya yeterli bilgi ve tecrübeden mahrum olduklarından do-
layı daha çok hislerine ve heyecanlarına göre hareket eden bazı devlet

438 Turan, *Bir Generalin 31 Mart Anıları*, s. 65.

439 İnal, *Son Sadrazamlar*, III, 1296.

440 Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 43; *Danışmend*, *a.g.e.*, IV, 370-1.

441 Altınay, Ahmed Refik, *İki Komite, İki kütal*, s. 51,

adamlarını ve subayları kullanmaktaydı. Yabancı güçler yeri geldiğinde söz konusu kişileri millî duygularını kabartacak olaylarla tahrik veya teşvik derek ülkede istikrasızlığa sebep olacak olaylara önyak olmakta ve çıkan kargaşadan istifade ederek Osmanlı coğrafyasını işgal etmekte birbirleri ile yarışmaktaydı. Nitekim 31 Mart olaylarının büyüyüp insanların Bâbîâli önünde grup grup toplandıklarını gören Evkâf Nazırı Halil Hamâde Paşa kalabalığı göstererek o zaman Abdurrahman Şeref Efendi'ye şöyle demişti:

“Zavallı ahâli kendini mahvediyor, Mısır'da da böyle “şeriat isteriz” diye kalkıştılar, nihayetinde vatanı kaybettiler. Korkarım ki burada da böyle olmasın.”⁴⁴² Evkâf Nâzırı bu ifadeleriyle ülkenin dış güçler tarafından bir felakete çekilmek istendiğine dikkat çekmişti.

İstiklâl şâirimiz Mehmet Akif'in Mısır seyahatinde karşılaştığı şu hadise dış güçlerin Osmanlı yıkmak için nasıl çalıştıklarını göstermenin yanında aradan bir asra yakın zaman geçmesine rağmen müslümanlarının yaşadıkları iç kargaşalıklarda kimlerin rolü olabileceğine ışık tutmaktadır. Osmanlı Devleti'nde çıkarılan kargaşalıklarda kimlerin parmağının olduğunu ortaya koyması açısından önemli olan hatırasını Mehmet Akif şöyle anlatır:

“Mısırdaki dolaşıyordum. Orada akli başında bir müslümanla görüş-tüm. Dedim ki:

-Şaşıyorum! Koca Mısır'da İngiliz askeri olarak pek az kuvvet gördüm. Nasıl oluyor da bu kadar kuvvetle koca bir bölgeyi muhafaza edebiliyorlar?

Bu sorum üzerine o zat dedi ki:

İngiliz ricalinden biriyle samimi bir şekilde görüşürdük. Sizin aklınıza geleni ben de düşünmüş de demiştim ki:

- Günün yahut senenin birinde Osmanlı hükümeti kırk-elli bin kişilik bir ordu tertip ederek Mısır'a sevk edecek olursa siz İngilizler ne yaparsınız?

442 A. Şeref Efendi, *Tarih*, s.153.

- Hiçbir şey yapmayız. Müdafaa imkanı olmadığı için Mısır'ı kendilerine teslim eder çıkarız. Yalnız şurasını iyi biliniz ki biz İngilizler, hiç bir zaman Osmanlıların Mısır'a kırk bin kişi değil kırk kişi sevk edebilecek derecede yakalarını paçalarını toplamalarına meydan bırakmayız. Memleketlerinde bitmez tükenmez meseleler çıkarırız. Onlar bir birleriyle uğraşmaktan göz açamazlar ki bir kere olsun Mısır'a dönüp bakmaya vakit bulabilsinler.”⁴⁴³

31 Mart Hadisesi'nde Cemiyet-i Muhammediye ismindeki muhalif bir örgütün tahrik edici propagandasının kışladaki askerleri kışkırtılmasının tesirli olduğuna dikkat çekilmiştir.⁴⁴⁴ Söz konusu cemiyetin başında ise Derviş Vahdeti isminde bir gazeteci bulunuyordu.

Müslüman halkın ve askerlerin tahrik edilmesinde isyandan sonra idam edilen Derviş Vahdeti'nin önemli tesirinin olduğu söylenmiştir. Bu kişi 31 Mart öncesinde birçok karanlık işlere karışmış ve “derişlikle” hiç bağdaşmayan hareketlerin içinde bulunmuştu. Aslen Kıbrıslı olan bu Vahdeti önce İngilizlere çalışmış, sonra Sultan II. Abdülhamid'in hizmetine girmeye gayret etmiş ancak daha sonra Sultan tarafından sürgüne gönderilince orada Jön Türklerle ilişkiye girmişti.⁴⁴⁵ Derviş Vahdeti Meşrutiyet ilan edildikten sonra İstanbul'a dönmüş ve bir gazete çıkarmak için padişahı para istemek maksadıyla saraya müracaat etmiş, Mabeyn Başkâtibi Ali Cevat Bey de bunun mümkün ve doğru olmadığını söyleyerek onu boş göndermişti.⁴⁴⁶

Derviş Vahdeti, İttihatçılardan istediği görevi ve milletvekilliğini elde edemeyince hem İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti'nin başına geçti hem de yayınladığı Volkan ismindeki gazeteyle İttihatçıları şiddetle tenkit etmeye başladı ve onları “*Rumeli Eşkiası*” olarak değerlendirip⁴⁴⁷ halkı tahrik etti. Meşrutiyet'in ilk günlerinde Sultan II. Abdülhamid'den bahsetmeyen hatta Midhat Paşa'yı ve Enver'i öven Vahdeti'nin kışkırtıcı yazıları Sultanın dikkatini çekmişti. Vahdeti açıkça “*İnkılâb-ı Şer'i*” isminde dinî bir darbeden bahsediyor ve İngilizlerle işbirliğine gidilmesinden bahsediyordu.

443 Mehmed Akif Külliyyatı, nşr. İsmail Hakkı Şengüler, İstanbul 1992, IX, 277-78.

444 Ali Cevat Bey, a.g.e., s. 46.

445 Koloğlu, *Abdülhamid Gerçeği*, s. 483.

446 Ali Cevat Bey, a.g.e., s. 46.

447 Ertürk, a.g.e., s. 37.

II. Abdülhamid Han 31 Mart Hadisesi'nden önce Meclis başkanı Ahmed Rıza'yı çağırıp, *Volkan* gazetesi gibi bazı yayınların insanların cahil kısmını ayaklandıracak dinî kışkırtmalarını tehlikeli bulduğunu ifade etmiş ve *Volkan*'ın görüşlerine karşı olduğunu açıkça belirtmişti.⁴⁴⁸

Ahmed Emin Yalman, Derviş Vahdeti'den “Kıbrıslı sarhoş arzuhalci, İngiliz gizli istihbarat servisleri tarafından seçilmiş, ihtilalci bir ajan olarak yetiştirilmiş, *Volkan* gazetesini ve *İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti*'ni kurmak yönetmek ve ortalığı ateşe vermek maksadıyla sahneye çıkarılmış” bir kimse olarak anlatır.⁴⁴⁹

31 Mart Hadisesi'nden sonra İngiliz dostluğu ile tanınmış olan Said Paşa'nın konağında yapılan aramada selamlık dairesindeki yatakların altında *Volkan* gazetesinde çıkan baş makalelerin asılları, ele geçirilmişti. Bu belgeler Derviş Vahdeti'nin kimler tarafından kullanıldığını ve arkasında hangi devletlerin gizli istihbarat servislerinin olduğunu ortaya çıkarmak için büyük bir fırsat olmasına rağmen değerlendirilmemişti. Bu vesikalara Harbiye Nezaretine ve Divan-ı Harb başkanlığına verilmiş ise de kimsenin sesi çıkmamıştı.⁴⁵⁰

31 Mart Hadisesi esnasında bir kısım askerlerin faytonlarla gezerken, lokanta ve birahanelerde yaptığı harcamalarda İngiliz altınlarının kullanılması⁴⁵¹, aynı şekilde sonradan öldürülen insanların ceplerinden İngiliz liralının çıkması⁴⁵² İngiltere'nin bu iş için büyük paralar harcadığına işaret edebilir. Nitekim Abdürreşid İbrahim, 1326/1908 yılında hac esnasında Yemen'den gelen hacıların fevkalade çokluğuna ve hep İngiliz parası harcamalarına hayret etmiş ve “Hilâfet-i Arabiyye” başlığı taşıyan kâğıtların dağıtıldığına şahid olmuştu.⁴⁵³

448 Koloğlu, *a.g.e.*, s. 485.

449 Yalman, *Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, I, 95.

450 Turan, *Bir Generalin 31 Mart Anıları*, s. 91.

451 A. Şeref Efendi, *Tarih*, 21.

452 H. Kazım Kadri, *Bir Milletin Dirilişi*, s.145.

453 Abdürreşid İbrahim, *20. Asrın Başlarında İslâm Dünyası*, nşr. Mehmet Paksu, İstanbul 1987, II, 399.

c) İsyanın Başlaması

Kendilerini “Hürriyet ve Meşrutiyetin bekçileri” gören Avcı Taburları isyan hareketini başlatmışlardı.⁴⁵⁴ İttihatçı Ömer Naci kışlada bulunan bir arabanın üzerine çıkarak “... Asker kardeşler! Sizler müslüman değil misiniz? Bizleri anamız babamız, din uğruna askerlik için göndermedi mi? Şapka giymek ne demek? Din-i mübîn-i İslâm'ın evlatlarını düpedüz gâvur yapacaklar... Hep beraber Meclis-i Mebûsân'a gidelim...” de-yince kızılca kıyamet kopmuş, bir yandan borazanlar boru çalıp askerleri galeyan getirmişler, diğer taraftan ise hadiseyi önlemek isteyen subaylar koğuşa kapatılıp, başına süngülü nöbetçiler dikilmişti.⁴⁵⁵

Aynı şekilde Beyoğlu topçu kışlası da ayaklandırıldığından askerler gruplar halinde sokaklara dökülerek “Şeriat isteriz” diye bağırıp Sultan Ahmed meydana gelmişler ve Meclis binasının önünde toplanmışlardı. O sırada Meclise gelen Adliye Nazırı Nazım Paşa yanlışlıkla Meclis-i Meb'ûsân reisi Ahmed Rıza Bey zannedilerek öldürülmüş, Lazkiye mebusu Emir Şefik Aslan da Hüseyin Cahid'e benzetilerek öldürülmüştü. İttihatçıların ileri gelenleri çeşitli yerlere kaçıp saklanmışlardı.

Sultan II. Abdülhamid Han, Şeyhülislam Ziyâeddin Efendi'yi isyan eden askerlere nasihat etmesi için vazifelendirmiş, Mabeyn Başkâtibi Ali Cevat Bey de bir fenalık zuhur etmemesi için irade-i seniyye'yi bir telgrafla hemen bildirmişti. Şeyhülislam ve Ali Cevat Bey asileri teskin etmek için büyük gayret sarf etseler de askerler “din elden gidiyor” gibi askeri çıldırtacak çok hassas bir konu ile aldatılmıştı. Felaketin önüne geçmek için kalabalıkların arasına hiç korkmadan giren Ali Cevat Bey, bu olaylarla alakalı şunları söyler:

“O muazzam müslüman kitlesi masum, fakat “din elden gitti” denilerek karakollardan ve kışlalardan çıkarılmış ve artık aklını, masumiyetini kaybederek her şeyi icraya müsait bir hale gelmişti. Şu hallere sebep olan din ve millet düşmanlarını Allah dünya ve ahrette kahr ve lanetine duçar etsin.”⁴⁵⁶

454 Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 337.

455 Turan, *a.g.e.*, s. 74-5, 82.

456 Ali Cevat Bey, *Fezleke*, s. 54.

d) Hareket Ordusu

31 Mart Vakası'nın başlangıcında jandarma yüzbaşısı İsmail Canbolat imzasıyla "Meşrutiyet mahvoldu" ibaresiyle İstanbul'dan çekilen bir telgraf ile Selanik'e haber verilmesinden hemen sonra "*Hareket Ordusu*" ismi verilen bir ordu tertip olunarak yola çıkarılmıştı.⁴⁵⁷ Hareket Ordusu'nun komutanlığına da Selanik'te bulunan üçüncü ordunun komutanı Mahmut Şevket Paşa getirilmişti. Selanik'ten hareket eden bu ordunun ileri gelenleri arasında Mustafa Kemal, Fethi Bey (Okyar), İsmet Bey (İnönü), Cemal Bey (Paşa), Kazım Karabekir, Eyüp Sabri Bey (İttihat ve Terakki'nin kurucularından), Resneli Niyazi Bey, Enver Bey⁴⁵⁸ gibi sonradan ülkenin idaresinde söz sahibi olacak meşhur kişiler bulunmaktaydı.

Heyet-i vükelâ, topçu feriki Hurşid Paşa ve ders vekili Halis Efendi'den mürekkep bir heyetin Hareket Ordusu'nun önderlerine göndererek, Meşrutiyet'in muhafaza edileceğine dair teminat verilerek ordunun Selanik'ten hareketine mani olmak istemişti. Heyet ordu ile yolda görüşmüş iseler de gelenler başka düşüncelere sahip olduklarından; iknaya muvaffak olamamışlar ve geriye dönerek durumu hükümete haber vermişlerdi.⁴⁵⁹

31 Mart Vakası'nın cereyan ettiği 13 Nisan tarihinden iki gün sonra 15 Nisan'da nasıl olmuştu da hemen bir ordu hazırlanıp trene bindirilerek İstanbul'a gitmek üzere yola çıkarılmıştı? İttihat ve Terakki'nin ileri gelenlerinden olan ve o devirdeki olayların içinde önemli roller üstlenen Fethi Okyar (1880-1943) bu noktaya şu ifadeleriyle ışık tutar:

"Bir karşı hareketi sanki bekliyor gibi idik ki askerî isyan halinde ihtilal başlayınca Edirne dışında kalan Balkan topraklarındaki küçük büyük merkezlerde sadece muvazzaf askerler değil, eli silah tutanlar, inanılmayacak kadar kısa zaman içinde İstanbul'a doğru yürüyüşe geçtiler. Üzerlerindeki üniformaların yeknesaklığı ve benzerliği, o kadar kısa zaman içinde emir ve talimatla da mümkün değildi."⁴⁶⁰

Fethi Bey'in ifadelerinden anlaşıldığına göre İttihat ve Terakki İstanbul'da bir isyan çıkacağından haberdar idi ve bunun için hazırlık

457 Türkgeldi, *Görüp İştiklaklarım*, s. 29.

458 Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, s. 38.

459 İnal, *a.g.e.*, III, 1709; Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 30.

460 Okyar, *a.g.e.*, s. 32.

yapmıştı. Hatta daha önce belirttiğimiz şekilde hadiseyi yaşayan subaylardan olan Mustafa Turan'ın anlattıklarına göre askeri kışkırtan bizzat İttihatçıların önde gelenleriydi.

Hareket Ordusu'nun hemen yola çıkması, hükümetin ve sultanın İstanbul'a girmemeleri yönünde taleplerine rağmen İstanbul'a gelmesinde ısrar edilmesi ve Sultan II. Abdülhamid Han'ın saltanat ve hilâfet makamından indirilerek İttihatçıların idareye hakim olmasına bakıldığında İttihatçıların 31 Mart Hadisesi'ne önceden hısrırlıklı oldukları görülür.

Hareket Ordusu'nun İstanbul'a gelmesinden sonra giriştiği cinayetlere ilave olarak, kurulan üç tane Divan-ı Harb'in verdiği haklı haksız ölüm cezaları Bayezid, Köprübaşı ve Kasımpaşa'da meydanlarda infaz edilerek bütün İttihat ve Terakki'ye muhalif olanlar sindirilmiş, basın susturulmuş ve suçsuz yüzlerce insan sürgüne gönderilmişti.⁴⁶¹ Hürriyet naralarıyla gelenler kendilerine mahsus bir mutlakiyet idaresi tesis etmişler ve yeni padişah Sultan Reşad'a idarede bir tasarruf hakkı tanımamışlardı.

Ahmed Refik Altınay (1881-1937) "Selanik'ten İstanbul'a hürriyet getiren kahramanlar hep silahlı kabadayı gençlerdi. Çıkardıkları gazetelerin bile adları *Silah, Top, Hançer*'di" diyerek Meşrutiyet'in ilanından sonra ülkeyi yönetenlerin ülkede uyguladıkları şiddete ve Hareket Ordusu'nun özelliklerine dikkat çeker.

Ahmed Refik, 31 Mart Hadisesi'nden sonra Sultan II. Abdülhamid'in bu elem verici vaziyeti ile Bayezid Meydanı'nda ve Ayasofya önünde güneşin altında idam sehpalarında asılarak sallanan subay ve asker cesetlerinin devamlı hatırlanıldığını belirtir.⁴⁶² Bu sebeple Hareket Ordusu'nun isyanı bastırma adı altında İstanbul'da uyguladığı şiddetin halkın zihinlerinden uzun müddet silinmemişti. Abdurrahman Şeref Efendi de Divan-ı Harp'te mahkum olup asılan yetmiş kişinin yanında müebbet veya muvakkat olarak cezalandırılan dört yüz yirmi kişinin isimlerini verdikten sonra, hiç sorgulanmadan ve bir müddetle sınırlandırılmadan sürgüne gönderilen yüzlerce kişinin ismini sıralar.⁴⁶³ Hareket Ordusu'nun 31 Mart sonrası olayları bastırma esnasında yaptığı katliamlar

461 A. Şeref Efendi, *Tarih*, s. 131.

462 Ahmed Refik, *İki Komite, İki kital*, s. 51,

463 A. Şeref Efendi, *a.g.e.*, s. 208-257.

da bunlara ilave edilecek olursa yaşanan felaketin isyan esnasındaki-
den çok büyük olduğu anlaşılır.

31 Mart isyanını bastırmak, Birinci Ordu yani Hassa Ordusu'nun göreviydi. Ordu kumandanı Mahmut Muhtar Paşa (1867-1935) Harbiye Nezareti'ndeki birlikleri hazırlayıp Beyazid Meydanı'ndaki kalabalığa silahla müdahale ederek isyanı bastırmaya teşebbüs etmiş ise de bunun ülkenin içinde bulunduğu vahim durumu arttıracığı düşünülerek müsaade edilmemişti.⁴⁶⁴ İstanbul'un güvenliğinden sorumlu paşalar Yıldız Sarayı'na gidip Sultan'ın ayaklarına kapanarak "Hareket Ordusu'na mukavemet edilmesini" istedikleri halde Padişah, bunu kabul etmeyerek:

"Ben Halife-i İslâm'ım. Müslümanı müslümana kırdırtmam! Katiyen tebaam arasında kan dökülmesini istemem, hadise sulh yolu ile halledilmelidir"⁴⁶⁵ diyerek müslümanların barış ve huzurunun saltanattan daha önemli olduğunu ifade etmiştir.

II. Abdülhamid Han, olaylardan istifade edip Meşrutiyet idaresine son vererek önceden olduğu gibi ülkenin idaresini tekrar eline alabilme imkanına sahipken ve isyan edenler de Meşrutiyeti'n aleyhinde bir hava oluşturmuşlarken o, kendi iktidarından çok milletin selametini düşündüğünden olayların sona erdirilmesi için çalışmıştı. Sultan olayların büyümesi üzerine istifa eden hükümetin yerine teşkil edilen vüzera heyetini Cuma günü kabul etmiş, Meşrutiyet'ten sonra yaşanan kargaşaya rağmen Meşrutiyet'e taraftar olduğunu belirtip, zaman geçmesinden sonra Meşrutiyet'in millete ve devlete büyük faydasının olacağını ifade etmişti. Sultan yeni bakanlara meydana gelen nifak ve şikâkın ortadan kaldırılması için elbirliği ile çalışması gerektiğini söylemiş ve "Böyle bir mübarek günde (Cuma) abdestim ile dua ediyorum. Cenâb-ı Hak cümlemizi nifak şerrinden muhafaza etsin. Yekdiğerimize dua edelim. Lisanımızı hayra sarf edelim" diyerek bütün kötü uygulamalara rağmen Meşrutiyet usûlünün devamı konusunda samimi ve kati teminat vererek umumi efkârı özellikle de "Meşrutiyet elden gidecek" diye harekete geçenleri teskin etmeye çalışmıştır.⁴⁶⁶

464 Ali Cevat Bey, *Fezleke*, s. 53.

465 Danişmend, *a.g.e.*, IV, 376; Ertürk, *a.g.e.*, s. 36.

466 A. Şeref Efendi, *Tarih*, s. 47.

Hareket Ordusu'yla İstanbul'da bulunan ordunun askerleri arasında şiddetli çatışmaların olması ve sayısız vatan evladının hayatlarını kaybetmesi kuvvetle muhtemel bulunduğundan Sultan II. Abdülhamid, bütün gayretiyle iç çatışmanın önüne geçmeye çalışıyordu. Bu itibarla Sultan Çatalca'ya gelen Hareket Ordusu'na Said Paşa'nın riyasetinde bir heyet göndermiş Kânûn-ı Esâsî'ye bağlı olduğunu ve 31 Mart isyanına karışanları şiddetle cezalandıracağını bildirmişti.⁴⁶⁷ Ancak Hareket Ordusu İstanbul'a girmekten vaz geçmemişti.

II. Abdülhamid Han, İstanbul'da bulunan askerlere “gelen orduya karşı konulmaması ve silah kullanılmaması, ne yapılırsa yapılsın kan dökülmesine meydan verilmemesi” hususlarında nasihat etmesi için yetkililer göndermiş⁴⁶⁸ ise de askerler “Bizi öldürmeye geliyorlar. Bunlardan hala merhamet mi bekliyoruz? diyerek kendilerine silah verilmesini istiyorlardı. Askerlerin cephaneliği kırarak silahları tevzi etmeye başladığı haberini alan II. Abdülhamid, daire-i hümayun'un binek taşına çıkarak “Asker zinhar kurşun atmasın. Eğer kurşun atacaksa ilk önce beni vursunlar” diyerek⁴⁶⁹ akacak kardeşkanının önüne geçmişti.

H-II. Abdülhamid Han'ın Hal'i

31 Mart Hadisesi'nden sonra İttihat ve Terakki'nin isteği üzerine Meb'ûsân ve Ayân Meclislerinin (Meclis-i Millî) Yeşilköy'de Yat Kulübü'nde toplantı yapması düşünülmüş ve Meclis-i Umumî'nin de 27 Nisan 1909 Salı günü toplanacağı ilan edilmişti. Meclis'in toplantısından birkaç gün önce (22-23 Nisan'da Yeşilköy'de) yapılan hususî toplantılarda Sultan II. Abdülhamid Han'ın hilâfet ve saltanat makamından indirilmesine gizli olarak karar verilmişti.⁴⁷⁰ Yapılan hususî görüşmelerde Sultanın makamında kalmak için ısrarcı olmayacağı tahmin edilmekteydi. Bununla birlikte Yeşilköy'de toplanan Meclis-i Umûmî-i Millî, hal' meselesine karar verse de İstanbul'da isyan eden askerlerin ve Sultan II. Abdülhamid'e bağlı bulunan kesimlerin tepkisinin şiddetli olmasından

467 Ertürk, *a.g.e.*, s. 38.

468 Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 31.

469 Ali Cevat Bey, *a.g.e.*, s. 71.

470 Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, s. 37; Danişmend, *a.g.e.*, IV, 375.

çekiniyordu. Mahmut Şevket Paşa, Selanik'ten Yeşilköy'e geldikten sonra mebusân ve âyân ile görüşüp II. Abdülhamid Han'ın gücünün kırılıp tamamen mahvedilmedikçe kesinlikle hal' sözünden bahsetmemeleri gerektiği konusunda uyarıda bulunmuştu.⁴⁷¹

Şeyhülislamın vermiş olduğu hal' fetvasının uygulamaya konulabilmesi için "Fetva Emmini" tarafından müsveddesinin yazılması usuldendi. Fetva Emmini Hacı Nuri Efendi önce hal'e muhalefet ederek fetva vermek istememiş ve "fetva itası bana ait değil şeyhülislama ait. Fetvâ emini yalnız müsveddesini yazar. Şeyhülislam imza eder. Ben fetva eminliğinden istifa ettim." dediyse de kurtulamamıştı.⁴⁷² Şeyhülislam Ziyâeddin Efendi tamamen Fetva Emmini Hacı Nuri efendi'nin ağzına baktığından Nuri Efendi'nin ikna edilmesi için büyük gayret sarf edilmiş ve uzun görüşmeler olmuştu.⁴⁷³

Fetva muharrirlerinden Küçük Hamdi Efendi (Elmalılı) "bir müslüman size fetva emini sıfatıyla değil, memleketin meşhur âlimlerinden birisi olarak müracaat edip de bunun caiz olup olmadığını sorarsa şeran cevap vermeye mecbursunuz deyince" Nuri Efendi, "hal' de şeâmet (uğursuzluk) vardır bunu yapmayın! Rusya muharebesi (93 Harbi) esnasında ben müslüman muhacirlerin çocuklarını omuzlarımda taşıdım, omuzlarım çürüdü. Bu perişanlık Sultan Abdülaziz'i hal' ettiğimizden ötürüdür" diyerek Abdülaziz Han'ın hal' edilmesinden sonra ülkenin karşılaştığı felaketin "halifelerini hal' eden bir millete Allah Teâlâ'nın bir cezası" olduğuna işaret etmişti. İstanbul'da durumun çok kötüye gidebileceği ve büyük bir felaketin yaşanabileceği tehlikesi ile korkutulan Hacı Nuri Efendi, ilk olarak II. Abdülhamid Han'a "hilâfet ve saltanattan feragat etmesinin" teklif edilmesini, ikinci şık olarak da hal'in düşünülmesini istemişti.⁴⁷⁴ Nuri Efendi, feragat ve hal' etmek şıklarının ardı ardına fetvada sıralanması şartıyla razı olunca fetva hazırlandı ve Şeyhülislam Ziyâeddin Efendi imzalandı.

Meclis-i Umumî-i Millî, 27 Nisan 1909 Salı günü Ayasofya'daki binasında toplanmıştı. Meclisin ön sıralarında İttihat ve Terakki'nin genç

471 A. Şeref Efendi, *Tarih*, s. 21.

472 Danişmend, *a.g.e.*, IV, 377.

473 A. Şeref Efendi, *Tarih*, s. 23.

474 Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 37; A. Şeref Efendi, *Tarih*, s. 26.

subaylarıyla, bir kısmı Rum, Ermeni ve Musevî mebuslar yer almıştı. Kararda 240'ı meb'ûs, 34'ü ayândan olmak üzere 274 kişi hazır bulunmuştu.⁴⁷⁵

Meclis toplantısına başkanlık eden Ayân reisi Said Paşa fetvayı okuduktan sonra birinci sırada bulunan feragat şikkını ilk defa oylaması ve bu ret edilirse ikinci sırada bulunan hal' şikkını oya sunulması usulden olduğu halde böyle yapmamıştı. Kendisine yedi defa sadrazamlık yapmış olduğu Sultan II. Abdülhamid'e büyük bir vefasızlık gösteren Said Paşa; Meclis teamüllerine aykırı olarak ikinci şikkı oylamaya sunarak hal' kararının alınmasını sağlamıştı.

Meclis-i Meb'ûsân'da oya sunulan teklifleri kabul edenler ayağa kalkmak suretiyle o teklifi tasvip ettiklerini belirtirlerdi. Said Paşa, şeyhülislamın iki şikkı ihtiva eden fetvasını okumak üzere ayağa kalkınca diğer mebuslar da ayağa kalmış o da ilk şık olan feragat teklifini değil de hal' şikkını öne alarak kabulünü sağlamakta acele etmişti. Said Paşa'nın bu aceleciliğine ilave olarak İttihat ve Terakki'nin en önemli adamı konumunda bulunan Talat Paşa da Said Paşa'nın yanında bulunmaktaydı. Talat Paşa karara katılmadıklarından dolayı ayağa kalkmayan mebusların üzerine hışımla ve tehdit eder bir vaziyette bakarak onların da derhal ayağa kalmasını sağlamıştı. Hatta Âyan tarafında da bazı kalkmayanlar olduğu için Said Paşa onun kulağına eğilerek "Efendim, birazda bu tarafa baksanız!"⁴⁷⁶ diyerek onların da zorla tasviplerinin alınmasına öncülük etmişti.

Talat Paşa, Meclisi ve başkanını baskı altına alarak bir oldu biti ile hal' fetvasının biran önce onaylanmasını istiyordu. Onun için Mecliste oylama yapılacağı esnada Talat Paşa' Said Paşa'ya "Hal' keyfiyetinin evvelce mukarrer (kararlaştırılmış) ve fetvanın ise muharrar (yazılmış) olduğunu hatırlatarak baskısını sürdürmüştü.

Meclise baskıda o kadar ileri gidilmişti ki sultana istifa teklif edilmesine taraf olan ve ekalliyette kalan vekiller görüşlerini beyan etmeye ve bir mütalaada bulunmaya cesaret dahi edememişlerdi.⁴⁷⁷ Mecliste bu ibret verici oylaması esnasında tek bir muhalif ses yükselbilmişti. Rum

475 Said Paşa, *Hatırât*, c. II, II. Kısım, s. 478.

476 Türkgeldi, *Görüp İştittiklerim*, s. 37.

477 A. Şeref Efendi, *Tarih*, s. 27; Ali Cevat Bey, *Fezleke*, s. 152.

senatörlerden Yorgiyadis Efendi, “feragat etsin, yazıktır, günahtır” diye hakikati cesur bir şekilde ifade edince tahkir edici sözlerle susturulmuştu.⁴⁷⁸ Böylece otuz üç yıllık muazzam bir hilâfet ve saltanat devri içinde en uzun süre hükümet reisi olarak görev yapan şahsiyetin (Said Paşa) öncülüğünde alınan kararlar; asırlarca hüküm süren muhteşem bir devletin yıkılma süreci başlatılmıştı.

İbnülemin Mahmud Kemal İnal’ın belirttiğine göre Padişah, Hareket Ordusu’nun gelmesiyle makamının itibar kaybettiğini düşünerek Sadrazam Tevfik Paşa’ya “mademki beni istemiyorlar, saltanattan biraderim lehine feragat ederim, devleti o idare etsin. Fakat bir komisyon mu meclis mi ne dersiniz deyiniz, teşkil olunup benim bu vakada (31 Mart vakası) bir medhalimin olup olmadığını meydana koymalı” demişti. Sadrazam padişahın bu sözünü Âyan reisi Said Paşa’ya söyleyince “teberri (berat) ederse sonra bizim hal ve mevkiimiz ne olur?” diyerek⁴⁷⁹ Kânûn-ı Esâsî ahkâmınca padişahın muhakeme edilemeyeceği bir gerçek olduğu halde o, kendi başına geleceklerin derdine düşmüştü.

İttihatçıların idareye el koymasından sonra İstanbul’da kurulan Divan-ı Harb, 31 Mart hadisesinden dolayı sabık hakanı muhakeme etmek istemişti. Hareket Ordusu tarafından İstanbul’da Örf-ü idare (sıkıyönetim) komutanlığına getirilen ve daha sonra hükümette harbiye nazırlığı ve sadrazamlık yapan ancak Beyazid Meydanı’nda makam arabasında uğradığı bir saldırı sonucu ölen Mahmut Şevket Paşa (1886-1913), Divan-ı Harb’in Sultan II. Abdülhamid Han’ın muhakeme edilmesi hakkında müracaatını destekleyip, Bâbîâli’ye de bu yönde tesir etmeye çalışmasına rağmen⁴⁸⁰ devlet erkânı tarafından bu talep kabul görmemişti.

Mazbata Mecliste okunduktan sonra Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa, Harbiye Nazırı Salih Paşa’ya hitaben “Ne buyurursunuz” deyince Harbiye Nazırı yüksek bir sesle: “Asla caiz olmaz!” demiş, arkasından Şeyhülislam Pirizâde Sâhib Bey masaya yumruğunu vurarak. “Altı yüz senelik Devlet-i Aliyye’de asla görülmemiş bir hal. Böyle bir mazbatanın yapılmasına da burada okunmasına da teessüf ederim” diye bağırması

478 Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, s. 39; İnal, *Son Sadrazamlar*, III, 1081.

479 İnal, *Son Sadrazamlar*, III, 1710.

480 H. Kazım Kadri, *Bir Milletin Dirilişi*, s. 150.

ve mazbata ittifakla reddedilmişti. Zaten padişahın bunda bir kusuru olsa bile Kânûn-ı Esâsî'ye göre saltanatı esnasındaki fiillerinden padişah gayr-i mes'ul olduğundan muhakeme de yapılamazdı. Hal' kararı verilebilirse de zaten bu karar önceden verilmiş olduğundan böyle bir mahkeme manasız kalırdı.⁴⁸¹

II. Abdülhamid, 31 Mart olaylarının kendisini tahtan indirmekle neticeleneceğini tahmin ediyordu. Bu itibarla feragat etmek istediğini Sadrazam Tevfik Paşa'ya söylemişti.⁴⁸² O da Padişah'ın mukavemet etmeyeceğini ve emrindeki kuvvetlerle silahlı mücadeleye girmeyeceğini Yeşilköy'deki Hareket Ordusu'nun karargâhına bildirmişti.⁴⁸³

II. Abdülhamid Han'a hal' kararının bildirilmesi için Meclis-i Meb'ûsân tarafından dört kişilik bir heyet seçilmişti. Bu heyette Ayân azasından Bahriye feriki (koramiral) Laz Arif Hikmet Paşa, Ermeni Katolik cemaatinden Aram Efendi, Dıraç mebusu Arnavut Esad Paşa ve Selanik Mebusu yahudi Emanuel Karasu bulunmaktaydı.⁴⁸⁴

Hiçbir Türkün yer almadığı bu heyette bulunan insanlar gerçekten dikkat çekiciydi. Emanuel Karasu Efendi, Sultan II. Abdülhamid'den Filistin'de kurulacak yahudi devleti için toprak talep etmiş⁴⁸⁵, Kudüs topraklarının önce satılmasını bu mümkün olmayınca doksan dokuz yıllığına kiralanmasını isteyen ve halifeden ret cevabı alan Siyonist heyetin arasında yer almıştı.⁴⁸⁶ Arif Hikmet Paşa, Sultan II. Abdülhamid'in birçok lütuflarına nail olmasına rağmen hal' kararının âyan ve mebûsandan

481 Türkgeldi, *Görüp İştiklirim*, s. 42-3.

482 Osmanoglu, *Babam Sultan Abdülhamid*, s. 142.

483 Okyar, *a.g.e.*, s. 34.

484 Ali Cevat Bey, *Fezleke* s. 81.

485 Mustafa Turan; Emanuel Karasu'nun müteaddit defalar "Sultan Hamid'e beş milyon altına yaptıramadığımız işi biz İttihatçılara dört yüz bin liraya yaptırdık" diye iftiharla anlattığını belirtir. Bkz. *Bir Generalin 31 Mart Anıları*, s. 25.

486 Sâmîha Ayverdi bu konuda şöyle der: "Karasu Efendi'nin II. Sultan Abdülhamid'e çok eskiden verilmiş bir sözü vardı. Filistin'deki miri araziye Siyonistler lehine satın olmak için çok uğraşmış fakat sarayın önüne dökmek istediği altın külçelerine rağmen, daima eli boş dönmüştü. Sonunda da saraydan uzaklaştırılan Karasu, işin ciddiyet kesp ettiğini sezerek Viyana'ya kaçmış ve oradan "Sultan Abdülhamid'e açık mektup" adı altında bir seri neşriyata başlamıştı. İşte o yazılarının birinde de: Seni hal' edecek heyetin içinde beni de göreceksin" demiş olduğu malum. Yine aynı adam (Karasu) Sultan Abdülhamid'e yirmi beş milyon liraya yaptıramadığını İttihatçılara dört yüz bin liraya yaptırmış olduğunu söyleyen bir vatan hainidir...", *Türk Tarihinde Osmanlı Asırları*, İstanbul 1993, III, 107.

kimler tarafından tebliğ edileceği müzakere edilirken “ben giderim” diye hemen ortaya atılmış ve Karasu’nun peşine takılmıştı.⁴⁸⁷

Mabeyn Başkâtiplerinden Lütî Simâvî Bey hal’i tebliğ için seçilen heyetin durumunun ibret verici olduğunu şu ifadelerle açıklar: “Hakan-ı sâbık’a keyfiyet-i hal’ini tebliğ etmek üzere intihap edilen... (heyetin), otuz üç sene makamı hilâfette bulunmuş bir hükümdara nasıl gönderildiğini ve bu affolunmaz hata ve silinmez lekenin kimlerin rey’i ve tensibi ile irtikap edildiğini tâmik etmiyorum. Bu cihetin tasrihini ve müsebbiple- rin ilan ve teşhirini tarih yazanlara bırakıyorum.”⁴⁸⁸ Sultan II. Abdülhamid’e hakaret içeren kelimeler kullanan ve ağır ithamlarda bulunan İttihatçı Tahsin Uzer de hal’ kararını tebliğ eden heyetin arasında bu kişilerin bulunmasının bir hata olduğunu açıkça belirtmişti.⁴⁸⁹

Sultan II. Abdülhamid Han’ı hal’ edilmekten çok teşkil edilen heyet ve kararın tebliğ şekli üzmüştü. Arnavut Esad Paşa gayet kaba ve küstah bir tavırla elindeki kararda hal’ fetvası yazılı olduğu halde halifenin yüzüne karşı: “Millet sizi azletti” diyerek hal kelimesinin yerine azil kelimesini kullanması Sultanı üzmüştü. II. Abdülhamid, Esad Paşa için “Bir halifeye Allah’ın takdir etmiş olduğu bir hükmü tebliğe memur ve içlerinde Rum, Ermeni, Yahudi cemaatlerinden adamlar da mevcut heyet arasına girebildi. Kendisine fenalık etmemiş ve birçok fenalıklarına tahammül göstermiş ve bir halifeye, bir padişaha edepsizce; “Millet sizi azletti” deme imkan ve kudretini buldu” diyerek teessürünü ifade etmişti.⁴⁹⁰

487 Arif Hikmet Paşa’nın bu yaptığını nimetşinaslıkla bağdaştıramayan Ali Fuat Türkgeldi, 31 Mart Hadisesi’nden sonra Arif Hikmet Paşa’nın, sokak ortasında asılan insanları görünce verdiği tepkiye de çok şaşırdığını şöyle ifade eder: “Haydar Paşa vapuru ile köprüye (Galata) geldim. Vapurdan çıkarken Arif hikmet Paşa’ya tesadüf ettim. Konuşarak birlikte köprübaşına gelince müthiş bir manzara karşısında kaldım. Divan-ı harp ilk kurbanlarını kesmiş ve 31 Mart Hadisesi failerinden altı kişiyi köprüde darağaçları kurdurarak asmıştı. Asılı kimselerin hali halka dehşet veriyordu. Bu hal karşısında müteessir oldum ise de Arif Hikmet Paşa, “Bu kadar olmaz, hiç olmazsa yüz kişi olmalı” dedi. İstanbul’un asil bir çocuğunun ağzından işittiğim bu söz teessürümü arttırdı.” *Görüp İşittiklerim*, s. 32.

488 Lütî Simâvî, *Sultan Mehmed Reşad Han’ın ve Halifenin Sarayında Gördüklerim*, I. Kısım, s. 5-6.

489 Uzer, Tahsin, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, s. 243.

490 Osmanoglu, *Babam Sultan Abdülhamid*, s. 149-51; Yalçinkaya, Sultan II. Abdülhamid’in Notları, s. 125.

II. Abdülhamid Han'a muhalif olanların bile kabul ettiği şekilde "Sultan, 31 Mart Hadisesi'nden istifade etmek isteseydi, otuz üç senedir sürdürdüğü mutlak ve şahsi idaresini geri döndürebileceğinde şüphe yoktu."⁴⁹¹ Ancak II. Abdülhamid Han, olayların başlamasından itibaren kardeşkanı dökülmemesi için büyük gayret sarf etmiş ve milletin müstahak olduğu şekilde idare olunması için saltanat makamında kalmakta ısrarcı olmamıştı.

Sultan II. Abdülhamid Han, hal' kararı kendisine tebliğ edilince "Takdir-i ilahi yerini buldu, el-hükmü lillah (hüküm Allah'ındır)" diyerek kadere rıza göstermişti. 33 sene boyunca II. Abdülhamid Han'ın "istibdat ve vehminden" bahseden hatta onun bu vasıflarını kullanmaya çalışan birçok insan olmuştu.⁴⁹² Ancak o, hal' kararının tebliği karşısında gösterdiği soğukkanlılığıyla herkesi şaşırtmıştı.

II. Abdülhamid Han, hal' kararının tebliği için hayatı boyunca mücadele ettiği entrikacıların temsilcilerinden oluşan bir heyet görevlendirilmesi karşısında metanet ve vakarını muhafaza ederek,⁴⁹³ yanlış bir şey yapmadığını, aldığı kararların doğru olduğunu ve hesabını her yerde verebileceğini ifade etmiştir.

Sultan II. Abdülhamid Han, gözetim altında tutulduğu yıllarda muhafızlığını yapan süvari yüzbaşısı Debreli Zünnun'a şunları söylemişti:

"Bana en çok dokunan bu mason taslağı yahudinin hal' kararını tebliğ edişi olmuştur. Yıldız'a gelen mebuslar heyetinde Emanuel Karasu'yu hiç unutamıyorum. Bu suretle Makam-ı Hilâfet'e hakaret edilmiştir. Yahudilerin Hz. Peygamber zamanından beri Sadr-ı İslam'a ve Makam-ı Hilâfet'e karşı duydukları kin ve nefret cümlelerin mâlumdur." Abdülhamid Han Siyonist davası için Teodor Hertzfel ile Hahambaşının Yahudilere bir yurt yapmak maksadıyla Kudüs'ten arsa verilmesi için milyonlarca altın teklif ettiklerini ve kendisinin de "Vatan toprağı satılmaz" diyerek reddettiğini bahseder ve yahudilerin kendisine bundan dolayı düşman olduklarını belirterek "Şimdi bu Selanik'te çektiklerim Yahudilere yurt göstermeyişimin cezasıdır" demişti.⁴⁹⁴

491 Hüseyin Kazım Kadri, *Bir Milletin Dirilişi*, İstanbul 2008, s. 151.

492 Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları*, s. 13.

493 Ali Cevat Bey, *Fezleke* s. 83.

494 Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, s. 48.

Bu itibarla Sultan II. Abdülhamid için hazırlanan hal' fetvasının gerekçelerine bakıldığında bunların hakikatten uzak bir takım uydurma hususlar olduğu görülür. Nitekim Danişmend'in, "metindeki hal' sebepleri tamamıyla yalan ve iftiradan ibaretti"⁴⁹⁵ der. Bu sebeplerin en mühimi olarak 31 Mart Hadisesi gösterilmişti ki bu hadisede II. Abdülhamid'in hiçbir tesiri olmamış hatta o zamanda bu iddiada bulunanlar bile daha sonra bu olayla Sultanın hiçbir alakasının olmadığını itiraf etmişlerdi.⁴⁹⁶ Fetvada kendisine isnat edilen hususları hayretle karşılayan II. Abdülhamid Han; fetvayı sonuna kadar dinledikten sonra "Bu işi ben yapmadım. Sebep olanları millet arasın bulsun. Ben milletimin iyiliği için çok çalıştım. Hepsi mahvoldu. Hepsine sünger çekildi. Kaderim böyleymiş"⁴⁹⁷ demişti.

Lütfi Simâvî, II. Abdülhamid Han hakkında "Nevâzişkârane (hoş ve lütfkâr) muamelesi, zekâvet-i fıdriyesi (yaratılıştan gelen büyük zekası), maharet-i siyâsiyyesi ile Avrupalıları hayrette bırakan bu padişah, haiz olduğu kudret ve fevkalâde nüfûzunu milletin terakki ve teâlisine hasretseydi, namı tarihte altın harflerle yazılırdı" diyerek onun meziyet ve mesuliyetine dikkat çekmişti. Simâvî, II. Abdülhamid Han'ın hilâfet ve saltanat makamından indirilmesinden sonra ülkenin karşılaştığı felaketlerden sonra "Milletin, Abdülhamid Han'ı aradığını"⁴⁹⁸ ifade eder.

Sultan II. Abdülhamid Han, ülkedeki ve dünyadaki gelişmeleri çok yakından takip ettiğinden farklı ırkların "hürriyet ve meşrutiyet" fikirleri istikametinde geliştirdikleri "milli devlet" taleplerinin imparatorlukların devamını zorlaştırdığının farkındaydı. Gelişen siyasi şartlar çerçevesinde o Meşrutiyet için uygun bir zaman beklerken halkın bir kısmından gelen baskıların zorlamasıyla Meşrutiyet'e geçmişti. Ancak Meşrutiyet'ten sonra oluşan siyasi hava özellikle de "hürriyet ortamının getirdiği serbestlik" devlette kargaşaya sebep olunca ülkenin bir sona doğru gittiğini gören Sultan "Ben hâtemü'l-mülûk (hükümdarların sonuncusu) olacağım" diyerek kendisinin ve devletin akıbetini ifade etmişti.

495 Danişmend, *a.g.e.*, IV, 377.

496 Türkgeldi, *Görüp İstittiklerim*, s. 43; Danişmend, *a.g.e.*, IV, 370-1.

497 Ali Cevat Bey, *Fezleke*, s. 82; Osmanoğlu, *a.g.e.*, 150.

498 Lütfi Simâvî, *Sultan Mehmed Reşad Han'ın ve Halifenin Sarayında Gördüklerim*, II. Kısım, s. 119.

II. Abdülhamid Han, devlet erkânındaki bozulmadan devamlı şikayetçi olmuş, özellikle İttihatçılar tarafından ordunun siyasete çekilerek disiplinin bozulmasından ve asırlardır Osmanlı Hanedanlığı'na büyük sadakat gösteren ordunun bazı subaylarının son zamanlarında şahsına karşı gösterdiği husumet karşısında oldukça üzülmüştü.

Ordunun ıslahı için gayret etmenin artık bir fayda vermeyeceğini düşündüğünden olsa gerek Mabeyb Başkâtibi Ali Cevat Bey'in Ordu ile Sultan'ın arasında güven tesis etme çalışmalarına pek itibar etmemiştir. Halbuki aynı Sultan tahta geçtiği ilk günlerde kara ve deniz kuvvetlerini ayrı ayrı ziyaret ederek askerlerin karavanasından yemek yemiş ve onların büyük sevgisini kazanmıştı. II. Abdülhamid Han, son zamanlarında ülkenin durdurulması zor bir gidişata doğru yol aldığının farkındaydı. Bunun için ona uzun seneler şeyhülislamık yapan Cemaleddin Efendi "Padişah, memleketin kurtarılmasına imkan olmadığına kâni idi. Vukuu muhakkak olan çöküşü mümkün olduğu kadar geciktirmek için çareler düşünürdü"⁴⁹⁹ diyerek II. Abdülhamid Han'ın Osmanlı'nın sonunun yaklaştığını gördüğünü ifade eder.

II. Abdülhamid'e bir dönem muhalefet eden ve bu sebepten yurt dışına giden ancak ülkeye döndüğünde gördüğü felaket karşısında Abdülhamid'in kabrine gidip affını isteyen meşhur gazeteci ve edebiyatçı Ahmed Muhtar'ın (Toksöz) şu ifadeleri dikkat çekicidir:

"Yirmi iki sene mukaddem Sultan II. Abdülhamid Han merhum hal' edildi. Selanik'e gönderildi. Yerine vükelâ, ve vüzerâ ve ümerâ, "amen-nâ"(deyip), ne derse kabul eden ve etliye sütlüye karışmayan ve yalnız ne yapılırsa memnun ve mahzuz (haz duyan) olan Sultan Mehmed Reşad Han getirildi. Mukadderât-ı millet ve zimam-ı devlet *sine-i milletten kopup şahika-ı iktidara çıkan* gûya hamiyetli, malumatlı ve faal gençlerin ellerine geçti ve yüzlerce mebûs ve âyan intihap (seçmek) ve tayin edildi.

Sonra Ne oldu?

On sene gibi az bir zamanda devlet ve milletçe Sultan Abdülhamid Han merhumun otuz üç sene süren ahd-i saltanatında uğradığımız felaketlerin ve belaların, hacâletlerin ve rezaletlerin on mislini gördük...

499 H. Kazım Kadri, *Bir Milletin Dirilişi*, s. 55.

Rusya ile muharebeden (Doksan Üç Harbi) sonra İstanbul'a akın akın gelen muhacirler camilerde ve medreselerde sefil ve perişan sürünürken, Sultan II. Abdülhamid Han merhumun Yıldız sarayında keyf-ü sefâ, iş-ü işret eylediğini görmedik ve işitmedik. Fakat Çanakkale'de, Sarıkamış'da, Tih çöllerinde, Irak sahralarında yüz binlerce Türk ve müslüman sapır sapır şehid olurken; İstanbul'da binlerce ve binlerce aile ekmezsiz ve yeni doğan binlerce çocuk sütsüz kalıp inlerken ve ağlarken *sine-i milletten kopup şahika-ı iktidara çıkan*, serserilerin, kulüplerinde ve köşklerinde vur patlasın çal oynasın eğlendiklerini, tika basa yiyip içtiklerini gördük ve işittik. Bir padişahın değil birkaç yüz serserinin zulüm ve i'tisâfını (hakkaniyetsizliğini) çektik."⁵⁰⁰

IV) II. ABDÜLHAMİD SONRASI OSMANLI DEVLETİ

Büyük güçler Osmanlı Devleti'ni parçalamak için gayr-i müslim azınlıkları kışkırtmakla kalmamışlar müslümanlar arasında da milliyetçilik fikirlerini teşvik ederek Osmanlı'nın yıkılmasını hızlandırmaya çalışmışlardır. Böyle hassas bir dönemde Sultan II. Abdülhamid, müslümanlar arasında kardeşlik ve beraberlik hislerini kuvvetlendirmek için İslâmî değerlere yoğun bir şekilde atıfta bulunarak siyâsî milliyetçiliğin gelişmesini mani olmuştu.⁵⁰¹ II. Abdülhamid Han'ın bu gayretlerini neticesinde I. Dünya Savaşı'na kadar müslümanlar arasında İslâmî hisler ağır bastığından Osmanlı'ya karşı müslümanlar arasında bağımsızlık düşüncesi gelişmemiştir.

Osmanlı'ya karşı Arap isyanını başlatan Şerif Hüseyin'in oğlu ve sonradan Ürdün Devleti'nin ilk kralı olan Abdullah, hatıralarında Sultan II. Abdülhamid'i takdir ederek şu ifadelerle yer verir: "İnsanlar Abdülhamid'in zalim olduğuna inanıyorlar. Ama yanlış biliyorlar. Abdülhamid zalim değil sadece çok dikkatli bir hükümdardı. Tahttan indirildikten sonra anlaşıldı ki sadece bir defa idam cezası vermişti... Ama Abdülhamid tahtan indirildikten sonra İttihat ve Terakki yönetimince Suriye ve Yemen'de gerçekleştirilen idam cezaları ve sıkıyönetim uygulamaları yanında II. Abdülhamid'in işlediği zulümler masum kalırdı... *Bence Sultan*

500 Ahmed Muhtar, *İntâk-ı Hak*, s. 364.

501 Kayalı, *a.g.e.*, s. 12.

Abdülhamid İslâm dünyasının son büyük sultanıydı. Onun tahtan indirilmesinden sonra meydana gelen olaylar, Kûfe ve Mısırlıların Hz. Osman'a yaptıklarına benzer. Hz. Osman nasıl fitne ile müslümanlar arasında sınıır idiye, Abdülhamid de bu çağda insanlarla fitne arasında perdeydi. Bu perde yırtılınca fitneler ortaya çıktı..."⁵⁰²

II. Abdülhamid'den sonra "Arap Hilâfeti Projesi"yle Osmanlı hilâfetinin meşruiyetinin iyice tartışılır hale geldiğini ve İslâm dünyasında Arabistan, Fas, Mısır gibi birçok bölgede kendisini halife gören kimse-lerin çoğaldığını dikkate alan bazı İngiliz yetkililer "Kutsal Roma İmparatorluğunun yok olması gibi hilâfetin de bir müessese olarak sonuna geldiğini" söylemekteydi.⁵⁰³

II. Abdülhamid Han, Şerif Hüseyin'in yanı sıra Arabistan'da gün geçtikçe güçlenen İbn Suud'u da İngilizlere kaptırmak istemediğinden onunla da ilişkileri sıcak tutmaya çalışmıştır. Zira İngilizler, bir taraftan Şerif Hüseyin'i halifelğe hazırlayıp Hicaz'da kendisini emir olarak tanımayı düşünürken,⁵⁰⁴ diğer taraftan da Vehhâbilerle işbirliği içerisindeydi.⁵⁰⁵

Sultan II. Abdülhamid, Suud ailesi ile işbirliği yaparken bir taraftan bölgedeki İngiliz emellerine set çekmeyi diğer taraftan da müslümanlar üzerindeki nüfuzunu pekiştirmeyi hedefliyordu⁵⁰⁶ ve bunda hayatı boyunca da başarılı oldu. Arap dünyasında kendisine büyük hürmet duyulan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi ve arkasından iktidara gelen İttihat ve Terakki'nin İslâm'a uymayan bir takım icraatları, Arap isyanlarına meşruiyet kazandırılmak için kullanıldı.⁵⁰⁷ Cemal Paşa'nın Şam'da askerlerle beraber kulüpte kadınli içkili eğlenmesi gündeme getirilmiş ve Osmanlı'nın "Kur'an âyetlerini ve Hz. Peygamberi yok saydığını" iddia edilerek kendisine itaat olunamayacağı açıklanmıştı.

502 Kral, Abdullah, Biz Osmanlı'ya Neden İsyân Ettik, s. 18-9.

503 PRO, FO 373/5/b, The Rise Of Islam and The Caliphate, The Pan-Islamic Movement, s. 46, Handbooks Prepared, Historical Section of The Foreign Office, No: 96 a-b

504 PRO, FO, 686/71; Gümüsoğlu, Hasan, Osmanlı Hilâfeti ve Kaldırılması, İstanbul 2000, s. 66.

505 Toynbee, Arnold Joseph Part I. General, in Survey of International Affairs 1925, Volume I The Islamic World Since the Peace Settlement, 1920'ler Türkiye, Hilâfetin İlgası, s. 61; Kral Abdullah, Biz Osmanlı'ya Neden İsyân Ettik, s. 133.

506 Karpas, a.g.e., s. 44.

507 Kral Abdullah, Biz Osmanlı'ya Neden İsyân Ettik, s. 222-4; Kıcıman, Nâci Kâşif, Medine Müdafası, İstanbul 1994, s. 64

Mekke Emiri Şerif Hüseyin, 1918 yılında yayınladığı İsyân Beyannamesi'nde İttihat ve Terakki'nin padişahın haklarını gasp etmekle, hilâfetin şartlarını ortadan kaldırdığını ve şeriatı aykırı işler yaptığını belirterek İslâm âleminin desteğini istemişti.⁵⁰⁸

I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı'nın cephelelerde gücünü tüketip zayıfladığı yıllarda İngiltere tarafından bağımsızlık veya hilâfet vaadiyle aldatılan Şerif Hüseyin, Osmanlı'ya isyan ederek emellerine ulaşmaya çalışmıştı.⁵⁰⁹ İngiltere'nin gerekli zaman geçmesinden sonra gizliliğini kaldırdığı arşivlerinde Şerif Hüseyin'in İngiltere ile sıkı işbirliğini gösteren kendi el yazısıyla yazdığı mektuplar da dahil birçok belge bulunmaktadır.⁵¹⁰ İngiliz belgelerinde Şerif Hüseyin'in 1916 yılında henüz Osmanlıya isyan hareketini başlatmadan önce 1915 yılının Şubat ayında İngiliz yetkililerin Arapların ileri gelenleriyle Türklerin hilâfeti kaldırması konusunu konuşmaları oldukça dikkat çekicidir. İbn Suud'un "Türkiye tarafından hilâfetin kaldırılması durumunda hilâfetin Emir Hüseyin tarafından temsil edilen peygamberin ailesine geri dönmesi gerektiğini söylediği" İngiltere'nin Irak'taki Arap Bürosu tarafından dikkatle not alınıp İngiltere'ye gönderilmişti.⁵¹¹

İngiltere'nin Kahire Bürosu'ndaki bir yetkili de 2 Kasım 1915 tarihinde Ağa Han'ın kendisine geldiğini ve Hindistan müslümanlarının hilâfetin Araplara verilmesine kesinlikle karşı olduğunu ifade ettiği bir raporu İngiliz Dışişleri Bakanlığına göndermişti. İlgili görüşmede Ağa Han hilâfetin Araplara verilmesinin kendilerine karşı yapılmış çok büyük bir hata olacağını ve bunun Hindistan'da çok büyük bir faciaya sebep

508 Kıcıman, Medine Müdafaası, s. 50, 64.

509 Şerif Hüseyin, İngilizler ile işbirliği yaparak, Osmanlı idaresine isyan etmesi karşılığında Hicaz Krallığı hevesine geçici bir müddet nail olsa da bu uzun sürmemiş, bir süre sonra Vahhâbiler, kendisini Hicaz'dan sürmüşler ve Kral Suud, onun yerine geçmişti. Aynı şekilde İngiltere destekli hilâfet ilanı da İslâm dünyasında kabul görmediğinden ömrünün sonunu derin azap içersinde geçirmişti. Onun kendisinin ve çocuklarının kötü sonu tarihin ibret veren olaylarından birisiydi. Kral Hüseyin'in büyük oğlu Irak'a kral olsa da esrarlı bir şekilde zehirlenerek ölmüştü. Onun oğlu, bir gezintiden dönerken yolda arabasının garip bir tarzda ağaca çarması sonucu can vermişti. Torunu, genç kral Faysal, amcası Emir Abdullah ve bütün yanındaki aile efradıyla birlikte 1958 yılında Bağdat'ta katledilmişlerdi. Kral Abdullah Kudüs'te bir Arabın hançeriyle can vermişti. Bir başka oğlu Tallal çıldırarak nakledildiği İstanbul'da son nefesini vermişti. (Erkin, Feridun Cemal, Dışişlerinde 34 Yıl, I, 126.)

510 PRO, FO 686/ 71; 141/ 680/7; 608 /92/7, 684/2.

511 PRO, FO 686/71

olacağını ifade etmişti. İngiliz yetkili ise Arapların yaşadığı bölgede Arap bağımsızlığını desteklediklerini bunun dışından politik ve seküler konularda Araplara bir söz vermediklerini söyleyerek hilâfet konusunu geçiştirmeye çalışmış, Ağa Han'ın görüşlerini ve hilâfet konusundaki diğer bilgileri yürütülen politikalarda dikkate alınması için İngiltere'ye bildirmişti.⁵¹²

II. Abdülhamid, hilâfet yoluyla müslüman Arapların Osmanlı'ya bağlılığını sağlarken Orta Asya Türkleriyle de ilişkilerini genişletmiştir. Bunun birincisi yani müslüman Araplar üzerindeki halifenin tesiri batılı devletlerin, ikincisi ise yani halifenin Orta Asya Türkleriyle olan sıcak münasebetleri Rusların menfaatine tamamen aykırıydı. II. Abdülhamid, tahttan indirilince düşmanlar rahat bir nefes almışlar, ondan sonra halifenin görevleri tamamen kısıtlanmış, halife şeklen dursa da fiilen yetkilerinin çoğunu kaybetmişti. Bu itibarla II: Abdülhamid Han, hilâfet makamının icaplarını yerine getiren ve bir halife olarak üstüne düşen vazifeleri layıkıyla ifa eden son ve gerçek Osmanlı halifesi⁵¹³ olarak tarihteki yerini almış oldu.

Başta İngiltere olmak üzere hilâfetin Osmanlı Hanedanı'ndan alınması konusunda büyük devletlerin gösterdikleri gayretler; II. Abdülhamid'in dünya müslümanlarının ileri gelenleriyle kurduğu sıcak ilişki sayesinde boşa çıkarılmış, dış güçlerin yoğun propagandasına rağmen Arap kamuoyunu II. Abdülhamid'in saltanatının sonuna kadar Osmanlı hilâfetine bağlı kalmıştı. Ancak ondan sonra iktidarı ele geçiren İttihatçılar takip ettikleri basiretsiz politikalar yüzünden bazı Arap liderleri âdetâ Osmanlı'dan ayrılmaya zorlanmışlardır.⁵¹⁴ Araplar idare dili Türkçe olmasına rağmen asırlarca Osmanlı Devleti'ne sadık kalmaktan çekinmemişler, Osmanlı'nın zayıfladığı son dönemlerde bir takım muhtariyet talepleri olsa da özellikle hilâfet müessesinden dolayı genel manada Osmanlıya bağlı kalmayı tercih etmişlerdi.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda ilan ettiği "kendi etnik adını kullanan ve millî temeller üzerine seküler bir devletin inşasına karar vermesinden sonra yeni devlet' sadece Türk milletinin çıkarlarına hizmet

512 Bu konudaki belgeler için: PRO, FO 686/71; 141 /587/2; 141/ 680/7.

513 Karpat, *a.g.e.*, s.476.

514 Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, s. 7.

eder olunca Osmanlılarla ortak olmanın Araplar için bir manası kalmamıştı.⁵¹⁵ Halbuki Rusya savaşı (Doksan Üç Harbi) neticesinde Osmanlı'nın çökme ihtimalinin ortaya çıktığı dönemde bile Suriye'de yabancı işgaline karşı bağımsızlığı ilan etme düşüncesi ortaya çıkmasına rağmen halifeye bağlılığın devam etmesine karar verilmişti.⁵¹⁶

Osmanlı'nın batılılaşma faaliyetleriyle birlikte asırlardır müslümanların zihinlerinde yer eden birçok değer tartışılmaya ve bu değerlere batıların anladığı mânalar kazandırılmaya çalışılmıştır. Osmanlı'da; batılı bir devletin unsurlarını oluşturmak için müşahhas adımlar atılmış, devlet, millet, hâkimiyet, millî irade, sultan ve halife gibi devletle alakalı ıstılahlar Osmanlı aydını tarafından yeniden yorumlanmaya çalışılırken bunlara batılı mânada fonksiyonlar yüklenmeye gayret edilmiştir. Bu doğrultuda söz konusu ıstılahlar ve siyâsî nizamla alakalı daha birçok kelimenin özellikle İslâmî meşrûiyeti sorgulanmaya başlanmış, saltanat ve hilâfet tartışmalarıyla birlikte milli iradenin de şeriattaki yeri gündeme gelmiştir. Hatta bu tartışmalar moda haline gelmiş ve kamuyunda “*millî irade her derde devâ*” şeklinde algılanmıştı.⁵¹⁷

A-Siyasetin İçine Çekilen Ordu

İttihat ve Terakki Cemiyeti genç subayların terfi ettirilmemesini bahane ederek Rumeli'deki subayları arasında taraftar kazanıp orduyu siyâsî olayların içine çekmeyi başarmıştı.⁵¹⁸Bütün gayretlerini Osmanlı ordusunun kudret ve kuvvetlenmesine tahsis eden II. Abdülhamid, Selanik'teki günlerinde ordudaki kargaşayı gördükçe Fethi Bey'e “ne oldu bu orduya... Ben size daima orduyu siyasetin haricinde tutmanızı söylememiş miydim”⁵¹⁹diyerek üzüntülerini ifade etmişti.

Bâbîâli Baskını (23 Ocak 1913) ile hükümete darbe yapan ve yeni kabinede Harbiye Nazırı olarak görev alan Enver Paşa, daha sonra bir diğer İttihatçı olan ve Harbiye Nazırlığı görevine getirilen Cemal Paşa ile beraber, kendilerinden evvel mektepten mezun olup kara ve deniz

515 Karpas, *a.g.e.*, s. 646.

516 Kayalı, *a.g.e.*, s. 38.

517 Said Hâlim Paşa, *Buhranlarımız*, s. 237.

518 H. Kâzım Kadri, *a.g.e.*, s. 71

519 Okyar, *a.g.e.* s. 171.

kuvvetlerinde görev yapan ne kadar ordu erkânı, idareci ve subay varsa değerli, değersiz, genç ve ihtiyar demeden hepsini derhal emekliliğe sevk etmişler⁵²⁰ ve “orduyu gençleştirme” adı altında orduyu siyasi emellerine âlet edecek hale getirmişlerdi.

Rumeli elden giderken bunun en önemli sebebinin ordunun gırtlara kadar politikaya gömülmesinde gören ve bundan vicdan azabı duyan Fethi Bey, kendinin İttihatçı geçmişine de atıfta bulunarak subayların itihatçı ve itilafçı olarak ikiye ayrılmasını bir ihanet olarak değerlendirir.⁵²¹

Meşrutiyet’i iade etmek için yola çıkan ancak, daha sonra II. Abdülhamid’in tahtan indirilmesi ile neticelenen ihtilalin vurucu gücünü İttihat ve Terakki Cemiyetine mensup genç subaylar teşkil etmişti. Meşrutiyet devrinin ilk iki yılında devr-i sabıkta çalışmış çok sayıda memur tasfiye edilmişti. Cemiyetin elinde yeterli tecrübeye ve beceriye sahip kadrolar bulunmadığından eskilerin yerine ehil kimseler getirilememişti. İttihatçıların baskısıyla orduda âdeta bir temizlik harekâtına girişilmişti..

Çoğu padişahın himayesinde yetişmiş ve yıllardır ordunun hiyerarşik yapısında tecrübe elde ederek rütbelerine yükselmiş binlerce subay tasfiye edilmiş (devrim sırasında sadece Birinci Ordu’dan bin dört yüz subayın görevine son verilmişti) ve yerlerine askeri akademilerden yetişmiş yeterli tecrübeye sahip olmayan İttihatçı subaylar getirilmişti. İttihatçıların II. Abdülhamid’e bağlı olduğunu düşündükleri devlet görevlilerini tasfiye etmedeki aşırılıkları ve yerlerine yetişmiş elaman bulamamalarından dolayı İttihatçı *Tanin* gazetesi “Namuslu Avrupalı Müşavirleri” Osmanlı hükümetinde görevlendirmeyi bile teklif edebilmişti.⁵²²

II. Meşrutiyet’ten sonra ülkede meydana gelen serbestlik havasında hemen her gün muhtelif yerlerde konferanslar verilmekte, nutuklar atılmakta özellikle “Vatan” namı oyun her yerde mükerreren icra olunmakta ve subaylar bu tiyatrodaki rol almaktaydı. Abdülhamid Han askerinin tiyatro oyuncusu olmasına üzülmüş ve “Asker tiyatro oyuncusu olur mu? Askerlik şerefi nerede kalır? Zabitlerimizin tiyatrodaki oyunculuk

520 Türkgeldi, a.g.e., s. 111.

521 Okyar, a.g.e. s. 157.

522 Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, s. 64.

ettiklerini neferler görürse böyle subaylara Türkler hiç hürmet eder mi? diyerek bunun askeri disiplini bozacağına dikkat çekmişti.⁵²³

1897 yılında gerçekleşen Yunan Harbi'nin masraflarının büyük bölümünü kendi hazinesinden ödeyen⁵²⁴ II. Abdülhamid Han'ı hilâfet makamından indiren İttihatçılar ordunun ihtiyaçlarını karşılamaktan aciz kalmışlar, hatta İkinci ve Üçüncü Orduların masrafları için onun servetine muhtaç olmuşlardı. Saltanatı döneminde imkanlarını Osmanlı ordusunun kudret ve kuvvetlenmesine tahsis eden II. Abdülhamid, tahttan indirildikten sonra da onlara istenilen yardımı yapmakta tereddüt etmeyerek "Bu paraları seleflerim gibi har vurup harman savurmadım. Mektepler, hastaneler, her türlü hayrât yaptım. Şimdi ordumuzun ihtiyacı için isteniliyor. Feda olsun!"⁵²⁵ demişti.

İttihat ve Terakki liderlerinin macerası istikametinde girilen I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı askeri büyük fedakârlıklar ve kahramanlıklar göstermişti. Ancak uzun müddetten beri boğazına kadar siyasete içine girip, çeşitli entrikalarda yer alarak yeteneğini kaybeden bazı subayların komutasındaki ordu, yeterli başarı gösterilememiş ve Osmanlı Devleti'nin sonuna gelinmiştir.

Mahmud Şevket Paşa (1856-1913) bir ara subayları siyasetten uzaklaştırmak için çalışmış hatta subayların İttihat ve Terakki kulüplerine devamını ve cemiyet işleriyle alakadar olmalarını resmen yasaklamıştı. Devler erkanının bir çoğu devletin temelini oluşturan ordunun güçlendirilmesi gerektiğine inanıyordu. Bu istikamette ordunun siyasete karışmasının ordunun savaşma kabiliyetini zayıflatacağını düşündüklerinden orduyu siyasetin dışında tutmak için bir kısım tedbirler aldılar. Fakat bütün bunlara sadece şekilde kaldı. Subayların büyük bir kısmı yine siyasetle alakadar olmaktan geri durmadılar. Ordudan başka bir kuvvete isnat edemeyeceğini bilen İttihat ve Terakki Cemiyeti de âdeta alışkanlık haline gelmiş bu garip ve tehlikeli duruma göz yumdu.⁵²⁶

523 Ali Cevat Bey, *Fezleke*, s. 14

524 Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV, 377.

525 Okyar, *a.g.e.*, 61.

526 H. Kâzım Kadri, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım*, s. 72; Feroz, Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, s. 51.

Mustafa Kemal, Meşrutiyet'i'n ilanından sonra İttihat ve Terakki vasıtasıyla ordunun siyasete çekilmesinden şikâyetçiydi. 1908 yılında Selanik'te yapılan Cemiyetin kongresinde askerin politikanın dışında tutulması gerektiğini istemiş, subayların iki işten birisini tercih etmeleri gerektiğini ifade etmişti.⁵²⁷ Ali Fuat Cebesoy'a "Ordu mutlaka ve bir an önce politikadan çekilmelidir. Yoksa güç olma özelliğini yitirecektir. Buysa ülke için bir yıkım olacaktır" demişti.⁵²⁸ Ancak aynı Mustafa Kemal daha sonra Enver Paşa tarafından bir subay olarak siyasete müdahale etmeme konusunda ikaz edilecekti.

Enver Paşa, kendisi de bir subay olduğu ve İttihat ve Terakki'nin liderlerinden olacak kadar politikanın içine girdiği halde ordunun başına geçip, tek söz sahibi olunca orduyu siyasetten uzak tutmaya çalışmıştı. 16 Temmuz 1909 tarihinde matbuat yasası değiştirilerek, hükümet bir taraftan gazete çıkarılmasını zorlaştırırken diğer taraftan da ordunun siyasi işlere karışmasının önüne geçilmek istenmişti.⁵²⁹

Enver Paşa, özellikle Mustafa Kemal'in bir asker olarak siyasete karışmasından rahatsız olmuştu. Doğu Anadolu'daki İkinci Ordu'da görev yaparken Mustafa Kemal'in siyasi faaliyetlerinden ve diğer komutanlarla şifreli telgraflar çekerek onları harekete geçmeye çağırmasından haberdar olan Enver Paşa, Mustafa Kemal'i yanına çağırarak askerlik veya siyasetten birini seçmesini söyledi. Hatta Enver ona meclisten bir sandalye teklif etmeyi düşündüyse de o muhtemelen o dönemde meclisin fazla bir fonksiyonu olmadığından bu teklifi reddetmişti.⁵³⁰

Mustafa Kemal, Meşrutiyet yıllarında savunduğu orduyu politikaya karıştırmama görüşünü ancak Cumhuriyetin ilanından sonra uygulama imkanın bulmuştu.⁵³¹ O, Milli Mücadele'den sonra Yeni Türkiye'de ilk fırsatta orduyu siyasetin dışında tutarak iktidarını güçlendirmiş ve icraatına ordunun karışmasına imkanı tanımamıştır. Daha önce Enver Paşa da bir asker olarak ordudan destek alıp siyasi hedeflerine ordunun gücü ile ulaştığı gibi, Mustafa Kemal Paşa başta da ordu sayesinde

527 Kazım Özalp-Teoman Özalp, *Atatürk'ten Anılar*, s. 7.

528 Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, s. 159.

529 Öztoprak, *Kurtuluş Savaşında Basın*, s. 26.

530 Erik, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, s. 101.

531 Kazım Özalp-Teoman Özalp, *Atatürk'ten Anılar*, s. 7.

meşhur olduğu halde cumhurbaşkanı olduktan sonra askerlerin siyasete müdahalesini istememişti. O, bir asker olarak elde ettiği şöhretini siyasi iktidara ulaşmaya basamak yaptıktan sonra, ordunun siyasete müdahalesini yasaklamıştı.

Mustafa Kemal'in üstleriyle çoğu zaman ilişkisinin bozuk olmasında en önemli amil ordu-siyaset ilişkisi olmuştu. Araştırmacı Erik Jan Zürcher bu hususa şöyle dikkat çeker: "Doğrusu devrim sonrası yıllarda askerlerin siyasete karışmaması ilkesini şiddetle savunmasına rağmen, Mustafa Kemal bu dönemde, cephede görevde olan bütün subaylardan daha fazla siyasal olarak faaldi. Mustafa Kemal en azından beş kere İttihatçı hükümetin ve özellikle başkomutan vekili Enver Paşa'nın siyasetine karşı çıkmıştı."⁵³²

Hilâfetin kaldırılması esnasında umumi efkârı meşgul eden en önemli konularında birisi ordunun siyasetten uzak tutulmasıydı. Bundan dolayı hilâfetin kaldırılmasıyla aynı anda ordunun hükümetin dışında kalmasını sağlayan kanun da Meclis tarafından kabul edilmişti. O günlerde *Tevhîd-i Efkâr* gazetesi ilk sayfasında büyük yazılarla "*Büyük Millet Meclisinde Mühim Müzakereler*" başlığını atmıştı.

Bu başlıkların altındaki açıklamada ise Saruhan Mebusu Vasfı Bey'in Mecliste yaptığı konuşmada; Avrupa'da cumhuriyet ilan eden ülkelerin, hanedanların ülke dahilinde oturmalarının yasaklandığını, ayrıca ordunun da hükümet işlerine ve siyasete karıştırılmasının doğru olmadığını ifade ettiği bildirilmektedir. Bu istikamette Erkan-ı Harbiye Riyaseti'nin ve Şerîyye ve Evkaf Vekâletlerinin kabineden ayrılacağı, haber verilmekteydi.⁵³³

Tanin gazetesi de: "*Hilâfetin Osmanlı Hanedânı'nda bekası caiz görülüyor. Erkân-ı Harbiyye-i Umumiyye Riyâseti ve Şerîyye Vekâleti kabineden ayrılmalıdır*" diye başlık atarak, din ile devlet işlerini ayrılmasının yanında ordunun hükümet işlerine karıştırılmaması gerektiğine dair Meclis'te yapılan müzakerelerin özetini veriyordu.⁵³⁴

Tanin gazetesinin başyazarı Hüseyin Cahid ise makalesinde; son

532 Erik, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, s. 99.

533 *Tevhid-i Efkâr*, 28 Şubat 1924.

534 *Tanin* 28 Şubat 1924.

günlerde dâhilî siyaset itibarıyla bir dönüm noktasına gelindiğini ifade etmekte, bu çerçevede yapılacak inkılâplar arasında, tedrisatın tevhit edileceğini ve dinin siyasetten çıkarılacağını belirttikten sonra "*orduyu siyasetten tecrit etmenin cumhuriyetin en büyük emeli olduğunu yazmıştı*".⁵³⁵

Ordu sonraki dönemlerde de siyasete müdahaleyi sürdürerek devlet idaresinde çok önemli görevler üstlenmeye devam etmiştir. Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında Mustafa Kemal Paşa'ya suikast bahanesi ile İttihat ve Terakki'nin son elebaşları ortadan kaldırıldı veya etkisiz hale getirildi. Ancak ordunun siyasete aralıklarla müdahale etme gayretleri uzun seneler sürmüş ve ülkede sivil-asker ilişkisinin sağlıklı bir zemine oturtulmasında büyük sıkıntılar yaşanmıştır.

Yeniçeri Ocağı'nın 1826 yılında kapatılmasından itibaren ordunun devlet idaresine müdahalesi önlenmişken; İttihat ve Terakki'nin ihtilal için genç subayları kullanmasıyla birlikte ordu, Meşrutiyet'in iadesinde üstlendiği rolü onun bekçiliğini de üstlenerek devam ettirmişti. Ordunun siyasetin içine çekilmesinin zararları Balkan savaşlarında açık bir şekilde görülmüş, subaylar arasındaki disiplinsizlik neticesinde Balkan toprakları kaybedilmekle kalmamış, I. Dünya Savaşı esnasında da özellikle bazı subaylar arasındaki hiyerarşik disiplinin bozulmasının zararları müşahade edilmişti.

B-Hilâfetin Osmanlı Devletiyle Son Bulacağı Beklentisi

Bosnalı Şeyh Alâüddin Ali Dede ez-Zigatvârî, 998/1590 yılında yazmış olduğu eserinde Osmanlı'nın hilâfete sahip son İslâm Devleti olduğu ifade etmektedir. Ayrıca o, Osmanlı Devleti'nin Hz. Mehdi'nin zamanına kadar devam edeceğini ve Osmanlıların hilâfeti ona teslim edeceğini belirtmektedir.⁵³⁶

Numan b. Muhammed el-Âlûsî (1317/1899) 1301 (1883) yılında yazdığı eserinde ise Abdülhamid Han'ın saltanatının ve hilâfetinin güçlenmesi ve

535 Geniş bilgi için bkz: Gümüšoğlu, İntikalinden İlğasına Osmanlı'da Hilâfet, s. 308 vd.

536 Alâüddin Ali Dede, ez-Zikatvârî, Muhâzaratü'l-evâil ve müsâmeratü'l-evâhir s. 165.

devamı için dua ettikten sonra âlimlerin Osmanlı Devleti'nin Mehdi'nin zuhuruna kadar devam edeceğine dair beyanlarına dikkat çekmiştir.⁵³⁷

II. Abdülhamid Han'ın tahttan indirilmesinden ve Osmanlı Devleti'nin hayatını devam ettiremeyeceği yönünde şüphelerin artmasından sonra bazı âlimler hilâfetin bekâsının Osmanlı Devleti'nin bekâsına bağlı olduğunu görmüşler ve bu konuda müslüman umumi efkârının dikkatini çekmek için eserler telif etmişlerdi.

Muhammed Habib Efendi, 1916 yılında Beyrut'ta yayınladığı eserinde hilâfetin dindeki yerini ve tarihi konumunu geniş olarak inceledikten sonra "İslâm hilâfetinin Osmanlı Devleti'yle kâim olduğu" konusunda geniş açıklamalarda bulunur. Yazar eserin üçüncü bölümünü "İslâm Hilâfeti Devleti'nin Osmanlı Devleti'nin ortadan kalkmasıyla son bulacağı" konusuna tahsis etmişti. "Şeriat açısından İslâm hilâfetinin Osmanlı Devletiyle kâim bulunduğunun sabit olduğunu" söyleyen Habib Efendi, "İslâm hilâfeti siyasi bir bedendeki dinî ruh gibidir. Onun bedeni ise Osmanlı Devleti'dir" diyerek bütün müslümanları Osmanlı Devleti'ne destek vermeye çağırır.

Müellif "Osmanlı Devleti'nin ortadan kalkması durumunda İslâm hilâfeti de ortadan kalkar ve bunların yerine başka bir şey getirmek mümkün olmaz" diyerek Osmanlı'nın yıkılması durumunda müslümanların şerefine kaybolacağını, birliğinin ve bütünlüğünün parçalanıp dinlerinin yok olacağını söyleyerek müslümanları şuurlu hareket edip, özellikle İngiliz politikalarına alet olmamaları konusunda ikaz etmiştir.⁵³⁸

C-I. Dünya Savaşı Yıllarında II. Abdülhamid

I. Dünya Savaşı'nı çaresiz bir şekilde ve büyük üzüntü ile takip eden II. Abdülhamid, "üç büyük devlete karşı bu harbe girmemiz akıl kârı değil" demişti. Cihad ilan edilince "cihadın kendisinin değil isminin bir silah" olduğunu söyleyen Sultan, bazen sefirleri tehdit etmek istediği vakit

537 el-Âlûsi, Hayrudd'in Ebu'l-Berekât Numan b. Muhammed, Gâliyetü'l-Mevâiz, Beyrut 2005, s. 283.

538 es-Seyyid Muhammed Habib Efendi el-Ubeydi, Hablü'l-i'tisâm ve vücübü'l-hilâfe fi dini'l-İslâm, s. 96.

“İslâm halifesinin iki dudağı arasında bir kelime vardır. Allah bunu çıkartmasın” diyerek onları korku ve endişeye sevk ederdi.⁵³⁹

II. Abdülhamid Han'ın yıllarca takip ettiği siyaset terk edilerek Osmanlı Devleti önce Balkan Harbi'ne arkasından da I. Dünya Savaşı'na sürüklenmişti. Nitekim padişahın başmabeyincisi Lütfi Simâvî İttihatçıların bu kararını şöyle değerlendirmişti:

“Trablusgarb ve hususiyle Balkan Harbi'nden sonra daha kabuk bile bağlamamış yaralarımıza rağmen, hiçbir ciddi mecburiyet yokken ve kimse tarafından tahrik edilmediğimiz, hücumu uğramadığımız halde dünyanın en birinci devletleri aleyhinde harbe girişmek mecnunâne (delice), olduğu kadar cânîyâne bir siyaset idi.”⁵⁴⁰

I. Dünya Savaşı'nın devam ettiği bir dönemde (1917 yılının sonları) Gazete de Lausanne muhabiri Jean Felxe'nin Beylerbeyi Sarayı'nda II. Abdülhamid ile yaptığı mülakatta Sultan şunları söylemişti: “Osmanlı mülkünün bekası, büyük devletler arasındaki uyuşmalar ve çatışmalarla yakından ilgilidir. Bu mülkün emniyeti, bir harp halinde denizlerde hakim olan cephe ile müşterek olmakla kabildir. Savaştan kaçınmak imkansız hale geldiği zaman hiç olmazsa, donanması kesin surette hakim olan devletlerin safında mücadeleyle kabule çalışılmalıdır. Çünkü Osmanlı mülkü, üç tarafı denizlerle çevrili bir yarım adadır.”⁵⁴¹

I. Dünya Savaşı'nın en buhranlı günlerinin birinde devletin hayatıyla alakalı çok mühim bir meselede II. Abdülhamid Han'dan istifade etmek isteyen Talat ve Enver Paşa'lar İshak Paşa'yı Beylerbeyi Sarayı'na göndermişlerdi. Sultan ise şöyle cevap vermişti:

“Bu vaziyette artık benim verebileceğim hiçbir fikir ve tavsiye edebileceğim hiçbir tedbir yoktur; çünkü bu zavallı devlet Harb-i Umûmî'ye sürüklendiği gün munkariz olmuştur! Sizi bana gönderenler o çılgınlığı irtikap etmeden evvel göndermeliydiler. Bütün dünya denizlerine hâkim olan devletlere karşı Almanya ve Avusturya gibi kara hudutları içinde

539 Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, s. 231.

540 Simâvî, *Sultan Mehmed Reşâd Han'ın ve Halifenin Sarayında Gördüklerim*, II. Kısım, s. 107.

541 Bozdağ, İsmet, *Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri*, İstanbul 2006, s. 234.

mahpus yaşayan iki devletle beraber ateşe atılmak tarihin kaydettiği en büyük hamakattır.”⁵⁴²

Talat Paşa'ya I. Dünya Savaşı'nın sıkıntılı günlerinde II. Abdülhamid'in fikrine müracaat etmesini tavsiye eden Fethi Bey, Talat'ın “ne yüzle gideyim. Seni tahtan indirdikten sonra bak neler oldu” dercesine kendisine uzun uzun baktığını ve gitmekten utandığını belirtir. Bununla beraber Talat Paşa daha sonra Sultanı ziyarete gitmişti.

Talat'ın kendi ifadesiyle Sultan II. Abdülhamid, ona şu dersi vermişti. “Tatbik edilen kararlardan evvel hatırlansaydım, uzun tecrübe-lerin mahsulü belki söyleyeceklerim olurdu. Fakat şimdi hadiseler iyi-kötü neticelerini vermek üzere... Ne diyebilirim. Tedbirlerin ve siyasetin istikametini değiştirmek, zaman ve imkan meselesidir. Zannedirim bu da mevcut değil... Allah, mülk-ü milletin hayrına olan himmetleri müzdât eylesin...” Bu sözleri Talat Paşa'dan dinleyen Fethi Paşa “*İkimiz de tecrübe denilen hususun fert ve toplum hayatından çok, devletin varlığındaki değerini geç anlamış olmanın kavrayışı içinde kederle susup düşünmüş-tük*”⁵⁴³ diyerek âdeta suçlarını itiraf ederler.

II. Abdülhamid'den sonra iktidarı devralan İttihat ve Terakki hükümetinin acemiliği neticesinde koskoca bir imparatorluk dağılmıştı. Devleti bir oldu-bitti ile I. Dünya Savaşı'na sokan İttihat ve Terakki iktidarının en önemli adamlarından biri olan Talat Paşa, ülke harap olduktan sonra köşesinde tecrit edilmiş bir halde yaşamaya mahkum edilen II. Abdülhamid'in görüşlerini alma ihtiyacı hissetmişti.

Enver Paşa da II. Abdülhamid'i ziyareti esnasında I. Dünya Savaşı ile alakalı malumat verip onun fikrini sorunca Sultan'dan; “denizlere hâkim olan devletlere karşı Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın ne yapabileceğini düşünmek kafidir” cevabını almıştı.⁵⁴⁴

Uygulanan yanlış politikalar neticesinde Balkan devletlerinin aralarındaki ihtilafları bırakıp Osmanlı'ya saldırdıklarına işaret eden II. Abdülhamid, “Eğer Balkan harbi olmasaydı Cihan Harbi çıkar mıydı” diye Talat Paşa'ya sormuş o da verecek bir cevap bulamamıştı. II. Abdülhamid

542 Danişmend, a.g.e., V, 438.

543 Okyar, a.g.e., s. 211-214.

544 Osmanoğlu, a.g.e., s. 233.

Han devamla “Bu harbi denizlerde hâkim olan kazanır. Almanların ta-bii membaları mahduttur. Biz geniş hudutları müdafaada müşkilat çe-keriz, çünkü bütün silah ve malzemelerimizi hariçten alırsız ...” diyerek uygulanan politikanın yanlışlığını belirtmekten çekinmemiştir. Talat Paşa ise kendi tabiri ile “bu nazik haşlama” önünde susmuş, verecek ce-vap bulmamıştır.⁵⁴⁵

I. Dünya Savaşı yıllarında düşmanlar Çanakkale’ye saldırdıkları za-man İstanbul’un tehlikeye girdiği ve padişahın Konya’ya, II. Abdülha-mid Han’ın da Bursa’ya gideceğine dair haberlerin çıkmaya başlamıştı. Daha sonra Sultan Reşad’dan resmen bu yönde bir talep gelince II. Ab-dülhamid Han, buna şiddetle karşı çıkarak “Biraderim ne yapıyor? Hiç-birimiz pâyitahtı terk etmemeliyiz. Bahusus kendileri ölünceye kadar bu-rada kalmalıdır. Biz bütün hanedan en küçük ferdimize kadar burada memleketi müdafa ederek ölmeliyiz. Bizler son Bizans İmparatoru ka-dar da mı olamayacağız? Ben İstanbul’dan katiyen çıkmam. Burada öl-meye razıyım” demişti.⁵⁴⁶

Lütfi Simâvî, II. Abdülhamid Han’a birçok ithamlarda bulunduk-tan sonra onun Osmanlı ve dünya siyaseti hakkındaki maharetini iti-raf ederek şöyle demişti: “... O saltanat tahtında olsaydı İtalya’ya Trab-lusgarb’ta bazı iktisâdî menfaatler temin ederek meseleyi sulhan tesviye edeceğinden, binâenaleyh Balkan Muharebesi’nin önüne geçeceğinden ve alehusus devleti delicesine Harb-i Umûmî’ye idhal etmeyeceğinden (millet) emin idi.”⁵⁴⁷

Mabeyn kitabesinde bulunan eski dahiliye nazırı Ahmed Reşid Bey de II. Abdülhamid Han’ın Balkanlarda takip ettiği muvâzene politika-sının takdire şayan olduğunu ve ona hiçbir zaman dost olmayan İngiliz Times gazetesinin baş makalesinde “Sultan Hamid, Türkiye’nin başında olsaydı Harb-i Umûmiye mahal kalmazdı” diye yazmasına dikkat çek-mişti. Ahmed Reşid Bey “Hal”inden sonraki zayiâtımızı, o zamanki hü-kümetlerin alettevâli (peşi peşine devam eden) zuhur eden idaresizlikle-rinden ve cehl-ü gafletlerinden başka esbaba atfetmek mümkün değildir.

545 Okyar, a.g.e. s. 213.

546 Osmanoglu, a.g.e., s. 231; *Türkgeldi, Görüp İştittiklerim*, s. 117.

547 Simâvî, a.g.e. II. Kısım, s. 119

1908 İhtilali koca bir imparatorluğu on sene içinde ufak bir hükümet haline getirdi"⁵⁴⁸ diyerek II. Abdülhamid Han'ın hal'inden sonra devletin ne kadar küçüldüğüne dikkat çekmişti.

I. Dünya Savaşı'nın ülkeyi felakete götürdüğü yıllarda kendi devri ile İttihat ve Terakki dönemini kıyaslayan II. Abdülhamid, Osmanlı'nın neler kaybettiğini 3 Mart 1917'de şöyle not eder: "Benim zamanımda hududumuz, İskodra'dan Basra Körfezi'ne, Karadeniz'den Sahrâ-i Kebîr çöllerine imtidâd ederdi (uzardı). Almanak de Gota'nın 1908 senesinde neşrolunan nüshasıyla bu sene çıkanı karşılaştırılırsa, ahlafıma (haleflerime) yangın değil, büyük bir ülke, otuz milyonu geçen nüfus, bir ordu terk etmiş olduğum anlaşılır."⁵⁴⁹

II. Abdülhamid'in iktidardan ayrılmasından sonra on sene geçmesine rağmen yani saltanat müddetinin üçte biri geçmiş olduğu halde yerine gelenlerin onun eserlerinin onda birini bile yapamamışlardı. Sabık Sultan, kendinden önce üç yüz milyona ulaşan devlet borcunu otuz milyona indirdiği halde kendisinden sonra gelenler borçları dört yüz milyona çıkarmışlardı.

Fethi Paşa (Okyar), "1908'den sonra altı yıl içinde olup bitenler yüz-yıllara sığacak azametteydi. Hızlı, şaşırtıcı coşkun bir yayılma, büyüme ve ilerlemeye rağmen, yüzyılı aşkın zafer silsilesinin sonunda *vatan toprakları olmuş bereketli beldelerin hepsini altı yıl içinde kaybetmiştik.*" diyerek II. Abdülhamid'den sonra Osmanlı'nın asırlardır muhafaza ettiği vatan topraklarının altı yılda kaybedilmesini hayretle ifade eder.⁵⁵⁰

Jön Türklerle başlayan süreçte Osmanlı'yı Osmanlı yapan ve asırladır ona cihana hükmetmesini sağlayan temel değerler etrafında derin süpheler uyandırılmış ve İttihak Terakki'nin son darbeleriyle de hızlı bir yıkım dönemine girilmişti. Osmanlı'nın son dönemini Mısır'da öğretim üyeliği yaptığı dönemde daha yakından görme ve inceleme imkanı bulan İtalyan asıllı oryantalist Carlo Alfonso Nallino (1872-1938) "Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük tradejisi"nden bahsederken bu gerçeğe şu ifadeleriyle işaret etmişti:

548 İnal, *Son Sadrazamlar*, III. 1287.

549 Yalçınkaya, *Sultan II. Abdülhamid Han'ın Notları*, s. 86.

550 Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, s. 217.

“Çöküntü, yüzyıllar boyunca Osmanlı büyüklüğünü oluşturan temelleri kolayca ve hızlı bir devrim ile yıkmanın ve aynı zamanda İmparatorluk topraklarını olduğu gibi korumanın ümkün olacağını sanan, Avrupalı gibi eğitilmiş ve kendi vatandaşlarının gerçek ruh hallerinden ve ihtiyaçlarından habersiz o aydın grubu yüzünden (Jön Türkler) olmuştur. İşte o aydın grubu (çoğunluk tarafından yeterince anlaşılmayan) yeni Türk ulusal ilkesi adına İslam dayanışmasını kırmak istiyor, öte yandan, tüm öteki ulusları, yani İmparatorluk toprakları içinde yaşayanların çoğunluğunu oluşturan ulusları, Pan-Türkçülük akımı içinde eritmeyi savunuyordu. Fransız Masonluğu öğretilerinden ayrı olarak, İttihat ve Terakki'nin içinde Ermeni ve Musevî unsurların geniş ölçüde yer aldığı, körü körüne Batılılaşma fikri (Türk ve Türk olmayan) Müslüman çoğunluğun vicdanını büyük ölçüde rahatsız etmiş ve tüm İmparatorluğa, henüz kabul etmeye hazır olmadığı düşünce ve yaşam biçimlerini zorla kabul ettirmek istemiştir.”⁵⁵¹

551 Giacomina Carretto, “1930'larda Kemalizm-Faşizm-Komünizm Polamikleri) trc. Durdu Kundakçı, *Tarih ve Toplum*, Mayıs 1985, Sy. 17, s. 57.

KAYNAKLAR

Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri*, Ankara 1985.

_____, *Tarih (II. Meşrutiyet Olayları)*, Ankara 1996.

Abdürreşid İbrahim, *20. Asrın Başlarında İslâm Dünyası*, Nşr. Mehmet Paksu, İstanbul 1987.

Aclunî, İsmail b. Muhammed, *Keşfü'l-hafa'*, Beyrut, ts.

Adivar, Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul 1991.

_____, *Tarih Boyunca İlim ve Din*, İstanbul 1994.

Adivar, Hailde Edip, *Türkiye'de Şark-Garb ve Amerika'nın Tesirleri*, İstanbul 2009,

Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, Beyrut 1993.

Ahmed Lutfi Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lûtfi Efendi Tarihi*, nşr. Yücel Demirel, İstanbul 1999.

Ahmed Midhat Efendi, *Üss-i İnkılâp*, İstanbul 2004.

Ahmed Muhtar, *İntâk-ı Hak*, İstanbul 1930.

Ahmet Rıza Bey, *Batının Politik Ahlaksızlığı*, çvr. Ergun Göze, İstanbul 2004.

Akay, Hasan, *Tanzimat Sonrası Türk Edebiyatında Yeni Fikirler*, İstanbul 1998.

Akgündüz, Ahmed, *Osmanlı Kânunnâmeleri*, İstanbul 1990.

_____, *Kiliseden Müzeye Ayasofya Camii*, İstanbul 2006.

_____, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, İstanbul 1996.

_____, *"Ahmet Cevdet Paşa ve Kanunlaştırma Hareketleri"*, Ahmet Cevdet Paşa Sempozyum: 9-11 Haziran 1995 Ankara 1997.

Akgündüz, Murat, *Osmanlı Medreseleri XIX. Asır*, İstanbul 2004.

Akün, Ömer Faruk, *"II. Abdülhamid'in Kültür Faaliyetleri Üzerine Bazı Dikkatler"*, II. Abdülhamid ve Dönemi Sempozyum Bildirileri, İstanbul 1992,

_____, *"Şinasi"*, İA, XI.

Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara 1985.

Alâeddin Ali Tûsî, *Tehâfütü'l-Felâsife (Kitâbu'z-Zuhr)*, trc. Recep Duran, Ankara 1990

Alan Palmer, *The Decline And Fall Of Ottoman Empire*, London 1993.

Alâüddin Ali Dede, *ez-Zikatvârî, Muhâzaratü'l-evâil ve müsâmeratü'l-evâhir*,

Beyrut ts.

Ali Cevat Bey, *Fezleke*, (İkinci Meşrutiyetin İlânı ve Otuz Bir Mart Hadisesi), nşr. Faik Reşit Unat, Ankara 1991.

Altınay, Ahmed Refik, *İki Komite, İki kıtal*, İstanbul 1919.

Altundağ, Şinasi, "Mehmed Ali Paşa", *İA*, VII.

el-Âlûsî, Hayrudd'in Ebu'l-Berekât Numan b. Muhammed, *Ğâliyetü'l-Mevâiz*, Beyrut 2005

Arnold, Thomas W. "Halife", *İA*.

Arsebük, Esat, *Medenî Hukuk (Başlangıç ve Şahsın Hukuku)*, Ankara 1938.

Asrar, Ahmed, *Kânûnî Devrinde Osmanlıların Dîni Siyaseti ve İslam Âlemi*, İstanbul 1972.

Âşık Paşazade, *Tevârih-i Âl-i Osman*, İstanbul 1332.

Atay, Falih Rıfki, *Çankaya*, İstanbul 2004.

Atay, Hüseyin, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul 1983.

Aydın, M. Akif, *DİA*. "Kânûn-ı Esâsî".

Aynî, Mehmed Ali, *Tasavvuf Tarihi*, İstanbul 1341.

Aynî, Bedrüddîn Ebû Muhammed, *Umdetü'l-kârî şerhu Sahihi'l-Buhârî*, Kahire 1972.

Ayverdi, Sâmîha, *Türk Tarihinde Osmanlı Asırları*, İstanbul 1993.

Aziz Ahmed, *Hindistan'da İslâm Kültürü Çalışmaları*, trc. Latif Boyacı, İstanbul 1995.

Banarlı, Nihat Sami, *Resimli Türk Edebiyatı*, İstanbul 1987.

Baydar, Mustafa, *Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Anıları*, İstanbul 1968

Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul 2008.

Beydili, Kemal, "Hünkâr İskeleyi Antlaşması", *DİA*.

Birgen, Muhittin, *İttihat ve Terakki'de On Sene*, nşr. Zeki Arıkan, İstanbul 2006.

Birinci, Ali, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, İstanbul 1990.

Blunt, W. Scawen, *The Future of Islam*, London 1882.

Bozdağ, İsmet, *Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri*, İstanbul 2006.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl, *el-Câmi'u's-sahîh*, İstanbul ts.

Buzpınar, Ş. Tufan, "II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Hilafetine Muhalefetin Ortaya Çıkışı: 1877-1882", *Hilafet Risaleleri*, İstanbul 2002.

- Cansu, Samih Nafiz, *İttihat ve Terakki İçinde Dönenler*, İstanbul 2003.
- Cebesoy, Ali Fuat, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, İstanbul ts.
- Cevdet Paşa, Ahmed, *Kıyas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ'*, İstanbul 1981.
- _____, *Târih-i Cevdet*, İstanbul 1994.
- _____, *Ma'rûzât*, nşr. Yusuf Halaçoğlu, İstanbul 1980.
- _____, *Tezâkir-i Cevdet*, nşr. Cavid Baysun, Ankara 1991.
- Çataltepe, Sipahi, *İslam-Türk Medeniyetinde Vakıflar*, İstanbul 1991.
- Çavdar, Tevfik, *İttihat ve Terakki*, İstanbul 1991.
- Çelik, Hüseyin, *Ali Suavî ve Dönemi*, İstanbul 1994.
- Çetin, Atilla, "*Hayreddin Paşa*", *DİA*.
- Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul 1972.
- Dehlevî, Şâh Veliyyullâh, *İzâletü'l-hafâ' an hilâfeti'l-hulefâ* (Esrârü hilâfeti'l-hulefâ), trc. Mustafa Hudawi, Beyrut 2009.
- Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Heyet, İstanbul 1989.
- Davinson, Roderic H., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876*, trc. Osman Akınhay, İstanbul 2005.
- Doktor Abdullah Cevdet, *İctihad*, 31 Kânun-ı evvel 1921.
- Ebü Dâvûd, Süleyman b. Eş'as, es-Sicistânî, *Sünen*, İstanbul ts.
- Ebü Rıdvân M. Sadık Vicdâni, *Tomâr-ı Turuk-ı âliyye, Sûfî ve Tasavvuf*, İstanbul 1342.
- Ebüssuûd, Efendi, *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*, Kahire 1980.
- Ecer, Ahmet Vehbi, *Tarihte Vehhabi Hareketi ve Etkileri*, Ankara 2001.
- Edouard Engelhardt, trc. Ali Reşad, *Türkiye ve Tanzimât*, İstanbul 1328.
- Edward Said, *Şarkiyatçılık*, çev. Berna Ülner, İstanbul 2008.
- Emecen, Feridun M., *İslâm Araştırmaları Dergisi*, "*Osmanlı Hanedanına Alternatif Arayışlar Üzerine Bazı Örnekler ve Mülâhazalar*", Sy. VI, 2001.
- Erarslan, Cezmi, *II. Abdülhamid ve İslâm Birliği*, İstanbul 1992.
- Eraydın, Selçuk, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul 1990.
- Eren, A. Cevat, *İA*. "Tanzimat".
- Ergin, Osman, *Türk Maarif Tarihi*, İstanbul 1977.
- _____, *Beledi Bilgiler*, İstanbul 1934.

Erik, Jan Zürcher, *Milli Mücadelede İttihatçılık* (1905-1926), trc. Nüzhet Salihoğlu, İstanbul 210.

Erkin, Feridun Cemal, *Dışişlerinde 34 Yıl*, Ankara 1987

Ernest Edmondson Ramsour, *Genç Türkler ve İttihat Terakki*, trc. Hacasan Yüncü, İstanbul 2009.

Ertürk, Hüsamettin, *İki Devrin Perde Arkası*, İstanbul 1996.

Eryılmaz, Bilal, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, İstanbul 1992.

_____, *Osmanlı Devletinde Millet Sistemi*, İstanbul 1992.

Eyüb Sabri Paşa, *Târih-i Vehhâbiyân*, İstanbul 1296.

Feridun Bey, *Münşeât*, İstanbul, 1858.

Feroz, Ahmed, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, İstanbul 2008.

Fîrûzâbâdî, Ebû'l-Tâhir, *el-Okyânusü'l-basît fî tercemeti'l-Kâmûsi'l-muhît* trc. Âsım Efendi, İstanbul 1305.

Gencer, Bedri, *İslam'da Modernleşme*, Ankara 2008.

Giovanni Ricci, *Ossessione Turca*, trc. Kemal Atakay, *Türk Saplantısı: Yeniçağ Avrupa'sında Korku, Nefret ve Sevgi*, İstanbul 2005.

Gümüşoğlu, Hasan, *İslâm'da İmâmet ve Hilâfet*, İstanbul 1999.

_____, *İntikalinden İlğasına Osmanlı'da Hilâfet*, İstanbul 2011.

_____, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, İstanbul 2009.

_____, *Modernizm'in İnanç Hayatına Etkileri ve Jön Türklük*, İstanbul 2012.

Güneş, İhsan, *Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Düşünsel Yapısı*, Eskişehir 1985.

Güngör, Erol, *İslâm'ın Bugünkü Meseleleri*, İstanbul 1981.

_____, *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, İstanbul 1978.

Hacı Bektâş-ı Veli, *Kitâb-ı Tefsîr-i Besmele*, Besmele Tefsiri, Ankara 20007.

Hanioğlu, M. Şükrü, *Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul ts.

_____, *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, İstanbul 1985

Harb, Muhammed, *Selim'in Suriye ve Mısır seferi hakkında İbn İyâs'da mevcut haberlerin selimnâmelerle mukayesesi* (XVI. asır Osmanlı-Memluklu kaynakları hakkında bir tetkik), Basılmamış Doktora Tezi, s. 122, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1980.

- Haydar Çelebi, *Ruznâme*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan Kitaplığı, No: 1955.
- Hayreddin Paşa, *Akvemü'l-mesâlik fî Ma'rîfet-i Ahvâlî'l-Memâlik*, *En Emin Yol*, trc. Alev Alatlî-Şehabettin Yalçın, İstanbul, 2004.
- Helmuth Von Moltke, *Türkiye'deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar*, trc. Hayrullah Örs, Ankara 1960.
- Heysemî, Ahmed İbn Hacer el-Mekki, *Savâiku'l-muhrika fî'r-reddi alâ ehli'l-bida' ve'z-zendeka*, nşr. Abdulvahhâb Abdüllatif, İstanbul 1984.
- Hızlı, Mefail, *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Medreseleri*, İstanbul 1998.
- Hoca Sâdüddin Efendi, *Tâcü't-Tevârih*, İstanbul, 1279.
- Hüseyin Kazım Kadri, *Bir Milletin Dirilişi*, İstanbul 2008.
- _____, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım*, İstanbul 2008.
- Hüseyin, M. Muhammed, *el-İslâm ve'l-hadâratü'l-garbiyye* trc. Sezai Özel, "Modernizmin İslâm Dünyasına Girişi", İstanbul 1986.
- Hüseyin Dâniş, "Edebiyyât-ı Sûfiyye", *Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Dergisi Mecmuası* İstanbul 20 Haziran 1332, Sy. 3
- İbn Batuta, Ebu Abdullah Muhammed b. İbrahim, *Rihletü İbn Batuta*, Beyrut 2004.
- İbn Hişam, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, Beyrut 1992.
- İbn İyas, Ebû'l-Berakât Zeynüddin Muhammed b. Ahmed, *Bedâiü'z-zuhûr fî vekâii'd-dühûr*, nşr. Muhammed Mustafa, Kahire, 1984.
- İbn Kemal, Ahmed Şemseddin, Kemalpaşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osman*, VII. Defter, nşr. Şerafettin Turan, Ankara 1957.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Feda, İsmâil b. Ömer b. Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Beyrut 1966.
- İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, nşr. Tâha Muhammed ez-Zeynî, Kahire 1967.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvinî, *Sünen*, Kahire 1953.
- İbnü'l-Esir, İzzeddin Ebi'l-Hasen Ali b. Ebi'l-Kasım eş-Şeybânî, *el-Kâmil fî't-târih*, Beyrut 1989.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, "Osmanlı Bilimi Literatürü", *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, İstanbul 1999.
- İnal, İbn'ül-Emin Mahmud Kemal, *Son Sadrazamlar*, İstanbul 1982.
- _____, *Son Asır Türk Şairleri*, İstanbul 1970.
- İnalcık, Halil, *Devlet-i Aliyye, (Klasik Dönem)*, İstanbul 2009.
- İsmail Şükrü, *Hilâfet-i İslâmiyye ve TBMM*, İstanbul 1993.

İzmirli, İsmail Hakkı, "Mustasvife Sözlere mi, Tasavvufun Zaferleri mi", *Mih-râb*, İstanbul 1340 (1924), c. I, Sy: 23.

Jeremy, Black, "Avrupa Devletlerinin Savaş Alanı Akdeniz: 1700-1900" Tarih Boyunca Akdeniz Uygarlıkları, nşr. David Abulafia, İstanbul 2005.

Kaplan, Mehmet, "Mustafa Reşid Paşa ve Yeni Aydın Tipi", *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri*, Ankara 1987.

_____, *Nesillerin Ruhu*, İstanbul 2010.

_____, *Şiir Tahlilleri 1* (Tanzimat'tan Cumhuriyet'e), İstanbul 2009.

_____, *Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar I*, İstanbul, 2006.

Kara, İsmail, Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi, İstanbul 1987.

Kara Mustafa, *Tekkeler ve Zâviyeler*, İstanbul 1990

Karabekir, Kazım, *İttihat ve Terakki Cemiyet*, İstanbul 2009.

Karadağ, Raif, *Muhteşem İmparatorluğu Yıkanlar*, İstanbul 1978.

Karal, E. Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1995.

_____, *Fransa-Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu (1797-1802)*, İstanbul 1938.

Karpat, Kemal, *İslam'ın Siyasallaşması*, İstanbul 2001.

Kayalı, Hasan, *Jön Türkler ve Araplar*, İstanbul 2003.

Kazıcı, Ziya, *Anahatlarıyla İslam Eğitim Tarihi*, İstanbul 1995.

el-Kelâbâzî, Ebû Bekir, *et-Taâruf li-Mezheb-i Ehli't-Tasavvuf*, Kahire 1992

Kıciman, Nâci Kâşif, *Medine Müdafaası*, İstanbul 1994.

Koçi Bey, *Risaleler*, nşr. Seda Çakmakcıoğlu, İstanbul 2007.

Kodaman, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara 1991.

Koloğlu, Orhan, *Abdülhamid Gerçeği*, İstanbul 2007.

_____, Koloğlu, Orhan, *Gazi'nin Çağında İslam Dünyası*, İstanbul 1994.

Köprülü, M. Fuad, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, İstanbul 1981.

_____, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara 1981.

Köymen, Mehmet Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1993.

Kral Abdullah, *Müzekkirâtî*, trc. Halit Özkan, *Biz Osmanlı'ya Neden İsyan Et-tik*, İstanbul 2006.

el-Kudûrî, Ebu'l-Hasen, *Muhtasaru'l-Kudûrî*, İstanbul 1319.

Kuntay, Midhat Cemal, *Sarıklı İhtilalci Ali Suavi*, İstanbul 1946.

- Kuran, Ahmed Bedevi, *İnkılâp Tarihimizde Jön Türkler*, İstanbul 2000.
- Kurat, Yuluğ Tekin, *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği*, Ankara 1968.
- Kurşun, Zekeriya, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hakimiyeti*, Ankara 1968,
- Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, Kahire 1959.
- Küçük, Cevdet, *Osmanlı İmparatorluğunda "Millet Sistemi" ve Tanzimat, Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri*, Ankara 1987.
- Kürkçüoğlu, Ömer, *Mondros'tan Musul'a Türk-İngiliz İlişkileri*, Ankara, 2006
- Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, trc. Metin Kırıtlı, Ankara 1991.
- Lord Kinross, *Atatürk*, trc. Necdet Sander, İstanbul 2006.
- Lothrop Stoddard, *The New World Of Islam*, New York 1921.
- _____, *The New World of İslam*, trc. Ali Rıza Seyfi, Yeni Âlem-i İslam, İstanbul, 1338.
- Lütfi Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osman*, İstanbul ts.
- M. Celaleddin Paşa, *Mirât-ı Hakikat*, Dersaadet 1326.
- M. Muhammed Hüseyin, *el- İslam ve'l-hadâratü'l-garbiyye*, trc. Sezai Özel, *Modernizmin İslam Dünyasına Girişi*, İstanbul 1986.
- Mardin, Şerif, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*, İstanbul 1992.
- Mâverdi, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Hatib, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, Beyrut 1990.
- Mehmed Akif Külliyyatı*, nşr. İsmail Hakkı Şengüler, İstanbul 1992.
- Mekkî, Ebû Tâlib Kûtu'l-Kulûb, Beyrut 1997.
- Midhat Paşa, *Tabsıra-i İbret*, nşr. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul 1997.
- Muhâsibî, Haris, *Risâletü'l-Müsterşidin*, Kahire 1988.
- Mustafa Nuri Paşa, *Netayicü'l-Vukuat*, nşr. Neşet Çağatay, Ankara 1992.
- Mustafa Sabri Efendi, *Mevkıfû'l-akl ve'l-ilm ve'l-âlem*, Beyrut 1992.
- _____, *Dîni Mücedditler*, İstanbul 1997.
- Mustafa Şekip, *Mihrâb*, İstanbul 1340, c. I, Sy. XI.
- Mustafa Sami Efendi, *Bir Osmanlı Bürokratının Avrupa İzlenimleri ve Avrupa Risalesi*, nşr. M Fatih Andı, İstanbul 1996.
- Müslim, Ebû'l-Huseyn b. Haccac el-Kuşeyrî, *el-Câmi'u's-sahih*, İstanbul ts.
- Neşri, Mevlana Mehmed, *Cihannüma*, nşr. Necdet Öztürk, İstanbul 2008.

Ocak, A. Yaşar, *Babai İsyanları*, İstanbul 1996.

_____, "Hacı Bektaş-ı Veli", *DİA*. XIV.

Okay, Orhan, "Türkiye'de Modernleşmenin İlk Döneminde Dinî Düşüncedeki Değişmeler", *İslam ve Modernleşme*, İstanbul 1997.

Okyar, Fethi, *Üç Devirde Bir Adam*, İstanbul 1980.

Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul 2006.

_____, *Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek*, İstanbul 2006.

Oruç bin Adil, *Tevârih-i Âl-i Osman* (Oruç Bey Tarihi), s. 13, nşr, Necdet Öztürk, İstanbul 2008.

Osmanoğlu, Ayşe, *Babam Sultan Abdülhamid*, İstanbul 1984.

Öke, M. Kemal, *Hilâfet Hareketleri*, Ankara 1991.

Öngören, Reşat, *Osmanlılar'da Tasavvuf*, İstanbul 2000.

_____, "Osmanlı'da Süfîlerin Farklı Toplum Kesimleriyle İlişki Tarzları", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sy. III.

_____, "Osmanlı'nın Kuruluş Yıllarında Anadolu'nun Tasavvufî Durumu," *Diyanet Aylık Dergi*, sy. 98.

Örenç, Ali Fuat, *Mora Türkleri*, İstanbul 2011.

Özalp, Kazım-Özalp, *Teoman Atatürk'ten Anılar*, Ankara 1992.

Özcan, Azmi, *Panislâmizm ve Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914)*, İstanbul 1992.

_____, *DİA*, "Hilâfet".

_____, *İngiltere'de Hilâfet Tartışmaları*, "Hilafet Risaleleri I, İstanbul 2002.

Özgen, Mustafa, *İmam-ı Rabbânî Ulûhiyet ve Nübüvvet Anlayışı*, Konya 2007.

Öztoprak, İzzet, *Kurtuluş Savaşında Basın*, Ankara 1981.

Öztuna, Yılmaz, *Bir Darbenin Anatomisi*, İstanbul

Öztürk, Nazif, *Menşei ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar*, Ankara 1983.

Paul Dumont-François Georgeon, *Bir İmparatorluğun Ölümü*, trc. Sever Tannilli, İstanbul 1997.

Peçevî İbrahim Efendi, *Peçevî Tarihi*, nşr. Bekir Sıtkı Baykal, Ankara, 1981.

Râzî, Fahreddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer, *Mefâtihu'l-gayb (Tefsiru'l-Kebir)*, Beyrut ts.

Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, nşr. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul 1993.

Said Paşa, *Hatırât*, Dersaadet 1328.

Saray, Mehmet, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, Ankara 1994.

Sarıkaya, Yaşar, *Medreseler ve Modernleşme*, İstanbul 1997.

Seyyid Habib Efendi, *Hablu'l-i'tisam ve vücûbu'l-hilâfeti fî dinî'l-İslâm*, Beyrut 1334.

Simâvî, Lütîfî, *Sultan Mehmed Reşad Han'ın ve Halifenin Sarayında Gördüklerim*, İstanbul 1340.

Smith, Wilfred Cantwell, *Islam in Modern History*, New York 1957.

Sultan Abdülhamid, *Siyasî Hatıratım*, İstanbul 1999.

Sungu, İhsan, *Tanzimat ve Yeni Osmanlılar*, İstanbul 1940.

Sühreverdi, Ebû Hafs Şihabüddin, *Avârifü'l-Maârif*, trc. H. Kamil Yılmaz-İrfan Gündüz, İstanbul 1989.

Şemseddin Sami, *Kâmus-ı Türki*, İstanbul 1317.

Şeyh Hasan el-Attârî, *Risâle fî Tahkîk'il-Hilâfet'il-İslamiye ve Menâkb'il-Hilâfet'il-Osmâniyye*, nşr. Ahmed Abdullah Necm, Kahire 2006.

Şeyh Hüseyin Sa'deddin, *İlm-i Tasavvuf*, İstanbul 1341.

Şeyh Saffet, "Tasavvuf Daima Muzafferdir", *Mihrâb*, İstanbul 1 Şubat 1341 (1925), c. II, sy. 26.

Şeyhülislam Cemaleddin Efendi'nin *Hatırât-ı Siyâsiyesi*, Dersaadet 1336.

Şimşir, Bilal, *Mustafa Reşid Paşa'nın Yazışmaları (Bildiri)*, Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri, Ankara 1987.

Taberî, Ebû Câfer Muhammed b. Cerir, *Târihu'r-rusul ve'l-mülûk*, Kahire 1979.

Tâhiru'l-Mevlevî, *Mahfil*, İstanbul Cemâziye'l-âhir 1338, Sy. 8.

Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları*, Sultan Abdülhamid, İstanbul 1999.

Tanin Gazetesi

Tanpınar, Ahmet Hamdi, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 2006.

Tansel, Fevziye Abdullah, *Şinasi, Makaleler Külliyyât IV*, Ankara 1960.

_____, *Namık Kemal'in Hususî Mektupları*, Ankara 1973.

Tansel, Selahattin, *Yavuz Sultan Selim*, Ankara 1969.

Tepedelenlioğlu, Nizamettin Nazif, *Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı İmparatorluğunda Komitacılar*, İstanbul 1978.

Taşköprüzâde, İsâmeddin Ahmed Efendi, *eş-Şakâiku'n-nu'mâniyye fî*

ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye, nşr. Ahmed Suphi Furat, İstanbul 1985.

Tevfik, Ebuzziya, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, nşr. Şemsettin Kutlu, İstanbul 1973.

Tevhid-i Efkâr Gazetesi.

Tirmizî, Ebû İsa Muhammed, *Sünen*, İstanbul ts.

Toynbee, Arnold J. Part I. General, in *Survey of International Affairs* 1925, Volume I *The Islamic World Since the Peace Settlement*, trc. Hasan Aktaş, *1920'ler Türkiye, Hilâfetin İlgası*, İstanbul 1998.

_____, *Türkiye -Bir Devletin Yeniden Doğuşu-*, trc. Kasım Yargıcı, İstanbul 1971.

Tunaya, Tarık Zafer, *İslamcılık Akımı*, İstanbul 2007.

_____, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, İstanbul 2009.

Tural, Secaattin, *Cumhuriyet Dönemi Türk Şiirinde Din Duygusu*, İstanbul 2003.

Turan, Mustafa, *Bir Generalin 31 Mart Anıları*, İstanbul 2003.

Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul, 1999.

_____, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İstanbul 1994.

Turhan, Osman, *Garphlaşmanın Neresindeyiz*, İstanbul 1980.

Tüccarzâde İbrahim Hilmi, *Avrupalılaşmak Felaketlerimizin Esbabı*, Dersaadet 1332.

Türkgeldi, Ali Fuat, *Görüp İştittiklerim*, Ankara 2010.

Uludağ, Süleyman, *Türkiye'de Alevîler, Bektaşiler, Nusayrîler*, (İlmî Toplantı), İstanbul 1999.

Uzer, Tahsin, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, Ankara 1999.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1995.

Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul 1979.

Yalçinkaya, Alâeddin, *Sultan II. Abdülhamid Han'ın Notları*, İstanbul 1996.

Yalman, Ahmed Emin, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, İstanbul 1970.

Yunus Nadi, *Birinci Büyük Millet Meclisi*, İstanbul 1955

Ziyad Ebuzziya, "II. Abdülhamid Döneminde Basın ve Basın Hareketlerine Bakış", II. Abdülhamid ve Dönemi Sempozyum Bildirileri, İstanbul 1992.

İNDEKS

A

Abduh 203, 268, 269, 270, 271

Abdullah Cevdet 7, 11, 185, 246,
248, 251, 252, 254, 263, 264,
265, 266, 267, 268, 269, 270,
271, 272, 273, 274, 357, 358

Abdurrahman Şeref Efendi 45, 80,
87, 225, 232, 233, 242, 276,
311, 312, 321, 323, 328, 355

Abdülaziz Han 14, 98, 99, 100, 102,
103, 104, 105, 107, 118, 121,
124, 137, 168, 170, 183, 186,
314, 331

Abdülkadir 28

Abdülmecid Han 70, 89, 112, 113,
120, 137, 191, 192

A. Bedevi Kuran 248, 258

Abidhan 24

Açe 26

Adana 38, 79, 309

Afrika 27, 28, 57, 79, 178, 201, 204

Agâh Efendi 161, 163, 168, 174

Ağa Han 341, 342

Ahmed Celâleddin Paşa 252, 274

Ahmed Efendi 149, 223, 363

Ahmed Emin Yalman 294, 325

Ahmed Lütü Efendi 98, 107, 118,
125, 136

Ahmed Muhtar 282, 310, 338, 339,
355

Ahmed Paşa 37, 54, 283

Ahmed Refik, 78 309, 310, 322, 328,
356

Ahmed Reşid Bey 352

Ahmed Rıza 7, 11, 243, 244, 248,
249, 251, 254, 255, 256, 257,
260, 261, 262, 263, 265, 272,
325, 326

Ahmed Şerif 305

Ahrar Fırkası 317

Akdeniz 26, 27, 37, 45, 46, 49, 66, 84,
93, 96, 116, 195, 360

Akka 56, 169

Albay Sebastiani 65

Aleksandır Korçakof 233

Aleksandr 46

Alemdar 42, 72

Alemdar Mustafa Paşa 42, 72

Ali Cevat Bey 295, 303, 306, 307,
308, 315, 316, 318, 320, 321,
324, 326, 329, 330, 332, 334,
336, 337, 338, 345, 356

Ali Haydar 230, 297

Ali Haydar Midhat 230

Ali Kemal Bey 252, 318

Ali Nizami Paşa 226

Ali Paşa 5, 35, 36, 37, 38, 39, 43, 44,
45, 53, 67, 78, 79, 85, 89, 98,
119, 120, 126, 162, 163, 170,
174, 234, 289, 292, 356

Ali Rıza Bey 320

Ali Şefkati Bey 250, 251

Almanak de Gota 353

Almanya 58, 59, 99, 106, 165, 198,
199, 208, 226, 247, 265, 267,
350, 351

Alparslan 17, 132

Âlûsi 348, 349, 356

Anadolu 23, 36, 56, 73, 110, 146, 147,
153, 210, 211, 212, 214, 224,
259, 274, 282, 283, 299, 305,
308, 346, 362

Andraşi 106

Anglikan 59

Anglo-Sakson 249

Ankara Savaşı 25

Arabistan 33, 34, 35, 63, 65, 79, 213,
340

Aram Efendi 334

Arap Ahmed (Verdani) 251

Arif Efendi 89, 135

Arif Hikmet Bey 135

Arif Hikmet Paşa 334, 335

Arnavut 12, 110, 244, 254, 258, 276,
280, 306, 307, 334, 335

Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye
76

Asâkir-i Şahane 232

Ashab-ı Suffe 131

Asri Mektebi 144

Astarcılar Kethudası 223

Âşık Paşazâde 22, 147, 148, 149

Aşûre 33

Atatürk 239, 270, 271, 275, 315, 316,
321, 346, 357, 361, 362

Ataullah Efendi 41, 42, 135

Atıf Efendi 63, 64

Atina 253, 284

Avam Kamarası 196

Avcı Taburları 317, 319, 326

Avrupa 5, 9, 10, 11, 13, 23, 36, 37, 39,
42, 45, 51, 53, 54, 56, 57, 58,
60, 61, 62, 64, 65, 67, 68, 69,
70, 71, 76, 77, 78, 79, 80, 81,
84, 88, 89, 91, 93, 95, 96, 97,
98, 99, 107, 109, 112, 114, 115,
116, 117, 120, 123, 124, 125,
129, 135, 137, 138, 140, 142,
144, 158, 159, 160, 161, 162,
163, 164, 165, 167, 168, 169,
171, 172, 173, 176, 177, 178,
186, 188, 190, 193, 194, 195,
197, 198, 199, 201, 205, 208,
211, 216, 221, 223, 224, 228,
229, 230, 235, 236, 240, 242,
243, 244, 245, 246, 248, 249,
250, 251, 252, 253, 254, 255,
260, 262, 263, 265, 271, 273,
283, 285, 286, 287, 288, 289,
291, 303, 309, 314, 321, 347,
358, 360, 361

Avrupalılaştırmak 160, 364

Avrupa Risalesi 70, 361

Ayasofya 22, 128, 129, 163, 272, 328,
331, 355

Ayas Paşa 174

Ayastefanos 197

Aydınlanma Devri 184

Aydınlanma Felsefesi 59

Ayşe Osmanoğlu 226

Aziz Bey 250

B

Bâbîâli 5, 6, 11, 12, 28, 53, 64, 67, 75,
77, 78, 87, 89, 113, 114, 115,
117, 118, 119, 134, 137, 159,
160, 164, 168, 170, 172, 180,
186, 215, 216, 232, 248, 257,
294, 312, 318, 323, 333, 343

- Bâb-ı Hümâyûn 77
 Bâb-ı Serasker 103
 Bâb-ı Seraskeri 313
 Bâb-ı serasker-i Dâr-ı şûrası 82
 Babürler 25
 Bağdat 13, 17, 18, 19, 31, 33, 65, 132, 213, 298, 341
 Bahaddin Şâkir 14, 243, 321
 Bahar Efendi 55
 Balkan Harbi 7, 290, 307, 310, 350
 Banarlı 161, 173, 174, 175, 176, 180, 182, 187, 188, 189, 190, 235, 356
 Barbaros Hayreddin Paşa 26
 Bardo 283
 Baron de Tott 55
 Basîret 292
 Basra Körfezi 35, 46, 353
 Bastille 60
 Baş Veren İhtilalci 181
 Batılılaşma 272, 354
 Bayezid 29, 102, 149, 328
 Bektâşi Dergâhı 266
 Berkes 39, 42, 43, 45, 46, 53, 54, 61, 65, 68, 69, 73, 74, 77, 79, 80, 115, 123, 124, 161, 162, 165, 169, 170, 171, 179, 181, 189, 191, 201, 220, 222, 238, 262, 263, 267, 270, 278, 283, 315, 356
 Berlin 68, 197, 208
 Beşir Fuad 179
 Beylerbeyi Sarayı 350
 Beyoğlu 125, 319, 326
 Beyrut 17, 19, 146, 147, 218, 219, 268, 349, 355, 356, 357, 359, 361, 362, 363
 Birinci Ordu 315, 317, 329, 344
 Bismark 106, 208
 Bizans 19, 23, 28, 43, 352
 Blunt 11, 200, 201, 213, 269, 270, 356
 Bomba 293
 Bosna Hersek 106
 Bouree 108
 Bouret 165
 Britanya 57, 79, 95, 115
 Brüksel 253, 256
 Budapeşte 128
 Buğdan 67
 Bulgar 12, 94, 97, 108, 110, 117, 118, 143, 145, 195, 205, 207, 211, 276, 277, 306, 307, 310
 Bulgaristan 106, 194, 205, 208, 307
 Burjuva 58
 Bursa 99, 119, 128, 133, 147, 148, 180, 254, 352, 359
 Busbecq 22
 Büchner 264
 Büveyhiler 132
 Büyük Millet Meclisi 157, 158, 358, 364
 Büyük Petro 68
 Büyük Selçuklu 132
 Büyük Şark Locası 244, 302
- C**
 Cambridge 284
 Campbell 55

- Canbolat 327
- Canning 114, 115
- Carbonari 162
- Cebesoy 275, 315, 346, 357
- Cemal Bey 277, 327
- Cemaleddin Efendi 223, 226, 237, 238, 303, 304, 313, 319, 320, 338, 363
- Cemal Paşa 309, 340, 343
- Cemiyet-i Muhammediye 324
- Ceneviz 171, 236
- Cenevre 170, 236, 248, 252, 253, 256, 263, 265, 266, 269
- Cevdet Paşa 18, 19, 24, 27, 28, 33, 34, 37, 41, 43, 44, 52, 56, 60, 62, 68, 73, 74, 78, 79, 85, 86, 88, 89, 91, 92, 94, 95, 97, 99, 100, 102, 103, 104, 105, 112, 114, 121, 123, 124, 126, 135, 136, 140, 162, 163, 209, 210, 230, 231, 245, 299, 355, 357
- Cevher Ağa 103
- Cezayir 27, 28, 37, 199
- Cezayirli 27, 28, 55
- Chateaneuf 173
- Cidde 213
- Comte 54, 175, 176, 254, 255, 256
- Comte de Bonneval 54
- Condorcet 168
- Contrat Social 60
- Corrier d'Orient 174
- Curzon 204
- Çamiç Ohannes 227
- Çanakkale 42, 196, 339, 352
- Çar I. Nikola 46, 94
- Çar Nikola 94
- Çartoriski 46
- Çatalca 41, 330
- Çerkez Hasan 104
- Çırağan Sarayı 206, 292
- Çin 198, 199
- Çürüksulu Ahmed Bey 252
- D**
- Damat Halil Paşa 87
- Damat Mahmud Paşa 206, 210, 253
- Danişmend 13, 37, 41, 43, 65, 100, 105, 181, 206, 222, 224, 227, 233, 234, 240, 284, 286, 290, 297, 300, 304, 306, 309, 319, 320, 322, 329, 330, 331, 337, 345, 351, 357
- Dâr-ı Şûra-ı Askerî 78
- Dârülfünûn 138, 156, 157
- darü'l-hikme 132
- Dârülaceze 300
- Dârüşşafaka 107
- Davutpaşa Rüşdiyesi 185
- Debreli Zünnun 336
- De Breves 23
- Deli Petro 54
- Demokrasi 219
- Derebeylik 58
- Der'iyye 35
- Derviş Vahdeti 324, 325
- Devlet-i Aliyye 9, 10, 14, 15, 23, 43, 52, 72, 81, 114, 129, 136, 142, 215, 221, 284, 296, 333, 359

- Devlet-i Türkiye 114
Dicle 132
Dimitri 266
Disraelli 166
Divan-ı Harp 328
Divân-ı Hümayûn 77, 232
Diyar-ı Said 31
Doğu Rumeli 211
Doksan Üç Harbi 124, 204, 211, 212, 213, 339, 343
Doktor İbrahim Bey 251
Dolmabahçe Sarayı 103, 221
Don ve Volga 25
Dozy 270
Dresset 214
Dursun Fakih 20
- E**
Ebû Abdullah 18, 217, 361
Ebu'l-Berakât 31
Ebû Nümey 31, 32
Ebu Talha 127
Ebuzziya Tefvik 113, 165, 169, 172, 175, 237
Edirne 13, 29, 37, 56, 128, 133, 232, 273, 275, 290, 298, 314, 327
Edmond Desmolins 253
Efgânî 185, 201, 268, 269, 270
Eflak 67, 79
Ege 42
Eğinli Said Paşa 206
Eğriboz 37
Ehl-i kitab 108
Ehl-i sünnet 34, 132, 146, 152, 157, 191
ehlü'l-hal ve'l-akd 288
Ekber Şah 25
el-Cevaib 242
el-Kâim Biemrillah 17
Elmalılı 140, 331
el-Medresetü's-Sâdıkıyye 284
Emanuel Karasu 276, 334, 336
Emir Şefik Aslan 326
Enderun Mektebi 134
Endonezya 26
Engizisyon 58
Ensâr 217
Enver Bey 277, 279, 302, 327
Enver Paşa 343, 346, 347, 350, 351
Ermeni komiteci 290
er-Reşid Billah 18
Erzincan 13, 298
Esad Paşa 334, 335
Ethem Paşa 221
Evkâf-ı Hümayûn Nezareti 130
Evkâf Nazırı Halil Hamâde Paşa 323
Eyüb Paşa 34
Ezher 67, 234, 268
ez-Zigatvâri 348
- F**
Fas 27, 28, 340
Fatimî 17
Fatih 29, 30, 43, 70, 72, 83, 84, 90, 97, 120, 128, 129, 133, 134, 141, 148, 149, 150, 190, 361
Fatih Camii 72, 128
Fazıl Paşa 163, 164, 165, 166, 167, 168, 178, 180, 183, 247

Fedek 127
 Felix Isnard 264
 Feodalite 57, 59
 Ferdinand 22
 Fethi 14, 173, 227, 238, 277, 279, 303, 327, 343, 344, 351, 353, 362
 Fethi Bey, 215 227, 277, 279, 327, 343, 344, 351
 Fethi Paşa 14, 173, 238, 303, 351, 353
 Fizan 265
 Florence Nightingale 96
 Fontenelle 175
 Fransız 10, 23, 28, 36, 42, 43, 45, 48, 53, 55, 56, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 69, 81, 84, 85, 87, 88, 93, 96, 108, 115, 116, 122, 140, 143, 144, 159, 162, 163, 166, 173, 174, 175, 176, 179, 182, 184, 186, 189, 205, 234, 244, 249, 251, 254, 258, 264, 265, 266, 279, 283, 291, 302, 314, 318, 354
 Fransız İhtilali 48, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 84, 93, 116, 159, 175, 184, 189, 234, 244, 254, 258, 279, 318
 Fransız İlimler Akademisi 69
 Fransız Ticaret Kanunu 45
 Fuad Paşa 89, 91, 95, 98, 108, 112, 114, 115, 116, 121, 131, 163, 292

G

Galata Köprüsü 318
 Galatasaray Lisesi 107, 145, 232, 254
 Galileo Galilei 58

Galip Vardar 278
 Gazete de Lausanne 350
 Gazi Osman Paşa 211, 314
 Gazzali 287
 Gedikpaşa 169
 Gelenbevi İsmail 55
 Gelibolulu Mustafa Âli 134
 Genç Türk İhtilali 244
 General Gentili 117
 Girit 36, 37, 198, 263, 309
 Giritli Şefik 264
 Gladstone 196, 197
 Gobineau 182, 267
 Grande Encyclopedie 69
 Grand Orion 273
 Gustave Le Bon 267
 Gülhane 80, 175
 Güllü Agop Efendi 169

H

Habeş 31
 Hacı Bayram Cami 157
 Haçlı seferleri 58, 285
 Halep 30, 31
 Halıcıoğlu 266
 Haliç 205
 Halil Ganem 251, 255, 256
 Halis Efendi 327
 Han-ı Yağma 281
 Hanioglu 122, 185, 246, 248, 251, 252, 255, 264, 265, 266, 270, 271, 272, 273, 358
 Harb-i Umûmi 350, 352

Harbiye 76, 102, 103, 124, 138, 159,
237, 238, 273, 274, 283, 314,
315, 316, 320, 325, 329, 333,
343, 347

Harbiye Nezareti 238, 329

Hareket Ordusu 7, 14, 310, 316, 327,
328, 329, 330, 333, 334

Harp Akademisi 275

Hasan el-Attar 234

Hasan Fehmi Bey 318, 319

Hasip Paşa 86

Hatt-ı Humâyûn 73

Hayber 127, 128

Hayreddin Paşa 7, 21, 26, 74, 111,
120, 126, 171, 223, 224, 235,
283, 284, 285, 286, 287, 288,
357, 359

Hayrullah Efendi 100, 102, 103

Helmuth Von Moltke 44, 45, 80,
124, 359

Henry Elliot 100, 228

Heybeliada Ruhban Mektebi 144

Heyet-i Temsiliye 157

Hırka-ı şerif 279, 313

Hicaz 24, 31, 32, 202, 203, 340, 341

Hidiv Abbas Hilmi Paşa 261

Hindistan 24, 25, 26, 32, 33, 46, 49,
53, 65, 93, 97, 184, 191, 195,
197, 198, 199, 201, 202, 234,
245, 281, 341, 356, 362

Hoca Sâdüddin Efendi 30, 31, 359

Hugo 168, 169

Huguenot 53

Hulefa-yi Raşidin 32

Hümâyûn Şah 26

Hünkâr İskelesi Antlaşması 37, 38,
47, 356

Hürriyet 166, 167, 169, 170, 171, 190,
236, 274, 275, 281, 295, 304,
305, 312, 319, 326, 328, 356

Hürriyet gazetesi 166, 167

Hürriyet-i Ebediye Tepesi 281

Hürriyet Kasidesi 190

Hüseyin Avni Paşa 99, 100, 101, 102,
104, 214

Hüseyin Cahid 326, 347

Hüseyin Hilmi Paşa 318, 333

Hüseyin Topal 277

Hüseyin Vasfi Paşa 170, 186

Hüsrev Paşa 37, 86

Hız. Eyyûb 287

Hız. Hüseyin 33

Hız. Nuh 287

Hız. Ömer 109, 128, 218

I

I. Abdülhamid 136

I. Dünya Savaşı 7, 254, 280, 282, 289,
290, 339, 341, 345, 348, 349,
350, 351, 352, 353

II. Abdülhamid 7, 9, 10, 11, 12, 13,
14, 28, 87, 145, 167, 171, 181,
184, 186, 191, 193, 194, 195,
197, 198, 199, 200, 201, 206,
207, 208, 209, 210, 212, 214,
215, 220, 221, 223, 225, 226,
227, 229, 231, 232, 237, 239,
240, 243, 244, 245, 246, 247,
248, 249, 250, 253, 254, 256,
258, 259, 260, 262, 263, 265,
266, 274, 276, 277, 278, 279,

- 280, 281, 282, 284, 286, 289,
291, 292, 293, 294, 295, 296,
297, 298, 299, 300, 301, 302,
303, 305, 306, 307, 308, 309,
310, 311, 312, 313, 314, 315,
316, 317, 318, 321, 322, 324,
325, 326, 328, 329, 330, 331,
332, 333, 334, 335, 336, 337,
338, 339, 340, 342, 343, 344,
345, 349, 350, 351, 352, 353,
355, 356, 357, 363, 364
- III. Ahmed 26, 53
- III. Mustafa 55, 69
- III. Selim 34, 41, 42, 43, 56, 66, 68,
69, 71, 76, 77, 119, 121, 126
- II. Katarina 68
- II. Mahmud 5, 43, 71, 72, 73, 74, 75,
76, 77, 78, 79, 80, 87, 117, 121,
126, 153, 296
- II. Selim 22, 26
- I. Mahmud 54, 74
- I. Murad 29
- Irak 339, 341
- IV. Murad 52
- IV. Mustafa 42, 104
- İbn Abidîn 287
- İbn Haldun 287
- İbn İyas 31, 32, 358, 359
- İbn Kayyim el-Cevziyye 33
- İbn Suud 340, 341
- İbn Teymiye 33
- İbrahim Müteferrika 54
- İbrahim Nazmî 274
- İbrahim Paşa 35, 39, 53, 54
- İbrahim Şinâsî 6, 161, 163, 173
- İbrahim Temo 251, 264, 273
- İbret 168, 190, 230, 240, 361
- İctihat 267, 269
- idâdî 297
- İgnatiyev 98, 205, 208
- İkdam 312, 318, 319
- ilmiyye 73, 262
- İngiliz Ali Bey 254
- İngiliz Locası 244
- İnönü 327
- İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi 61
- İran Şahı 32, 33
- İrlanda 95
- İshak Paşa 350
- İshak Sükutî 248, 251, 252, 261, 264,
265, 272
- İskalyeri 250
- İskenderun 213
- İskoç 79, 163
- İskoç Mason Locası 79
- İskoçyalı 55
- İsmail Hakkı Bey 277
- İsmail Paşa 163, 166, 250
- İstikbal 250
- İsviçre 237, 268, 289
- İşkodra 353
- İtalya 27, 28, 45, 62, 70, 116, 144,
162, 165, 179, 198, 352
- İttihad-ı Osmanî 251
- İttihat ve Terakki 7, 12, 14, 122, 124,
162, 163, 166, 243, 245, 251,
255, 259, 260, 261, 262, 264,
265, 272, 273, 274, 275, 276,
277, 278, 279, 280, 281, 282,

289, 293, 294, 295, 301, 302,
304, 305, 306, 307, 308, 309,
310, 311, 312, 314, 315, 317,
318, 319, 321, 322, 327, 328,
330, 331, 332, 339, 340, 341,
343, 344, 345, 346, 348, 351,
353, 354, 356, 357, 358, 360

İyonya 10, 51

İzmirli Refik Nevzat 251

İzmir Sûikastı 283

İznik 128, 133

İzzet Paşa 303

J

Jakobenler 61

James Watt 57

James Zohrab 213

Jean Felxe 350

Jean-Jacques Rousseau 60

John Stuart Mill 274

Jön Türk 11, 243, 244, 246, 249, 250,
252, 261, 262, 266, 270, 271,
273

Jön Türkler 7, 11, 122, 163, 165, 166,
167, 168, 169, 170, 171, 172,
194, 243, 244, 246, 247, 248,
249, 250, 251, 252, 253, 254,
255, 259, 260, 261, 263, 265,
272, 273, 274, 281, 294, 315,
326, 342, 344, 354, 360, 361

K

Kabakçı Mustafa 41, 42

Kâbe-i Hürriyet 319

Kafkasya 25, 283

Kahire 12, 31, 32, 35, 67, 109, 127,
146, 201, 217, 219, 234, 261,
267, 268, 273, 289, 341, 356,
357, 359, 360, 361, 363

kalemiyye 40, 73, 262

Kalvenizm 59

Kalvin 269

Kamil Paşa 240, 245, 319

Kâmûs-ı Fransevî 300

Kâmûs-ı Türkî 300

Kâmûsu'l-Âlâm 300

Kani Bey 119

Kâni Paşazâde Rifat 182, 285

Kanlıca 283

Kânûn-ı Esâsî 7, 12, 186, 193, 207,
214, 215, 216, 220, 221, 225,
226, 227, 228, 229, 230, 231,
232, 233, 237, 241, 242, 292,
293, 295, 297, 302, 303, 304,
305, 315, 316, 321, 330, 333,
334, 356

Kânûnî 21, 22, 25, 26, 63, 84, 129,
133, 150, 158, 167, 356

Kapitülasyonlar 44

Kaptan-ı Derya 37

Karabekir 243, 244, 245, 273, 274,
276, 277, 279, 280, 327, 360

Karacahisar 20, 147

Karadağ 11, 12, 79, 100, 106, 163,
166, 194, 205, 276, 360

Karadeniz 41, 46, 96, 208, 353

Karamanoğlu 29

Karlofça 51

Kasımpaşa 328

Kastamonu 180

Kâtip Çelebi 134
 Katolik Kilisesi 59
 Kerbelâ 33
 Kethüda 77
 Kırım 25, 46, 48, 55, 89, 94, 95, 96,
 98, 99, 105, 123, 144
 Kışla-yı Hümâyûn 313
 Koçi Bey 40, 52, 134, 360
 Kodrika 65
 Konya 36, 191, 352, 362
 Köprübaşı 328
 Köse Musa Paşa 41
 Kral John 59
 Kudüs 31, 47, 48, 62, 94, 109, 334,
 336, 341
 Kuleli Askeri Tıbbiyesi 263
 Kumbarahane 55
 Kur'an 75, 81, 92, 108, 127, 131, 146,
 147, 152, 158, 177, 183, 202,
 217, 340
 Kureyş 19, 30, 32, 200, 203, 213
 Kuzey Afrika 27, 28, 79, 201
 Küçük Hamdi Efendi 331
 Küçük Kaynarca Antlaşması 44,
 46, 48
 Kütahya 36, 37, 234

L

Lamartine 168, 175
 Layard 166, 212, 213, 214, 361
 Laz Arif Hikmet Paşa 334
 Lazkiye 326
 Le Bon 267
 Le Play 182, 253

Londra 11, 68, 69, 79, 98, 100, 116,
 163, 166, 168, 180, 181, 204,
 208, 209, 213, 241, 253, 261
 Londra Protokolü 209
 Londra Üniversitesi 204
 Lord Aberdin 37
 Louis 53, 60, 264
 Luther 58, 269, 271
 Lütfi Efendi 98, 103, 107, 118, 125,
 136
 Lütfullah Bey 253
 Lyon 181

M

Maarif-i Umûmiyye Nizamnâmesi,
 Macar 107, 138, 142, 297
 Magna Carta 59, 72, 80
 Magosa 169
 Mağrib 17, 31
 Mahmud Celaledin Paşa 206, 211,
 212, 224, 232
 Mahmud Nedim Paşa 98, 99, 100,
 102, 163
 Mahmut Muhtar Paşa 315, 329
 Mahmut Şevket Paşa 327, 331, 333
 Makedonya 12, 198, 264, 272, 273,
 275, 276, 277, 278, 279, 301,
 310, 314, 335, 364
 Malatya 31
 Malezya 26
 Mamûratu'l-Aziz 263
 Manastır 13, 133, 274, 277, 278, 298,
 301, 304

- Mardin 171, 172, 179, 252, 253, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 266, 267, 268, 270, 271, 272, 361
- Marguis de Bonac 53
- Marki de Moutier 165
- Marsilya 167, 253
- Martin Luther 58
- Maruni 85
- Matbuat Nizamnâmesi 292
- Matière et Force 264
- Maverdi 287
- Mechveret 261
- Meclis-i Ahkâm-ı Adliye 78
- Meclis-i A'yân 284
- Meclis-i Ekber 283
- Meclis-i Maarif 174
- Meclis-i Meb'ûsân 7, 118, 207, 216, 220, 222, 223, 225, 226, 227, 260, 293, 298, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 316, 317, 319, 326, 332, 334
- Meclis-i Şura-yı Ümmet 172, 191
- Meclis-i Umumi 207, 209, 210, 220, 221, 231
- Meclis-i Vükelâ 78, 286, 304
- Medine 19, 31, 32, 34, 108, 127, 131, 187, 217, 340, 341, 360
- Mehdi 348, 349
- Mehmed Ağa 68
- Mehmed Reşad Han 290, 305, 335, 337, 338, 363
- Mehmed Said Efendi 68
- Mehmet Murat 244
- Mekke 31, 32, 33, 34, 131, 187, 200, 213, 214, 341
- Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye 76
- Mekteb-i Hukuk 13, 298
- Mekteb-i Maârif-i Adliye 76
- Mekteb-i Sultânî 13, 107, 108, 138, 139, 181, 298
- Mekteb-i Ulûm-i Edebiyye 76
- Melikşah 132
- Melikü'l-Meşrîk ve'l-Mağrib 17
- Mercidâbık 30, 31
- Meşrutîyet 6, 7, 12, 14, 118, 163, 172, 174, 214, 216, 223, 227, 232, 237, 244, 254, 268, 270, 274, 276, 277, 278, 280, 282, 293, 294, 295, 296, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 315, 316, 317, 318, 319, 324, 327, 328, 329, 337, 344, 346, 348, 355
- Meşveret 7, 217, 244, 252, 253, 254, 255, 256, 260, 261, 262, 263, 265
- Metternich 87
- Mevlânzâde Rıfat 318
- Mısır 5, 8, 24, 27, 30, 31, 32, 35, 36, 38, 39, 41, 44, 56, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 79, 85, 99, 116, 117, 144, 163, 166, 195, 198, 202, 203, 208, 237, 247, 250, 251, 261, 266, 268, 289, 318, 323, 324, 340, 353, 358, 360
- Midhat Paşa 7, 99, 100, 101, 102, 103, 163, 193, 200, 206, 207, 208, 209, 210, 214, 220, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 239, 240, 241, 242, 257, 324, 361

Midhat Şükrü 273
 Mirât'ül-Hakikât 212
 Mirza Hüseyin Ali 271
 Mister Hiristifer Robert 144
 Mithat Şükrü 14, 321
 Mizan 244, 258, 261, 262, 293, 317
 Mizancı Murat 7, 248, 250, 254, 257, 258, 261, 263
 Moğol Hükümdarı 26
 Moltke 44, 45, 80, 82, 118, 124, 359
 Montesquieu 59, 168, 175, 235
 Mora 6, 36, 37, 46, 84, 116, 117, 362
 Morali Seyid Ali Efendi 65
 Moskoflar 27
 Muhammed b. Abdülvehhâb 33
 Muhammed Habib Efendi 349
 Muhbir 166, 180, 182
 Muhiddin 28, 279, 310
 Muhtar Paşa 207, 315, 329
 Muhteşem Süleyman 23
 Murad Efendi 103
 Murat Bey 251, 252, 253, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 265
 Mustafa Fazlı Paşa 163
 Mustafa Kemal 124, 157, 238, 239, 244, 274, 275, 277, 278, 283, 321, 327, 346, 347, 348
 Mustafa Reşid Paşa 20, 44, 73, 78, 79, 80, 86, 91, 94, 110, 113, 120, 144, 163, 235, 360, 361, 363
 Mustafa Sabri Efendi 268, 269, 299, 361
 Mustafa Sami Efendi 69, 70, 361

Mühendishane-i Berri-i Hümayun 55
 Mütevekkilalallâh 31, 32
N
 Napoli 250
 Napolyon 35, 41, 42, 46, 56, 62, 64, 65, 66, 67, 116, 117, 165, 166, 200, 274
 Navarin 37
 Necid 33, 35, 361
 Nerses Grandük 223
 Nev-i beşer milletim 169
 Nicolas 223
 Nigehbân-ı Meşrûtiyet 319
 Niyazi Bey 302, 327
 Nizam-ı Cedid 41, 42, 54, 56, 57, 121
 Nizamiye Medreseleri 132
 Nizamülmük 132
 Nuri 37, 41, 72, 86, 93, 126, 129, 131, 163, 167, 168, 169, 331, 361

O

Odyan Efendi 227
 Ordu-yu Hümayûn 41
 Orta Asya 25, 26, 47, 97, 146, 194, 204, 342
 Orta Çağ 57
 Ortodoks Kilisesi 47, 48
 Osman Gâzi 19, 28
 Osmanlı 2, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 55, 56,

57, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68,
 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76,
 77, 78, 79, 80, 81, 82, 84, 85,
 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93,
 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101,
 102, 105, 106, 107, 108, 109,
 110, 111, 112, 113, 114, 115,
 116, 117, 118, 120, 121, 122,
 123, 124, 126, 128, 129, 130,
 132, 133, 134, 135, 136, 138,
 139, 140, 141, 142, 143, 144,
 145, 146, 147, 148, 149, 150,
 151, 152, 153, 154, 155, 159,
 160, 161, 163, 164, 165, 166,
 167, 168, 169, 170, 171, 172,
 173, 176, 177, 178, 180, 181,
 183, 184, 185, 186, 187, 188,
 189, 190, 191, 192, 193, 194,
 195, 196, 197, 198, 199, 200,
 201, 202, 203, 204, 205, 206,
 207, 208, 209, 210, 211, 212,
 213, 214, 215, 216, 220, 221,
 222, 223, 224, 225, 226, 227,
 228, 229, 230, 231, 232, 233,
 234, 235, 237, 238, 239, 241,
 242, 243, 244, 245, 246, 247,
 248, 249, 250, 251, 252, 253,
 254, 255, 256, 258, 259, 260,
 261, 262, 264, 265, 266, 268,
 269, 270, 272, 273, 274, 276,
 277, 278, 280, 282, 284, 285,
 287, 288, 289, 290, 291, 292,
 293, 295, 297, 300, 301, 304,
 306, 308, 309, 310, 311, 313,
 314, 317, 322, 323, 334, 335,
 338, 339, 340, 341, 342, 343,
 344, 345, 347, 348, 349, 350,
 351, 352, 353, 354, 355, 356,
 357, 358, 359, 360, 361, 362,
 363, 364

Osmanlı gazetesi 248, 252, 253, 266
 Osmanlı Hürriyet Cemiyeti 274
 Osmanlı Kanunnameleri 21
 Osmanlı Rönesansı 291
 Ömer Lütfi Efendi 103
 Ömer Naci 14, 273, 279, 321, 326
 Örfî İdare Kanunu 292
 Örf-ü idare 333

P

Palabıyık Mehmed 55
 Pan-Slavizm 46
 Papa 59, 108, 179
 Papalık 108
 Paris 45, 61, 68, 69, 70, 78, 79, 89, 95,
 96, 98, 112, 163, 165, 166, 167,
 168, 169, 173, 174, 176, 178,
 180, 181, 183, 205, 208, 214,
 246, 248, 250, 251, 252, 253,
 254, 255, 260, 261, 262, 263,
 265, 272, 273, 279, 283, 284,
 302
 Paris Antlaşması 89, 95, 96, 112, 205
 Pasarofça 51
 Pay-i taht 210
 Pertevniyal Valide Sultanı 103
 Peyami Safa 272
 Pierre Boyle 175
 Pietri 174
 Pirizâde Sâhib Bey 333
 Plevne 211
 pozitivist 11, 14, 122, 158, 228, 249,
 251, 254, 255, 256, 257, 260,
 261, 265, 314
 Prens Sabahaddin 249, 253, 254

- Protestan ethic 271
 Protestanlık 59, 268
 Prusya 95
- R**
 Ragusa 234
 Rami Mehmed Paşa 53
 Recep Paşa 237, 238
 Redif Paşa 210
 Reis'ül-küttab 77
 Renan 174, 175
 Resne 322
 Reşat 146, 148, 163, 166, 167, 168, 362
 Reşat Bey 166
 Reşid Paşa 20, 44, 73, 78, 79, 80, 85, 86, 88, 91, 94, 98, 110, 113, 120, 121, 144, 163, 174, 177, 178, 235, 360, 361, 363
 Reşid Rıza 269
 Reval 301
 Rifat Bey 182
 Robert Koleji 144, 145
 Rochefort 53
 Roma 57, 58, 69, 157, 208, 252, 290, 340
 Roma İmparatorluğu 57
 Rousseau 60, 63, 168
 Rönesans 10, 51, 58
 Rumeli 12, 46, 56, 65, 106, 211, 273, 275, 276, 277, 278, 282, 289, 301, 307, 316, 317, 319, 320, 321, 324, 343, 344
 Rumeli Beylerbeyliği 289
 Rus Çarı 42, 87, 194, 204, 209, 301
 Rusçuk 42
 Rusya 11, 26, 34, 36, 37, 38, 42, 44, 46, 47, 48, 49, 51, 54, 55, 56, 68, 72, 73, 79, 88, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 105, 106, 110, 114, 115, 116, 117, 172, 194, 195, 196, 197, 198, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 222, 226, 229, 231, 233, 234, 238, 243, 257, 280, 289, 301, 303, 307, 331, 339, 343
 Rüşdi Molla 135
 Rüşdiye 76, 137, 138
 Rüştü Paşa 100, 101, 102, 103, 119, 231
- S**
 Sabahaddin Bey 253
 Sabatay Sevi 278
 sadaka-i cariyе 128
 Sadrazam İbrahim Hilmi Paşa 41
 Safvet Paşa 233
 Sağır Ahmed Bey 163
 Sahrâ-i Kebîr 353
 Said Halim Paşa 7, 215, 216, 225, 231, 232, 288, 289, 290, 291, 362
 Said Paşa 186, 198, 206, 221, 223, 232, 290, 325, 330, 332, 333, 363
 Saint Elie Manastırı 133
 sakal-ı şerifi 157
 Salih Paşa 333
 Salisbury 195, 196, 198, 205, 207, 208, 261, 301

- Sami Paşazade Sezai 243
 Sanayi Devrimi 57, 93, 96
 sancak-ı şerif 157
 Sandanski 277
 Saray Ağaları 41
 Sarıkamış 339
 seküler 67, 139, 161, 248, 256, 257, 262, 342
 Selanik 14, 35, 205, 227, 244, 273, 275, 277, 278, 301, 302, 310, 314, 315, 319, 327, 328, 331, 334, 336, 338, 343, 346
 Selanikli Nazmi 251
 Selçuklu 17, 18, 19, 132, 147, 360
 Selimnâme 31
 Semerkant 24
 Semitik 244
 Sened-i ittifak 72
 Sen Jozef Koleji 143
 Sen-Petersburg 94
 Senyörler 57
 Sephardic 278
 Serbestî 293, 317, 318
 Server Paşa 227
 Seyfettin Efendi 227
 seyfiyye 40, 262
 Seyid Hasan Paşa 55
 Seyyid Mustafa 69
 Sırbistan 11, 51, 79, 100, 106, 194, 205
 Sırp 12, 56, 94, 97, 110, 117, 195, 276, 306
 Simâvî 290, 305, 335, 337, 350, 352, 363
 Sirkeci 232, 271
 Siyonist 334, 336
 Slavlar 94
 Smith 269, 363
 SOAS 204
 Societe Asiatique 175
 Sosyal Mukavele 60
 Söğüt 19
 Spencer 291
 Sultan Abdülaziz 98, 99, 100, 101, 103, 104, 107, 118, 121, 137, 163, 164, 166, 167, 168, 170, 171, 206, 230, 331
 Sultan Abdülmecid 70, 79, 83, 84, 89, 95, 112, 115, 137, 175
 Sultan Gavri 31
 Sultan Mesud 18
 Sultan Selim 24, 25, 27, 29, 30, 31, 32, 34, 35, 42, 149, 150, 190, 200, 363
 Süâvî 6, 162, 163, 166, 167, 168, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 192, 267, 284, 292
 Süleyman Fehmi 273
 Süleyman Nazif 261
 Süleyman Paşa 102, 103, 104
 Süngü 293
 Sütlüce 266
 Süveyş 99, 195, 202, 208
 Süveyş Kanalı 99, 195, 202, 208
 Şah Veliyyullah Dihlevî 19, 30
 Şam 13, 19, 31, 36, 149, 150, 202, 274, 275, 298, 340
 Şehit Ali Paşa 53
 Şehzâdegân Mektebi, 101 134

- Şehzade Mustafa 22
- Şekip Aslan 281
- Şemseddin Sami Efendi 300
- Şerafeddin Mağmumî 264, 265
- Şerif Abdülmüttalib b. Galib 200
- Şerif Hüseyin 14, 203, 213, 339, 340, 341
- Şeriyeye ve Evkaf 347
- Şeyh Muhammed Zâfir Efendi 284
- Şinâsî 6, 161, 162, 163, 169, 170, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 189, 190, 191, 235
- Şişli Etfâl Hastanesi 300
- Şûrâ-yı Devlet 100, 118, 289
- T**
- Tahsin Bey 283
- Tahsin Paşa 215, 226, 246, 263, 265, 303, 336, 363
- Tahsin Uzer 335
- Taif 242
- Tainen 175
- Takvim-i Vekâyî 292
- Talat Bey 273, 274, 276, 307, 322
- Talat Paşa 281, 289, 309, 322, 332, 351, 352
- Tanpınar 164, 169, 174, 175, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 190, 363
- Tanzimat 5, 10, 44, 68, 73, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 93, 98, 101, 108, 110, 111, 112, 113, 115, 116, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 130, 131, 135, 141, 144, 151, 159, 160, 165, 170, 173, 176, 177, 179, 180, 188, 189, 191, 196, 215, 221, 227, 236, 245, 284, 286, 355, 357, 358, 360, 361, 363
- Tanzimat Devri 81, 88, 116, 180, 188, 189, 191, 236
- Tasvir-i Efkâr 161, 162, 163, 178, 179
- Taşkılla Harb Divanı 274
- Taşnak 306
- Tehâfütü'l-Felâsife 29, 30, 355
- Teodor Hertzel 336
- Terakki ve İttihat Cemiyeti 243
- Tercüman-ı Ahval 161, 174
- Tercüme Odası 8, 77, 78, 162, 189
- Tersane-i Amire 313
- Tersane Konferansı 205, 209, 229, 233
- Tesalya 212
- Tevfik Fikret 258, 278, 281
- Tevfik Paşa 333, 334
- the Description of Egypt 66
- The Future Of Islam 200
- Tıbbiye 13, 122, 138, 142, 143, 159, 179, 251, 264, 265, 272, 274, 298
- Ticaret Meclisi 45
- Times 352
- Tomanbay 31
- Tophane-i Amire 313
- Tophane Müşiri Mahmud Paşa 206
- Topkapu 105
- Toptaşı 54
- Torquato Tasso 23
- Toynbee 43, 44, 45, 94, 161, 282, 340, 364

Trablusgarp 28, 248, 265, 274
 Tuğrul Bey 17
 Tuna 55, 211
 Tunalı Hilmi 248, 249, 251, 252
 Tunaya 251, 253, 271, 272, 274, 276,
 277, 312, 317, 364
 Tunus Beyi 28
 Tunus Devlet Matbaası 284
 Tunuslu Hayreddin Paşa 7, 74, 111,
 120, 126, 171, 235, 283
 Tûsî 29, 30, 355
 Türkistan 25, 26, 49, 363
 Türkiye 8, 21, 39, 42, 43, 44, 45, 46,
 48, 54, 56, 63, 65, 76, 78, 80,
 82, 88, 94, 106, 108, 112, 114,
 118, 123, 124, 135, 141, 147,
 148, 153, 158, 161, 165, 166,
 173, 175, 178, 179, 182, 191,
 196, 197, 201, 202, 216, 220,
 222, 227, 234, 238, 239, 247,
 251, 252, 254, 255, 263, 267,
 271, 272, 274, 276, 277, 278,
 281, 282, 283, 305, 312, 315,
 340, 341, 342, 345, 346, 352,
 355, 356, 357, 358, 359, 360,
 361, 362, 364
 Türkiye Cumhuriyeti 272, 342
 Türkiye el-Fetât 252
 U
 Uhud Harbi 217
 Ulah 85, 306
 Umur-u Mülkiye Nezareti 77
 Usulü'l-hikem fi nizâmı'l-ümem 54
 utopia 272
 Übeydullah Han 26
 Üsküdar 54, 69, 122, 225

V

Vambery 168, 238
 Van 212
 Vatan Cemiyeti 275
 Vatan ve Hürriyet 274, 275
 Vatikan 47
 Vehhâbî 5, 33, 34, 35, 41, 64, 79
 Veliaht Murat Efendi 169
 Venedikli 43
 VII. Edward 301
 Viyana 23, 48, 68, 69, 89, 98, 208,
 252, 266, 334
 V. Murad 181, 209, 214, 230, 240
 Volkan 317, 324, 325
 Voltaire 59, 63, 176

Y

Yat Kulübü 330
 Yavuz 24, 25, 27, 29, 30, 31, 32, 35,
 84, 129, 149, 150, 153, 190, 363
 Yedi Yıl Savaşları 60
 Yemen 27, 31, 325, 339
 Yeniçeri Ağası 77
 Yeniçeriler 41, 56, 73, 74, 121, 152
 Yeniçeri Ocağı 40, 73, 74, 76, 121,
 153, 348
 Yenilmez Türk 23
 Yeni Osmanlılar 6, 113, 114, 135,
 159, 162, 163, 165, 166, 167,
 168, 169, 170, 171, 172, 173,
 174, 175, 178, 180, 182, 183,
 187, 188, 189, 191, 193, 194,
 236, 237, 243, 247, 258, 259,
 260, 363, 364
 Yeni-Postane 300

Yeşilköy 197, 210, 223, 330, 331, 334

Yıldız Kütübhânesi 300

Yıldız Sarayı 274, 281, 282, 315, 322,
329

Yorgiyadis Efendi 333

Yunan Harbi 345

Yunanistan 37, 38, 42, 79, 117, 309

Yusuf Paşa 55

Z

Zeki Salih Bey 69

Zeytûne Medresesi 284

Ziya Bey 165, 166, 168, 186

Ziyâeddin Efendi 326, 331

Ziya Gökalp 185, 249, 281

Ziya Paşa 6, 12, 78, 113, 114, 125,
163, 166, 168, 169, 170, 177,
180, 183, 186, 187, 188, 191,
192, 193, 227, 236, 237, 248,
260

Zola 179

Yaklaşık olarak, İslâm Tarihi'nin üçte birine tekabül eden Devlet-i Aliyye'nin Sonbaharı'nı konu edinen bu eser, Osmanlılar hakkında yapılan ilk çalışma olmadığı gibi son çalışma da olmayacaktır. Bu kitabı diğerlerinden farklı kılan ise Osmanlı'ya sadece tarih perspektifinden bakılmayıp, onun asırlarca dünyanın değişik coğrafyalarına İslâm'ı ulaştıran ve köklü bir medeniyet tesis eden konumunun nasıl değiştiğine ve bu çerçevede İslâmî değerlerinden uzaklaşmasının geleneksel kurumlarında meydana getirdiği tahribata da dikkat çekmesidir.

İslam Tarihi içerisinde Müslümanların modernleşme serüveninin önemli bir devresini oluşturan Osmanlı'nın modernleşme sürecinde yaşadığı olayların, günümüze de ışık tutması temennisiyle...

www.ensarnesriyat.com.tr

ISBN 978-605-5309-92-3



9 786055 309923

online alışveriş
ensarkıtap
.com

